Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

MONOGRAFIE I ROZPRAWY nr 9

Magdalena Anna Zwolińska-Ligaj

KSZTAŁTOWANIE LOKALNYCH SYSTEMÓW INNOWACJI JAKO SPOSÓB REALIZACJI KONCEPCJI INTELIGENTNEGO ROZWOJU NA PRZYKŁADZIE REGIONÓW PERYFERYJNYCH

Biała Podlaska 2018

Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

SERIA „MONOGRAFIE I ROZPRAWY”, NR 9

Magdalena Anna Zwolińska-Ligaj

KSZTAŁTOWANIE LOKALNYCH SYSTEMÓW INNOWACJI JAKO SPOSÓB REALIZACJI KONCEPCJI INTELIGENTNEGO ROZWOJU NA PRZYKŁADZIE REGIONÓW PERYFERYJNYCH

Biała Podlaska 2018

Wydawca:
Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Recenzja:
dr hab. Izabella Sikorska-Wolak, prof. SGGW

Korekta:
Gabriela Kuc-Stefaniuk

Monografię przygotowano w ramach projektu badawczego
pt. „Innowacje i innowacyjność a rozwój regionalny i lokalny"
finansowanego ze środków przyznanych na działalność statutową
Wydziału Nauk Ekonomicznych i Technicznych PSW im. Papieża Jana Pawła II
w Białej Podlaskiej (WNET/KEZ/ZE/1)

**© Copyright by Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej,
Magdalena Anna Zwolińska-Ligaj**

ISBN 978-83-64881-47-3

Nakład: 150 egz.
Liczba arkuszy wyd.: 27

Wydawnictwo PSW JPII
ul. Sidorska 95/97, p. 334R
21-500 Biała Podlaska
www.pswbp.pl

Skład, druk, projekt okładki:
Agencja Reklamowa TOP, ul. Toruńska 148, 87-800 Włocławek
tel.: 54 423 20 40, fax: 54 423 20 80, www.agencjatop.pl

Spis treści

Wstęp 5

Rozdział 1. Innowacje a procesy rozwoju regionalnego i lokalnego 13

1.1. Ewolucja i istota pojęcia innowacji 13
1.2. Innowacje w koncepcjach i teoriach rozwoju regionalnego 21
1.3. Terytorium jako źródło procesów innowacyjnych 31
1.4. Innowacje jako czynnik rozwoju i konkurencyjności regionalnej 42
1.5. Innowacje w polityce regionalnej 52
1.6. Innowacje w kreowaniu rozwoju regionów peryferyjnych 60

Rozdział 2. Lokalne systemy innowacyjne 67

2.1. Innowacje w rozwoju lokalnym 67
2.2. Innowacyjność lokalna i jej determinanty 72
2.3. Przedsiębiorstwo jako podmiot lokalnych procesów innowacyjnych 82
2.4. Lokalny system innowacji 89
2.5. Rola władz samorządowych w stymulowaniu lokalnych innowacji 94

Rozdział 3. Inteligentny rozwój jako koncepcja rozwoju obszarów wiejskich 105

3.1. Istota i koncepcje rozwoju obszarów wiejskich 105
3.2. Geneza i istota koncepcji inteligentnego rozwoju wsi 112
3.3. Podstawy teoretyczne koncepcji inteligentnego rozwoju wsi 117
3.4. Możliwości i bariery implementacyjne koncepcji *smart village* 119
3.5. Koncepcja operacjonalizacji i pomiaru potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich 123

Rozdział 4. Metody doboru, charakterystyka próby badawczej, obszaru badań i jego potencjału inteligentnego rozwoju 131

4.1. Metody doboru i potencjał inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich badanych regionów 131
4.2. Charakterystyka badanych regionów 135
4.3. Metody doboru i charakterystyka gmin wytypowanych do badań 144
4.4. Dobór i charakterystyka przedsiębiorstw 153
4.5. Potencjał inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich badanych regionów w ujęciu lokalnym 157

Rozdział 5. Przedsiębiorstwa jako podmioty innowacyjności lokalnej 169
5.1. Stan innowacyjności 169
5.2. Bariery innowacyjności 174
5.3. Lokalne determinanty innowacyjności 177
5.4. Oczekiwana rola władz lokalnych w zakresie wsparcia aktywności innowacyjnej 187

Rozdział 6. Samorząd gminy jako podmiot innowacyjności lokalnej 197
6.1. Uwarunkowania i kierunki lokalnej polityki rozwoju 197
6.2. Innowacyjność w lokalnej polityce rozwoju 208
6.3. Determinanty innowacyjności lokalnej 218
6.4. Innowacyjność usług publicznych 235
6.5. Innowacyjność funkcjonowania urzędu gminy 242

Rozdział 7. Systemowe ujęcie lokalnych procesów innowacyjnych 247
7.1. Skala i zakres innowacyjności lokalnej 247
7.2. Charakter współpracy lokalnej przedsiębiorstw 257
7.3. Aktywność samorządu gminy w zakresie pobudzania lokalnej innowacyjności 271
7.4. Kulturowe uwarunkowania innowacyjności w środowiskach lokalnych . 278
7.5. Stan rozwoju lokalnych systemów innowacji 293
7.6. Źródła lokalnej innowacyjności 312
7.7. Model instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia innowacyjności gmin regionów peryferyjnych 321

Zakończenie 326

Bibliografia 335
Spis tabel 354
Spis wykresów 357
Spis rysynków 357
Spis map 357
Aneks

Wstęp

Problem badawczy

Niniejsza praca wpisuje się w obszar ekonomiki regionalnej i lokalnej, podejmując rozważania z zakresu rozwoju regionalnego i polityki regionalnej i lokalnej w odniesieniu do regionów peryferyjnych. Jej ważną perspektywę stanowi koncepcja terytorium prowadząca do interdyscyplinarnego podejścia przyjętego w prowadzonych badaniach. Wiąże się ona z uznaniem koncepcji kapitału terytorialnego za podstawę realizacji polityki regionalnej zorientowanej terytorialnie. Kapitał ten określa zbiór czynników tworzących specyficzne warunki inicjowania i przebiegu procesów rozwojowych określonych obszarów (Churski 2018), w którym podkreśla się znaczenie zaufania i poczucia przynależności, kreatywności, relacji oraz tożsamości lokalnej w kształtowaniu lokalnej konkurencyjności (Capello 2016).

Podejście do polityki regionalnej ukierunkowanej terytorialnie zakorzenione jest w dorobku teorii regionu ekonomicznego, teorii rozwoju endogenicznego oraz orientacji instytucjonalnej, w tym głównie nowej ekonomii instytucjonalnej (Churski 2018). W ramach ekonomii instytucjonalnej w badaniach rozwoju terytorialnego wykorzystuje się koncepcję zakorzenienia i dorobek ekonomiki bliskości (Sokołowicz 2015, s. 167), do których nawiązują rozważania ujęte w niniejszej pracy, wzbogacając ekonomiczną perspektywę rozważań o odniesienia do socjologii (Brzeziński, Gorynia, Hockuba 2008). Innowacje rozpatrywane są w monografii jako proces interaktywny, wymagający ujęcia systemowego i dostrzeżenia kontekstu ich zakorzenienia terytorialnego.

Koncepcja inteligentnego rozwoju pojawiła się w debacie nad podstawami programowymi i założeniami europejskich polityk rozwoju obszarów wiejskich stosunkowo niedawno jako odpowiedź na współczesne wyzwania wynikające z umacniania się gospodarki sieciowej i potrzeby podejścia terytorialnego w ramach polityki rozwoju, troski o jakość życia i stan środowiska przyrodniczego, postępowania procesów globalizacji i związanymi z nią dynamicznymi zmianami technicznymi i technologicznymi. Tak rozpatrywana wyznacza nowe możliwości implementacji koncepcji zrównoważonego rozwoju.

Osią koncepcji inteligentnego rozwoju jest dążenie do zwiększenia wykorzystania czynników wiedzy i innowacji w procesie stymulowana procesów rozwoju endogenicznego. Kształtowanie procesów innowacyjnych wymaga zaś uwzględnienia ich silnego osadzenia w terytorium i podejmowania inicjatyw wzmacniających i prowadzących do wykorzystania w procesach rozwoju poszczególnych elementów kapitału terytorialnego. Niezbędne są więc wielokierunkowe oddziaływania na kapitał terytorialny i stymulowanie zarówno innowacji technologicznych, jak i społecznych, mających szczególne znaczenie w przypadku obszarów wiejskich. Istotą koncepcji inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich (ang. *smart village*) jest integrowanie postępu technologicznego z innymi inicjatywami rozwoju obszarów wiejskich, co może stworzyć nowe możliwości zwiększenia dochodów, świadczenia

usług i wzmocnienia potencjału społecznego (van Gevelt, Holmes 2015). Postępowi w wymiarze technologicznym powinny towarzyszyć inwestycje w infrastrukturę, rozwój biznesu, kapitał ludzki, potencjał i budowanie społeczeństwa obywatelskiego. Ważne jest również dobre zarządzanie (ang. *good governance*) i zaangażowanie obywateli (*EU Action for smart villages...*, 2017).

W miarę umacniania się podejścia terytorialnego w kształtowaniu procesów rozwojowych i poszukiwania endogenicznych czynników wzrostu i rozwoju społeczno-gospodarczego innowacje i polityka zwiększania innowacyjności zaczęły stanowić przedmiot zainteresowania ekonomistów w odniesieniu do obszarów słabiej rozwiniętych, wykazujących cechy peryferyjności. Ważnymi wątkami w tych badaniach są rola bliskości przestrzennej i organizacyjnej oraz rola zmian w dziedzinie transportu, dynamicznego rozwoju komunikacji i technologii informacyjnej jako czynników potencjalnie osłabiających oddziaływanie barier rozwojowych będących konsekwencją peryferyjności w wymiarze geograficznym.

Współcześnie uznaje się, że rozwój regionów peryferyjnych bazować powinien na wzmacnianiu i wykorzystaniu potencjału endogenicznego wspieranego przez instrumenty zewnętrznej interwencji, przy spełnieniu kryterium innowacyjnego podejścia do proponowanych rozwiązań. Wsparciu powinny podlegać działania innowacyjne związane zarówno z unowocześnianiem zasobów endogenicznych, jak i budowaniem nowego zasobu endogenicznego (Grosse 2007a).

W koncepcji inteligentnego rozwoju kluczowym czynnikiem jest uruchomienie i/lub wzmocnienie impulsów rozwojowych w wyniku wprowadzania innowacji rozumianych jako zbiorowy proces kreowania zmiany społecznej. Podmiotem sprawczym innowacji ma być społeczność lokalna – lokalni liderzy reprezentujący różne sektory, podejmujący współpracę z władzami lokalnymi. W takim ujęciu procesów rozwojowych to kapitał ludzki i kapitał społeczny stanowią jedną z głównych determinant innowacji. W przypadku regionów peryferyjnych podkreśla się jednak występujące niedostatki w tym zakresie. Literatura przedmiotu dostarcza niejednoznacznych wniosków dotyczących procesów innowacyjnych w obszarach peryferyjnych – ich skali, determinant, możliwości wzmacniania i efektów, co skłania do podejmowania badań w tym obszarze. Pomimo wskazywanych w literaturze przedmiotu ograniczeń stymulowania inteligentnego rozwoju w przypadku obszarów pozostających poza oddziaływaniem obszarów miejskich, zwraca się także uwagę na możliwości wynikające z kształtowania usług opartych na atrakcjach lokalnych (ang. *amenity services*), rozwoju gospodarki kreatywnej, rozwijania sieci i współpracy oraz budowania partnerstw z miastami (Naldi i in. 2015).

Inspiracją do podjęcia badań nad inteligentnym rozwojem obszarów wiejskich w kontekście procesów innowacyjnych było dostrzeżenie istniejącej luki w obszarze teoretycznym i aplikacyjnym w zakresie oceny potencjału koncepcji inteligentnego rozwoju w warunkach regionów peryferyjnych, w których układy lokalne charakteryzują się słabościami potencjałów endogenicznych, utrudniających wykorzystanie potencjalnych wewnętrznych i zewnętrznych czynników rozwoju oraz ograniczających procesy innowacyjne. W przypadku tych regionów istnieje potrzeba scharakteryzowania specyfiki warunków przebiegu procesów innowacyjnych, określenia kluczowych czynników dynamizujących zmiany oraz zaproponowanie zaleceń

umożliwiających bardziej skuteczne stymulowanie innowacji w procesie rozwoju endogenicznego z uwzględnieniem, że podmiotem zdolnym do formułowania celów, kierunków lokalnej innowacyjności, doboru i wdrażania narzędzi wspierających innowacyjność lokalną w warunkach uspołecznienia tego procesu są władze samorządowe (samorząd gminy).

Dotychczas brakowało pogłębionych, rozległych przestrzennie badań realizowanych w układach lokalnych poświęconych innowacyjności regionów peryferyjnych – jej skali i determinantom endo- i egzogenicznym, opartych na koncepcji terytorium i uwzględniających wzajemne relacje między lokalnymi przedsiębiorcami i władzami samorządowymi. Przyjęta perspektywa badawcza w szczególności uwzględniła:

1. analizę lokalnego, w tym gminnego i ujawniającego się w skali powiatu, oraz regionalnego środowiska innowacji pozostających we wzajemnych relacjach i w relacjach z ponadregionalnym otoczeniem, przy czym ujęto uwarunkowania innowacyjności wynikające zarówno z warunków materialnych, jak i ukształtowanych instytucji nieformalnych;
2. podstawowe podmioty lokalnych i regionalnych środowisk innowacji, w tym jednostki samorządowe, przedsiębiorstwa, organizacje pozarządowe, mieszkańców, Lokalne Grupy Działania, instytucje transferu wiedzy oraz wspomagające przebieg procesów innowacyjnych i inne;
3. systemowe podejście do analizy lokalnego (gminnego) środowiska innowacji, oparte na uwzględnieniu kluczowych dla rozwoju lokalnych systemów innowacji podmiotów – lokalnych władz samorządowych i przedsiębiorców oraz charakteryzujących je wzajemnych relacji, a także tworzonych przez nie relacji z innymi podmiotami otoczenia lokalnego i ponadlokalnego reprezentującymi różne sektory.

Systemowe, kompleksowe podejście do innowacyjności lokalnej, uwzględniające potrzebę wprowadzania pozytywnych zmian zarówno w wymiarze gospodarczym, społecznym, jak i ekologicznym powinno być zgodne z paradygmatem wyznaczanym przez koncepcję zrównoważonego rozwoju. W związku z powyższym sformułowany został **problem badawczy,** ważny zarówno z punktu widzenia nauki, jak i praktyki polityki rozwoju regionalnego, obejmujący możliwości i ograniczenia kreowania zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich z wykorzystaniem koncepcji inteligentnego rozwoju w warunkach regionów peryferyjnych.

Cele i hipotezy badawcze

Uznając za właściwe rozpatrywanie procesów innowacyjnych z perspektywy ujęcia systemowego, sformułowano **cel główny** następującej treści: charakterystyka determinant i stanu zaawansowania procesu formowania się lokalnych systemów innowacji oraz ich roli w procesie zrównoważonego i inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w warunkach regionów peryferyjnych.

W procesie badawczym określono także cele szczegółowe o charakterze poznawczym i aplikacyjnym. Przyjęto następujące **cele szczegółowe o charakterze poznawczym:**

1. Ocena możliwości i ograniczeń kształtowania rozwoju lokalnego w oparciu o wykorzystanie endo- i egzogenicznych czynników rozwoju w warunkach regionów peryferyjnych.
2. Charakterystyka stanu innowacyjności i determinant proinnowacyjnych zmian lokalnych systemów społeczno-ekonomicznych z perspektywy funkcjonowania przedsiębiorstw i lokalnych władz samorządowych.
3. Ocena roli aktywności lokalnych władz samorządowych w zakresie kreowania innowacyjności lokalnych układów społeczno-ekonomicznych.
4. Diagnoza stanu zaawansowania procesu formowania się lokalnych systemów innowacji na obszarach wiejskich i jego determinant ze szczególnym uwzględnieniem kreowania współpracy lokalnej, możliwości wykorzystania lokalnych zasobów w procesach rozwojowych oraz powiązań obszarów wiejskich z ośrodkami miejskimi.

Sformułowano także **cel szczegółowy o charakterze aplikacyjnym:** budowa modelu instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia formowania lokalnych systemów innowacji w warunkach regionów peryferyjnych.

Założono weryfikację następującej **hipotezy głównej:** W obliczu niekorzystnych warunków przebiegu procesów rozwojowych innowacje lokalne w regionach peryferyjnych nie wykazują charakteru systemowego, przez co ich rola w procesie zrównoważonego i inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich nie jest jeszcze wykorzystana.

Sformułowano **hipotezy szczegółowe**:

1. Lokalne systemy innowacji znajdują się w stadium zalążkowym, ujawniając się głównie w gminach o korzystniejszych warunkach potencjału inteligentnego rozwoju; aktywność innowacyjna przedsiębiorstw w układach lokalnych przedstawia obraz rzadkich, pojedynczych, nieskoordynowanych działań, podejmowanych bez współpracy z podmiotami lokalnego i regionalnego otoczenia stanowiących źródła innowacyjności.
2. Władze samorządowe w ograniczonym zakresie wykorzystują dostępne narzędzia i źródła stymulowania rozwoju lokalnych systemów innowacji; niedostateczny stan zaawansowania działań dotyczy realizacji polityki wspierającej lokalne innowacje oraz kreowania współpracy z potencjalnymi innowatorami zarówno z sektora publicznego, jak i gospodarczego i społecznego.

Struktura pracy

Rozdział pierwszy monografii stanowi wprowadzenie do problematyki innowacji. Przedstawia on innowacje w kontekście współczesnych założeń polityki regionalnej, podkreślając znaczenie terytorialnego wymiaru procesów innowacyjnych. Przegląd terytorialnych modeli innowacji umożliwił określenie kluczowych determinant procesów innowacyjnych. W rozdziale rozważana jest rola innowacji w procesach rozwoju regionalnego ze szczególnym uwzględnieniem wyników badań nad procesami innowacyjnymi w regionach peryferyjnych. Stworzyło to podstawy do przeniesienia rozważań ujętych w drugim rozdziale na poziom lokalny, stanowiący ujęcie procesów innowacyjnych wykorzystane w niniejszej pracy. W rozdziale dru-

gim przedstawiono rolę innowacji w lokalnych procesach rozwojowych oraz systemowe ujęcie lokalnych procesów innowacyjnych. Sformułowano pojęcie lokalnych innowacji oraz przedstawiono główne ich determinanty ze szczególnym uwzględnieniem roli lokalnych władz samorządowych w kształtowaniu lokalnej innowacyjności.

Rozdział trzeci poświęcony został koncepcji inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich. Zaprezentowano w nim główne założenia i determinanty kształtowania procesu inteligentnego rozwoju, rozpatrując go w kontekście koncepcji zrównoważonego rozwoju. Na podstawie rozważań teoretycznych zaprezentowano koncepcję operacjonalizacji potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich wykorzystaną w procesie doboru jednostek terytorialnych do badań.

W kolejnym, czwartym rozdziale o charakterze metodycznym, przedstawiono metody doboru regionów i gmin do badań empirycznych oraz charakterystykę próby badawczej i obszaru badań. Ważnym elementem rozdziału jest charakterystyka regionów wytypowanych do badań pod względem lokalnego potencjału inteligentnego rozwoju. Biorąc pod uwagę wartość ustalonego syntetycznego wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju oraz uwzględniając zróżnicowanie struktur lokalnego potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich, dokonano charakterystyki badanych regionów oraz gmin.

Rozdziały piąty, szósty i siódmy zawierają wyniki zrealizowanych badań empirycznych. W szczególności w rozdziale piątym omówiono aktywność innowacyjną badanych przedsiębiorstw w przyjętym w badaniu okresie, uwzględniając jej stan oraz główne determinanty. Szczególną uwagę zwrócono na lokalne warunki aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw, w tym rolę władz samorządowych w kształtowaniu warunków sprzyjających aktywności innowacyjnej.

Rozdział szósty poświęcony został wielowymiarowemu ujęciu procesów innowacji w działalności samorządu terytorialnego. Innowacyjność lokalnych władz samorządowych rozpatrywano w obszarach realizowania usług publicznych, stosowanych rozwiązań z zakresu funkcjonowania urzędu gminy oraz charakterystyki realizowanych polityk rozwoju z uwzględnieniem ich wpływu na lokalną innowacyjność. W tym ostatnim wymiarze kluczowa była ocena stanu uspołecznienia lokalnych polityk rozwoju oraz stosowanych instrumentów ukierunkowanych na wzmocnienie innowacyjności w wymiarze gospodarczym, jak i społecznym. Omówiono m.in. stan upowszechnienia podstaw programowych realizacji lokalnej polityki innowacji.

W rozdziale siódmym przedstawiono zasadniczą część wyników badań poświęconych systemowemu ujęciu lokalnych procesów innowacji. Perspektywę prowadzonych rozważań zmieniono z podejścia indywidualnego podmiotu – przedsiębiorstwa i władzy lokalnej na rozważania poświęcone funkcjonowaniu lokalnych systemów określonych występującymi powiązaniami pomiędzy tworzącymi je podmiotami. Wyodrębniono cztery typy zalążkowych form lokalnych systemów innowacji i dokonano ich charakterystyki. W analizie uwzględniono m.in. skalę, źródła i czynniki zwiększania innowacyjności systemów, rolę lokalnych władz samorządowych w kształtowaniu powiązań lokalnych oraz stan przyswojenia wybranych wartości i postaw lokalnych podmiotów jako podstawy formowania relacji w środowiskach

lokalnych. Zwieńczeniem przeprowadzonych analiz jest propozycja modelu instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia innowacyjności gmin regionów peryferyjnych.

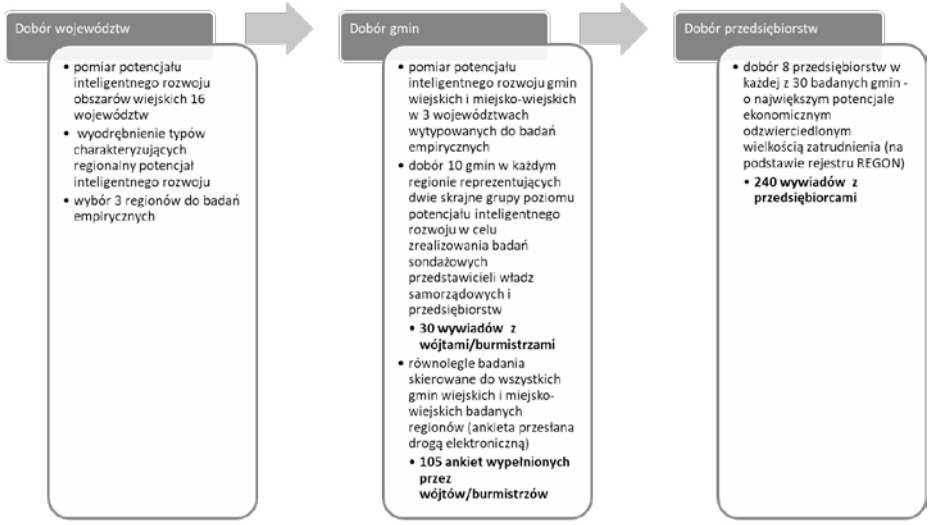
Metodyka i materiał badawczy

Wytypowane do badań regiony – województwo lubelskie, podkarpackie i warmińsko-mazurskie reprezentują Makroregion Polski Wschodniej, obejmujący pięć najsłabiej rozwiniętych województw Polski i należących jednocześnie do najsłabiej rozwiniętych regionów Unii Europejskiej, tzw. *lagging regions*. Podstawą wytypowania trzech regionów z tego obszaru była ocena stanu potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich we wszystkich regionach kraju oraz wyodrębnione typy struktur tego potencjału. Regiony wytypowane do badań spełniały kryterium przygranicznego położenia, a ich obszary wiejskie charakteryzowały się potencjałem inteligentnego rozwoju wykazującym relatywnie słabsze warunki w zakresie gospodarki, jakości życia i mobilności na tle pozostałych regionów kraju.

Proces badawczy rozpoczął się od przeglądu krajowej i zagranicznej literatury przedmiotu z zakresu teorii innowacji, rozwoju regionalnego i lokalnego, polityki rozwoju obszarów wiejskich, w tym koncepcji zrównoważonego i inteligentnego rozwoju. Przeprowadzone studia umożliwiły modelowe ujęcie lokalnych innowacji w kontekście koncepcji inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich i stworzyły podstawy do sformułowania problemu, celów i hipotez badawczych oraz wyboru metod badawczych. Kolejnym etapem było wytypowanie jednostek terytorialnych i przedsiębiorstw do badań. Kluczowe na tym etapie było wykorzystanie w każdym z badanych regionów narzędzia służącego pomiarowi potencjału inteligentnego rozwoju jednostek terytorialnych – gmin wiejskich i miejsko-wiejskich. Umożliwiło ono wskazanie w każdym z regionów 5 gmin o najbardziej i 5 o najmniej korzystnych warunkach w zakresie potencjału inteligentnego rozwoju. Po zaprojektowaniu narzędzi badawczych i przeprowadzeniu badań pilotażowych w wytypowanych do badań gminach zrealizowane zostały badania empiryczne, sondażowe z wykorzystaniem kwestionariusza wywiadu skierowane do przedsiębiorców i przedstawicieli władz samorządowych. W przypadku przedsiębiorstw w każdej z 30 badanych gmin na podstawie rejestru REGON wytypowano do badań 8 podmiotów o największym poziomie zatrudnienia – potencjalnie większych możliwościach uczestnictwa w lokalnych procesach innowacyjnych. W przypadku gmin miejsko-wiejskich typowano w pierwszej kolejności podmioty zlokalizowane na obszarach wiejskich tych gmin.

W każdej z 30 gmin, w której zrealizowano badania terenowe, możliwe było więc uwzględnienie perspektywy zarówno przedstawicieli władz lokalnych, jak również środowiska przedsiębiorców. Przeprowadzono wywiady z 240 przedsiębiorcami i 30 wójtami/burmistrzami. Równolegle zrealizowano badania sondażowe obejmujące wszystkie (poza jednostkami wytypowanymi do badań terenowych) gminy wiejskie i miejsko-wiejskie badanych regionów z wykorzystaniem zawężonej wersji narzędzia badawczego w celu rozszerzenia diagnozy innowacyjności na badanym terenie. Do 407 wójtów/burmistrzów skierowano drogą elektroniczną kwestionariusz ankiety. Otrzymano zwrot od 105 jednostek stanowiących 25,8% jednostek

poproszonych o uczestnictwo w badaniu. Badania sondażowe zrealizowane zostały przez podmiot zewnętrzny w okresie lipiec – listopad 2018 roku (rysunek 1).

Rysunek 1. Proces doboru jednostek terytorialnych i przedsiębiorstw do badań
Źródło: Opracowanie własne.

Diagnoza stanu zaawansowania procesu kształtowania się lokalnych systemów innowacji i stopnia ich powiązań z regionalnym otoczeniem oraz kluczowych barier i czynników rozwoju umożliwiła realizację założonych celów i weryfikację sformułowanych hipotez badawczych, a także sformułowanie wniosków o charakterze aplikacyjnym.

W prezentacji wyników badań wykorzystano analizę opisową z użyciem metod ilościowych i jakościowych, w tym analizę porównawczą (w układach m.in.: regionalnym i uwzględniającym stan lokalnego potencjału inteligentnego rozwoju). Wyniki badań opracowano z wykorzystaniem programu Statistica 10 i przedstawiono w formie opisowej oraz graficznej w postaci tabel i wykresów. W analizie statystycznej materiału empirycznego wykorzystano następujące metody i narzędzia statystyczne:

- podstawowe narzędzia statystyki opisowej – średnia arytmetyczna, odchylenie standardowe;
- graficzna prezentacja danych z wykorzystaniem tabel, wykresów i map;
- wybrane mierniki powiązań cech jakościowych i ilościowych – współczynnik korelacji liniowej r-Pearsona;
- testy istotności różnic – Chi-kwadrat Pearsona, testy Kruskala-Wallisa i U Manna-Whitneya;
- metoda unitaryzacji zerowanej wykorzystana do utworzenia rankingu badanych obiektów – obszarów wiejskich 16 województw kraju oraz gmin wiejskich i miejsko-wiejskich z województwa lubelskiego, podkarpackiego

i warmińsko-mazurskiego na podstawie poziomu potencjału inteligentnego rozwoju;
- analiza skupień przeprowadzona metodą k-średnich; służyła ona do wyodrębnienia typów struktur potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w ujęciu regionalnym oraz typów struktury potencjału inteligentnego rozwoju gmin;
- metoda Kluczowych Czynników Sukcesu wykorzystana do wyodrębnienia najważniejszych z punktu widzenia wpływu na wzmacnianie innowacyjności lokalnej w wymiarze gospodarczym i społecznym elementów lokalnego potencjału endogenicznego.

Monografia jest efektem badań prowadzonych w ramach projektu nr WNET/KEZ/ZE/1 pt. „Innowacje i innowacyjność a rozwój regionalny i lokalny" finansowanego ze środków przyznanych na działalność statutową Wydziału Nauk Ekonomicznych i Technicznych PSW w Białej Podlaskiej.

Dziękuję Pani Profesor Izabelli Sikorskiej-Wolak za cenne uwagi i wskazówki, które wniosła jako Recenzentka niniejszej pracy, przyczyniając się do jej znaczącego ulepszenia, a także za okazaną mi niezwykłą życzliwość i troskę. Panu Profesorowi Mieczysławowi Adamowiczowi chcę podziękować za inspirację naukową oraz możliwość rozwoju naukowego w ramach wspólnej pracy badawczej. Rodzinie i Przyjaciołom dziękuję za wszelką pomoc i wsparcie.

Rozdział 1

Innowacje a procesy rozwoju regionalnego i lokalnego

1.1. Ewolucja i istota pojęcia innowacji

Innowacja (łac. *innovatio,* „wprowadzenie czegoś nowego", „rzecz nowo wprowadzona") (*Słownik...,* 2018, dostęp z dn. 20.05.2018) jest pojęciem zapoczątkowanym w naukach ekonomicznych przez J.A. Schumpetera w pracy z 1912 r. pt. *Teoria rozwoju gospodarczego*. Autor ten rozpatrywał rozwój jako pojawianie się w procesie produkcyjnym, w sposób nieciągły, nowych kombinacji środków produkcji, wskazując pięć następujących przypadków określonych w późniejszych dziełach jako innowacje (Schumpeter 1983):

1. wprowadzenie nowych, nieznanych dotąd konsumentom lub nowej jakości dóbr;
2. wprowadzenie nowej metody produkcji, która nie została dotąd wykorzystana w danej branży;
3. otwarcie nowego rynku, tj. rynku, na który gałąź przemysłu danego kraju nie była dotąd wprowadzona, niezależnie od tego, czy dany rynek istniał wcześniej;
4. zdobycie nowego źródła surowców lub półfabrykatów, niezależnie od tego, czy to źródło dotąd istniało. czy też zostało po raz pierwszy wykreowane;
5. wprowadzenie nowej organizacji przemysłu, np. stworzenie sytuacji monopolistycznej lub jej przełamanie.

Joseph A. Schumpeter utożsamiał innowacje z wykorzystaniem zasobów produkcyjnych do zastosowań dotąd niewdrożonych i wycofujących je z dotychczasowych zastosowań. Powodowały one niestabilność systemu gospodarczego, wytrącenie go ze stanu równowagi i stanowiły źródło zmiany ekonomicznej na skutek procesów reakcji. Ważną rolę w tym procesie wypełniał przedsiębiorca kierujący się kryterium zysku (Schumpeter 1928). Innowacje zdaniem J.A. Schumpetera sprawiały, że gospodarka balansuje wokół punktów sąsiedztwa równowagi (Zagóra-Jonszta 2015, s. 24).

Autor wprowadził rozróżnienie innowacji od imitacji, przyjmując za innowację zmianę fundamentalną, dokonującą przełomu w danym obszarze. Łączył on falowanie (poprawę koniunktury) w gospodarce kapitalistycznej z masowymi imitacjami innowacji, dowodząc, że istnieje w tym zakresie następująca sekwencja: wynalazek – innowacja – imitacja (tzw. triada Schumpetera) (Marciniak 2010, s. 14). J.A. Schumpeter uznawał, że każdy taki cykl jest unikalny i wywołany przez fale innowacji, które niszczą stary sposób wytwarzania i stwarzają warunki nowego wzrostu (Francik 2003, s. 30). Następował więc proces „twórczej destrukcji", powodujący upadek podmiotów, które nie zdołały się dostosować do nowych warunków.

Pod koniec XX w., wraz ze zwiększeniem znaczenia wiedzy i informacji w gospodarce oraz rozwojem wiedzy o procesach innowacyjnych, klasyczne ujęcie J.A. Schumpetera tworzyło miejsce innym koncepcjom, a zakres przedmiotowy innowacji rozszerzył się i wykroczył poza sferę techniki (Janasz, Kozioł 2007). Rozwój teorii innowacji doprowadził do rozszerzenia zakresu pojęcia innowacja o zmiany mające charakter imitacji i odejścia od restrykcyjnego pojmowania innowacji jako zmiany o charakterze przełomowym i dotyczącym skali światowej (por. Niedzielski, Łobacz 2011, s. 40).

Zgodnie ze współczesnymi ujęciami „za innowacje uważa się najróżniejsze fakty, procesy i zjawiska o charakterze technicznym, organizacyjnym, społecznym lub psychologicznym" (Stawasz, Niedbalska 2008, s. 141). Innowacje są przedstawiane w wąskim zakresie, jako komercyjne wprowadzenie nowości, lub w zakresie szerokim – jako wieloetapowy, celowy proces i jego efekt, którym jest korzystna zmiana (Knosala i in. 2014). Przyjmuje się, że innowacja jest ideą, działaniem lub obiektem, postrzeganym jako nowe przez pojedyncze osoby lub inne jednostki adaptujące innowację. Nie ma przy tym znaczenia, czy idea jest „obiektywnie" nowa w wymiarze upływającego czasu od pierwszego użycia lub odkrycia (Rogers 1995, s. 11).

W szerokim ujęciu innowacja dotyczy wprowadzania innowacji produktowych, procesowych i organizacyjnych w przedsiębiorstwach, jak również społecznych i instytucjonalnych na poziomie przemysłu, regionu czy też kraju (Morgan 1997, s. 492). Kompleksowe ujęcie innowacji proponuje J. Baruk (2009, s. 102-103). Zgodnie z nim innowacja to celowo zaprojektowana przez człowieka zmiana dotycząca produktu (wprowadzenie do produkcji i na rynek wyrobów nowych lub istotnie ulepszonych), metod wytwarzania (zastosowanie w produkcji metod nowych lub istotnie ulepszonych), organizacji pracy i produkcji (nowe rozwiązania organizacyjne w znaczeniu strukturalnym i procesowym lub istotne udoskonalenie już istniejących) oraz metod zarządzania, zastosowana po raz pierwszy w danej społeczności, w celu osiągnięcia określonych korzyści społeczno-gospodarczych i spełniająca określone kryteria techniczne, ekonomiczne i społeczne.

Ważny wątek w dyskusji nad innowacjami stanowi ich ujęcie w kontekście powiązań z rynkiem zbytu. Podkreśla się w nim, że innowacja to wykorzystywanie nowych idei, które znajdują akceptację rynku, zwykle związanych z inkorporowaniem nowych technologii, procesów, projektów (design) i najlepszych praktyk (Sarkar 2007, s. 2). Zmiany o charakterze innowacji mogą obejmować obszar produktów, procesów, pozycjonowania innowacji oraz paradygmatów modeli mentalnych, które stanowią ramy działań organizacji (Tidd, Bessant, Pavitt 2005, s. 10).

Inne obecne w literaturze ujęcia innowacji podkreślają rolę przedsiębiorców w zakresie oddziaływania na innowacje w organizacji. Prowadzą one do wniosków o występującej możliwości i potrzebie rozwijania w organizacjach funkcji zarządzania innowacjami zmierzającej do zwiększania ich innowacyjności. Według P.F. Druckera (2002) innowacja jest środkiem, dzięki któremu przedsiębiorca zarówno tworzy nowe zasoby kreujące bogactwo, jak i udostępnia istniejące zasoby o zwiększonym potencjale tworzenia bogactwa. Zdaniem tego autora (Drucker 2004, s. 21) innowacja stanowi konkretne narzędzie przedsiębiorców, środek, za pomocą którego wykorzystują oni zmianę jako możliwość wdrożenia innego interesu albo innej usługi. W związku z tym przedsiębiorcy powinni w sposób celowy i systematyczny poszukiwać źródeł innowacji wskazujących na sposobność wprowadzenia udanej innowacji. Podobnie ujmuje innowacje P. Niedzielski, przyjmując, że innowacja to celowe i zorganizowane działanie przedsiębiorców poszukujących praktycznego zastosowania różnych nowych rozwiązań w danych uwarunkowaniach i czasie w celu osiągnięcia pozytywnych efektów ekonomicznych, lepszego zaspokojenia potrzeb konsumentów i efektywniejszego wykorzystania posiadanych zasobów (Niedzielski, Łobacz 2011, za: Niedzielski 2003, s. 40). J. Penc (1999, s. 143) z kolei, odnosząc pojęcie innowacji do przedsiębiorstwa, definiuje je jako tworzenie i modyfikowanie procesów, wyrobów, technik i metod działania, które są postrzegane przez daną organizację jako nowe oraz postępowe w danej dziedzinie i prowadzą do zwiększenia efektywności wykorzystania zasobów będących w jej dyspozycji.

Szerokie ujęcie innowacji prezentuje z kolei M.E. Porter (1990, s. 74), postrzegając je jako sposób osiągania przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstwa. Podkreśla on znaczenie ciągłego wprowadzania innowacji w różnych obszarach funkcjonowania przedsiębiorstwa, uznając, że wiele innowacji zależy w większym stopniu od skumulowania intuicji i drobnych działań aniżeli od jednego przełomu technologicznego.

Formalną definicję innowacji podaje OECD w międzynarodowym podręczniku metodologicznym z dziedziny badań statystycznych nad działalnością innowacyjną i innowacjami *Oslo Manual*. Zmiany w postrzeganiu innowacji, które nastąpiły pod koniec XX w., są odzwierciedlone w treści kolejnych podręczników Oslo. Pierwsze wydanie podręcznika z 1992 r. koncentrowało się na innowacjach technologicznych w zakresie produktów i procesów w sektorach produkcyjnych. Drugie wydanie z 1997 r. zostało rozszerzone o tematykę sektora usług. W trzecim wydaniu z 2005 r. zastosowano systemowe podejście do procesu innowacji oraz poruszono problematykę innowacji nietechnologicznych, wprowadzając nowe typy innowacji: innowacje marketingowe oraz innowacje organizacyjne (*Oslo Manual* 2005, s. 3). W 2018 r. w czwartym wydaniu podręcznika uwzględniono natomiast takie trendy jak wszechobecna rola globalnych łańcuchów wartości, rozwój nowych technologii informacyjnych i ich wpływ na modele biznesowe, zwiększająca się rola kapitału opartego na wiedzy, jak również zmiany w postrzeganiu procesów innowacyjnych i ich wpływu na gospodarkę (*Oslo Manual* 2018, s. 3).

Zgodnie z definicją przyjętą w podręczniku z 2005 r. innowacja to „wdrożenie nowego lub znacząco udoskonalonego produktu (wyrobu lub usługi) lub procesu, nowej metody marketingowej lub nowej metody organizacyjnej w praktyce gospo-

darczej, organizacji miejsca pracy lub stosunkach z otoczeniem". Zmiany te powinny być nowe w skali wprowadzającego je przedsiębiorstwa, zarówno opracowane w danym przedsiębiorstwie, jak i przyswojone od innych podmiotów (*Oslo Manual* 2005, s. 46-47). W wydaniu z 2018 r. znacząco zmodyfikowano obowiązującą definicję innowacji. W ogólnym ujęciu uznano, że innowacja jest to nowy lub udoskonalony produkt lub proces (lub ich kombinacja), która różni się znacząco od wcześniejszych produktów lub procesów jednostki i została udostępniona potencjalnym użytkownikom (produkt) lub wprowadzona do użytku w jednostce (proces). W definicji wprowadzono termin „jednostka" odnoszący się do każdego podmiotu odpowiedzialnego za innowacje – każdej jednostki instytucjonalnej, w każdym sektorze, z uwzględnieniem gospodarstw domowych i ich członków. To ogólne ujęcie zostało rozwinięte i zoperacjonalizowane w odniesieniu do sektora przedsiębiorstw, zarówno w ujęciu wynikowym, jak i aktywności. Innowacja w przypadku przedsiębiorstwa oznacza więc nowy lub udoskonalony produkt lub proces (lub ich kombinację), który różni się znacząco od dotychczasowych produktów lub procesów przedsiębiorstwa i który został wprowadzony na rynek lub do użytku w przedsiębiorstwie. Aktywność innowacyjna przedsiębiorstwa z kolei obejmuje wszystkie aktywności rozwojowe, finansowe i komercyjne podjęte w przedsiębiorstwie w celu wprowadzenia innowacji (*Oslo Manual* 2018, s. 20).

Pojęciem powiązanym z innowacjami, które można rozpatrywać w różnych perspektywach, w tym przedmiotowej i podmiotowej, jest innowacyjność. Innowacyjność odnosić można do cechy całego społeczeństwa, społeczności lokalnych, dowolnej jednostki organizacyjnej oraz pojedynczych osób (Francik 2003, s. 69). Innowacyjność jako cecha podmiotów gospodarczych lub gospodarek, oznacza zdolność do tworzenia i wdrażania innowacji, jak również ich absorpcji, wiążąc się z aktywnym angażowaniem się w procesy innowacyjne i podejmowaniem działań w tym kierunku; oznacza również zaangażowanie w zdobywanie zasobów i umiejętności niezbędnych do uczestniczenia w tych procesach (Niedzielski 2011, s. 119).

W ogólnym ujęciu innowacyjność określić można jako zdolność do tworzenia i wdrażania zmian w różnych sferach życia społeczno-gospodarczego (Bogdanienko 2004. s. 21, Baruk 2009, s. 9) lub stan charakteryzujący zdolność do projektowania i wdrażania zmian na różnych poziomach gospodarowania (Białoń, Werner 2014, s. 35). Zmiany dotyczyć mogą m.in. sposobów działania człowieka, struktur społecznych, organizacji w wymiarze strukturalnym i procesowym, techniki i technologii, metod zarządzania (Baruk 2009, s. 9). W innych ujęciach innowacyjność wyraża się w ciągłym dążeniu do wprowadzania z sukcesem nowych produktów, procesów oraz form organizacji i funkcjonowania podmiotów (Świtalski 2005, s. 145) lub oznacza zdolność i motywację do ciągłego poszukiwania i zastosowania w praktyce wyników badań naukowych, prac badawczo-rozwojowych, nowych pomysłów i wynalazków (Janasz 2011, s. 292).

Innowacyjność odzwierciedla stopień nowości innowacji. Z perspektywy mikroekonomicznej oznacza ona zdolność innowacji do wpływu na zasoby marketingowe i technologiczne firmy, umiejętności, wiedzę, możliwości lub strategię. Z perspektywy makroekonomicznej zaś innowacyjność jest zdolnością innowacji do zmiany paradygmatu w nauce, technologii i/lub strukturze rynku lub w przemyśle (Garcia,

Calantone 2002). W ujęciu podmiotowym innowacyjność to stopień, w jakim jednostka adopcyjna jest stosunkowo wcześniejsza w przyjmowaniu nowych pomysłów niż inni członkowie systemu społecznego (Rogers 1995, s. 34-37). Uwzględniając kluczową rolę wiedzy w procesie innowacyjnym, innowacyjność określić można także jako zdolność do wykorzystania wiedzy w innowacjach (Pomykalski, Blażlak 2014, s. 143).

Według J. Kota (Kot, *Przegląd podstawowych pojęć*..., dostęp z dn. 1.08.2017) innowacyjność zdefiniować można także w odniesieniu do gospodarki jako zdolność i motywację gospodarki (przedsiębiorstw) do ustawicznego poszukiwania i wykorzystywania w praktyce wyników badań naukowych, nowych koncepcji, pomysłów i wynalazków, przy czym za innowacyjne uważa się te gospodarki (przedsiębiorstwa), które potrafią tworzyć, absorbować i zbywać nowe produkty (usługi) oraz nieprzerwanie adaptować się do zmian w otoczeniu.

Ważnym współcześnie ujęciem innowacji jest rozpatrywanie ich w szerokim kontekście, jaki tworzy perspektywa procesu, pozwalająca na próby bardziej wszechstronnej ich charakterystyki. Procesy innowacyjne obejmują: rozwój wiedzy naukowej i technologicznej, przekształcenie wiedzy w artefakty oraz odpowiadanie na popyt i tworzenie popytu na rynku. Charakteryzuje je często brak linearności, zachodzenie na siebie lub występujący stan współpowiązania, a także niepewność wynikająca z braku możliwości przewidzenia dokładnego kosztu i wydajności innowacji oraz reakcji użytkowników (Pavitt 2003, s. 8-10). Procesy innowacyjne obejmują wszystkie decyzje, działania i ich skutki pojawiające się w związku z uznaniem potrzeb lub dostrzeżeniem problemów, na które odpowiadać będzie innowacja, poprzez badania, rozwój i komercjalizację innowacji, rozpowszechnianie i przyjmowanie innowacji przez użytkowników, do jej efektów (Rogers 1995, s. 161-162, Tidd, Bessant 2011).

Postrzeganie procesów innowacyjnych w krajach wysoko rozwiniętych podlegało ewolucji determinowanej zmianami następującymi w otoczeniu organizacji. R. Rothwell (1992, s. 73-75) scharakteryzował te zmiany, wyróżniając 5 generacji modeli innowacji, począwszy od lat 60. XX w.[1] Współcześnie umacniający się paradygmat innowacji otwartych zastępuje stopniowo paradygmat innowacji zamkniętych, co oznacza, że wartościowe idee mogą pochodzić z otoczenia wewnętrznego lub zewnętrznego organizacji i mogą być kierowane na rynek zarówno z wnętrza,

[1] Od lat 50. do połowy lat 60. obowiązywał model „Technology push" – innowacji pchanych przez naukę. Od połowy lat 60. do początku lat 70. charakterystyczny był model „Market pull" – innowacji ciągnionej przez rynek. Od połowy lat 70. do połowy lat 80. w przedsiębiorstwach zwiększyło się znaczenie tworzenia powiązań sfery badań i rozwoju oraz marketingu w procesach innowacyjnych oraz ograniczanie kosztów operacyjnych – wykształcił się model „Coupling of R&D and marketing". Następnie do połowy lat 90. procesy innowacyjne przebiegały zgodnie z modelem „Integrated business processes", ukierunkowane były na integrację procesów i produktów, a zewnętrznie powstały silne powiązania z dostawcami i wiodącymi klientami. Od lat 90. XX wieku, w obliczu narastającego problemu ograniczenia zasobów, rozwinął się model „System integration & networking", który wiązał się z ustanawianiem zaawansowanych partnerstw strategicznych rozwijających współpracę w zakresie marketingu i badań w ramach „otwartych innowacji" (*Five generations*..., dostęp z dn. 23.08.2017). W literaturze wskazuje się także istnienie szóstej generacji modeli innowacji. Modele te dotyczą sposobów zarządzania wiedzą w firmach w celu kreowania nowatorskich i skutecznych rozwiązań rynkowych (Janasz, Kozioł-Nadolna 2011).

jak i z otoczenia organizacji (Chesbrough 2003, s. 43). Dostrzega się, że ważnym źródłem innowacyjności jest globalizacja oraz usieciowione środowisko innowacyjne (Jasiński 2012, s. 29, Churski i in. 2018, s. 80, Pomykalski 2004, s. 148, Dolińska 2016) i wynikające z nich zjawiska globalnej konkurencji, krótkich cykli produkcyjnych, postępu technologicznego, wzrostu kosztów i stopnia ryzyka oraz niepewności procesu innowacji (Kozioł-Nadolna, Świadek 2010, s. 176). Dostrzec także należy zwiększającą się rolę konsumentów w procesie innowacyjnym (por. Adamowicz 2011).

Ważnym uwarunkowaniem procesów innowacyjnych jest postępujący proces cyfryzacji. Nowe możliwości przetwarzania danych sprawiły, że stały się one podstawowym zasobem we wszystkich sektorach gospodarki. Możliwości uruchamiania nowych produktów i procesów po niższych kosztach z wykorzystaniem Internetu i odpowiednich platform ułatwiają opracowywanie produktów dla zróżnicowanych klientów. Innowacje również mogą być częstsze. Transformacja cyfrowa stwarza możliwości innowacji w usługach, ponieważ technologie cyfrowe pozwalają na obniżenie kosztów i łatwiejsze dotarcie do konsumentów, nawiązywanie z nimi interakcji oraz śledzenie ich zachowań (Guellec, Paunov 2018).

Zagadnieniem istotnym z punktu widzenia wpływu innowacji na zmiany gospodarcze i społeczne jest proces dyfuzji innowacji, zachodzący w określonym czasie i w wyniku którego innowacje są przekazywane przez wybrane kanały wśród członków systemu społecznego – wzajemnie powiązanych jednostek angażujących się we wspólne rozwiązywanie problemów, aby osiągnąć wspólny cel. Proces ten jest rodzajem komunikacji związanej z rozprzestrzenianiem się nowych pomysłów (Rogers 1995, s. 34-37). Głównymi elementami systemu, w ramach którego zachodzą procesy dyfuzji, są: innowacja, populacja potencjalnych odbiorców, ich procesy decyzyjne i przepływ informacji dotyczących innowacji między twórcami a odbiorcami. Dyfuzja innowacji pozostaje pod wpływem ekonomicznych, społecznych i politycznych cech społeczeństwa (Neely, Hii 1998, s. 10-11) oraz cech innowacji takich jak: względna korzyść wynikająca z innowacji, jej zgodność z aktualnymi wartościami, przeszłymi doświadczeniami i potrzebami potencjalnych odbiorców, złożoność określająca postrzeganie stopnia trudności zrozumienia i wykorzystania innowacji, trudność związana ze stopniem, w jakim można eksperymentować z innowacjami oraz obserwowalność określająca, w jakim stopniu wyniki innowacji są widoczne dla innych (Rogers 1995, s. 15-16).

Innowacje mogą być adaptowane lub odrzucane przez poszczególne podmioty funkcjonującego systemu lub przez cały system. Wśród innowacyjnych decyzji wyróżnić można różne ich typy, w tym indywidualne, zbiorowe czy też narzucone autorytarnie. Ich efekty są odzwierciedlone w procesach dyfuzji innowacji i kształtują poziom innowacyjności osób lub organizacji. W procesie podejmowania decyzji innowacyjnych indywidualny podmiot lub cały system ocenia nowe produkty i rozwiązania w trakcie wdrażania i efekty tych wdrożeń, co sprawia, że zachowania innowacyjne podmiotów dokonują się w warunkach ryzyka i niepewności (Adamowicz 2011, s. 63-64).

Istniejące modele przyjęcia innowacji uwzględniają oddziaływanie szeregu czynników popytowych i podażowych, w tym wskazują znaczenie sprawnej komu-

nikacji i dostarczenia jasnych wskazówek technicznych i informacji na temat innowacji, różne wartości progowe kosztów lub korzyści przyjęcia innowacji w grupie potencjalnych odbiorców, potrzebę redukcji barier w użytkowaniu czy też sprzężenia zwrotne między planującymi innowację i jej potencjalnymi użytkownikami (Tidd 2006, s. 13-14).

Współczesne badania wskazują na wysoce interdyscyplinarny charakter innowacji. Rozwój teorii ekonomicznych i teorii innowacji prowadził do wniosku, że optymalna alokacja zasobów nie wystarcza do uzyskania przewagi konkurencyjnej gospodarek i wymaga wykorzystania potencjału tkwiącego w zasobach ludzkich, co prowadziło do rozszerzenia rozważań na pola innych nauk (Francik 2003, s. 41). Tradycyjnie badania innowacji w naukach ekonomicznych dotyczyły alokacji zasobów w działalności innowacyjnej i jej ekonomicznych efektów. W nurt badań nad innowacjami włączały się stopniowo nauki kognitywne rozpatrujące proces innowacji jako proces uczenia się oraz nauki takie jak socjologia, nauki o organizacji i zarządzaniu podejmujące problemy procesów uczenia się w grupach. Geografowie ekonomiczni dostrzegli natomiast, że procesy uczenia się wykazują powiązania z lokalizacją (Fagerberg 2005). Koncentrację przestrzenną innowacji wyjaśniają teorie aglomeracji, teorie sieci produkcyjnych, teorie gospodarki opartej na wiedzy oraz nowe teorie konkurencji i handlu (Pachura, Nowicka-Skowron 2010).

Od lat 50. XX w. pojemną koncepcję innowacji jako zmiany technologicznej i organizacyjnej, prezentowaną m.in. przez J.A. Schumpetera, wyparły węższe ujęcia innowacji postrzeganych jako zmiana technologiczna i wyjaśnianych w ramach makroekonomicznych modeli wzrostu. Kolejne zmiany w postrzeganiu innowacji następowały od końca lat 70. i prowadziły do postrzegania ich jako nieliniowego procesu uczenia się. Istotny wpływ wywarły w tym procesie prace R. Nelsona i S. Wintera, którzy zaproponowali ewolucyjną teorię zmian gospodarczych kształtowanych przez przedsiębiorstwa, które w zmieniających się warunkach ekonomicznych lub technologicznych poszukują alternatyw w eksperymentalnych procesach uczenia się. Głównym obszarem badań nad innowacjami stały się charakter i cechy tego rodzaju uczenia się, w ramach firm, sektorów, regionów i systemów krajowych oraz kontekst instytucjonalny tych procesów (Mytelka, Smith 2002). R. Nelson i S. Winter podnieśli więc problem potrzeby tworzenia przez teorię innowacji pojemnej przestrzeni, uwzględniającej całą jej złożoność i różnorodność (Nelson, Winter 1977, s. 48).

Większość teoretycznych prac nad innowacjami wiąże się z neoschumpeterowską szkołą ekonomii ewolucyjnej i przyjmuje, że innowacja jest procesem interaktywnym, zależnym od interakcji z otoczeniem, nieliniowym, o charakterze systemowym i w którym ważnym nurtem analizy są teorie systemów innowacji (Cooke, Uranga, Etxebarria 1998, Lundvall 2009, Doloreux 2002, Fagerberg 2005, Edquist, Hommen 1999, Freeman 1995, Morgan 1997). Perspektywa ewolucyjna jest także zgodna ze współczesną nauką regionalną (Cooke, Uranga, Etxebarria 1998, Morgan 1997).

W perspektywie ujęcia ewolucyjnego innowacje są tworzone i rozpowszechniane jako wynik interakcji między wieloma aktorami, rozproszonymi w wielu różnych instytucjach i lokalizacjach (Doloreux 2002). Interakcje takie zachodzą pomiędzy

przedsiębiorstwami i podstawową infrastrukturą naukowo-badawczą, w ramach obszarów funkcjonalnych przedsiębiorstwa, pomiędzy przedsiębiorstwami, dostawcami i użytkownikami, na poziomie międzyfirmowym oraz między przedsiębiorstwami i ich szerszym środowiskiem instytucjonalnym (Morgan 1997). Podejście ewolucyjne implikuje więc interakcyjne strategie innowacji (Pomykalski 2010).

Rozpatrując proces innowacji z perspektywy interaktywnego uczenia się, dostrzec można, że jest on kształtowany przez różnorodne rutyny instytucjonalne i konwencje społeczne (Morgan 1997). Ważnym nurtem badań innowacji są terytorialne aspekty procesów uczenia się (Asheim 1999, Morgan, Cooke 1998, Maskell, Malmberg 1999ab). Wskazuje się, że większość przedsiębiorstw uczy się w toku bliskiej współpracy z dostawcami, klientami i rywalami oraz że na procesy tworzenia wiedzy silnie wpływają specyficzne dla danego obszaru zasoby, instytucje, struktury społeczne i kulturowe (Maskell, Malmberg 1999ab).

Procesy uczenia się charakteryzuje różne natężenie interakcji, przy czym im bardziej zaawansowana technologicznie lub naukowo jest innowacja, tym wymaga bardziej skomplikowanych procesów komunikacji. Interaktywne uczenie się odbywać się może przez produkcję (ang. *learning by producting*), gdy wiedza zdobywana jest w wyniku działalności nieukierunkowanej na jej pozyskanie i stanowi swego rodzaju „produkt uboczny". Jej komponenty stanowią „learning-by-doing", „learning-by-using" i „learning-by-interacting". Inne źródła interaktywnego uczenia się stanowią poszukiwanie (ang. *searching*) związane z sytuacją, gdy dana działalność ma na celu pozyskiwanie wiedzy w celu wprowadzania innowacji oraz odkrywanie wiedzy (ang. *exploring*) polegające na poszukiwaniu wiedzy w ośrodkach naukowych ukierunkowane w mniejszym stopniu na cel, jednak mogące prowadzić do radykalnych zmian (Johnson 2010) (rysunek 2).

Rysunek 2. Relacje pomiędzy uczeniem się, rozwojem wiedzy oraz innowacją
Źródło: Johnson 2010, s. 34.

Interaktywne uczenie się prowadzi do rozwoju wiedzy, która może zostać wykorzystana w procesie innowacji. Aby jej poziom się nie zmniejszał, niezbędne jest zapamiętywanie. Zasoby wiedzy wykazują tendencje do zmniejszania w wyniku procesów zapominania, jednak kreatywne zapominanie może być bardzo ważne

przy wprowadzaniu radyklanych zmian. Wiąże się ono z zacieraniem się dotychczasowych schematów myślenia, rutyny, wzorów kooperacji zarówno wewnątrz przedsiębiorstw, jak i w relacjach z innymi. Część nowej wiedzy znajduje zastosowanie w innowacjach. Procesy uczenia się, zapamiętywania i zapominania, a także mechanizmy selekcji są kształtowane przez czynniki instytucjonalne (Johnson 2010, rysunek 2).

Uwzględnienie roli czynnika instytucjonalnego w przebiegu procesów innowacyjnych wymaga doprecyzowania pojęcia instytucji. Instytucje zdefiniować można jako zestaw wspólnych nawyków, rutyn, ustalonych praktyk, reguł lub praw regulujących relacje i interakcje między jednostkami i grupami (Edquist, Johnson 1997, s. 46). Istotne przy tym jest rozróżnienie pomiędzy instytucjami i organizacjami (w tym przedsiębiorstwami) z uwagi na to, że wypełniają one różne role w procesie innowacji i że między nimi występują skomplikowane i ważne relacje. Wśród licznych klasyfikacji instytucji (Edquist, Johnson 1997, Sokołowicz 2015) często przywoływane jest rozróżnienie między instytucjami „formalnymi" (prawa, np. prawa patentowe, regulacje dotyczące postępowania bankowego) oraz instytucjami „nieformalnymi" (prawo zwyczajowe, tradycje, normy pracy, normy współpracy, konwencje, praktyki itp.). Instytucje, ze względu na swój charakter, regulują relacje między ludźmi i grupami ludzi wewnątrz i poza organizacjami. Oznacza to, że struktura i treść komunikacji i interakcji w gospodarce zależy od jej struktury instytucjonalnej. W odniesieniu do procesów innowacyjnych rozpatrywać można trzy podstawowe funkcje instytucji, w tym: zmniejszenie niepewności poprzez dostarczanie informacji, zarządzanie konfliktami i współpracą oraz zapewnianie zachęt (Edquist, Johnson 1997).

Dokonana prezentacja wybranych elementów teorii innowacji pozwala na wyróżnienie tych kluczowych z perspektywy problematyki prezentowanej w niniejszej pracy. Wskazać wśród nich należy szerokie podejście do interpretowania innowacji, odnoszące się do wszystkich podmiotów tworzących lokalne układy społeczno-gospodarcze, rozpatrywanie innowacji jako nowości w skali danego podmiotu oraz kompleksowe podejście do determinant innowacyjności lokalnej.

1.2. Innowacje w koncepcjach i teoriach rozwoju regionalnego

Koncepcje i teorie rozwoju regionalnego wywodzą się z ekonomii rozwoju gospodarczego. Koncentrują się one na wyjaśnianiu mechanizmów procesów rozwojowych zachodzących w skali regionów, mając jednocześnie duże znaczenie praktyczne wynikające z tworzenia przez nie podstaw do formułowania założeń i określania instrumentów realizacji polityki regionalnej. Celem tej polityki jest pobudzanie rozwoju regionów i zmniejszanie występujących pomiędzy nimi dysproporcji rozwojowych, co jest ważne z punktu widzenia zapewnienia stabilnych podstaw procesom rozwojowym zachodzącym w wymiarze makroekonomicznym. Współczesne teorie i koncepcje rozwoju regionalnego wśród głównych czynników warunkujących zmiany w przestrzennej charakterystyce stanu i tempa przebiegu procesów

rozwoju społeczno-gospodarczego uwzględniają tempo, skalę i zakres procesów innowacyjnych.

Teorie rozwoju regionalnego koncentrują się na wymiarze przestrzennym procesów wzrostu i rozwoju (Korenik 2011). Ich formowanie jest efektem transponowania na poziom regionalny założeń i narzędzi ekonomii rozwoju gospodarczego rozwijanej na poziomie krajowym i międzynarodowym i stanowi przedmiot badań ekonomiki regionalnej i geografii ekonomicznej (Churski 2008). Rozwój tych dyscyplin wynikał z dostrzegania przez ekonomistów roli przestrzeni w rozwoju gospodarczym.

Podejście geograficzne, uwzględniające przestrzenne zróżnicowania procesów i zjawisk społeczno-ekonomicznych i przyrodniczych, jest ważną perspektywą prowadzenia współczesnych analiz ekonomicznych, a czynnik lokalizacji w przestrzeni postrzegany jest jako decydujący w wyjaśnianiu dynamiki przebiegu procesów rozwojowych. Podejście to było obecne w dorobku ekonomii klasycznej, następnie utraciło swoje znaczenie, aby je odzyskać pod koniec XX w. (Bartkowiak 2010, s. 19, Nijkamp, Mills 2000, Richardson 1970). Geograficzny zwrot w ekonomii objął dwa kierunki studiów – aglomerację przestrzenną działalności gospodarczej oraz dynamikę procesów konwergencji regionalnej (Martin 1999).

Ujawniająca się na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci znaczna zmienność przestrzenna rozwoju gospodarczego inspirowała ekonomistów do podejmowania prób pomiaru obserwowanych dysproporcji, wyjaśniania ich przyczyn, opisywania mechanizmów w postaci modeli oraz formułowania ocen skutków działań podejmowanych na rzecz ich zmniejszenia. Dorobek klasycznej teorii lokalizacji stworzył podwaliny pod pojawienie się w połowie lat 50. XX w. regionalistyki (ang. *Regional Science*) oraz geografii ekonomicznej. *Regional Science* podjęła problematykę systemów przestrzennych, regionalnych i lokalizacji (Isard 2003, s. 187) i do lat 70. XX w. wyewoluowała w kierunku wysoce zmatematyzowanej dyscypliny wykorzystującej modelowanie interesujących jej zjawisk i procesów (Martin 1999). Głównym celem *Regional Science*, łączącej elementy ekonomii i geografii, było opisanie neoklasycznej teorii równowagi pod względem współrzędnych przestrzennych (Scott 2000, s. 21). Geografia ekonomiczna z kolei w toku rozwoju przekształciła się w bardziej eklektyczną, zorientowaną empirycznie dziedzinę, w której neoklasyczna teoria lokalizacji została zastąpiona koncepcjami wywodzącymi się z wielu innych gałęzi ekonomii (Martin 1999). Dyscyplina ta tworzy ważną perspektywę wyjaśniania procesów innowacji w naukach społecznych (*The Oxford Handbook*..., 2000).

Zainteresowaniu ekonomistów kwestiami terytorialnymi i regionalnymi towarzyszyła uwaga polityków decydujących w sprawach realizowanych polityk rozwojowych i zainteresowanych harmonijnym rozwojem gospodarczym, również w wymiarze przestrzennym. W konsekwencji w połowie lat 50. XX w. doszło do intensywnego rozwoju ekonomiki regionalnej, której osiągnięcia znajdowały zastosowanie w polityce regionalnej formowanej zgodnie z obowiązującymi w danym okresie modelami rozwoju regionalnego (Capello, Nijkamp 2009, s. 1-3). Ekonomika regionalna stworzyła podstawy rozpatrywania geograficznych implikacji problemów lokalizacji i rozmieszczenia. Dyscyplina ta wprowadziła wymiar przestrzenny w analizie funkcjonowania rynku, tworząc ramy, w których wyjaśniać można przestrzenny charakter systemów gospodarczych, ich strukturę i ewolucję oraz przestrzenną dyspersję

i spójność działalności gospodarczej. Ekonomika regionalna została uformowana przez teorię lokalizacji badającą mechanizmy ekonomiczne, które dystrybuują działania w przestrzeni oraz teorię regionalnego wzrostu (i rozwoju) koncentrującą się na przestrzennych aspektach wzrostu gospodarczego i terytorialnym rozkładzie dochodów (Capello 2016, Nijkamp, Mills 2000, Hoover, Giarratani 1999).

W początkowej fazie rozwoju ekonomika regionalna wykorzystywała dorobek ogólnej ekonomii, traktując przestrzeń geograficzną jako źródło różnorodnych zjawisk z zakresu lokalizacji i rozmieszczenia. W dalszych etapach rozwoju tej nauki większy nacisk położono na cechy przestrzeni geograficznej i jej implikacje dla ewolucji w czasie i przestrzeni złożonych systemów ekonomicznych. Powstały m.in. ewolucyjne teorie innowacji i przestrzennej dynamiki. W ostatnim okresie wyróżnić można trzy główne pola zainteresowań ekonomiki regionalnej – analizę lokalizacji, modelowanie gospodarek regionalnych i analizę interakcji przestrzennych oraz analizę regionalnej polityki i procesów rozwoju gospodarczego (Nijkamp, Mills 2000, s. 1-2). Teorie rozwoju regionalnego stanowią trzon ekonomiki regionalnej dążąc do zidentyfikowania wszystkich materialnych i niematerialnych elementów procesu wzrostu (Capello 2008, s. 749). Stopniowo ze studiów regionalnych zaczęły wyodrębniać się studia lokalne.

W zależności od rodowodu – zakorzenienia w danym nurcie ekonomii – teorie rozwoju regionalnego dostrzegają inne mechanizmy rozwoju, akcentują różne czynniki i bariery rozwoju, różną rolę władz publicznych w oddziaływaniu na procesy rozwoju czy też perspektywy dalszego przebiegu procesów rozwojowych w kontekście wyrównywania dysproporcji między regionami[2].

[2] Bogaty dorobek naukowy teorii i koncepcji rozwoju regionalnego uporządkować można, wprowadzając różne kryteria. W literaturze polskiej, w nawiązaniu do źródeł teorii rozwoju regionalnego zakorzenionych w nurcie neoklasycznym oraz neokeynesowskim i wynikającego z nich stosunku do interwencjonizmu władz publicznych, teorie rozwoju regionalnego omawiali J. Szlachta (1993), T.G. Grosse (2002), P. Churski (2005), S. Korenik (2011). R. Brol (2006) uporządkował teorie według dwóch kryteriów: dylematu wyboru między leseferyzmem i interwencjonizmem w rozwoju regionalnym oraz – stopnia oryginalności teorii. A. Szajnowska-Wysocka (2009) z kolei wyróżniła klasyczne koncepcje rozwoju regionalnego oraz koncepcje rozwoju endogenicznego. Podział teorii na teorie lokalizacji oraz teorie wyjaśniające zasady rozwoju terytorium z uwzględnieniem teorii rozwoju „od góry", związanych z teorią wzrostu niezrównoważonego oraz teorii rozwoju „od dołu", podkreślających znaczenie inicjatyw oddolnych, przyczyniających się do wykorzystywania zasobów miejscowych, przedstawili D. Stawasz (2004) oraz K. Stackelberg i U. Hahne (1998). Kompleksowego przeglądu najważniejszych koncepcji teoretycznych w literaturze zagranicznej dokonał C.J. Dawkins (2003). Autor uporządkował dorobek teorii rozwoju regionalnego, wyróżniając: 1) koncepcje formujące podstawy teorii rozwoju regionalnego (hipoteza o konwergencji, teorie lokalizacji i *Regional Science*, efekty zewnętrzne, modele konkurencyjności przestrzennej oraz teoria ośrodków centralnych), 2) alternatywne teorie rozwoju regionalnego: teoria regionalnej konwergencji (teoria bazy ekonomicznej, neoklasyczna teoria wzrostu egzogenicznego), teoria regionalnej dywergencji (model kumulatywnej przyczynowości, teoria biegunów wzrostu), teorie strukturalne (teorie etapów/sektorów w rozwoju, teoria cyklu produkcyjnego, teorie restrukturyzacji przemysłu, teorie elastycznej specjalizacji, teorie sieci, teoria Marksa), instytucje polityczne i regionalny rozwój gospodarczy (teoria maszyny wzrostu, Nowa Ekonomia Instytucjonalna), wschodząca perspektywa neoklasyczna (endogeniczna teoria wzrostu i Nowa Geografia Ekonomiczna). Szeroka jest także prezentacja teorii A. Pike'a, J. Tomaneya i A. Rodríguеza-Posa (2006), wyróżniających: 1) neoklasyczną teorię lokalnej i regionalnej konwergencji, 2) keynesowską teorię lokalnej i regionalnej dywergencji, 3) teorie zmian strukturalnych i czasowych, 4) instytucjonalizm i ekonomikę socjologiczną, 5) innowacje, wiedzę i uczenie się, 6) rozszerzone teorie neoklasyczne wzrostu endogenicznego, 7) geografię ekonomiczną, przewagę konkurencyjną i klastry,

Rozwój teorii rozwoju regionalnego następował w określonym porządku chronologicznym. Koncepcje mieszczące się w nurcie neoklasycznym uznawały mechanizm rynkowy za wystarczający regulator procesu społeczno-ekonomicznego, pozostawiając w nim niewiele miejsca regulacyjnej roli instytucji państwa. Wczesne teorie regionalnego wzrostu gospodarczego były aprzestrzennymi rozszerzeniami neoklasycznych teorii narodowego wzrostu gospodarczego i handlu międzynarodowego (Dawkins 2003, s. 135, Łaźniewska, Górecki, Chmielewski 2011, s. 13), gdzie standardowy model wzrostu neoklasycznego z egzogennym postępem technologicznym i zamkniętą gospodarką przewidywał konwergencję (Barro, Sala-i-Martin 1992, s. 246)[3].

Tradycyjne podejścia do teorii rozwoju regionalnego przyjmujące hipotezę konwergencji bazowały głównie na modelu wzrostu Solowa (Stimson, Stough, Nijkamp 2011, s. 1), w którym produkt Q zależy od nakładów czynników wytwórczych pracy i kapitału. Czynniki te mogą mieć zmienną (rosnącą najczęściej) produktywność. Jej wyrazem jest współczynnik postępu technicznego, którego nośnikiem jest nowy kapitał pochodzący z inwestycji (Bartkowiak 2008, s. 214). Wzrost stopy oszczędności wpływa przez akumulację kapitału rzeczowego na dynamikę wzrostu gospodarczego jedynie w krótkim okresie w wyniku malejącej krańcowej produktywności kapitału (Florczak 2011, s. 21-22).

Transponując te założenia na poziom regionu, stwierdzić można, że wzrost regionalnego dochodu zależy od wskaźnika postępu technologicznego oraz akumulacji kapitału. Ze względu zaś na występujące między regionami różnice w możliwościach akumulacji kapitału lub adaptacji innowacji proces ten może prowadzić do wzrostu zróżnicowania regionalnego w poziomie rozwoju gospodarczego. Zmienność dynamiki akumulacji kapitału powoduje jednak fazowy rozwój regionu od początkowo wysokiego do zerowego na końcu, w konsekwencji prowadząc do wyrównywania przestrzennych dysproporcji (Churski 2008, s. 37).

W świetle teorii konwergencji regionalnej w równowadze pozostaje alokacja zasobów oraz rozkład czynników produkcji w przestrzeni, który gwarantuje długoterminową redukcję dysproporcji geograficznych w zakresie produkcji i dochodu na mieszkańca, a w efekcie poziomu rozwoju między regionami (Capello 2016, Martin, Sunley 1998, Pike, Tomaney, Rodríguez-Pose 2006).

W sprzeczności z wnioskami płynącymi z neoklasycznej ekonomii pozostają wnioski formułowane w odniesieniu do rozwoju regionalnego w oparciu o założenia ekonomii J.M. Keynesa (Pike, Tomaney, Rodríguez-Pose 2006, s. 70). W koncepcjach modeli popytowych przewidujących dywergencję przyjmuje się, że rozwój gospodarczy jest cyklicznym procesem, którego efekty są kumulowane w gospo-

8) zrównoważony rozwój, 9) postdewelopmentalizm. Ciekawe ujęcie, z uwzględnieniem kryterium koncepcji przestrzeni wykorzystuje R. Capello (2009, 2016).

[3] W literaturze wyróżnia się konwergencję typu beta (warunkową) i konwergencję typu sigma. Pierwsza polega na negatywnym związku między wzrostem dochodu na mieszkańca a poziomem dochodu na mieszkańca w początkowym okresie, a druga – spadek dyspersji dochodu na mieszkańca między regionami z upływem czasu. Obydwie koncepcje są powiązane, przy czym konwergencja typu beta jest warunkiem koniecznym, ale niewystarczającym występowania konwergencji typu sigma. Konwergencja absolutna z kolei oznacza, że kraje biedniejsze będą rozwijać się szybciej niż bogatsze, bez względu na inne właściwości gospodarki (Kudłacz, Woźniak 2009, s. 21, Sala-i-Martin 1996).

darce. Charakteryzuje go występowanie mechanizmów pozytywnych i negatywnych sprzężeń zwrotnych oraz skumulowane przyciąganie i odpychanie zasobów produkcyjnych, co powoduje różnicowanie się przestrzeni na obszary wzrostu i pozostałe. W tym procesie podstawową rolę wypełniają innowacje techniczne i organizacyjne (Churski 2005, Capello 2016).

Innowacje zajmują ważne miejsce w teoriach polaryzacji, których powstanie związane jest z F. Perroux, twórcą koncepcji biegunów wzrostu, w której rozwój stanowi bezpośrednie i pośrednie efekty innowacji. W oryginalnym sformułowaniu F. Perroux biegun wzrostu odnosi się do powiązań między firmami i branżami. Kluczową rolę wypełniają firmy napędowe, będące dużymi jednostkami generującymi indukowany wzrost dzięki powiązaniom międzybranżowym (Dawkins 2003). Dostosowują one wielkość produkcji do przewidywanych zmian globalnego popytu oraz wdrażają innowacje w procesie produkcyjnym, stając się motorem rozwoju gospodarczego (Grzeszczak 1999, s.12). Jednostka napędowa oddziałuje na inne, pobudza działania innowacyjne, indukuje działalność inwestycyjną oraz prowadzi do przekształceń strukturalnych i rozwoju gospodarczego danego regionu (Kowalski, Marcinkowski 2012, s. 63). J. Boudeville umieścił biegun wzrostu w przestrzeni geograficznej, definiując go jako obecność firm napędowych i branż, które generują trwały wzrost regionalny poprzez powiązania z innymi firmami w regionie (Dawkins 2003, s. 140). W teorii biegunów wzrostu odnoszącej się do krajów uprzemysłowionych obszary metropolitalne stanowiące ich centra dominują nad mniejszymi miastami oraz okolicznymi obszarami uzależniając je od własnej polityki przemysłowej i handlowej (Grosse 2002, s. 28).

Głównymi twórcami teorii polaryzacji obok F. Perroux byli G. Myrdal i A.O. Hirschman, których teorie odnosiły się do krajów słabo rozwiniętych (Grzeszczak 1999, s. 13). G. Myrdal w modelu kumulatywnej przyczynowości wyjaśnia tworzenie skupisk działalności gospodarczej w uprzemysławianych regionach korzyściami skali i aglomeracji oraz wskazuje na proces katalizowania wzrostu w rozwiniętych regionach kosztem regionów opóźnionych w rozwoju. Regiony słabo rozwinięte oferują przedsiębiorcom korzyści wynikające z niskich kosztów siły roboczej, jednak są one zwykle kompensowane korzyściami aglomeracji występującymi w uprzemysłowionych regionach. Słabo rozwinięte regiony mogą odnieść korzyści ze wzrostu w regionach rozwiniętych poprzez „rozprzestrzenianie" efektów wynikających z rozpowszechnienia innowacji oraz z rosnących rynków eksportowych własnych produktów. Korzyści te będą jednak równoważone efektami przepływu kapitału i siły roboczej z regionu zapóźnionego do rozwiniętego (Dawkins 2003, s. 139). Model G. Myrdala został zmodyfikowany przez N. Kaldora, który dostrzegał cykliczność rozwoju gospodarczego. W nierównowadze gałęziowej, czasowej i przestrzennej upatrywał przesłanek wzrostu gospodarczego, które są w dużym stopniu efektem wystąpienia czynnika innowacji powodującego upadek starych sektorów gospodarki i tworzenie się nowych (Churski 2008, s. 41-42).

Zgodnie z koncepcją geograficznych centrów wzrostu A.O. Hirschmana rozwój gospodarczy jest skoncentrowany w tzw. geograficznych centrach wzrostu, jednak później następuje jego naturalne rozprzestrzenianie się na obszary sąsiadujące (Grosse 2002, s. 28). Efekty rozprzestrzeniania się rozwoju przewyższają jednak

efekty polaryzacji ze względu na prowadzenie polityki gospodarczej przeciwdziałające polaryzacji przestrzennej (Dawkins 2003, s. 140).

Budowę ogólnej teorii rozwoju regionalnego jako rozwoju spolaryzowanego należy przypisać J.R. Lasuenowi i J. Friedmanowi (Grzeszczak 1999, s. 8). W koncepcji rdzenia i peryferii J.Friedmana rozwój postrzegany jest jako proces innowacji. Rdzenie uformowane w wyniku wcześniejszych innowacji stanowią główne centra zmian, zlokalizowane w punktach o dużym potencjale interakcji w wymiarze komunikacji. Rdzeń i peryferie razem stanowią kompletny system przestrzenny. Regiony rdzeniowe systematycznie przekazują impulsy innowacji na peryferie, które dominują. Tempo innowacji jest największe w rdzeniu odpowiadającym systemom wysokiego poziomu, skąd innowacje są przenoszone do niższych regionów rdzeniowych lub tych o podobnej randze. Rozpowszechnianie innowacji zależy od cech strukturalnych i behawioralnych obszarów peryferyjnych, od zdolności sił innowacyjnych, aby pokonać opór lokalnych władz, oraz od ogólnych warunków, które mogą sprzyjać lub ograniczać procesy innowacyjne. Prawdopodobieństwo innowacji zwiększa się wraz ze wzrostem prawdopodobieństwa wymiany informacji w systemie. Wzrost prawdopodobieństwa wymiany informacji jest zaś wynikiem wzrostu populacji, procesów urbanizacji, poprawy stanu wykształcenia i postępu w technologiach transportowych i komunikacyjnych. Prowadzi to do fizycznej ekspansji istniejących regionów centralnych, zwielokrotnienia regionów rdzeniowych na peryferiach oraz absorpcji części peryferii do rdzeni systemu. Proces, w którym regiony rdzeniowe konsolidują swoją dominację nad peryferiami przez transfer netto naturalnych, ludzkich i kapitałowych zasobów do rdzenia, dąży do samo napędzania w wyniku występowania efektów sprzężenia zwrotnego w rozwoju regionu centralnego (Friedmann 1967).

Inną teorią nawiązującą do innowacji jest teoria bazy ekonomicznej podkreślająca znaczenie specjalizacji i wpływu popytu zewnętrznego na produkty regionu na jego wzrost. Z jej perspektywy rozwój regionalny wymaga ukierunkowania na procesy innowacyjne regionalnych przedsiębiorstw w celu poprawy konkurencyjności poprzez obniżenie kosztów i/lub wzrost produktywności oraz rozwój nowych rynków eksportowych (Pike, Tomaney, Rodríguez-Pose 2006, s. 70-71).

Innowacje wyeksponowane zostały także w grupie teorii zmian strukturalnych i czasowych wyjaśniających nierównomierny charakter rozwoju lokalnego i regionalnego (Pike, Tomaney, Rodríguez-Pose 2006, s. 78). Jedną z teorii jest teoria cyklu produktu, która rozpatruje rozwój regionalny i zmiany w zakresie ewolucji regionalnych struktur przemysłowych wymaganych do sprzedaży towarów eksportowych. Zgodnie z nią duże obszary miejskie są preferowanymi lokalizacjami dla firm produkujących nowe, niedojrzałe produkty z uwagi na bliskość dostawców oraz firm badawczo-rozwojowych ułatwiających wprowadzanie innowacji. Gdy produkt dojrzewa i staje się znormalizowany, zmniejsza się potrzeba elastyczności, zwiększa natomiast potrzeba koncentracji na korzyściach skali. W tej fazie rozwoju słabo rozwinięte regiony stają się preferowanymi lokalizacjami z uwagi na dostępność taniej, nisko wykwalifikowanej siły roboczej (Dawkins 2003, s. 142). Wraz z upływem czasu regiony słabiej rozwinięte gospodarczo stają się jednak w coraz większym stopniu uzależnione od kooperacji z obszarami centralnymi. Proces ten jest zazwy-

czaj pogłębiony na skutek narastającego braku konkurencyjności firm lokalnych, a zwłaszcza dysproporcji w poziomie zaawansowania technologicznego wytwarzanych przez nie towarów (Grosse 2002, s. 31). Związek pomiędzy siłą rynkową i strategią korporacyjnych zachowań lokalizacyjnych z ewolucją branż i regionów podkreśliła A. Markusen (Dawkins 2003, Pike, Tomaney, Rodríguez-Pose 2006).

W latach 80. XX w. następował stopniowy odwrót od rozpatrywania rozwoju regionalnego w oparciu o dorobek R. Solowa i J.M. Keynesa (Stimson, Stough, Nijkamp 2011, s. 4). Podstawą krytyki ujęć neoklasycznych były obserwowane, rosnące nierówności gospodarcze między krajami uprzemysłowionymi i krajami mniej rozwiniętymi oraz nierealistyczne założenia dotychczasowych teorii. Założenia o doskonałej konkurencji i dążeniu do uzyskiwania korzyści skali nie znajdowały uzasadnienia w warunkach zwiększającej się wydajności na skutek wdrażania innowacji oraz rozwoju procesów uczenia się (Dawkins 2003, s. 139, Nijkamp, Poot 1998, s. 8).

W omawianym okresie silnym zmianom uległy warunki wewnętrzne i zewnętrzne rozwoju regionów będące konsekwencją procesów globalizacji i towarzyszących im procesów integracyjnych, rewolucji naukowo-technicznej, zmian społecznych i politycznych, wzrostu znaczenia małych i średnich przedsiębiorstw, przekształceń struktury gospodarczej, zaostrzenia konkurencji między regionami i jednostkami lokalnymi o lokalizację produkcji i dystrybucji działalności, przyspieszenia procesów integracji międzynarodowych finansów i rynków kapitałowych, co prowadziło m.in. do masowych dezinwestycji oraz przesunięć nieinnowacyjnych produktów do obszarów o niskich kosztach siły roboczej (Pietrzyk 2000, s. 17-18, Stöhr 1990, s. 38-39).

Zmiany zachodzące w gospodarce światowej związane ze schyłkiem epoki produkcji masowej i jej wchodzeniem w erę postfordyzmu spowodowały, że dominujące w naukach ekonomicznych do lat 70. XX w. koncepcje teoretyczne uniemożliwiały wyjaśnienie nowych tendencji w rozwoju przestrzennym, w tym nieoczekiwanej dynamiki rozwoju regionów zaliczanych wcześniej do kategorii „peryferyjnych", co wskazywało na istnienie w regionach tego typu endogenicznych czynników i mechanizmów rozwoju. Ekonomiści zaczęli rozpatrywać procesy rozwoju w powiązaniu z geograficznymi, ekonomicznymi i społecznymi cechami przestrzeni formułując pojęcie terytorium. Terytorium rozumiane jako struktura organizacji łączącej ukształtowane historycznie komponenty polityczne, gospodarcze i społeczne oraz relacje zachodzące między nimi stopniowo zastępowało używany dotychczas węższy termin „przestrzeń" (Pietrzyk 2000, 2004, Jewtuchowicz 2016, Garofoli 1993, Camagni, Capello 2013a, Capello 2016). Pod koniec XX w. rozwijały się koncepcje rozwoju opierające się na procesach kreowania nowych wartości mających swoje źródło w terytorium. Źródeł nowych wartości upatrywano w zakumulowanej w terytorium wiedzy i umiejętnościach uaktywniających się w warunkach relacji o charakterze sieci (Pietrzyk 2000, s. 26-27). Rozwój zainteresowania społecznymi i instytucjonalnymi podstawami wzrostu wiązał się z postrzeganiem przestrzeni jako „terytorium" – aktywnego uczestnika procesów rozwojowych, a nie tylko obszaru koncentracji zasobów ziemi, kapitału i pracy (Sokołowicz 2015, s. 191).

W syntetycznym ujęciu, do nowych elementów badawczych, które ujawniły się w regionalistyce po koniec XX w., zaliczyć można: 1) wzrost znaczenia regionów

jako ognisk globalnej konkurencyjności gospodarczej, 2) wzrost znaczenia instytucji, ustanawianych norm, procedur i konwencji dotyczących infrastruktury wsparcia organizacyjno-organizacyjnego regionalnej konkurencyjności gospodarczej, 3) uznanie nieformalnych sieci, a także organizacji formalnych jako mechanizmów utrzymywania relacji opartych na zaufaniu, które można wykorzystać w celu minimalizacji kosztów transakcyjnych między przedsiębiorstwami, w tym ocena znaczenia bliskości geograficznej dla ułatwienia wymiany wiedzy ukrytej lub wystąpienia innych efektów zewnętrznych w procesie innowacji, 4) uznanie znaczenia instytucjonalnej i organizacyjnej skłonności do uczenia się w kontekście regionalnych wyników gospodarczych, 5) formowanie się ekonomii ewolucyjnej oraz nowej teorii wzrostu (Cooke, Uranga, Etxebarria 1998, s. 1563).

Michael Storper (1997, s. 26) podkreśla znaczenie paradygmatu herterodoksji w ekonomice regionalnej, który wiąże się z wyróżnieniem trzech powiązanych domen stanowiących podstawę badań nad procesami rozwoju regionalnego. Należą do nich: technologie i zmiana technologiczna, organizacje oraz terytoria. Innowacje są warunkowane oraz same zmieniają terytorialne wzorce rozwoju, procesy produkcyjne i ich wzorce lokalizacji. Przedsiębiorstwa i ich sieci, powiązane w procesach produkcyjnych, zależą od materialnych i niematerialnych składników terytorium i charakteryzuje je lokalizacja w określonych odległościach od siebie. Terytoria z kolei charakteryzują lokalne powiązania i efekty zewnętrzne pomiędzy czynnikami, organizacjami i technologiami.

Z ekonomii instytucjonalnej wywodzi się koncepcja zakorzenienia stanowiąca ważną perspektywę współczesnej ekonomiki regionalnej. Traktuje ona relacje gospodarcze jako zakorzenione w uwarunkowaniach kształtowanych przez instytucje – zarówno ekonomiczne, jak i pozaekonomiczne. Zakorzenienie bazuje na założeniu, zgodnie z którym tym, co w istotnym stopniu przyczynia się do wzmocnienia otoczenia instytucjonalnego działalności gospodarczej, jest bliskość sprzyjająca rozprzestrzenianiu się wiedzy milczącej w kontaktach bezpośrednich (Sokołowicz 2015, s. 165-167).

W nurcie instytucjonalnym uznano, że instytucje formalne i nieformalne są ważnym czynnikiem ograniczania niepewności i ryzyka oraz promowania zaufania w relacjach gospodarczych (Pike, Tomaney, Rodríguez-Pose 2006). W ramach nurtu instytucjonalnego w teorii rozwoju regionalnego wśród czynników rozwoju rozpatrywanych w kontekście procesów innowacyjnych ważne miejsce zajmują sieci, w tym sieci innowacyjne (Cooke 1996, Cooke, Morgan 1993, Malecki 1997, Sternberg 2000), wiedza i procesy uczenia się (Maskell, Malmberg 1999ab, Lawson, Lorenz 1999, Asheim, Coenen 2005), kapitał społeczny (Morgan, Cooke 1998, Landry, Amara, Lamari 2002, Rutten, Boekema 2007).

Aspekt instytucjonalny i historyczny rozwoju regionalnego w kontekście możliwości zaistnienia zmian w systemach ekonomiczno-przestrzennych uwidacznia się w regionalnej ekonomii ewolucyjnej, w której sformułowano koncepcję zależności od ścieżki i zamknięcia na ścieżce. W koncepcji zależności od ścieżki przyjmuje się, że historia pod względem dziedzictwa regionalnych struktur, instytucji i idei działa często jako filtr przy ocenie nowych możliwości rozwojowych. Innowacyjne zachowania są postrzegane jako raczej kontynuacja wąsko zdefiniowanej ścieżki,

która formuje ramy myślenia, ograniczając technologiczne możliwości i aktywność innowacyjną firm. Zależność od ścieżki jest powiązana z akumulacją wiedzy, informacji i doświadczenia, co jest ważne z punktu widzenia dostosowania do coraz bardziej złożonych procesów technologicznych (Lambooy, Boschma 2001, s. 116, Martin, Sunley 2006). Rozwój i innowacje z tej perspektywy są często silnie zlokalizowanym zjawiskiem zależnym od warunków ekonomicznych, społecznych, kulturowych i instytucjonalnych będących konsekwencją historii rozwoju przemysłu i technologii w danym miejscu (Martin 2009, Zaucha i in. 2015).

Procesy innowacyjne ograniczone być mogą przez sytuację zamknięcia na negatywnej ścieżce rozwoju. Zamknięcie oznacza gorszy wynik ekonomiczny (np. standard lub produkt), w sytuacji gdy istnieją lepsze i znane alternatywy, a koszty ich wdrożenia nie są wysokie (Liebowitz, Margolis 1995). W literaturze wskazuje się trzy rodzaje zamknięcia. Pierwszym jest zamknięcie funkcjonalne, dotyczące hierarchicznych, bliskich relacji, szczególnie między dużymi przedsiębiorstwami a małymi i średnimi dostawcami, które może ograniczyć ich działalność badawczą i marketingową, utrudniając dostosowanie się do ewentualnej sytuacji kryzysowej. Drugim rodzajem zamknięcia jest zamknięcie poznawcze, dotyczące powszechnego światopoglądu lub sposobu myślenia utrudniającego wprowadzanie zmian, natomiast trzecim – zamknięcie polityczne, związane z istnieniem instytucji mających na celu zachowanie istniejących, tradycyjnych struktur przemysłowych, niepotrzebnie spowalniających restrukturyzację przemysłu i pośrednio hamujących rozwój lokalnego potencjału i kreatywności (Hassink 2010 za: Grabher 2003). Idea zamknięcia kładzie więc nacisk na ciągłość i stabilność, a nie na zmianę (Martin 2009).

Zakotwiczenie rozważań dotyczących rozwoju regionalnego w nowej koncepcji terytorium prowadziło do wzmocnienia roli regionu w wyjaśnianiu procesów rozwojowych w wymiarze makroekonomicznym oraz dostrzegania różnic w stanie determinant i ścieżek rozwojowych poszczególnych regionów. Uznano, że istnieją znaczne różnice w wynikach gospodarczych regionów, co powoduje, że wiele istotnych determinant wyników gospodarczych można znaleźć na poziomie regionalnym (Porter 2003, s. 550, Camagni, Capello 2013, Martin, Sunley 1998). Ponadto rozwój nie zależy wyłącznie od zjawisk makroekonomicznych, stanowiąc wypadkową rozwoju składowych terytoriów państwa (Pietrzyk 2000, s. 20, Scott, Storper 2003, s. 580).

Odrodzenie zainteresowania regionem w studiach z zakresu geografii ekonomicznej i nad rozwojem regionalnym nastąpiło w latach 80. XX w. W tym okresie krystalizowały się poglądy o regionie jako fundamentalnej bazie ekonomicznego i społecznego życia po epoce produkcji masowej. W procesie intensywnej regionalizacji produkcji zakorzenionej w globalnym podziale pracy ujawniła się relokacja koordynacji gospodarczej i funkcji sterujących na szczebel regionu (Storper 1997, s. 3, Scott 1996, 2006, MacKinnon, Cumbers, Chapman 2002, s. 293, Lovering 2001).

W tych warunkach tradycyjna neoklasyczna teoria wzrostu zastępowana była w latach 90. XX w. zestawem modeli i tez składających się na nową teorię wzrostu (wzrostu endogenicznego) (Stimson, Stough, Roberts 2006, s. 18). W teorii wzrostu endogenicznego wzrost gospodarczy jest endogenicznym wynikiem systemu gospodarczego, a nie sił zewnętrznych. W modelach makroekonomicznych podkreśla

się rolę postępu technologicznego jako czynnika endogenicznego wzrostu (Romer 1986). Teoria przyjmuje założenie o niemalejącej produktywności kapitału poprzez wprowadzenie do analizy takich czynników produkcji jak kapitał ludzki, wiedza, doświadczenie, procesy uczenia się, B+R, wynalazki i innowacje oraz efekty skali (Florczak 2011, s. 22, Capello, Nijkamp 2009, s. 5). Nacisk został położony na wiedzę jako siłę napędową rozwoju i nowe, endogenne, samowzmacniające się mechanizmy jej tworzenia. Postęp technologiczny traktowany jest jako endogeniczna reakcja podmiotów gospodarczych na warunki silnej konkurencji, a rozwój regionalny jest wynikiem świadomych wyborów poszczególnych aktorów procesów rozwojowych, w tym przedsiębiorców i decydentów (Nijkamp, Abreu 2009, Capello Nijkamp 2009).

Nowa teoria wzrostu uwzględnia efekty aglomeracji, niedoskonałości rynku, i to, że mechanizm cenowy nie zapewnia optymalnego rezultatu alokacji zasobów. Formułowała ona argumenty na rzecz regionalnej dywergencji (Stimson, Stough, Roberts 2006, s. 18-19, Domański 2012, Capello, Nijkamp 2011), jednak współcześnie są one osłabione. Modele wzrostu endogenicznego mogą przewidywać konwergencję regionalnych dochodów także w długim okresie z uwagi na wyrównawczy wpływ polityki spójności Unii Europejskiej w przestrzennych przepływach technologii i endogenicznego postępu technologicznego (Domański 2012 s. 59). Zdaniem K. Heffnera (2011a, s. 65) „dążenie do wzmocnienia potencjałów wewnętrznych i wykorzystania efektów typu *spillover*, pojawiających się przy aplikacji zewnętrznych środków, przynajmniej w centrach regionów (tzw. pozostałe ośrodki wojewódzkie) położonych w strefach między polskimi metropoliami może przynajmniej częściowo zmniejszyć różnicujące skutki postępującej polaryzacji przestrzennej rozwoju". Z analiz długoterminowych wzorców rozwoju regionalnego, wynika jednak, że konwergencja regionalna jest procesem powolnym i nieciągłym (Martin, Sunley 1998).

Endogeniczny rozwój gospodarczy regionu tworzony jest przede wszystkim przez regionalne, endogeniczne zasoby fizyczne i społeczne. Rozwój regionalny powinien być efektem wewnętrznym i powinien być determinowany przez region „od dołu" (Churski 2008). Teoria rozwoju regionalnego endogenicznego wyróżnia się tym, że nie przypisuje dużego znaczenia czynnikom decydującym o realokacji kapitału i pracy między regionami oraz czynnikom przyciągającym inwestorów zewnętrznych do regionu. Najważniejsze dla rozwoju regionu jest rozwijanie dziedzin działalności zdolnych do absorpcji innowacji oraz wytworzenie w środowisku lokalnych przedsiębiorców sprzyjającego klimatu innowacyjnego (Stawasz 2004). Znacząca część regionalnego wzrostu może być przy tym modelowana jako wywołana przez zmianę technologiczną i organizacyjną, które są powiązane z siłami lokalnymi takimi jak m.in. uczenie się czy też polityka wewnątrzregionalna (Johansson, Karlsson, Stough 2011).

Dorobek endogenicznej teorii rozwoju skierował uwagę badaczy na niematerialne czynniki, które na początku XXI w. zostały ponownie zinterpretowane w postaci kapitału społecznego, kapitału relacyjnego i zasobów wiedzy (Camagni, Capello 2013). Ważne są czynniki takie jak przywództwo, instytucje, kreatywność, innowacje, przedsiębiorczość, które stanowią endogeniczne wartości niematerialne (Stimson, Stough, Nijkamp 2011, s. 6).

Teoria regionalnego rozwoju endogenicznego łączy trzy podstawowe wymiary rozwoju – ekonomiczny – wynikający z koncepcji wzrostu ekonomicznego, społeczno-kulturowy odzwierciedlający potrzeby kulturowe i tożsamość społeczności, i polityczny – powiązany z podejmowaniem decyzji politycznych i zaangażowaniem społeczności regionalnych i jednostek indywidualnych w proces polityki (Moulaert, Sekia 2003, s. 296).

W nurcie rozwoju endogenicznego mieści się nowa geografia ekonomiczna zapoczątkowana dziełem P. Krugmana pt. *Geography and Trade* w 1991 r. Jej istotą były analizy geograficzne w głównym nurcie ekonomicznym z wykorzystaniem modelowania przy założeniu równowagi (Krugman 1998). Teoria ukazuje, w jaki sposób kraj może endogennie się zróżnicować w uprzemysłowiony rdzeń i peryferia. W celu uzyskania oszczędności skali przy jednoczesnej minimalizacji kosztów transportu, firmy produkcyjne lokują się w regionie o większym popycie, a jednocześnie lokalizacja samego popytu zależy od dystrybucji produkcji. Pojawienie się wzoru rdzeń-peryferia zależy od kosztów transportu, ekonomii skali i udziału produkcji w dochodzie narodowym (Krugman 1991). Siły aglomeracji wynikają z kształtujących się rynków pracy, efektów rozprzestrzeniania technologii i powiązania podaży i popytu na towary. Siły odpowiedzialne za dyspersję lokalizacji są wzmacniane wyższymi kosztami transportu i bardziej immobilną siłą roboczą (Krugman 2011). Modele pierwszej generacji nowej geografii ekonomicznej nie uwzględniały możliwego wpływu aglomeracji na tempo innowacji. Dynamiczny model zaproponowali M. Fujita i J.F. Thisse uwzględniając sektor badawczo-rozwojowy wykorzystujący wykwalifikowanych pracowników. Zwiększenie koncentracji wykwalifikowanych pracowników w regionie prowadzi do ich większej produktywności w sektorze B+R. Oznacza to, że gdy gospodarka przechodzi od dyspersji do aglomeracji, a innowacja postępuje w szybszym tempie (Fujita, Mori 2005).

Podsumowując przegląd dorobku teorii i koncepcji rozwoju regionalnego, zauważyć należy, że współczesne postrzeganie procesów rozwoju i roli czynnika innowacji w ich postępowaniu wymaga uwzględnienia szeregu czynników niematerialnych i jednocześnie trudno mierzalnych. Badania zaś powinny ujmować wielopłaszczyznową perspektywę uwzględniającą zarówno uwarunkowania makroekonomiczne, jak i tkwiące w regionalnym otoczeniu oraz lokalne, sięgające do sfery bezpośredniego oddziaływania na podmioty procesów innowacyjnych. Uwzględniać one powinny czynnik wiedzy, efekty zewnętrzne generowane w danym miejscu, niematerialne zasoby. Ich uwzględnienie jest możliwe poprzez bezpośrednie odwołanie się do konkretnych warunków lokalizacyjnych określonych przez lokalny potencjał zasobowy.

1.3. Terytorium jako źródło procesów innowacyjnych

Wyjaśnianie przebiegu procesów innowacyjnych i wskazywanie możliwych kierunków i narzędzi wsparcia innowacyjności wymaga uwzględnienia ich silnego osadzenia w terytorium, którego cechy określają jego unikalny potencjał innowa-

cyjny. Podstawowym wymiarem tego potencjału z perspektywy innowacyjności terytorium jest wymiar instytucjonalny.

Przyjęcie koncepcji terytorium, w odróżnieniu od postrzegania przestrzeni w wymiarze fizycznym, powoduje, że rozwój interpretowany jest jako wypadkowa złożonego zbioru relacji między aktorami zgrupowanymi w danej przestrzeni geograficznej mającej pewną kulturę i historię, a specyfika terytorium, szczególne zasoby wytworzone i uwarunkowane złożonością terytorialnych systemów społeczno-gospodarczych stają się źródłem przewag konkurencyjnych, od których zależy rozwój (Jewtuchowicz 2005, Markowski 2016). Terytorialne warunki innowacyjności dotyczą zaś pozytywnych efektów zewnętrznych, które uzyskują przedsiębiorstwa w wyniku dostępu do wiedzy w środowisku, w którym działają i wynikają ze stopnia rozwoju kapitału relacyjnego. Można go zdefiniować jako wszystkie relacje – relacje rynkowe, relacje władzy i współpracę – ustanowione między firmami, instytucjami i ludźmi. Wynikają one z silnego poczucia przynależności i rozwiniętej zdolności współpracy typowej dla kulturowo podobnych osób i instytucji (Capello, Faggian 2005).

Kategoria terytorium w ujęciu ekonomicznym obejmuje: przestrzeń fizyczno-geograficzną, sposób zorganizowania aktorów oraz system relacji społecznych i gospodarczych, dynamikę uczenia się oraz system zarządzania lokalnego (ang. *local governance*), w którym uczestniczy społeczność lokalna wraz z lokalną administracją publiczną (Jewtuchowicz 2016 za: Jewtuchowicz i Pietrzyk 2003 oraz Camagni 2002a, s. 224-225). Z kolei A. Nowakowska (2015, s. 12-13), rozważając pojęcie terytorium wyodrębnia jego trzy wymiary. Pierwszym wymiarem jest wymiar geograficzny, wynikający z lokalizacji i dostępu do zasobów danego terytorium, w tym przede wszystkim zasobów specyficznych, charakterystycznych dla danego miejsca i decydujących o jego unikalności i zdolności do tworzenia przewag konkurencyjnych. Drugi wymiar – relacyjny, związany jest z osadzeniem relacji między podmiotami gospodarczymi w społecznym środowisku lokalnym, natomiast trzeci – instytucjonalny, uwzględnia sposób organizacji terytorium i sposoby koordynacji zachowań podmiotów, które w nim funkcjonują.

Kluczowa rola przestrzeni w procesach innowacyjnych wynika z jej potencjału generowania korzyści lokalizacji podmiotom gospodarczym. Wynikać one mogą z bliskości przestrzennej pomiędzy firmami, ułatwiającej wymianę milczącej wiedzy, bliskości relacyjnej wyrażonej interakcjami i kooperacją lokalnych podmiotów, która może być źródłem procesów zbiorowego uczenia się oraz bliskości instytucjonalnej przyjmującej postać reguł, kodów i norm zachowania, które ułatwiają współpracę między aktorami warunkującą socjalizację wiedzy i przebieg interaktywnych procesów uczenia się (Capello, Nijkamp 2009, s. 6). Wspólna przeszłość społeczności lokalnej tworzy jej kulturę i określa tożsamość, co wzmacnia podstawy na których budowane są nowe czynniki rozwoju i nowa dynamika (Jewtuchowicz 2005, s. 66-67).

Roberto Camagni (2002b) wśród elementów ekonomicznej koncepcji terytorium dostrzega system zlokalizowanych technologicznych efektów zewnętrznych, system stosunków gospodarczych i społecznych, które składają się na kapitał relacyjny

lub kapitał społeczny określonej przestrzeni geograficznej oraz system lokalnego zarządzania.

W literaturze poświęconej terytorialnym aspektom procesów gospodarczych sformułowano pojęcie kapitału terytorialnego rozumianego jako zestaw zlokalizowanych aktywów – naturalnych, ludzkich, sztucznych, organizacyjnych, relacyjnych i kognitywnych – które stanowią potencjał konkurencyjny danego terytorium (Camagni, Capello 2013a, s. 1387). W innym ujęciu kapitał terytorialny jest rozumiany jako synergicznie wytworzony z kombinacji tradycyjnych zasobów, powiązanych z wiedzą i innowacyjnością, nowy czynnik kreowania przewag konkurencyjnych współczesnych gospodarek (Markowski 2016).

Kapitał terytorialny odnosi się do aktywów, które stanowią podstawę endogenicznego rozwoju danego terytorium, a także do instytucji, sposobów podejmowania decyzji i umiejętności, aby jak najlepiej wykorzystać te aktywa (*OECD territorial...*, 2001a, s. 13). Kategoria ta składa się z takich elementów jak: położenie geograficzne i wielkość obszaru, jego wyposażenie produkcyjne, klimat, tradycje, zasoby naturalne, jakość życia lub efekty aglomeracji związane z funkcjonowaniem miast, inkubatory przedsiębiorczości i okręgi przemysłowe lub inne sieci biznesowe ważne z punktu widzenia zmniejszania kosztów transakcyjnych. Do innych elementów należą porozumienia, zwyczaje oraz nieformalne przepisy umożliwiające podmiotom gospodarczym współpracę w warunkach niepewności lub solidarność, wzajemna pomoc czy wreszcie specyficzna atmosfera, która jest wynikiem połączenia instytucji, zasad, praktyk, producentów, badaczy i decydentów politycznych ułatwiająca innowacje i kreatywność (*OECD territorial...*, 2001a, s. 15). Zwrócić należy uwagę na znaczenie rozpoznania możliwych interakcji między aktywami o różnym charakterze (Perucca 2014). W związku z dużym stopniem złożoności kategorii kapitału terytorialnego wskazać można występowanie problemów w zakresie jej delimitacji i pomiaru poszczególnych komponentów (Zaucha i in. 2015).

Elementy kapitału terytorialnego uporządkować można według stopnia rywalizacji i wymiaru materialnego z wyróżnieniem dziewięciu klas (rysunek 3). Kluczowe w tym modelu są te elementy, które bezpośrednio lub pośrednio dotyczą różnych wymiarów współpracy między podmiotami systemu terytorialnego.

Rywalizacja			
	Dobra prywatne i objęte opłatą	**Usługi w zakresie:** - marketingu - wyszukiwania partnerów zewnętrznych i dostawców - transferu technologii i rozpowszechniania wyników badań	**Kapitał ludzki**
	Dobra klubowe i mieszane - własne sieci transportowe, komunikacyjne i energetyczne; - dobra wspólne: krajobraz miejski i wiejski, dziedzictwo kulturowe	**Sieci współpracy** - strategiczne sojusze w zakresie B+R oraz tworzenia wiedzy - publiczne/prywatne partnerstwa w usługach i programach **Zarządzanie w zakresie planowania przestrzennego i zasobów kultury**	**Kapitał relacyjny**
	Dobra i zasoby publiczne - naturalne - kulturowe - infrastruktura	**Korzyści aglomeracji** **Zdolność uzyskania korzyści z dostępu do miejsc, usług lub informacji** **Dostępność agencji przetwarzających B+R**	**Kapitał społeczny**
	Materialność		

Rysunek 3. Komponenty kapitału terytorialnego wyróżnione na podstawie kryterium rywalizacji i wymiaru materialnego z wyróżnieniem elementów stosunkowo nowych
Źródło: Opracowanie na podstawie Camagni i Capello 2013a za: Camagni 2009, s. 1387-1389.

W przypadku obszarów wiejskich wskazać można na specyfikę kapitału terytorialnego określoną przez trzy grupy elementów: lokalne zasoby, kapitał relacyjny oraz korzyści internalizowane z zewnątrz (tabela 1).

Tabela 1. Typologia głównych elementów składowych kapitału terytorialnego na obszarach wiejskich

Lokalne zasoby	Kapitał relacyjny	Korzyści internalizowane
- kapitał ludzki - zasoby środowiska naturalnego - zasoby kulturowe - krajobraz - obszary chronione - infrastruktura techniczna - infrastruktura społeczna - rezerwy terenu pod budownictwo - dobrej jakości gleby - korzystna struktura agrarna - lokalni przedsiębiorcy (w szczególności zaawansowane formy ich współpracy) - wytwórcy lokalnych produktów - gospodarstwa agroturystyczne - zagospodarowanie turystyczne	- zdolność społeczności lokalnej do współpracy - wzajemne zaufanie, otwartość - przekonanie o korzyściach wspólnego działania - nieformalne sieci współpracy - stowarzyszenia - zespoły artystyczne - koła gospodyń wiejskich - grupy producenckie - spółdzielnie rolnicze	- dostępność komunikacyjna - bliskość ośrodka miejskiego - nowe trendy w stylu życia, sposobie spędzania wolnego czasu

Źródło: Brańka, Kudłacz 2017, s. 72.

Zainteresowanie innowacyjnością wynikającą z terytorialnej bliskości podmiotów w kontekście badania mechanizmów i czynników endogenicznego rozwoju ze szczególnym uwzględnieniem aspektów instytucjonalnych doprowadziło do intensywnego rozwoju badań nad terytorialnymi modelami innowacji. Modele te wywodzą się z różnych nurtów i koncepcji teoretycznych, w tym głównie marshallowskiej koncepcji dystryktu przemysłowego, ewolucjonistycznego ujęcia postępu technologicznego oraz neoinstytucjonalnej analizy organizacji przemysłu (Pietrzyk 2000, Maillat 1998, Moulaert, Sekia 2003, Nowakowska 2011, Lagendijk 2003, Rodríguez -Pose, Crescenzi 2008, Crevoisier 2014)[4].

Na przełomie lat 70. i 80. XX w. w ramach badań nad Trzecimi Włochami rozwijano prace nad dystryktem przemysłowym nawiązujące do prac A. Marshalla, według którego dwa najważniejsze aspekty efektów zewnętrznych – wzajemna wiedza i zaufanie oraz atmosfera przemysłowa łącznie pozytywnie oddziałują na promocję i dyfuzję innowacji wśród małych firm, chociaż ich wystąpienie nie gwarantuje zaistnienia innowacji produktowych i procesowych (Asheim 1996, s. 3). Badania nad Trzecimi Włochami wykazały sprawność funkcjonowania dystryktu przemy-

[4] Wśród tych modeli wyróżnia się m.in.: dystrykty przemysłowe, lokalne systemy produkcyjne, nowe przestrzenie przemysłowe, środowiska innowacyjne, klastry innowacyjne, koncepcję uczącego się regionu czy też Regionalnego Systemu Innowacji.

słowego, składającego się z małych i średnich przedsiębiorstw, których działanie i spójność zależą od mechanizmów współdziałania i konkurencji (Maillat 1998, s. 111, Ottati 1994). Uznano także, że dystrykt przemysłowy jest jednostką społeczno-terytorialną, która charakteryzuje się aktywną obecnością zarówno wspólnoty ludzi, jak i populacji firm w jednym naturalnym i historycznie ograniczonym obszarze (Becattini 1990, s. 38). Inne badania nad systemami przemysłowymi realizowanymi przez M.J. Piore'a i Ch.F. Sabela prezentowały je w modelu elastycznej produkcji i specjalizacji, który zastąpił system masowej produkcji wraz z postępującymi zmianami gospodarki światowej (Storper 1997, Maillat 1998).

Dystrykty przemysłowe są geograficznie zdefiniowanymi systemami produkcyjnymi, charakteryzującymi się skupieniem małych firm zaangażowanych na różnych etapach wytwarzania danego produktu. Cechą charakterystyczną dystryktu jest to, że stanowi on integralną całość społeczną i ekonomiczną co oznacza występowanie relacji między różnymi grupami społecznymi, politycznymi i ekonomicznymi, przy czym funkcjonowanie wymiaru ekonomicznego jest kształtowane przez funkcjonowanie i organizację pozostałych, które są równie ważne (Pyke, Sengenberger 1990, s. 2). Wskazać można wiele modeli dystryktów[5], kształtujących się w zależności od uwarunkowań wyznaczanych przez zmiany następujące w gospodarce światowej czy też politykę ekonomiczną oddziałującą na regionalną gospodarkę.

Dystrykty przemysłowe opisujące sytuację Trzecich Włoch stały się inspiracją sformułowania bardziej ogólnej koncepcji terytorialnych systemów produkcyjnych, które obejmują wszystkie formy organizacji produkcji zintegrowanej terytorialnie. Tworzą one konfigurację przedsiębiorstw zgrupowanych w bliskiej przestrzeni wokół jednego lub kilku rodzajów produkcji oraz specyficzny system regulacji lokalnej determinowany zwyczajami kulturowymi i uwarunkowaniami instytucjonalnymi. Cechuje je znaczna różnorodność wynikająca z ich charakterystyki przemysłowej, technologicznej, instytucjonalnej i społecznej, a wspólnym elementem jest system relacji i powiązań opartych na wzajemności między podmiotami systemu (Pietrzyk 2000, s. 46, 54-55).

Lokalny system produkcyjny nie posiada jednej definicji. Zdefiniować go można jako klaster charakteryzujący się bliskością podmiotów go tworzących (w tym przedsiębiorstw produkcyjnych i usługowych, instytucji badawczych), które są powiązane w różnym stopniu. Charakteryzuje je intensywność i różnorodność relacji, które mogą przyjąć formy relacji formalnych, nieformalnych, materialnych, niematerialnych, gospodarczych i społecznych. Ujawniają się one w przepływie produktów, usług, pracy, technologii, *know-how*. System ten interpretowany jest jako zjawisko ekonomiczne epoki postfordyzmu wywołane paradygmatem techniczno-or-

[5] S. Brusco (1990) wyróżnia: 1) tradycyjny model rzemieślniczy, 2) model zależnego podwykonawcy, 3) model bez zewnętrznej interwencji samorządu lokalnego, 4) model, w którym ważna jest interwencja z uwagi na głębokie zmiany w otoczeniu przedsiębiorstw ujawniające się od połowy lat 80. i generujące wyzwania nie tylko dla małych, ale i większych firm. A. Markusen (1999) wyróżniła z kolei cztery typy dystryktów: 1) nowy dystrykt marshallowski, ze wszystkimi włoskimi odmianami, 2) dystrykt *hub-and-spoke*, w którym regionalną strukturę buduje jedno lub kilka głównych przedsiębiorstw z jednej lub kilku branż, 3) platforma firm satelickich osadzonych w regionie współpracująca z korporacją spoza regionu, 4) dystrykt, w którym podstawową rolę odgrywają instytucje państwowe oddziałujące na regionalną gospodarkę.

ganizacyjnym nowej organizacji przemysłu lub jako każda lokalna rzeczywistość, która w mniejszym lub większym stopniu stanowi lokalny system produkcyjny w danym momencie czasu (Courlet 2002). Koncepcja zlokalizowanego systemu produkcji, oparta na technologicznych współzależnościach łączących firmy na danym terytorium, pozwala wyjaśnić naturę efektów zewnętrznych generowanych przez bliskość (Maillat 1998, s. 125, Courlet 2002).

Modelem powiązanym z rozwojem elastycznych metod produkcji przemysłowej są nowe przestrzenie przemysłowe (ang. *new industrial spaces*). Wykazują one pewne powiązania z dystryktem przemysłowym, jednak odróżnia je m.in. to, że to wyłącznie korzyści zewnętrzne kreują i utrzymują skupienia przemysłu, a także, że kooperacja między firmami oparta jest o menedżerów i pracowników będących członkami społeczności zawodowej (Isaksen 1994, Olejniczak 2003).

Nowe przestrzenie przemysłowe wynikają z tendencji nowoczesnych, elastycznych systemów produkcyjnych do unikania starszych ośrodków koncentrujących przemysł (masowej produkcji), tworzących warunki utrudniające elastyczność w procesach wytwórczych (Scott 1988). Tendencja do ograniczania innowacji technologicznych do określonego obszaru wynika z dwóch przesłanek. W sektorach charakteryzujących się wysoką innowacyjnością wiedzą umożliwiającą rozwój technologiczny dysponują często wyspecjalizowani pracownicy skoncentrowani na danym terytorium i prezentujący niewielką mobilność geograficzną. Ponadto bliska lokalizacja firm umożliwia rozprzestrzenianie się wiedzy niezbędnej do innowacji (Oerlemans, Meeus, Boekema 1999, s. 6).

Kolejnym modelem wywodzącym się z badań nad przemysłem jest środowisko innowacyjne (ang. *innovative milieu*). Model ten jest efektem prac członków grupy GREMI (fr. *Groupe de Recherche Europeen sur les Milieux Innovateurs*) powołanej w 1984 r. z inicjatywy P. Aydalota i badającej procesy zmian technologicznych w europejskim przemyśle i sposobami, w jakich są one kształtowane przez wpływ lokalnych środowisk.

Pojęcie środowiska wywodzi się z badań sieci i środowiska przedsiębiorczości (Nowakowska 2011). Środowisko innowacyjne przedstawia ogólną wizję uterytorializowanego rozwoju gospodarczego, który charakteryzuje się konkurowaniem poprzez innowacje, a nie koszty produkcji, organizacją systemu produkcyjnego opartego na sieciach, a nie na mechanizmach hierarchicznych lub rynkowych oraz konkurowaniem terytoriów, a nie firm (Crevoisier 2004). W takim ujęciu to lokalne środowisko może być przedsiębiorcą lub innowatorem, a nie pojedyncze przedsiębiorstwo (Aydalot, Keeble 1988, s. 9).

Koncepcja środowiska odpowiada zewnętrznie otwartemu, terytorialnie złożonemu kompleksowi, tj. środowisku technologicznemu i rynkowemu, które obejmuje: *know-how*, zasady, standardy, wartości i kapitał relacyjny. Środowisko jest powiązane ze zlokalizowanym systemem produkcji, obejmującym przedsiębiorstwa, ośrodki badawcze i szkoleniowe, instytucje finansowe, stowarzyszenia społeczno-zawodowe i administrację publiczną. Istnienie środowiska zapewnia zaufanie i zbieżność poglądów, które służą współpracy i skłaniają przedsiębiorców do przekraczania barier konkurencji i wspólnego konsultowania problemów technologicznych, wzajemnego uczenia się czy też poszukiwania zbiorowych rozwiązań (Maillat 1998).

Aglomeracja przestrzenna wzmacnia wzajemne zaangażowanie i przyspiesza rozwijanie wiedzy poprzez procesy kooperatywnego uczenia, w tym transfer wiedzy ukrytej, prowadząc do rozwoju innowacji i wzrostu w lokalnych środowiskach (Malmberg 1996, MacKinnon, Cumbers, Chapman 2002, Capello, Caragliu, Nijkamp 2011). Innowacyjność środowiska zależy od szeregu czynników, w tym od zdolności podejmowania zbiorowych działań ukierunkowanych na realizację perspektywicznych projektów, otwierania się na świat zewnętrzny i gromadzenia informacji i zasobów potrzebnych lokalnemu systemowi produkcyjnemu w procesach innowacyjnych. Innowacja wynika więc zarówno z potencjału endogenicznego środowiska, jak i z interakcji ze światem zewnętrznym. W rzeczywistości innowacyjne środowisko jest siedzibą stałych procesów dostosowywania, transformacji i ewolucji. Procesy te są aktywowane przez logikę interakcji określoną przez zdolność podmiotów do współpracy i współdziałania, w szczególności w ramach sieci innowacji, warunkowanych przez kapitał relacyjny z jednej strony i przez kolektywną dynamikę uczenia się z drugiej. Dynamika uczenia się odzwierciedla zdolność podmiotów do modyfikowania zachowania w zależności od obserwowanych zmian w ich otoczeniu technologicznym i rynkowym, tak aby wdrażać nowe rozwiązania i tworzyć nowe zasoby (Maillat 1998).

Z biegiem czasu środowiska innowacyjne i inne modele terytorialne zmieniały się, podlegając ciągłemu oddziaływaniu czynników pochodzących zarówno ze środowiska zewnętrznego (rynki, technologia), jak i zmian wewnętrznych (rola liderów, przyjmowanie nowych technologii, odkrywanie nowych rynków, powstawanie nowych instytucji) lub zmian paradygmatów techniczno-organizacyjnych (Maillat 1998, Courlet 2002).

Kolejną koncepcją stanowiącą ważny element współczesnych gospodarek regionalnych są klastry, których źródła wiążą się z takimi teoriami rozwoju regionalnego, jak teorie lokalizacji, koncepcja dystryktu przemysłowego oraz teoria biegunów wzrostu, nowa teoria wzrostu i nowa geografia ekonomiczna (Kowalski 2010). Klaster może być rozumiany jako przestrzennie skoncentrowane skupisko przedsiębiorstw – jednocześnie konkurujących i kooperujących ze sobą w pewnych aspektach działalności oraz instytucji i organizacji, powiązanych rozbudowanym systemem wzajemnych relacji o formalnym i nieformalnym charakterze opartych na specyficznej trajektorii rozwoju (np. technologia, rynki zbytu) (Brodzicki, Szultka 2002).

Koncepcja klastrów autorstwa M.E. Portera wniosła znaczący wkład do rozpatrywania zagadnień innowacyjności i konkurencyjności gospodarek. Klastry, zgodnie z ujęciem tego autora, to geograficzne skupiska wzajemnie powiązanych przedsiębiorstw i instytucji w określonej dziedzinie. Klastry uwzględniają szereg powiązanych branż i innych podmiotów, w tym dostawców usług specjalistycznych oraz specjalistycznej infrastruktury. Klastry często obejmują również kanały dystrybucji, klientów oraz producentów produktów komplementarnych. Ponadto wiele klastrów obejmuje instytucje rządowe i inne instytucje – takie jak uczelnie wyższe, agencje ustanawiające normy, ośrodki analityczne, ośrodki szkolenia zawodowego i stowarzyszenia handlowe – które zapewniają specjalistyczne szkolenia, edukację,

informacje, badania i wsparcie techniczne. W klastrach ma miejsce zarówno współpraca, jak i konkurencja (Porter 1998, s. 78-79).

Klastry i rozwijane w ich ramach relacje wypełniają znaczącą rolę w oddziaływaniu na ciągłą zdolność przedsiębiorstw do innowacji. Rozpatrując efekty klastrów w obszarze wzmacniania innowacyjności, uwagę zwrócić należy na ich rolę w procesie tworzenia i rozpowszechniania wiedzy, na współpracę przedsiębiorstw z podmiotami naukowymi, rolę ośrodków wspierających komercjalizację technologii będących członkami klastrów, tworzenie korzystnych warunków w zakresie realizacji popytowego podejścia do innowacji (Kowalski 2013). Znaczenie klastrów dla innowacyjności w szczególności wynika z możliwości bezpośredniego śledzenia potrzeb nabywców, zdobywania wiedzy na temat zmieniających się technologii, dostępności komponentów i maszyn, koncepcji usług i marketingu itd. Klastry zapewniają także zdolność szybszego pozyskiwania zasobów niezbędnych do wdrażania innowacji. Partnerzy są zaangażowani w proces innowacji, co zapewnia lepsze dopasowanie do wymagań klientów. Wpływ klastrów na innowacyjność wynika także z presji grupy i rywalizacji pomiędzy przedsiębiorstwami klastra (Porter 1998, s. 83).

Koncepcja klastra znajduje współcześnie zastosowanie w instrumentarium polityki regionalnej, jednak w środowisku badaczy zajmujących się geografią ekonomiczną i rozwojem regionalnym wzbudza dyskusję zogniskowaną wokół teorii i empirii, czy możliwości wykorzystania tej koncepcji w kształtowaniu polityki regionalnej (Martin, Sunley 2003, Asheim, Cooke, Martin 2006).

Aglomeracja przedsiębiorstw powiązanych branż wskazywana w koncepcji M.E. Portera nie umożliwiała wyjaśnienia natury i specyfiki klastrów, w których ujawniały się nowe branże, np. w Dolinie Krzemowej, niekorzystające z zewnętrznych efektów aglomeracji. Obserwacja ta otworzyła dyskusję nad koncepcją klastrów innowacji (ang. *clusters of innovation*). Klastry te wyodrębnić można w oparciu o takie elementy ich charakterystyki jak:

1. mobilność zasobów wewnątrz firm i między nimi;
2. kreowanie nowych firm jako częsty i dynamiczny mechanizm innowacji, komercjalizacji technologii, eksperymentów z modelami biznesowymi i rozwoju nowych rynków;
3. wczesna globalna perspektywa strategiczna;
4. zbieżność interesów powodująca tendencję do współpracy zarówno wewnątrz, jak i pomiędzy firmami (Engel, del-Palacio 2009).

Innym zakorzenionym terytorialnie nurtem badań procesów innowacyjnych jest koncepcja regionu uczącego się (ang. *learning region*) R. Floridy, której trzon stanowią procesy uczenia się. W warunkach postępowania procesów transformacji w kierunku gospodarki opartej na wiedzy region uczący się postrzegany jest jako istotny element polityki rozwoju zapewniającej pomyślność gospodarczą (Hassink 2005, Morgan 1997, Gustavsen, Nyhan, Ennals 2007, *Cities and regions...*, 2001, Boekema, Morgan, Bakkers, Rutten 2000). Koncepcja ta ma istotne znaczenie, z uwagi na rolę interaktywnych, osadzonych w paradygmacie sieci i współpracy modeli innowacji, w procesach rozwoju regionalnego (Morgan 1997, s. 492).

W koncepcji *learning region* regiony są rozpatrywane jako kluczowy element nowej ery globalnego kapitalizmu opartego na wiedzy. Przyjmując cechy regionów

uczących się (tabela 2), stają się one punktem centralnym procesów tworzenia wiedzy i uczenia się. *Learning regions* działają jak magazyny i repozytoria wiedzy i pomysłów, zapewniając środowisko i infrastrukturę, które ułatwiają przepływ wiedzy, pomysłów i uczenia się. Stają się one coraz ważniejszymi źródłami innowacji i wzrostu gospodarczego oraz motorem globalizacji (Florida 1995, s. 528).

Tabela 2. Kryteria i cechy wyróżniające *learning region*

Kryteria	Cechy *learning region*
podstawy konkurencyjności	tworzenie wiedzy i ciągłe doskonalenie jako źródło trwałej przewagi
system produkcji	produkcja oparta na wiedzy: - ciągłe kreowanie - wiedza jako źródło wartości - synteza innowacji i produkcji
infrastruktura wytwórcza	sieci przedsiębiorstw i systemy dostawców jako źródła innowacji
infrastruktura ludzka	pracownicy umysłowi ciągłe doskonalenie zasobów ludzkich ustawiczna edukacja i szkolenia
infrastruktura techniczna i komunikacyjna	globalnie zorientowana infrastruktura techniczna i komunikacyjna elektroniczna wymiana danych
system zarządzania przemysłem	wzajemnie zależne relacje organizacja sieciowa elastyczne ramy prawne

Źródło: Florida 1995, s. 533.

Koncepcja *learning region* rozwijana była w różnych kontekstach i przez licznych autorów. W geografii ekonomicznej R. Florida użył jej do podkreślenia roli współpracy i wspólnego uczenia się w regionalnych klastrach i sieciach w celu promowania innowacyjności i konkurencyjności firm i regionów. W nowej ekonomii ewolucyjnej i instytucjonalnej w kontekście gospodarki opartej na wiedzy i uczenia się podkreślano rolę regionalnych systemów produkcyjnych, dystryktów przemysłowych i technologicznych. W społeczno-technicznej szkole teorii organizacji z kolei postrzega się uczące się regiony jako regionalne koalicje rozwojowe (Asheim 2001).

Kolejnym terytorialnym (regionalnym) modelem innowacji, opartym na systemowym ujęciu procesów innowacji jest Regionalny System Innowacji – RIS (ang. *Regional Innovation System*). Biorąc pod uwagę sam system, dostrzec należy, że składa się on z komponentów, relacji, i atrybutów. Komponenty są operacyjnymi częściami systemu i obejmują podmioty takie jak: osoby prywatne, przedsiębiorstwa, banki, uniwersytety, instytuty badawcze i instytucje porządku publicznego. Relacje to połączenia między komponentami. Właściwości i zachowanie każdego komponentu mają wpływ na właściwości i zachowanie systemu jako całości. W tym samym czasie każdy składnik wpływa na właściwości i zachowanie co najmniej jednego innego składnika systemu (Carlsson, Jacobsson, Holmén, Rickne 2002).

Regionalny system innowacji budują komplementarne i współzależne podsystemy złożone z wielu grup aktorów regionalnych. Wśród tych podmiotów wyróżnić można podmioty gospodarcze tworzące podsystem produkcyjno-usługowy i uczestniczące w procesie tworzenia innowacji, transferze technologii, wdrożeniu i komercjalizacji nowych rozwiązań. Kolejnym elementem systemu są instytucje nauki i sektor B+R funkcjonujące w ramach podsystemu edukacyjno-naukowo-badawczego, w skład którego wchodzą różnego rodzaju podmioty badawczo-rozwojowe, jednostki szkolnictwa wyższego i inne instytucje nauki działające w sferze innowacji i transferu technologii. Innym typem instytucji tworzących RIS są instytucje podsystemu infrastrukturalnego. Są to instytucje wspierania innowacyjności i transferu technologii wspomagające przebieg procesów innowacyjnych, m.in. takie jak parki naukowo-technologiczne, inkubatory innowacyjne, centra transferu technologii. Władze publiczne (lokalne i regionalne) stanowią w tym systemie ogniwo spinające i pobudzające działanie poszczególnych podsystemów poprzez efektywną politykę innowacyjną określaną w ramach regionalnej strategii innowacji (Nowakowska 2011, s. 70). W regionalnym systemie innowacji instytucje zajmujące się innowacjami współpracują w ramach sieci w celu komercjalizacji nowej wiedzy będącej efektem badań (Cooke 2006).

Debata dotycząca systemowego ujęcia procesów innowacyjnych w regionach sięga postfordowskich powiązań między firmami w ramach łańcuchów dostaw oraz ich wpływu na formowanie klastrów zlokalizowanych w regionach. Systemowe ujęcie innowacji równolegle rozwijane było w ramach narodowych systemów innowacji, które rozpatrywały je w ujęciu nielinearnym, interaktywnym i z włączeniem koncepcji instytucjonalnego uczenia się (Cooke 1998, Freeman 1995, Lundvall 2007).

Główną ideą koncepcji systemów innowacji jest to, że ogólna wydajność innowacji w danej gospodarce zależy nie tylko od działań pojedynczych podmiotów, takich jak przedsiębiorstwa i instytucje, ale także od tego, jak wchodzą one ze sobą w interakcje oraz z sektorem rządowym w zakresie wytwarzania wiedzy i jej dystrybucji. Firmy innowacyjne działają w ramach wspólnej struktury instytucjonalnej i wspólnie polegają na infrastrukturze wiedzy przyczyniając się do jej wykorzystania. Regionalne Systemy Innowacji można postrzegać jako system, który tworzy i rozpowszechnia wiedzę, wykorzystuje tę wiedzę, wprowadzając ją do gospodarki w postaci innowacji przyczyniając się do zwiększenia konkurencyjności i wzrostu gospodarczego (Gregersen, Johnson 1997).

Determinanty wystąpienia systemowej innowacji na szczeblu regionalnym obejmują: finanse prywatne i publiczne, politykę inwestycyjną władz publicznych (inwestycje w transport, telekomunikację, w infrastrukturę wiedzy – uniwersytety, instytuty badawcze, parki nauki), powiązania między instytucjami naukowo-badawczymi i przemysłem w regionie. Drugą grupę determinant innowacji systemowej stanowią mentalność regionalnych aktorów oraz kultura regionu. W tej grupie wyróżnić można: szczebel instytucjonalny, poziom organizacyjny firm oraz poziom organizacyjny władz. Łącznie umożliwiają one określenie stopnia zakorzenienia regionu, jego instytucji i organizacji. W wymiarze instytucjonalnym ważna jest kultura kooperacji, orientacja na interaktywne uczenie się, usposobienie asocjacyjne i dążenie do konsen-

susu. W wymiarze organizacyjnym firm – stosunki pracy oparte na zaufaniu, orientacja na dobrobyt pracowników z naciskiem na zapewnienie możliwości ich rozwoju, otwarcie na transakcje zewnętrzne i wymianę wiedzy z innymi firmami i organizacjami w odniesieniu do innowacji. Odnośnie do organizacji władzy zakorzeniony region wykazywać będzie skłonność do inkluzywności, monitorowania, konsultowania, delegowania oraz rozwoju sieci wśród decydentów (Cooke 2001).

Koncepcje terytorialnych modeli innowacji budzą także pewne uwagi krytyczne. Wynikają one z dostrzeganych problemów jednoznacznego zdefiniowania poszczególnych modeli, braku przykładów praktycznych, koncentracji na wymiarze teoretycznym i niedoborze wyników badań. Krytycy argumentują, że koncepcje te pokazują idealne modele bez wskazówek, jak dążyć do ich realizacji, a pracom na ich temat brakuje przejrzystości koncepcyjnej i spójności analitycznej (Hassink 2005, MacKinnon, Cumbers, Chapman 2002, Moulaert, Sekia 2003, Crevoisier 2014).

Dokonany przegląd terytorianych modeli innowacji wskazuje na zasadność przyjęcia ekonomicznej koncepcji terytorium i ujęcia systemowego w rozważaniach nad determinantami i przebiegiem procesów innowacyjnych. Biorąc pod uwagę perspektywę innowacyjności lokalnych systemów społeczno-ekonomicznych, skłania on także do przyjrzenia się innowacyjności tych układów teytorialnych w ujęciu wielowymiarowym i wielopodmiotowym – uwzględniającym szerokie podejście do innowacyjności, nieograniczające się do wymiaru technologicznego, oraz ujmujące wszystkich potencjalnych aktorów procesów innowacyjnych.

1.4. Innowacje jako czynnik rozwoju i konkurencyjności regionalnej

Zakorzenione terytorialnie procesy innowacyjne są współcześnie kluczowym czynnikiem rozwoju społeczno-gospodarczego. Terytorium stanowiące źródło unikalnego zestawu zasobów składających się na kapitał terytorialny tworzy podstawę konkurencyjności danego obszaru, której czynnikiem są skutecznie realizowane procesy innowacyjne. Procesy te przyczyniają się do szerszego i bardziej produktywnego wykorzystania zasobów danego terytorium oraz skutecznego pozyskiwania zasobów z otoczenia regionalnego, stymulując jego rozwój.

Innowacje postrzegane są współcześnie jako kluczowy czynnik długookresowych zmian społecznych i ekonomicznych. Warunkują one długookresowy wzrost, wywołują zmiany strukturalne w produkcji, popycie oraz zmiany organizacyjne i instytucjonalne na skutek wykazywania tendencji do grupowania się w określonych sektorach/przemysłach, które wzrastają szybciej, a także są ważnym czynnikiem wyjaśniającym różnice zachodzące w wydajności firm, regionów, czy krajów (Fagerberg 2005). Innowacje i innowacyjność postrzegać należy jako rozległy i wewnętrznie złożony zestaw środków służący podnoszeniu sprawności gospodarowania, budowania silnych pozycji konkurencyjnych i uzyskiwania korzyści ekonomicznych przez przedsiębiorstwa, gospodarki narodowe i społeczeństwa (Świtalski 2005, s. 144).

Rozpatrywanie procesów rozwoju wymaga ujęcia ich trzech wymiarów – ekonomicznego, społecznego i przyrodniczego. T. Markowski (2008, s. 13) przedstawia rozwój jako pozytywne zmiany wzrostu ilościowego i postępu jakościowego w systemach gospodarczych, społecznych i przyrodniczych, a system przyrodniczy traktuje jako integralny składnik rozwoju. Z. Strzelecki (2011, s. 9) z rozwojem wiąże pozytywne zmiany w czterech sferach: ekonomicznej, społecznej, techniczno-technologicznej i przyrodniczej, zachodzące w różnych terytorialnych jednostkach zarządzania.

Precyzując kategorię rozwoju, należy dostrzec jej powiązane ze sobą trzy elementy. Należą do nich: rozwój jakości życia, rozwój zachodzący w trzech jego kluczowych obszarach: społecznym, gospodarczym i środowiskowym, przy czym wyróżnić można koncepcje rozwoju izolujące lub integrujące wymienione trzy obszary oraz instrumentarium rozwoju obu wymienionych kategorii (Borys 2005, s. 34). Integracja obszarów (ładów) społecznego, gospodarczego i środowiskowego w procesach rozwoju ukierunkowuje je w stronę zrównoważonego rozwoju stanowiącego powszechnie akceptowaną koncepcję wytyczającą sposób prowadzenia polityki rozwojowej w różnych układach terytorialnych, sektorowych. W ekonomii zrównoważonego rozwoju jeden ład nie może się rozwijać kosztem drugiego (Borys 2013). T. Borys (2011, s. 77) zauważa, że traktowanie zrównoważonego rozwoju jako kategorii interdyscyplinarnej umożliwia ład zintegrowany rozumiany jako „pozytywny stan docelowy zmian rozwojowych łączący w spójny sposób łady składowe". Oznacza ona „spójne, jednoczesne tworzenie ładów: społecznego, ekonomicznego i środowiskowego", przy czym w praktyce planowania strategicznego wyodrębnić można dodatkowo ład instytucjonalno-polityczny z ładu społecznego i ład przestrzenny z ładu środowiskowego.

Rozpatrywanie procesów rozwojowych w układzie terytorialnym – regionalnym i lokalnym – wymaga dostrzeżenia występujących na określonym terytorium unikalnych determinant innowacyjności i konkurencyjności. Ważne jest także upodmiotowienie, z którym wiąże się zdolność do oddziaływania na procesy rozwojowe zgodnie z kierunkami i działaniami zaakceptowanymi przez społeczność danego terytorium. Biorąc pod uwagę powyższe, region określić można jako system ekonomiczno-przestrzenny, który odwzorowuje pewien względnie wyodrębniony z otoczenia wycinek przestrzeni ekonomicznej, który może być trwale zamieszkany, zagospodarowany i kontrolowany przez określoną społeczność lub władzę lokalną (Szewczuk 2011, s. 17). Jest obszarem wyodrębnionym w ramach państwa, wyróżniającym się ponadlokalną strukturą administracyjną, kulturalną, polityczną lub gospodarczą spójnością, odróżniającą go od państwa i innych regionów (Cooke, Uranga, Etxebarria 1998). Innym elementem charakteryzującym region jest jego funkcjonalna organizacja wokół wewnętrznego, centralnego bieguna (Scott, Storper 2003, s. 580).

W koncepcjach neoklasycznych region utożsamiany był z konkretną strukturą lokalizacji jednostek gospodarczych i odległościami występującymi pomiędzy nimi w przestrzeni, natomiast nowsze koncepcje określają go jako pole interakcji socjoekonomicznych i płaszczyznę kooperacji (Stackelberg, Hahne 1998, s. 106, Szajnowska-Wysocka 2009, Scott, Storper 2003). Biorąc pod uwagę lokalne systemy spo-

łeczno-ekonomiczne, za mikroregiony można uznać gminy obejmujące kompleks elementów demograficznych, gospodarczych i środowiskowych, które można rozpatrywać w kategorii podmiotów rozwoju (Adamowicz 2003a).

Rozwój regionalny jest procesem wielowymiarowym i heterogenicznym, będącym wypadkową różnych aspektów wzajemnie ze sobą powiązanych zmian zachodzących w wymiarze ekonomicznym, społecznym, technicznym i technologicznym oraz ekologicznym. W kontekście potrzeby budowania innowacyjnej gospodarki regionalnej i stymulowania jej wzrostu oraz pozytywnych przekształceń jakościowych i strukturalnych (Malecki 1997, Kosiedowski 2001), znaczenia nabiera rozwój techniczny i technologiczny wyrażający się w jakości, nowoczesności i różnorodności produkowanych w regionie dóbr i usług, pozwalających na zwiększanie efektywności wykorzystywania czynników i zasobów regionalnych. W tym procesie ważne jest zachowanie zasady ładu przestrzennego (Kosiedowski 2001, s. 28-30) warunkujące pomyślny przebieg procesów rozwojowych w wyodrębnionych obszarach.

Wyzwaniem rozwoju regionalnego staje się współcześnie trwały i zrównoważony rozwój (Huczek 2012, s. 20). R. Stimson, R. Stough i P. Nijkamp (2011, s. 10-11) proponują model zrównoważonego innowacyjnego rozwoju opartego na pięciu kluczowych czynnikach: dostępności kapitału produkcyjnego, ludzkiego (jakość zasobów pracy), społecznego, wykorzystywaniu kapitału kreatywnego (rozumianego szeroko jako umiejętność radzenia sobie z wyzwaniami i nowymi możliwościami) i kapitału ekologicznego.

Procesy rozwoju traktować należy jako wynik jednoczesnej działalności różnych podmiotów, w tym władzy publicznej, firm, instytucji i mieszkańców regionu i stanowiących wypadkową zachowań przedsiębiorców oraz świadomej i celowej działalności publicznych podmiotów kreujących politykę regionalną (Brol 2006, s. 15). Rozwój regionalny przejawia się w takich pożądanych procesach i zjawiskach jak: wzrost relatywnego znaczenia regionu w gospodarce krajowej, wzrost efektywności gospodarowania, poprawa warunków życia mieszkańców, niwelowanie zróżnicowań wewnątrz- i zewnątrzregionalnych oraz podnoszenie konkurencyjności regionu (Obrębalski 2006, s. 26).

Region stanowi z jednej strony złożony system społeczno-ekonomiczno-przestrzenny, w ramach którego przebiegają procesy zmian, z drugiej zaś sam tworzy jeden z elementów składowych szerszych systemów – krajowych i międzynarodowych. Pozostaje on jednocześnie pod wpływem międzynarodowych procesów globalizacji we wszystkich jej wymiarach oraz integracji wywierającej znaczący wpływ na wzmacnianie możliwości rozwojowych regionów. Uwarunkowania zewnętrzne wynikają też z oddziaływania na region innych regionów, wynikającego z podejmowanej współpracy, przepływów wiedzy, zasobów kapitału, pracy. Traktując region jako system silnie osadzony w swoim otoczeniu poprzez liczne powiązania, podkreślić należy także oddziaływanie regionu na jego otoczenie. Przyjąć można więc, że region i jego otoczenie kształtują się wzajemnie na skutek licznych, ciągłych i wielowymiarowych sprzężeń. W tych warunkach, jak zauważa I. Pietrzyk (2000, s. 24), kluczowa rola regionów w rozwoju regionalnym wiąże się z tym, że ogniskują one oddziaływanie czynników rozwojowych o charakterze zewnętrznym

i sektorowym z czynnikami wynikającymi z potencjału endogenicznego, związanego z określonym terytorium.

Proces rozwoju regionalnego następuje pod wpływem trzech grup czynników. Pierwszą grupę tworzą, postrzegane współcześnie jako kluczowe, czynniki o charakterze endogenicznym. Określają one zdolność rozwojową zasobów w wymiarze ekonomicznym, społecznym i przyrodniczym procesów rozwoju i obejmują skalę, strukturę, jakość, dostępność i efektywność wykorzystania zasobów oraz adekwatność realizowanej strategii rozwoju. Drugą grupę stanowią czynniki egzogeniczne, których źródłem jest makrootoczenie regionu i jego zmiany, a trzecią – endogeniczna zdolność regionu do reagowania na zmiany w makrootoczeniu. Zdolność endogeniczną regionu określają: elastyczność struktury gospodarki regionu, wewnętrzne możliwości kapitałowe, aktywność i otwartość polityki regionalnej, jakość władzy regionalnej i lokalnej, aktywność społeczności oraz stan infrastruktury (Brol 2006, s. 16-17). Zdolność endogeniczna jest w dużej mierze warunkowana innowacyjnością podmiotów tworzących regionalny system społeczno-ekonomiczny.

W procesach rozwoju regionalnego czynniki rozwoju są wzajemnie powiązane oraz funkcjonalnie nierozłączne (Stough 2001, s. 17) i cechuje je zależność synergiczna (Brol 2006, s. 18). Wynikają stąd trudności ze zrozumieniem związków pomiędzy przyczynami i efektami rozwoju (Stimson, Stough, Nijkamp 2011, s. 2) oraz utrudnienia w realizacji polityki rozwoju regionalnego. Zmiany w jednym wymiarze procesu rozwoju mogą wywołać nieprzewidziane konsekwencje w innych wymiarach i zmiany w funkcjonowaniu całego systemu regionalnego.

Uzupełnienie procesu rozwoju regionalnego stanowi rozwój lokalny (Noworól 2007, s. 15 za J. Parysek 2001). Proces ten obejmuje pozytywne przemiany o charakterze ilościowym i jakościowym w poziomie życia społeczności lokalnej oraz w warunkach funkcjonowania podmiotów gospodarczych, uwzględniające potrzeby, priorytety i preferencje oraz uznawane systemy wartości przez mieszańców i przedsiębiorców (Ziółkowski, Goleń 2003, s. 45). Rozwój lokalny tworzy kompleks zmian ujawniających się w płaszczyźnie ekonomicznej, społecznej i przestrzenno-ekologicznej. W wymiarze ekonomicznym obejmują one m.in. powstawanie i rozwój podmiotów gospodarczych, pojawienie się nowych rodzajów działalności gospodarczej, tworzenie lokalnych instytucji wspierania innowacyjności i przedsiębiorczości, poszerzanie bazy podatkowej gmin. Do przejawów rozwoju społecznego zaliczyć można: poprawę poziomu wykształcenia mieszkańców i rozwój ich aspiracji, zwiększenie dostępności usług publicznych, poprawę sytuacji mieszkaniowej i opieki socjalnej, zmniejszenie poziomu bezrobocia, rozwój infrastruktury technicznej i społecznej, kultywowanie dziedzictwa kulturowego i wzmocnienie tożsamości kulturowej społeczności lokalnych. Przejawami przestrzenno-ekologicznej sfery rozwoju są natomiast: wzrost inwestycji proekologicznych i poprawa stanu środowiska naturalnego, kształtowanie krajobrazu kulturowego i przyrodniczego zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju czy też wzrost świadomości ekologicznej mieszkańców (Sikorska-Wolak 2004, s. 13). Dostrzec trzeba, że procesy rozwoju na poziomie regionalnym i mikroregionalnym charakteryzują zależności przyczynowo-skutkowe, gdzie rozwój regionu jest wypadkową zachodzących w nim wzajem-

nie powiązanych procesów i przeobrażeń, a układ lokalny funkcjonuje i rozwija się jako integralna część regionu (Szewczuk 2011).

Wraz z kształtowaniem się pojęcia terytorium rozwijano pojęcie rozwoju terytorialnego, które A. Nowakowska definiuje jako rozwój przebiegający w układach funkcjonalnych, silnie powiązany z zasobami specyficznymi i endogenicznymi, zorientowany na optymalne wykorzystanie kapitału terytorialnego tworzonego w relacjach sieciowych, osadzony w kontekście historycznym, społecznym i instytucjonalnym (Nowakowska 2015a, s. 11-14).

Gdy przyjmie się złożoną koncepcję przestrzeni, opartą na relacjach ekonomicznych i społecznych, które ujawniają się na danym terytorium (koncepcję zróżnicowanej przestrzeni relacyjnej), rozwój staje się z natury endogeniczny (Capello 2016). Wymaga on stworzenia odpowiedniej przestrzeni relacji i powiązań między członkami społeczności lokalnej i rozwijania różnych form współpracy lokalnej. Ważniejsze wtedy od prowadzenia polityki wspierającej poszczególne rodzaje działalności lub podmioty gospodarcze jest mobilizowanie środowisk lokalnych i regionalnych oraz stymulowanie powstawania różnorodnych lokalnych instytucji i organizacji. Pożądane aktywne działania aktorów w przestrzeni relacyjnej, w tym partycypacja lokalna, powinny generować dynamikę systemu i prowadzić do konstruowania i realizacji kompleksowych programów rozwoju integrujących różne środowiska na obszarze terytorium (Jewtuchowicz 2005, Brol 2006, Ray 2006).

W aktualnych poglądach na rozwój regionalny za jego główny czynnik uznaje się mobilizowanie endogenicznego potencjału rozwoju w regionach, którego celem jest uruchomienie trwałej dynamiki rozwoju lokalnego (Potoczek 2003, s. 149), przy czym siły endogeniczne wykazują zwiększające się znaczenie jako determinanty regionalnej konkurencyjności (Stimson, Stough, Nijkamp 2011, s. 7). Podstawą wzrostu endogenicznego są specyficzne warunki terytorialne określone kombinacją zasobów i cech danego regionu (terytorium) (Churski i in. 2018, Greta 2014, Moulaert, Sekia 2003, s. 297). Ta specyfika prowadzi do możliwości różnicowania lokalnych modeli rozwoju endogenicznego (Garofoli 1993).

Rozwój endogeniczny opiera się na poszukiwaniu i wykorzystywaniu zasobów i mechanizmów rozwojowych opartych na lokalnym układzie terytorialnym oraz na potrzebach, możliwościach i perspektywach lokalnej społeczności, a podmioty i instytucje zewnętrzne są postrzegane jako potencjalni partycypanci procesu rozwoju (Ray 2006, s. 278-279). Wśród czynników o charakterze endogenicznym wskazać można m.in. zdolność przedsiębiorczą i lokalne zasoby produkcyjne (praca i kapitał), zdolność do nawiązywania trwałych relacji przez lokalnych aktorów oraz zdolność podejmowania decyzji przez lokalne podmioty w zakresie kształtowania rozwoju i wykorzystywania wiedzy i informacji w tym procesie. Czynniki te są wzmacniane przez skoncentrowaną organizację terytorialną, która generuje lokalne procesy pozyskiwania wiedzy i uczenia się, istniejące sieci powiązań gospodarczych i społecznych oraz korzyści z ekonomicznej i fizycznej bliskości podmiotów gospodarczych. Czynniki egzogeniczne, o źródłach spoza układu lokalnego, mogą z kolei wynikać z przypadkowej obecności dominującego w lokalnej gospodarce przedsiębiorstwa, absorpcji innowacji powstałych poza danym terytorium lub rozwijania infrastruktury przez podmioty zewnętrzne (Capello 2007, Capello, Nijkamp 2011, s. 309).

Współcześnie podkreśla się, że długotrwały i samopodtrzymujący się rozwój powinien być procesem zakorzenionym lokalnie i jednocześnie otwartym na otoczenie (Stöhr 1990, s. 21). Zwiększona współcześnie potrzeba otwarcia się na egzogeniczne czynniki rozwoju jest pochodną ogólnych procesów modernizacji struktur gospodarczych i reagowania na wyzwania zewnętrznej konkurencji oraz możliwości pojawiających się w globalizacji (*Best Practices*..., 2001, s. 24-29, Brol 2006, Isaksen 2001). Zależności między skalą globalną i lokalną w procesach rozwoju stały się w szczególności źródłem sformułowania nowej kategorii ekonomicznej, społecznej i przestrzennej, jaką jest glokalizacja (Pietrzyk 2004, s. 12, Brol 2013a).

Zdolność do generowania i przyswajania innowacji jest współcześnie jednym z kluczowych czynników rozwoju społeczno-gospodarczego regionów (Rodríguez -Pose, Crescenzi 2008, Churski i in. 2018, Niedzielski, Jaźwiński 2007, Capello 2007, Nijkamp, Abreu 2009, Porter 1996, Markowska 2010, *Regions and innovation...*, 2011). Podkreślając znaczenie tego czynnika, R. Capello stwierdza, że rozwój regionalny należy rozumieć jako proces wynikający z lokalnej produktywności, konkurencyjności i innowacyjności (Capello 2007, s. 178). Charakterystyka rozwoju opartego o czynniki endogeniczne wskazuje, że jego realizacja wymaga wdrażania szeroko rozumianych innowacji we wszystkich wymiarach procesów rozwojowych – ekonomicznym, społecznym i przyrodniczym, a także instytucjonalnym. Rola innowacji nie ogranicza się do zwiększania produktywności wzrostu, przyczyniając się także do poprawy jakości i zwiększenia ilości miejsc pracy i poprawy standardu życia (*Regions and innovation...*, 2011, s. 30).

Powstawanie innowacji ma miejsce dzięki kojarzeniu informacji z wiedzą i przekształcaniu ich w nowe produkty, usługi, nowe rozwiązania organizacyjne lub rynkowe (Niedzielski, Jaźwiński 2007). Geograficzne wzorce rozprzestrzeniania wiedzy, a także bariery w dostępie do wiedzy mają decydujące znaczenie dla rozwoju regionalnego w nowoczesnej, globalnej i otwartej gospodarce przestrzennej, stąd kluczowe staje się uzyskanie dostępu do informacji i wiedzy, czemu służy dostęp do nowoczesnej infrastruktury informacyjno-komunikacyjnej (ICT – ang. *Information and Communication Technologies*) (Nijkamp, Abreu 2009). W procesie asymilacji innowacji oraz jej transformacji w rozwój gospodarczy istotne jest nie tylko podejmowanie działalności badawczo-rozwojowej, ale także istnienie sprzyjających lokalnych warunków społeczno-ekonomicznych. Mają one znaczenie w sytuacji coraz większej dostępności standardowej, skodyfikowanej wiedzy i jednocześnie ograniczoności przestrzennej wiedzy cichej i czynników kontekstowych (Rodríguez-Pose, Crescenzi 2006). Kapitał społeczny, osobiste interakcje i wspólne doświadczenia mogą być decydujące w wykorzystaniu wiedzy cichej w lokalnych procesach innowacyjnych (Morgan, Cooke 1998, Malmberg, Maskell 2005). Jak podkreśla W. Stöhr (1986), z uwagi na to, że innowacja jest złożonym zjawiskiem wymagającym zmian technologicznych, instytucjonalnych i społecznych, istnienie lub zapewnienie pojedynczych czynników w celu stymulowania innowacji nie jest wystarczającym warunkiem dla ich ujawniania się.

W literaturze wyróżnia się trzy podstawowe modele innowacyjności w ujęciu regionalnym. Model endogeniczny zakłada, że istnieje pełny łańcuch powiązań między procesami tworzenia i wykorzystania wiedzy, zakumulowanej w danym ukła-

dzie terytorialnym, a także procesami innowacyjności zachodzącymi w sektorze przedsiębiorstw, co przekłada się nawyższą produktywność, prowadząc wprost do wzrostu produktu regionalnego brutto. Drugi model, kreatywno-adaptacyjny, związany jest z kreatywnym wykorzystaniem wiedzy i innowacji wytworzonej poza danym układem terytorialnym. W tym modelu sukces innowacyjny może być osiągnięty przy pewnych brakach w zakumulowanej i regionalnie zakorzenionej wiedzy, ale istnienie pewnego potencjału endogenicznego, zwłaszcza w sektorze przedsiębiorstw, pozwala eksploatować korzyści z wiedzy i innowacji pochodzących spoza regionu. Trzeci model, imitacyjny, oparty jest na imitacji rozwiązań powstałych poza danym regionem. Głównym źródłem innowacyjności jest w tym przypadku napływ zewnętrznego kapitału oraz technologii i *know-how*. Pozycja konkurencyjna regionu, reprezentującego ten ostatni model, jest wyraźnie słabsza, z uwagi na zależność procesów rozwoju od zewnętrznych źródeł wiedzy i innowacji i ma miejsce w warunkach niedorozwoju regionalnego potencjału innowacyjnego (Smętkowski, Olechnicka, Płoszaj 2017).

W przebiegu procesów rozwoju regionu duże znaczenie ma konkurencyjność systemów produkcyjnych, w której kluczowy staje się wzrost wydajności. Specyfika lokalna oraz lokalne zasoby materialne i niematerialne (w tym wiedza i mechanizmy uczenia się) stają się elementami strategicznymi, na których opiera się konkurencyjność regionów (Capello, Nijkamp 2011, s. 304-305). R. Capello definiuje rozwój regionalny z perspektywy konkurencyjności jako zdolność regionu do wytwarzania, z przewagą (względną lub absolutną), towarów i usług wymaganych przez krajowy i międzynarodowy system gospodarczy, do którego należy region (Capello 2016, s. 4). Zdaniem M.E. Portera współcześnie konkurencyjność zależy od produktywności, a nie od dostępu do nakładów czy skali działalności. Przedsiębiorstwa mogą być przy tym wysoce produktywne w każdej branży, jeśli stosują wyrafinowane metody, korzystają z zaawansowanej technologii i oferują unikalne produkty i usługi (Porter 1998, s. 80).

Ze względu na transformację wielu gospodarek w kierunku „gospodarek opartych o wiedzę" zdolność regionów do wspierania procesów uczenia się, innowacji i współpracy jest kluczowym źródłem przewagi konkurencyjnej i wynika z regionalnych uwarunkowań społecznych i instytucjonalnych (MacKinnon, Cumbers, Chapman 2002, Asheim 1996, Scott 1988, Morgan, Cooke 1998, Churski 2018, Hübner 2011, Capello 2019). Innowacje są podstawą kształtowania konkurencyjności w skali przedsiębiorstw, regionów i gospodarek krajowych (Isaksen 2001, Porter 1996).

Konkurencyjność można zdefiniować jako zdolność gospodarki do utrzymywania stabilnego lub zwiększającego się udziału w rynku działalności gospodarczej przy jednoczesnym utrzymaniu stabilnych lub zwiększających się udziałów przedsiębiorstw, które w nim uczestniczą (Storper 1995). Wyróżnić można trzy podstawowe typy definicji konkurencyjności (Łaźniewska, Chmielewski, Nowak 2012, s. 25-26):

1. wynikowe, odnoszące się do rezultatów osiąganych przez gospodarkę;
2. czynnikowe, koncentrujące się na ocenie źródeł konkurencyjności gospodarki wpływających na jej przyszłą pozycję konkurencyjną i warunkujących jej zdolność konkurencyjną;

3. czynnikowo-wynikowe, uwzględniające zarówno obecny potencjał gospodarczy oraz osiągniętą przewagę konkurencyjną, jak i czynniki decydujące o potencjale wzrostu gospodarczego związane ze zdolnością konkurencyjną.

W odniesieniu do konkurencyjności regionalnej E. Łaźniewska, R. Chmielewski i P. Nowak (2012, s. 37-38) wyróżnili cztery ujęcia regionalnej konkurencyjności:

1. zdolność do przyciągnięcia mobilnych czynników;
2. zdolność do regionalnych przewag względnych (regionalna specjalizacją);
3. zdolność do regionalnych przewag konkurencyjnych;
4. zdolność do regionalnych przewag absolutnych (lokalnie osadzonych i specyficznych).

Andrzej Klasik (2002, s. 22-25) wyróżnia z kolei wewnątrzkrajową i międzynarodową konkurencyjność regionu. Konkurencyjność wewnątrzkrajowa to przewaga nad innymi regionami będąca wypadkową atrakcyjności jego oferty usługowej (jej źródłem jest infrastruktura materialna, instytucjonalna i intelektualna regionu), silnych stron regionu (wynikających z systemu edukacyjnego, struktury gospodarczej i infrastruktury oraz zasobów i cech środowiska przyrodniczego), produktywności (relacji między potencjałami, którymi dysponuje region i sektorami gospodarki wykorzystującymi te potencjały) oraz siły eksportowej (tworzonej przez sektory i działalności, towary i usługi o międzynarodowej marce). Konkurencyjność międzynarodową ujmowaną od strony źródeł autor ten określa jako trwałą przewagę komparatywną, konkurencyjną i strategiczną regionu nad innymi regionami krajowymi i zagranicznymi, dzięki której konsumenci i producenci krajowi i zagraniczni uzyskują w regionie większe korzyści, aniżeli są w stanie im dostarczyć inne regiony krajowe i zagraniczne. Od strony rezultatów zaś konkurencyjność regionalną A. Klasik ujmuje jako trwały wzrost gospodarczy regionu wyrażony w kategoriach miejsc pracy, zatrudnienia, dochodów i standardu życia mieszkańców.

Biorąc pod uwagę zdolność regionu do pobudzania innowacji, przyjąć można, że region konkurencyjny to obszar kształtowania się silnego układu powiązań sieciowych, przez który jednostki przynależące do sieci mają dostęp do wspólnie generowanych korzyści zewnętrznych i wewnętrznych np. korzyści skali, zakresu, korzyści wynikających z bliskości, czyli korzyści aglomeracji, korzyści urbanizacji czy też metropolizacji (Markowski, *Konkurencyjność*..., dostęp z dn. 10.01.2018, Malecki 1997).

Ewolucyjna perspektywa konkurencyjności regionalnej koncentruje się na wzorcach tworzenia i adaptacji innowacji w regionach oraz sposobach, w jakie wpływają one na kierunek i naturę zmian strukturalnych (Martin 2006, s. 168-169). Przyjmuje ona, że nie ma „optymalnego" modelu rozwoju, trudno jest skopiować lub naśladować udany model z innych źródeł, a nowe trajektorie często pojawiają się spontanicznie i niespodziewanie w przestrzeni. Konkurencyjność regionu zależy zaś od niematerialnych, niepodlegających wymianie aktywów wynikających z bazy wiedzy i kompetencji osadzonej w określonym otoczeniu instytucjonalnym, które są odtwarzane i modyfikowane poprzez działania i powtarzające się interakcje między podmiotami (Boschma 2004).

Koncepcja konkurencyjności terytorialnej jest teoretycznie uzasadniona, biorąc pod uwagę nie tylko rolę, jaką terytorium wypełnia w dostarczaniu konkurencyjnych „środowiskowych" narzędzi dla poszczególnych przedsiębiorstw, ale przede

wszystkim rolę, jaką odgrywa w procesach akumulacji wiedzy oraz w rozwoju kodów interpretacyjnych, modeli współpracy i podejmowania decyzji, na których opiera się innowacyjny rozwój lokalnych firm (Camagni 2002b).

Konkurencja terytorialna to proces, w ramach którego grupy działające w imieniu gospodarki regionalnej lub subregionalnej starają się ją promować jako miejsce prowadzenia działalności gospodarczej, pośrednio lub bezpośrednio, w konkurencji z innymi obszarami. Zasadniczo obejmuje to zarówno aktywne środki lokalnego rozwoju gospodarczego różnego rodzaju, jak i samoświadomą strategię w celu ukierunkowania rozwoju i realizacji polityki, zarówno w odniesieniu do przyszłej roli gospodarczej danego obszaru oraz jego głównych konkurentów. Działania na rzecz konkurencyjności obejmują przyciąganie inwestycji, zwiększanie udziału istniejących lokalnych firm na obsługiwanych rynkach i generowanie nowych firm i rynków (Cheshire, Gordon 1996).

Do czynników kluczowych regionalnej przewagi konkurencyjnej zaliczyć można: kapitał produkcyjny (strukturę gospodarczą i biznesowa, stopień specjalizacji), kapitał ludzki (umiejętności siły roboczej w regionie, jej kwalifikacje), regionalny kapitał kreatywności (wiedzę, innowacje, przedsiębiorczość), kapitał infrastrukturalny (twardy i miękki), regionalny kapitał socjo-instytucjonalny (zasięg, głębokość oraz orientacja sieci i stowarzyszeń biznesowych i in.), kapitał kulturowy (zasięg i jakość aktywów kulturowych) (Łaźniewska, Nowak 2012, s. 70).

Źródła terytorialnej konkurencyjności stanowią m.in. popyt i podaż, dostęp do zasobów powstałych w wyniku angażowania się przedsiębiorców w proces współpracy z innymi lokalnymi firmami (podmiotami zbiorowymi) i administracją publiczną. Szczególne warunki terytorialne, określone przez bogactwo interakcji między firmami mogą ułatwić współpracę między firmami i podmiotami społecznymi oraz generować kumulatywne procesy uczenia się, podnoszące innowacyjność i konkurencyjność lokalnego systemu terytorialnego. Stan jednoczesnego konkurowania i współpracy w ramach lokalnych terytoriów może zaś prowadzić do budowania przewag konkurencyjnych (Camagni 2002b).

Jak zauważa R. Camagni (2002b, s. 19), w zglobalizowanej gospodarce miasta i regiony konkurują na międzynarodowym rynku towarów i czynników produkcji, na podstawie przewag bezwzględnych, a nie komparatywnych. Konkurencja międzynarodowa regionów w oparciu o przewagi absolutne, w warunkach rosnącego znaczenia inwestycji w wiedzę, kapitał ludzki, zarządzanie i organizację, współpracę i tworzenie sieci powoduje narażenie słabiej rozwiniętych i wykazujących problemy rozwojowe terytoriów na zwiększenie ryzyka wykluczenia i wzmocnienia negatywnych trendów w większym stopniu niż w przeszłości. Wzmacnianie konkurencyjności terytorialnej w przypadku jednostek słabszych i opóźnionych wymaga tworzenia szerszego spektrum „warunków wstępnych" – od twardych do miękkich, od konkurencji po współpracę. W tych warunkach poszerza się rola i odpowiedzialność lokalnych polityk rozwoju i planowania przestrzennego (Camagni 2002b).

Interesującym przypadkiem terytorialnego modelu innowacyjności zbudowanego w oparciu o koncepcję konkurencyjności jest klaster M.E. Portera. Zgodnie z teorią klastra przewaga konkurencyjna tkwi w lokalizacjach, w których działają przedsiębiorstwa (Porter 1998, 2000). Klastry wpływają na konkurencyjność poprzez

zwiększenie produktywności skupionych w nich firm, kształtowanie kierunków i tempa procesów innowacyjnych oraz w wyniku stymulowania tworzenia nowych firm, które rozwijają się i wzmacniają klaster (Porter 1998).

Badacz ten wprowadził do rozważań na temat konkurencyjności także koncepcję diamentu przewagi konkurencyjnej. Początkowo używał jej jako narzędzia analizy przemysłu w skali kraju, poszukując źródeł zdolności do innowacji. Wśród czterech atrybutów kraju, które indywidualnie i w ramach systemu tworzą diament narodowej przewagi konkurencyjnej, M.E. Porter wyróżnił: wyposażanie w czynniki wytwórcze, popyt na rynku krajowym, obecność lub brak przemysłów powiązanych lub wspierających, które są konkurencyjne na rynku międzynarodowym, warunki tworzenia, organizacji i zarządzania przedsiębiorstwem oraz rywalizacja przedsiębiorstw (Porter 1990, s. 78). Autor ten wykorzystał koncepcję diamentu z wykorzystaniem koncepcji klastra w modelu źródeł zdolności innowacyjnych kraju, regionu i układu lokalnego. Zgodnie z tym modelem zdolności innowacyjne danego obszaru wyznaczane są przez trzy elementy. Pierwszym z nich jest powszechna infrastruktura innowacji, na którą składają się zasoby ludzkie i finansowe przeznaczone na działalność B+R, polityka publiczna ukierunkowana na zwiększenie aktywności innowacyjnej oraz poziom zaawansowania technologicznego gospodarki. Drugim elementem jest specyficzne dla klastra środowisko innowacji oparte na koncepcji diamentu, w którym wskazane są cztery, wymienione wcześniej, atrybuty kształtujące jego konkurencyjność i innowacyjność. Trzeci element dotyczy zaś współpowiązań występujących pomiędzy infrastrukturą innowacji i klastrami i obejmuje różnorodne formalne i nieformalne organizacje i sieci składające się na środowisko współpracy (Porter, Stern 2001, s. 29-30).

Koncepcja klastra pozwala zauważyć, że niektóre innowacyjne, regionalne klastry są kluczowymi węzłami na coraz bardziej zglobalizowanej arenie produkcji, stanowiąc argument o regionalizacji. Warunki regionalne mogą być bowiem ważne dla firm dążących do osiągnięcia globalnej konkurencyjności (Isaksen 2001, s. 103). Sprzyjające rozwojowi klastrów mogą być także warunki w przypadku regionów peryferyjnych, a rozwijające się klastry mogą oddziaływać na ich rozwój (Szymoniuk 2008, Lechwar 2013).

Specyfika potencjałów rozwojowych układów terytorialnych decyduje o ich możliwościach i sposobach konkurowania. Obok terytoriów stosunkowo wysoko rozwiniętych, o ponadprzeciętnej konkurencyjności, także obszary wykazujące szereg problemów rozwojowych, zaliczone do peryferyjnych dążyć powinny do poszukiwania i wzmacniania wybranych obszarów konkurowania. W odniesieniu do układów lokalnych, z uwagi na liczne trudności i ograniczenia w postaci barier rozwoju i niedostatków w zakresie potencjału endogenicznego, wzmacnianie ich konkurencyjności, w dużej mierze w oparciu o czynnik innowacji, wymaga zaangażowania władz samorządowych w zakresie mobilizacji lokalnych czynników rozwoju, jak i aktywnego poszukiwania i wykorzystywania czynników rozwoju tkwiących w otoczeniu jednostki terytorialnej. Jednym z tych czynników jest wiedza dotycząca możliwości oddziaływania na lokalną innowacyjność, w tym mobilizację lokalnej społeczności wokół realizacji lokalnych celów rozwojowych i podejmowane z jej wykorzystaniem działania.

1.5. Innowacje w polityce regionalnej

Oddziaływanie na procesy rozwoju regionalnego rozpatrywane zarówno z punktu widzenia pojedynczych regionów, jak i regionów wchodzących w skład terytorium kraju jest efektem zaangażowania wielu podmiotów i prowadzonych przez nie polityk. Na procesy rozwoju polskich regionów oddziałuje polityka regionalna, w ramach której formułuje się cele uwzględniające stan zróżnicowań międzyregionalnych na terenie kraju oraz polityka regionalna Unii Europejskiej prowadzona z perspektywy wszystkich regionów krajów członkowskich. Kluczowym podmiotem procesów rozwoju jest samorząd regionu powołany do prowadzenia polityki rozwoju społeczno-ekonomicznego na swoim terenie. W rozwój regionów wpisują się także działania o charakterze lokalnym, realizowane przez lokalne jednostki samorządowe i organizacje powołane w celu realizacji zadań służących celom rozwoju. Na przestrzeni lat polityka regionalna ewoluowała w kierunku orientacji terytorialnej, zmierzając do integrowania działań podmiotów oddziałujących na regionalne procesy rozwojowe. Jej ważnym elementem jest pobudzanie innowacyjności regionalnych systemów innowacyjnych na bazie wykorzystania endogenicznego potencjału, prowadzące do wzmacniania konkurencyjności regionów. Mówić więc można o regionalnej polityce innowacyjnej. Przyjmując za Ch. Edquistem (1999, s. 2) ogólne ujęcie polityki innowacyjnej, regionalna polityka innowacyjna obejmować będzie wszelkie działania publiczne, które wpływają na zmiany techniczne i inne rodzaje innowacji na terenie regionu.

W ogólnym ujęciu polityka regionalna obejmuje całokształt czynności państwa w zakresie świadomego oddziaływania na rozwój społeczno-ekonomiczny regionów kraju i tym samym nadaje terytorialny wymiar ogólnej polityce rozwoju gospodarczego (Winiarski, Winiarska 2006, s. 278). Z Strzelecki (2011, s. 9), podobnie jak P. Churski (2008, s. 26-27), politykę regionalną określa jako interwencjonizm władz publicznych mający na celu wspieranie czynników rozwoju oraz przeciwdziałanie lub osłabianie znaczenia barier rozwoju regionu[6]. Polityka regionalna składa się z segmentu interregionalnego – polityki rządu wobec województw oraz intraregionalnego – polityki podmiotowych władz regionalnych podejmowanej wewnątrz danego regionu (Szlachta 2012).

Po II wojnie światowej europejska polityka regionalna ewoluowała od scentralizowanych polityk narodowych redystrybuujących środki budżetowe w przekroju regionalnym w kierunku wspólnotowej polityki regionalnej, która od połowy lat 80. ukierunkowana jest na mobilizowanie potencjału endogenicznego w regionach, wzmacnianie roli i współpracy niższych poziomów władz publicznych, promowanie partnerstwa publiczno-prywatnego oraz innowacyjności małych i średnich przedsiębiorstw (Pietrzyk 2000, s. 60-61)[7]. Koncepcje rozwoju oparte na tym podejściu

[6] W literaturze przedmiotu formułowane są także poglądy dopuszczające wybór przyspieszenia rozwoju kraju kosztem pozostawienia istniejących lub zwiększających się różnic międzyregionalnych (np. Gorzelak 2004, World Development Report 2009: *Reshaping Economic Geography*. Washington 2008 – raport promujący rozwój przestrzennie niezrównoważony przywołany za I. Pietrzyk 2013).

[7] Terminologia rozwoju regionalnego posługuje się następującymi pojęciami, stosowanymi często zamiennie: polityka strukturalna (tradycyjne pojęcie, po raz pierwszy użyte w 1957 r. w Traktacie Rzymskim), polityka regionalna (z uwagi na regionalny charakter interwencji, kryteria wyboru sfer

zwracają uwagę przede wszystkim na czynniki rozwoju o charakterze niematerialnym, w tym stymulowanie i promowanie powiązań sieciowych oraz zasobów instytucjonalnych (Pietrzyk 2000, Stimson, Stough, Nijkamp 2011, Moulaert, Sekia 2003), ważnych z perspektywy przebiegu procesów innowacyjnych.

Polityka rozwoju regionalnego wzmacniająca potencjał endogeniczny regionów ukierunkowana jest na zapewnienie trwałości procesów rozwojowych i wzmocnienie zdolności dostosowawczych regionów do dynamicznych zmian w coraz bardziej konkurencyjnym środowisku globalnym (Stimson, Stough, Nijkamp 2011, Strzelecki 2011, Hübner 2011). Kluczowym podmiotem w tej polityce stają się regiony wyposażone w środki i kompetencje do podejmowania samodzielnej polityki w stosunku do swojego terytorium. Do trendów kształtujących współcześnie innowacje i jednocześnie skłaniających regiony do przyjęcia aktywnej roli w polityce rozwoju należą: globalizacja, zwiększający się popyt na innowacje odpowiadające wyzwaniom społecznym i ekologicznym oraz zwiększające się znaczenie sieci w procesach innowacji (*Regions and innovation...*, 2011, s. 33).

Podejmowanie działań na rzecz innowacji w skali regionów wynikało z akceptowanych w danym okresie modeli innowacji. W latach 70. i 80. XX w. politykę innowacji regionalnych wyznaczał model liniowy koncentrujący się na potrzebie wzmocnienia sfery B+R, a następnie rozpowszechnienia technologii. Następnie, w latach 90. regionalna polityka innowacji kształtowana była na bazie przykładów najlepszych praktyk interaktywnych innowacji wywodzących się z obszarów zaawansowanych technologicznie i dobrze prosperujących regionów i wdrażana była w podobny sposób w różnorodnych typach regionów (Tödtling, Trippl 2005, s. 1204). Ważną implikacją kształtowania współczesnej regionalnej polityki innowacyjnej jest konstatacja, że nie istnieje jedno, uniwersalne podejście (ang. *one-size-fits-all*) oparte na polityce „najlepszych praktyk", które można zastosować do każdego rodzaju regionu. Zróżnicowanie polityki innowacyjnej implikują bowiem konkretne mocne i słabe strony regionów w zakresie ich struktury branżowej, stopnia rozwoju instytucji transferu wiedzy i wspomagających aktywność innowacyjną, potencjału innowacyjnego i wykazywanych problemów rozwojowych (Tödtling, Trippl 2005, Isaksen 2001, Nauwelaers, Wintjes 2002, *Regions and innovation...*, 2011, Camagni, Capello 2013b). Interesujące są ujawniające się w literaturze poglądy o potrzebie strategicznej reorientacji polityki innowacyjnej, polegającej na odejściu od wspierania istniejących, ugruntowanych struktur ekonomicznych i specjalizacji w kierunku promowania zmian strukturalnych i rozwoju nowych ścieżek (Isaksen, Tödtling, Trippl 2016, Camagni, Capello 2013b).

Współczesna polityka innowacyjna jest w coraz szerszym stopniu polityką horyzontalną i ponadsektorową, w odróżnieniu od powszechnego wcześniej podejścia koncentrującego się na zagadnieniach sektorowych oraz wspieraniu firm i instytucji uczestniczących w procesach innowacyjnych. W jej ramach zmniejsza się zakres bezpośredniego finansowania procesów tworzenia i transferu technologii na rzecz

interwencji i zarządzanie znaczną częścią środków Wspólnoty na poziomie regionalnym), polityka spójności (wskazuje na podstawowy cel interwencji jakim jest zmniejszenie zróżnicowań w układach terytorialnych Wspólnoty, charakteryzuje ją szerszy zakres działania niż politykę regionalną) (Szlachta 2012, s. 232).

rozszerzania skali „miękkiego" wsparcia użytkowników technologii, obejmującego m.in. wspieranie usług konsultingowych, szkoleniowych czy informacyjnych. Ważną rolę wypełniają w tym procesie instytucje pośredniczące w dziedzinie innowacji, przy zachowaniu roli państwa polegającej na tworzeniu instytucjonalnych ram dla samoregulacji przebiegu i dyfuzji innowacji i wzmocnieniu roli regionalnego systemu innowacji (Stawasz 2009, McCann, Ortega-Argilés 2013). Podkreślić przy tym należy, że intensyfikacja procesów innowacyjnych w regionie zależy od ścisłego powiązania regionalnych i krajowych procesów innowacyjnych (Huczek 2012, s. 27), w tym w zakresie integracji krajowych i regionalnych strategii innowacji (*Regions and innovation...*, 2011).

W rozwoju innowacyjności regionów i skupionych w nich organizacji coraz ważniejszą rolę wypełniają sprawnie funkcjonujące samorządy regionalne, stanowiące podstawowe ogniwo integrujące naukę i gospodarkę w regionalnym systemie innowacji (Huczek 2012, s. 32-33, Tuziak 2016). Kluczowa staje się kwestia zarządzania i przywództwa regionalnego zakładającego proaktywne zachowanie, kształtowanie wizji przyszłego rozwoju, świadomość procesów instytucjonalnych i zachowań, a także akceptację przez społeczeństwo. Sprawne zarządzanie i ukształtowane przywództwo wiążą się z dostrzeganiem znaczenia działań twórczych i aktywności podmiotów uczących się (Nijkamp, Abreu 2009, s. 6). Jakość zarządzania na poziomie regionalnym w obszarze polityki innowacyjnej ujawnia się w procesie zarządzania strategicznego opartego na zintegrowanym podejściu do równoważenia rozwoju, podejmowanych działaniach z zakresu ewaluacji interwencji i ich roli w procesach uczenia się czy też stopnia intensyfikacji powiązań z otoczeniem regionu – ilości i jakości kanałów wymiany (Noworól 2013, s. 164).

W rozważaniach nad kształtowaniem regionalnych procesów innowacyjnych dostrzec należy także istniejące związki między innowacjami i przedsiębiorczością, które powodują potrzebę integrowania polityki innowacyjnej z polityką wsparcia sektora małych i średnich przedsiębiorstw (MSP), odpowiedzialnego w coraz większym zakresie za wprowadzanie i dyfuzję innowacji (Stawasz 2009, Asheim i in. 2003). Jest to ważne, szczególnie w kontekście postępujących procesów cyfryzacji przekształcających współczesne procesy innowacyjne. Powodują one potrzebę zwiększenia dostępu do danych, systemowego wsparcia sektorów w warunkach istotnego znaczenia współpracy w zakresie innowacji, rozszerzenia zakresu polityk poza sferę B+R w sytuacji gdy innowacje w usługach często nie są oparte na B+R (Guellec, Paunov 2018).

Porządkując instrumenty regionalnej polityki innowacyjnej ukierunkowanej na wsparcie sektora MSP, C. Nauwelaers i R. Wintjes (2002) wykorzystują dwa kryteria. Pierwsze z nich to kryterium formy i celu wspierania innowacji, na podstawie którego autorzy wyróżniają grupę instrumentów ukierunkowanych na zwiększenie alokacji nakładów na innowacje oraz instrumentów koncentrujących się na procesach uczenia się. Drugie kryterium, docelowego poziomu wsparcia, pozwala z kolei wyróżnić instrumenty wspierające przedsiębiorstwa lub cały regionalny system (tabela 3).

Tabela 3. Klasyfikacja instrumentów regionalnej polityki innowacyjnej kierowanych do sektora MSP

Docelowy poziom wsparcia	Forma i cel wspierania innowacji	
	zasoby wejściowe (narzędzia reaktywne, alokujące nakłady na innowacje)	**behawioralna wartość dodana (proaktywne narzędzia koncentrujące się na nauce aktywności innowacyjnej)**
przedsiębiorstwo	- dotacje i pożyczki na B+R - kapitał podwyższonego ryzyka - dotacje na szkolenia - inkubatory z zapleczem materialnym - ośrodki badawcze - tradycyjne „reaktywne" centra technologiczne - uniwersyteckie centra innowacji i transferu technologii	- dotacje na zatrudnianie menedżerów ds. innowacji - pożyczki na rozwój kompetencji - doradztwo w zakresie zarządzania - inkubatory z „miękkim" wsparciem (doradztwo, sieci) - centra innowacji biznesowych - proaktywne centra technologiczne - audyty, monitorowanie potrzeb - coaching w innowacjach - szkolenia i porady w zakresie zarządzania innowacjami
system regionalny	- programy mobilności badania-przemysł - programy współpracy między instytucjami szkolnictwa wyższego i przemysłem - dotacje na wspólne projekty B+R - dotacje na promowanie korzystania z usług biznesowych - wspólne, zorientowane na użytkownika centra technologii lub innowacji	- proaktywni brokerzy innowacji, projektowanie rynku - polityka klastrowa - wsparcie tworzenia sieci firm - programy parasolowe - lokalne plany strategiczne - programy oddziałujące na kulturę innowacji - programy wspierające strategiczne zdolności podmiotów odpowiedzialnych za politykę

Źródło: Nauwelaers, Wintjes 2002, tab. 1, s. 209.

Jak podają C. Nauwelaers i R. Wintjes (2002), każdy z instrumentów jest ważny, przy czym znaczenie poszczególnych grup instrumentów zależy od warunków regionalnych oraz charakterystyki potrzeb regionalnego sektora MSP. Regionalne systemy innowacji dotknięte mogą być szeregiem barier, w tym nikłą zdolnością organizacyjną, fragmentacją czy zamknięciem (ang. *lock-in*). Potrzeby przedsiębiorstw z kolei mogą mieć charakter finansowy, technologiczny, związany z zasobami ludzkimi, otwartością i postawami uczenia się, problemami z zakresu strategii lub organizacji. Wskazane jest zatem w przypadku każdego regionu rozpoznanie sytuacji w regionalnym systemie innowacji i zaproponowanie zestawu instrumentów polityki innowacyjnej czerpiącego z czterech wskazanych w tabeli 3 grup, mając na uwadze dążenie do osiągnięcia efektów synergicznych (Nauwelaers, Wintjes 2002, Isaksen 2003).

Zarysowane powyżej główne kierunki ewolucji oraz wybrane zagadnienia polityki wspierającej procesy innowacyjne w regionach znajdowały stopniowe odzwierciedlenie w dokumentach wytyczających podstawy polityk rozwojowych Unii Europejskiej, poszczególnych krajów członkowskich i ich regionów. Bezpośrednie znaczenie dla kształtowania polityki spójności, jak podaje I. Pietrzyk (2013), miało wejście w życie w 2009 r. traktatu lizbońskiego, który wprowadził jej wymiar terytorialny, poprzez ujęcie spójności terytorialnej, obok spójności ekonomicznej i społecznej, a także rozpoczęcie dyskusji nad perspektywicznymi uwarunkowaniami rozwoju Wspólnoty i jej regionów. Jednym z pierwszych opracowań na ten temat był dokument Komisji Europejskiej pt. *Regiony 2020* z 2008 r., w którym zidentyfikowano najważniejsze wyzwania stojące przed regionami UE w perspektywie 2020 r., w tym dostosowanie do globalizacji, zmian demograficznych, zmian klimatycznych oraz wyzwań energetycznych.

Zwrot w europejskiej polityce regionalnej w kierunku jej terytorialnej orientacji ze wskazaniem istotnej roli innowacji w jej wdrażaniu wyartykułowano w raporcie F. Barki (Barca 2009). Polityka zorientowana terytorialnie została określona w tym dokumencie jako model funkcjonujący w ramach finansowania i promowania dostarczania pakietów dóbr i usług publicznych dostosowanych do potrzeb danego miejsca i ukierunkowanych na wzmacnianie instytucji i podejmowanie działań na rzecz ograniczania nieefektywności i wykluczenia społecznego, poprawę dostępu obywateli i firm do towarów, usług, informacji oraz promowanie innowacji i przedsiębiorczości (Barca 2009, s. 107).

W 2010 r. strategię lizbońską realizowaną w latach 2000–2010 i zmierzającą do stymulowania dynamicznej i opartej na wiedzy gospodarki europejskiej zastąpiła strategia *Europa 2020 – strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu* określona na lata 2010-2020 (*Europa 2020*..., 2010). Strategia *Europa 2020* wskazała trzy wzajemnie ze sobą powiązane priorytety: rozwój inteligentny, rozwój zrównoważony oraz rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu. W ramach rozwoju inteligentnego wyartykułowano dążenia do wzmacniania gospodarki opartej na wiedzy i innowacji poprzez poprawę europejskiego potencjału innowacyjnego, rezultatów procesu kształcenia oraz jakości i wyników instytucji edukacyjnych, a także wykorzystanie gospodarczych i społecznych możliwości społeczeństwa cyfrowego. Realizację priorytetów strategii założono zarówno na poziomach krajowym i Unii Europejskiej, jak i regionalnym. Jednym z siedmiu projektów przewodnich, które umożliwiały postępy w ramach każdego z priorytetów strategii *Europa 2020* była *Unia innowacji* – projekt na rzecz poprawy warunków ramowych i dostępu dofinansowania badań i innowacji, postulujący reformę krajowych i regionalnych systemów prowadzenia działalności badawczo-rozwojowej i innowacyjnej, aby sprzyjały one rozwijaniu doskonałości i inteligentnej specjalizacji oraz zacieśnianiu współpracy między uczelniami, społecznością badawczą i biznesem (*Europa 2020*..., 2010).

Ważnym dokumentem precyzującym rolę innowacji w terytorialnej polityce rozwoju regionalnego UE, określającym rolę polityki regionalnej we wdrażaniu strategii *Europa 2020* (*Europa 2020...,* 2010) w obszarze inteligentnego wzrostu i inicjatywy *Unia Innowacji* był dokument *Regional Policy Contributing to Smart Gro-*

wth in Europe (2010). Wskazano w nim strategie inteligentnych specjalizacji jako przyczyniające się do wzmacniania konkurencyjności regionu. Do działań istotnych w kontekście wdrażania w układzie regionalnym założeń inteligentnego wzrostu oraz innowacji zaliczono wsparcie rozwoju klastrów, tworzenie warunków przyjaznych innowacjom w sektorze MSP, promowanie projektów wspierających skuteczną współpracę między instytucjami edukacyjnymi i szkoleniowymi oraz przedsiębiorstwami, wsparcie rozwoju regionalnej infrastruktury badawczej i centrów kompetencji, promowanie rozwoju branż kultury i przemysłów kreatywnych na poziomie lokalnym i regionalnym, dążenie do zapewnienia zrównoważonych korzyści ekonomicznych i społecznych na jednolitym rynku cyfrowym w oparciu o szybkie aplikacje internetowe i otwarcie dostępu do treści on-line, a także zamówienia publiczne uwzględniające innowacyjność oraz rozwój europejskich partnerstw innowacyjnych (*Regional policy contributing...*, 2010).

Strategia inteligentnej specjalizacji, wskazana jako baza regionalnych procesów innowacyjnych w polityce regionalnej po roku 2010, oznacza strategię innowacyjną (regionalną lub krajową), ustanawiającą priorytety w celu uzyskania przewagi konkurencyjnej poprzez rozwijanie i łączenie mocnych stron w zakresie badań naukowych i innowacji z potrzebami biznesowymi w celu wykorzystywania pojawiających się możliwości i rozwoju rynku w sposób spójny, przy jednoczesnym unikaniu dublowania i fragmentacji wysiłków. Strategia inteligentnej specjalizacji może funkcjonować jako krajowe lub regionalne ramy strategiczne polityki w dziedzinie badań naukowych i innowacji lub być w nich zawarta (*Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego*..., 2013, cz. 1, art. 2 pkt. 3). Inteligentna specjalizacja jako program transformacji gospodarczej stanowi konglomerat dwóch rodzajów logik działań politycznych: ustalaniu wertykalnych priorytetów dotyczących dziedzin, technologii i działań zamiast ogólnych priorytetów (np. doskonalenie kapitału ludzkiego) oraz łączeniu nauki, technologii i inżynierii z wiedzą o rozwoju rynku, potrzebach biznesowych i pojawiających się możliwościach (*Strategie innowacji*..., 2014).

Strategie na rzecz inteligentnej specjalizacji mają na celu realizację pięciu następujących założeń (*Strategie innowacji*..., 2014):

1. ukierunkowanie wsparcia w ramach polityki i inwestycji na kluczowe krajowe lub regionalne, wyzwania i potrzeby w celu zapewnienia rozwoju opartego na wiedzy;
2. wykorzystywanie mocnych stron, przewagi konkurencyjnej i potencjału doskonałości każdego kraju/regionu;
3. wspieranie innowacji technologicznej i praktycznej oraz dążenie do stymulowania inwestycji w sektorze prywatnym;
4. pełne angażowanie partnerów oraz zachęcanie do innowacji i eksperymentów;
5. oparcie strategii na faktach i zastosowanie odpowiednich systemów monitorowania i oceny.

Jak zauważa M. Słodowa-Hełpa (2013a, s. 90-91), inteligentne specjalizacje nawiązują do teoretycznych podstaw rozwoju i specjalizacji regionalnej, zwłaszcza o charakterze endogenicznym – teorii produktu podstawowego, elastycznej produkcji, dystryktu przemysłowego A. Marshalla, diamentu przewag konkurencyj-

nych (pięciu sił) i koncepcji klastra M. Portera, biegunów wzrostu F. Perroux, bazy ekonomicznej oraz nowych teorii wzrostu, ekonomii instytucjonalnej i geografii ekonomicznej.

Przyjęcie polityki rozwoju regionu opartej o inteligentne specjalizacje wynikało z szeregu przesłanek. Wśród nich wskazywano potrzebę lepszego dostosowania polityki do kontekstu regionalnego i ustanowienie innowacji priorytetem dla wszystkich regionów, także wiejskich i mniej rozwiniętych, podkreślając istotność przyjmowania rozwiązań realnych i dopasowanych do zdolności, możliwości i potrzeb rozwojowych regionów. Ważne było także usprawnienie zarządzania i zwiększenie zaangażowania partnerów, przy założeniu interakcyjności procesu zarządzania regionalnymi strategiami uwzględniającego potrzebę osiągnięcia konsensusu wszystkich partnerów. W ramach przesłanek gospodarczych podkreślano, że regionalne strategie innowacji wymagają zintegrowanego i uwzględniającego kontekst lokalny podejścia do tworzenia i realizacji polityki. Uznano, że możliwych jest wiele ścieżek osiągania regionalnej innowacji i rozwoju. Do ścieżek takich należą m.in. odmłodzenie tradycyjnych sektorów poprzez działania o wyższym poziomie wartości dodanej, rozwój nowych nisz rynkowych, modernizacja poprzez przyjęcie i rozpowszechnianie nowych technologii, zróżnicowanie technologiczne od obecnych specjalizacji w kierunku dziedzin powiązanych, opracowywanie nowych działalności poprzez radykalne zmiany technologiczne i przełomowe innowacje, badanie nowych form innowacji. Do innych przesłanek inteligentnych specjalizacji należała konieczność skoncentrowania ograniczonych zasobów na wybranych obszarach i środkach, posiadających rzeczywisty potencjał zrównoważonego rozwoju i umożliwiających uzyskanie przewagi konkurencyjnej (*Strategie innowacji*..., 2014).

Postulowane działania wzmacniające funkcjonowanie regionalnych systemów innowacji wiążą się z poprawą wewnętrznych relacji w regionie, poprzez m.in. potrójne lub poczwórne helisy, trójkąty wiedzy, współpracę między uczelniami a firmami, rozwój klastrów, jak i wzmacnianie zewnętrznych relacji regionu. Wśród innych działań wskazać należy na rozwój zasobów ludzkich i infrastruktury wiedzy (*Strategie innowacji*..., 2014).

W związku z dużym znaczeniem działań na rzecz innowacyjności podejmowanych zarówno na szczeblu regionalnym, jak i lokalnym (Hübner 2011), podkreślić należy, że inteligentna specjalizacja musi być zdefiniowana również na poziomie lokalnym (Słodowa-Hełpa 2013a, s. 108). Istotne jest także, w kontekście regionów o niższym potencjale innowacyjnym, że o inteligentnej specjalizacji decydują nie tylko innowacje technologiczne, lecz i społeczne oraz ich kombinacje (Słodowa-Hełpa 2013a, s. 94).

W literaturze wskazuje się, obok dostrzegania zalet, występowanie dylematów związanych z tworzeniem i wdrażaniem inteligentnych specjalizacji (Słodowa-Hełpa 2013a, Nowakowska 2015b, Boschma 2015). Proponuje się także alternatywne podejścia do polityki wspierania innowacji w regionie. Jednym z takich podejść jest propozycja R. Camagni i R. Capello (2012) dotycząca strategii inteligentnych innowacji zakładającej przyjęcie do każdego regionalnego modelu innowacji podejścia ewolucyjnego. Podejście to, zdaniem autorów, wymaga ukierunkowywania i wspierania lokalnych procesów uczenia się w celu wykrywania nowych potrzeb, nowych

twórczych zastosowań i dywersyfikacji funkcjonujących technologii, lokalnych specjalizacji, a także orientacji na przyszłe trendy technologiczne.

Polityka spójności Unii Europejskiej w okresie 2014-2020 w założeniach miała odpowiadać na wyzwania terytorialne regionów, zmierzając do wykorzystania ich szczególnych potencjałów rozwojowych w celu osiągania inteligentnego, zrównoważonego wzrostu sprzyjającego włączeniu społecznemu. W okresie programowania 2014-2020 wyrazem terytorialnego podejścia do polityki rozwoju stały się jej nowe, wykazujące znaczny potencjał innowacyjności instrumenty – rozwój lokalny kierowany przez społeczność oraz zintegrowane inwestycje terytorialne.

Podmiotem odpowiedzialnym za podejmowanie działań na rzecz rozwoju lokalnego są Lokalne Grupy Działania (LGD), w których skład wchodzą przedstawiciele władz publicznych, lokalnych partnerów społecznych i gospodarczych oraz mieszkańców, przy zachowaniu zasady, że żadna z grup nie posiada więcej niż 49% praw głosu. LGD wypełniają zadania w zakresie rozwoju na podstawie zintegrowanych i wielosektorowych lokalnych strategii rozwoju. Strategie te są projektowane z uwzględnieniem lokalnych potrzeb i potencjału. Powinny one zawierać elementy innowacyjne w kontekście lokalnym i zakładać tworzenie sieci kontaktów oraz w uzasadnionych przypadkach – współpracę. Zintegrowane inwestycje terytorialne mają z kolei miejsce w sytuacji, gdy strategia rozwoju obszarów miejskich bądź inne strategie lub pakty terytorialne wymagają zintegrowanego podejścia obejmującego inwestycje ze środków w ramach więcej niż jednej osi priorytetowej jednego lub kilku programów operacyjnych (*Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego*…, 2013, rozdz. II, art. 32 i rozdz. III, art. 36).

W Polsce podstawą działań na rzecz kreowania innowacyjności na szczeblu regionu, po utworzeniu samorządowych województw w 1999 r., były Regionalne Strategie Innowacji (RSI), które stały się podstawowym instrumentem realizacji polityki innowacyjnej na poziomie regionalnym. W trakcie opracowywania 16 RSI w okresie 2000-2005 władze regionalne podjęły wyzwanie budowania podstaw rozwoju ekonomicznego opartego na badaniach naukowych, technologii i innowacjach (Gorzelak i in. 2006, s. 18). Akcesja Polski do UE włączyła polskie regiony w strefę oddziaływania europejskiej polityki regionalnej.

Ramy nowej, terytorialnie ukierunkowanej polityki regionalnej wyznaczyła w 2010 r. w Polsce *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020: Regiony, Miasta, Obszary Wiejskie*. Dokument ten określił tzw. „nowy paradygmat polityki regionalnej", z którym wiązało się m.in. podejście zakładające wzmacnianie i wykorzystanie potencjałów terytorialnych, realizowanie wspólnej polityki określającej w odniesieniu do terytorium cele dla wszystkich podmiotów publicznych, wielosektorowe (horyzontalne) podejście do działań rozwojowych oraz zróżnicowane podejście do różnych typów terytoriów (rozumianych funkcjonalnie). Wprowadzone stałe zasady prowadzenia polityki objęły: zasadę koncentracji geograficznej i tematycznej, partnerstwa i współpracy, warunkowości, podejmowania decyzji na podstawie rzetelnych informacji, zintegrowanego podejścia terytorialnego, koordynacji i subsydiarności, wielopoziomowego systemu zarządzania (ang. *multi-level governance*), co służyć miało poprawie efektywności zarządzania rozwojem i przyczyniać się do zrównoważonego rozwoju (*Krajowa Strategia*…, 2010).

Przyjęcie terytorialno-funkcjonalnego podejścia do rozwoju jednostki terytorialnej, uwzględniającego budowanie kapitału terytorialnego, implikowało zintegrowane podejście do planowania tego rozwoju w odniesieniu do szeroko rozumianych obszarów funkcjonalnych (Markowski 2016) (a nie jednostek administracyjnych). Planowanie to, osadzone w paradygmacie rozwoju zrównoważonego, eksponuje wzajemnie zrównoważone powiązania między sferą gospodarczą, społeczną i przestrzenną. Integracja planowania następuje w układzie międzysektorowym, jak i między poziomami władzy i ma charakter sieciowy bazuje bowiem na uczestnictwie wszystkich aktorów terytorium (Nowakowska 2015a, s. 21-22, 24).

Zarysowane główne kierunki polityki rozwoju regionalnego zmierzające do wzmacniania innowacyjności regionalnej zwracają uwagę na rolę działań podejmowanych na szczeblu lokalnym oraz znaczenie uwarunkowań wynikających ze sprawności regionalnych systemów innowacji. Jednym z ważnych obszarów wymagającym pogłębiania studiów teoretycznych i empirycznych są lokalne inteligentne specjalizacje w kontekście możliwości i warunków ich pozytywnego wpływu na innowacyjność lokalną w wymiarze gospodarczym. Do tego problemu odniesiono się w części empirycznej niniejszej pracy.

1.6. Innowacje w kreowaniu rozwoju regionów peryferyjnych

W tradycyjnych ujęciach cechą określającą peryferyjność danego obszaru było jego specyficzne położenie w przestrzeni geograficznej. W toku rozwoju badań regionalnych i zmian zachodzących w postrzeganiu przestrzeni polegających na dostrzeganiu jej cech definiujących „terytorium" pojęcie peryferyjności uległo znaczącemu rozszerzeniu. Współcześnie kategoria peryferyjności jest niejednorodna, wielowymiarowa i zróżnicowana w zależności od splotu warunków endo- i egzogenicznych determinujących procesy rozwojowe regionu w danym okresie. Wyjaśnianie zaś możliwości stymulowania innowacyjności obszarów peryferyjnych i pobudzania ich procesów rozwojowych stanowi ważne pole zainteresowań ekonomistów zajmujących się rozwojem regionalnym. Interesującym wątkiem w tych badaniach jest rola bliskości przestrzennej i organizacyjnej w kontekście przełamywania barier rozwojowych obszarów peryferyjnych.

Uformowany w systemach przestrzennych układ „centrum-peryferie" pozwala dostrzec asymetryczne relacje i dysproporcje w systemie regionalnym (Olechnicka 2004). W takim ujęciu peryferyjności podkreśla się występowanie negatywnych cech na obszarach peryferyjnych w porównaniu do obszarów rdzeniowych, a peryferyjność wiąże się z dystansem, odmiennością i zależnością od pomocy zewnętrznej (Grosse 2007b).

Geografia rdzeni i peryferii jest rezultatem łącznego oddziaływania na daną przestrzeń tendencji aglomeracji, specyfiki przestrzennej procesów innowacji, procesu przestrzennego rozproszenia produkcji oraz powtarzających się reakcji tych sił na geografię zdolności instytucjonalnych. W ich wyniku czynniki stymulujące wzrost gospodarczy ujawniają tendencję do aglomeracji, koncentrując wzrost w regionach rdzeniowych, z kolei obszary peryferyjne wykazują problemy rozwojowe,

których przyczyny mają charakter endogeniczny i wiążą się z niezdolnością do generowania efektów aglomeracji, a także ograniczeniami potencjału instytucjonalnego (Farole, Rodríguez-Pose, Storper 2011). Bardziej dostępne obszary konsekwentnie wykazują wyższy wskaźnik aktywności innowacyjnej w porównaniu do obszarów peryferyjnych (Copus, Skuras, Tsegenidi 2008, McCann, Ortega-Argilés 2011), które charakteryzują ograniczona zdolność do inwestowania w badania i rozwój, niesprzyjające innowacjom warunki społeczne i mniejsza ekspozycja, ze względu na lokalizację, na oddziaływanie innowacji powstałych poza regionem (Rodríguez-Pose, Crescenzi 2008).

Poszukiwanie sposobów ograniczania istniejących dysproporcji przestrzennych w aktywności społeczno-gospodarczej wiąże się z dostrzeganiem znaczenia potencjału średniej wielkości miast, które uzupełniają sieć metropolii w regionach międzymetropolitalnych i przyczyniają się do stymulowania ich rozwoju poprzez uruchamianie regionalnych potencjałów rozwoju oraz wspieranie zmian wzmacniających innowacyjność i konkurencyjność (Heffner 2011a). W Polsce dążenia takie artykułuje *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020* (2010) podkreślająca potrzebę wykorzystania potencjału endogenicznego ośrodków subregionalnych, obszarów wiejskich oraz innych obszarów o wyraźnej specjalizacji przestrzennej, a także budowania przewag konkurencyjnych na terenach pozostających dotąd poza głównym nurtem procesów rozwojowych. *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030* (2012) podkreśla z kolei rolę w zakresie generowania impulsów rozwojowych subregionalnych i lokalnych ośrodków wzrostu, funkcjonalnie połączonych z największymi miastami i jednocześnie powiązanych funkcjonalne z obszarami słabszymi ekonomicznie i społecznie, położonymi w większej odległości od głównych ośrodków życia społeczno-gospodarczego kraju. Subregionalne ośrodki wzrostu powinny wykazywać współpracę z gminami, dla których stanowią one najważniejsze źródło miejsc pracy, szeroko rozumianych usług i edukacji (Szlachta i in. 2011).

Mierzenie dystansu w wymiarze ekonomicznym powoduje, że kwestie peryferyjności zwykle analizowane są wieloaspektowo, a obszary peryferyjne charakteryzuje znaczna różnorodność powodująca potrzebę uwzględnienia jej w polityce rozwoju (Isaksen, Karlsen 2016, Stanny 2011). Złożoność zjawiska peryferyjności dodatkowo wzmacnia jego dynamiczny charakter oraz cecha względności, gdzie punktem odniesienia może być inna jednostka terytorialna lub przyjęte kryterium peryferyjności (Idczak 2013).

Andrzej Miszczuk (2013) szczegółowo omawia kategorię peryferyjności, odnosząc się do szeregu jej wymiarów. W ramach położenia geograficzno-komunikacyjngo autor zwraca uwagę na takie cechy jak oddalenie od centrów życia polityczno-administracyjnego i społeczno-gospodarczego, ograniczona dostępność komunikacyjna oraz wysokie koszty pokonania odległości od centrum. W wymiarze ekonomicznym wskazuje takie cechy, jak niski potencjał gospodarczy i nieefektywna struktura gospodarcza. W odniesieniu do wymiaru społeczno-demograficznego uwzględnia niską gęstość zaludnienia, postępujące procesy depopulacyjne, niską jakość kapitału społecznego powiązaną z niewielkim poziomem zaufania i współdziałania społecznego oraz peryferyjnością kulturową, mającą źródło w niskim poczu-

ciu tożsamości terytorialnej. Innym wymiarem peryferyjności omawianym przez A. Miszczuka jest wymiar polityczno-administracyjny i związane z nim niewielkie znaczenie strategiczne obszaru w skali międzynarodowej czy krajowej, mała reprezentacja w centralnych organach państwa czy też mały zakres efektywnie wykonywanych kompetencji przez władze regionalne. Autor wymienia także wymiar uwarunkowań historyczno-geopolitycznych. Rozważając wielowymiarowość pojęcia peryferyjności należy dostrzec, że wymiary i cechy peryferyjności wykazują wzajemne powiązania o różnym natężeniu. Są to sprzężenia zwrotne o charakterze negatywnym, a ich zmiana lub osiągnięcie poprawy mogą być bardzo trudne (Miszczuk 2013, McCann, Ortega-Argilés 2011).

Obszary peryferyjne charakteryzuje ogólnie niski poziom wyników gospodarczych i wysoki poziom bezrobocia, których przyczyny obejmują słabą zdolność rozwojową, sygnalizowaną przez m.in. niedostatki w zakresie infrastruktury technicznej, dostępności wykwalifikowanej siły roboczej oraz działalności badawczej i rozwoju technologicznego. Poza tym ważne ograniczenie stanowi niewielki lub brak kapitału społecznego, powiązanego z niską zdolnością instytucjonalną regionu, jakością zarzadzania, w tym skłonnością do poszukiwania wspólnych rozwiązań (Morgan 1997, s. 496). Wiele działań związanych z innowacjami, wiedzą i badaniami, ze względu na sposób finansowania i procesy decyzyjne, wykazuje tendencję do lokowania się w regionach z silnymi ośrodkami miejskimi, z funkcjami administracyjnymi i szerokim sektorem publicznym przyczyniając się do pogłębiania się polaryzacji potencjału B+R (Klemens, Heffner 2017, s. 198).

W innym ujęciu do przyczyn wykazywania przez regiony peryferyjne niższego poziomu innowacyjności zaliczyć można przyczyny o charakterze: sektorowym, strukturalnym, transakcyjnym, behawioralnym, związane z zasobami i zdolnościami, przepływami finansowymi, związane z efektami zewnętrznymi i problemami zawodności rynku, technologiczne, a także związane z kwestiami percepcji regionu (McCann, Ortega-Argilés 2011).

Biorąc pod uwagę perspektywę funkcjonowania regionalnych systemów innowacji w regionach peryferyjnych, podkreślić trzeba słabość rozwoju środowisk innowacyjnych (Camagni 1995). Wśród najważniejszych problemów dotyczących funkcjonowania RSI w regionach peryferyjnych wskazać można: dominację sektora MSP, niski poziom badań i rozwoju oraz innowacji produktowych, przewagę innowacji inkrementalnych i procesowych, brak lub niedostateczną liczbę uczelni i organizacji badawczych, niedostępność pracowników o wyższych kwalifikacjach, a w zakresie transferu wiedzy – brak wyspecjalizowanych usług, istnienie wielu, lecz słabo skoordynowanych wyspecjalizowanych organizacji transferowych, brak zaawansowania w zakresie rozwoju sieci ze względu na słabo wykształcone klastry i słabą strukturę instytucjonalną (Tödtling, Trippl 2005, s. 1209). Niedostatki regionalnych systemów innowacji wpływają na ujawnianie się innowacji o charakterze inkrementalnym, opartych na wiedzy bazującej na doświadczeniu, co może prowadzić do uwięzienia regionów peryferyjnych na dotychczasowej ścieżce rozwoju. W uaktywnieniu bardziej radykalnych innowacji ważny jest dostęp do wiedzy spoza regionu (Isaksen, Karlsen 2016).

Umacnianie się Gospodarki Opartej na Wiedzy (GOW) spowodowało ożywioną dyskusję nad jej efektami w rozwoju przestrzennym i wpływem na możliwości rozwojowe regionów peryferyjnych. Techniczne zmiany w dziedzinie transportu, dynamiczny rozwój komunikacji i technologii informacyjnej, wraz z długofalowymi zmianami strukturalnymi, prowadzą do potrzeby uzupełnienia tradycyjnych, przestrzennych modeli peryferyjności, koncepcjami „aprzestrzennymi" (Copus 2001). Zmiany te rozpatrywane są jako czynnik łagodzenia przyczyn peryferyjności wynikających z geograficznego położenia (Olechnicka 2004, Nurzyńska 2016).

Efektem rozwoju technologii informacyjnych i komunikacyjnych była ewolucja pojęcia bliskości, od ujęć o konotacjach geograficznych, według których bliskość rozumiana jest jako względnie mała odległość, przyległość czy też bezpośrednie sąsiedztwo, do nowych znaczeń, obejmujących także bliskość kontekstu, zakresu czy opinii (Cooke 2006). Bliskość stanowi kluczową determinantę interaktywnego uczenia się i innowacji, przy czym znaczenie bliskości geograficznej należy oceniać w odniesieniu do innych wymiarów bliskości – poznawczej, organizacyjnej, społecznej i instytucjonalnej, mając na uwadze, że nie jest ona koniecznym ani wystarczającym warunkiem do nauki, jednak ułatwia interaktywne uczenie się, najprawdopodobniej poprzez wzmacnianie innych wymiarów bliskości. Z drugiej strony odnotować można możliwy, negatywny wpływ bliskości na innowacje z powodu ujawniania się problemów zamknięcia (ang. *lock-in*) powodujących ograniczanie otwartości i elastyczności (Boschma 2005).

Ważny nurt badań nad obszarami peryferyjnymi dotyczy znaczenia efektów aglomeracji i czynnika bliskości w procesach innowacyjnych przedsiębiorstw w kontekście możliwości przełamywania ograniczeń wynikających z peryferyjności. Badania takie są prowadzone w wielu ośrodkach, a ich wyniki są często trudno porównywalne i niejednoznaczne. Część z nich potwierdza wnioski płynące z teorii terytorialnych modeli innowacji, podkreślających znaczenie bliskości przestrzennej w pomyślnym przebiegu procesów innowacyjnych. Przykładowo, wyniki badań regionów europejskich (Rodríguez-Pose, Crescenzi 2008) wskazują na znaczenie lokalnych warunków społeczno-ekonomicznych dla genezy i asymilacji innowacji, jej transformacji w rozwój gospodarczy oraz znaczenie bliskości dla przekazywania ekonomicznie produktywnej wiedzy. Autorzy badania wyprowadzają również wnioski o coraz bardziej jednorodnej dostępności standardowej, „skodyfikowanej" wiedzy i przestrzennie ograniczonej, „milczącej" wiedzy, a także o znaczącej roli kontekstowych czynników w rozwoju procesów innowacyjnych na danym terytorium. Z drugiej strony w literaturze formułowane są poglądy, że korzystna rola bliskości nie jest ogólną regułą rozwoju regionalnego ujawniając się tylko tam, gdzie funkcjonuje jakieś innowacyjne środowisko (Crevoisier 2014).

Wyniki innych badań potwierdzają, że pojawienie się innowacji nie ogranicza się do wysoko rozwiniętych regionów centralnych, w których interakcja i synergia są zwykle uważane za największe, ale pod warunkiem m.in. sprawnie funkcjonujących instytucji mogą mieć miejsce w obszarach peryferyjnych (Stöhr 1986). Wnioski z badań peryferyjnych jednostek terytorialnych w Portugalii wskazują, że geograficzna bliskość nie jest kluczowym aspektem wyników ekonomicznych przedsiębiorstw, a ujawnione lokalne i wewnątrzregionalne transfery wiedzy nie prowadzą

do lepszych wyników tych przedsiębiorstw. Z kolei sięganie do ponadregionalnych i zagranicznych źródeł wiedzy poprzez międzynarodowe kontakty nawiązywane z klientami, dostawcami sprzętu, materiałów, komponentów lub oprogramowania oraz konsultantami, laboratoriami lub prywatnymi instytucjami badawczo-rozwojowymi ma znaczący, pozytywny wpływ na wyniki ekonomiczne przedsiębiorstw (Araújo, Silva, Teixeira 2013). Jednocześnie badania regionów peryferyjnych w Anglii (Huggins, Johnston 2009) każą zauważyć, że działania związane z tworzeniem sieci wiedzy są czasami negatywnie powiązane z sytuacją ekonomiczną, co może sugerować, że sieci z określonymi podmiotami, takimi jak agencje wsparcia sektora publicznego, mogą być tworzone przez MSP w warunkach ich zagrożenia presją konkurencji.

Inne badania przedsiębiorstw z peryferyjnie położonych obszarów wiejskich w Anglii (North, Smallbone 2000, Smallbone, North, Kalantaridis 1999) ujawniły, że w przypadku niewielu przedsiębiorstw aktywność innowacyjna była ograniczona przez ich lokalizację czy też brak lokalnych możliwości tworzenia sieci. Autorzy badania dostrzegli szereg sposobów dostosowania się firm do lokalnych warunków. Dostosowania te polegały na proaktywnym rozwoju produktu i rynku w celu przezwyciężenia ograniczonego rozmiaru i zasięgu rynków lokalnych, przyjmowaniu pracochłonnych ścieżek rozwoju w celu wykorzystania potencjalnych zalet odległych wiejskich rynków pracy oraz niskiego poziomu podwykonawstwa. Podobnie w badaniach regionów skandynawskich (*Innovation Systems*..., 2005) wskazano na istnienie innowacji o charakterze raczej przyrostowym, jako wyniku działań niezbędnych do utrzymania pozycji rynkowej, podejmowanych przy niewielkiej roli instytucji otoczenia innowacji.

Przykład peryferyjnego regionu w Norwegii (Fitjar, Rodríguez-Pose 2011) wskazuje na wysoką dynamikę gospodarczą i innowacyjność przedsiębiorstw przy relatywnie niskim poziomie wydatków na inwestycje w B+R. Innowacyjność ta nie wynika z aglomeracji i fizycznej bliskości, ale z bliskości poznawczej i organizacyjnej, zakorzenionych w warunkach instytucjonalnych.

Badania zrealizowane w Szwecji (Grillitsch, Nilsson 2015) wskazują z kolei, że innowacyjne firmy w regionach peryferyjnych wykazują większą tendencję do współpracy niż podobne firmy w regionach o wysokim dostępie do lokalnych transferów wiedzy. Współpraca w ich przypadku stanowi mechanizm kompensacji ustanawiający ramy organizacyjne (bliskość organizacyjną), umożliwiające przebieg interaktywnych procesów uczenia się. Z badań tych wynika także interesujący wniosek o tym, że przedsiębiorstwa o silnym potencjale zasobów wewnętrznych rekompensują brak lokalnej wymiany wiedzy współpracą, podczas gdy firmy o słabszym potencjale zależą bardziej od regionalnej infrastruktury wiedzy.

Badania prowadzone w Finlandii dowodzą natomiast, że społeczna i przestrzenna bliskość odgrywa rolę wśród MSP, natomiast duże firmy opierają swoje kontakty w większym stopniu na bliskości gospodarczej i technologicznej zarówno na poziomie lokalnym, jak i krajowym (Virkkala 2007, s. 526). Wnioski z badań prowadzonych w Anglii (Huggins, Johnston 2009) ujawniły natomiast, że MSP nawiązują współpracę zazwyczaj z podmiotami spoza regionu, jednak podmioty bardziej aktywne innowacyjnie posiadają zrównoważone sieci wiedzy obejmujące zarówno

źródła w regionie, jak i poza nim. W zgodzie z tymi wnioskami pozostają wyniki badań w regionach europejskich (Lagendijk, Lorentzen 2007) potwierdzające pogląd, że wydajność ekonomiczna opiera się bardziej na zlokalizowanych zdolnościach, aby budować „globalne" połączenia, uzupełnione odpowiednią lokalną bazą zasobów, niż na lokalnych sieciach i klastrach. Przedsiębiorstwa uzyskują dostęp do wiedzy nielokalnej, a nawet globalnej, dzięki różnym wymiarom nieprzestrzennych bliskości. Dostęp zarówno do skodyfikowanej, jak i ukrytej wiedzy jest konsekwencją uczestnictwa w projektach, międzynarodowych targach, spotkaniach oraz dokonuje się za pośrednictwem Internetu. Kluczowe w tym procesie są przekształcenia wiedzy w innowacje, które zależą od możliwości zawodowych, a także od nastawienia firm w regionie, w tym od tendencji do współpracy lokalnej. Tworzenie regionalnych ośrodków z silnymi powiązaniami z międzynarodowymi innowacyjnymi sieciami w celu wprowadzania innowacji jako sposób na przezwyciężenie peryferyjności sugerują wyniki przywołanych już badań podjętych w Norwegii (Fitjar, Rodríguez-Pose 2011).

Ze względu na słabość ekonomiczną regionów peryferyjnych wewnętrzne czynniki stymulujące wzrost gospodarczy są niewystarczające i proces regionalnych innowacji musi być wsparty zasileniami zewnętrznymi (Świadek 2014, Smętkowski, Olechnicka, Płoszaj 2017). Regiony peryferyjne cechują niewielkie możliwości w zakresie potencjału endogenicznego do samoczynnego uruchomienia rozwoju wiążącego się z przełamaniem peryferyjności i problemów gospodarczych i najczęściej nie dysponują wystarczającą „siłą przyciągania" tych czynników z zewnątrz na zasadach rynkowych. Wyzwaniem jest dla nich zbudowanie „masy krytycznej" uruchamiającej samoczynne i trwałe procesy rozwoju. Niezbędne w tym procesie jest oddziaływanie władz publicznych obejmujące zarówno unowocześnianie dotychczasowego potencjału endogenicznego, jak i dywersyfikację i specjalizację regionalną w zakresie gospodarki innowacyjnej i technologicznej (Grosse 2007a, s. 28).

W literaturze przedmiotu podkreśla się niedostatki regionów peryferyjnych w zakresie kapitału ludzkiego, zwracając jednocześnie uwagę na kluczową rolę tego czynnika w procesach rozwojowych, co implikuje potrzebę inwestycji w rozwój sfery społeczno-edukacyjnej (Rodríguez-Pose, Crescenzi 2008, Proniewski 2012, 2014). Ograniczone powiązania i słabe zdolności absorpcyjne osób i przedsiębiorstw w regionach peryferyjnych utrudniają wdrażanie nowych i przyjmowanie powstałych poza regionem technologii i innowacji. Innowacyjność przedsiębiorstw w szczególności ograniczają trudności w dostępie do wykwalifikowanej siły roboczej, finansów i sieci wiedzy (Planes-Satorra, Paunov 2017, s. 15-16). Przedsiębiorstwa z regionów peryferyjnych wykazują zapotrzebowanie na finansowanie zewnętrzne, a jednocześnie są narażone na duże ryzyko odmowy finansowania, co wskazuje na potrzebę wsparcia szczególnie mniejszych podmiotów, o krótkim stażu rynkowym (Lee, Brown 2017, Felsenstein, Fleischer 2002, Serrasqueiro, Caetano 2015) w obliczu negatywnego wpływu na postawy wobec innowacji kosztów innowacji i poziomu zadłużenia (Coronado, Acosta, Fernandez 2008).

Podobne wnioski płyną z badań zrealizowanych w Polsce, w województwie lubelskim. Ujawniły one, że do kluczowych barier działalności innowacyjnej należą te związane z trudnościami z zapewnieniem jej finansowania oraz wysokim pozio-

mem kosztów wdrażania innowacji (Adamowicz, Zwolińska-Ligaj 2018c, Zwolińska -Ligaj, Adamowicz 2018).

Polityka wspierająca innowacje w regionach peryferyjnych powinna wykorzystywać podejście oparte na regionalnych systemach innowacji, koncentrując się w równym stopniu na regionalnym i bardziej globalnym wymiarze sieci wiedzy (Huggins, Johnston 2009). Należy podkreślić, że zewnętrzne źródła użytecznej wiedzy są szczególnie ważne dla mniejszych przedsiębiorstw ze względu na ich ograniczone zasoby techniczne, finansowe i ludzkie (Stawasz 2015a, s. 167). Wdrażanie bardziej zaawansowanych innowacji zależy od współpracy z uniwersytetami i innymi przedmiotami w dziedzinie nauki. Z kolei przy wdrażaniu mniej zaawansowanych innowacji przedsiębiorstwa w większym stopniu współpracują z podmiotami wsparcia biznesu (Todtling, Lehner, Kaufmann 2009, Muller 1999).

Polityka innowacyjna na obszarach peryferyjnych powinna być powiązana z innymi politykami i ukierunkowana na rozwiązywanie problemów społeczno-gospodarczych związanych z miejscem, aby była skuteczna (Bilbao-Osorio, Rodríguez-Pose 2004, Rodríguez-Pose, Crescenzi 2008). Powinna ona zmierzać do zaspokojenia specyficznych potrzeb przedsiębiorstw oraz do utrzymania i wzmocnienia środowiska innowacyjnego (Copus, Skuras, Tsegenidi 2008, Farole, Goga, Ionescu -Heroiu 2018). W takich działaniach zwrócić należy uwagę na zwiększającą się rolę lokalnych samorządów terytorialnych w obliczu dysponowania przez nie potencjalnymi możliwościami oddziaływania na pobudzanie innowacyjności danego obszaru (Adamowicz, Zwolińska-Ligaj 2017, Adamowicz, Zwolińska-Ligaj 2018b).

Podsumowując, zauważyć należy, że obszary peryferyjne charakteryzują się niekorzystnymi uwarunkowaniami procesów rozwojowych określonych słabościami potencjałów endogenicznych, utrudniających wykorzystanie potencjalnych wewnętrznych i zewnętrznych czynników rozwoju oraz ograniczających przebieg procesów innowacyjnych. W stosunku do tych terenów zakłada się potrzebę prowadzenia polityki rozwoju bazującej na wzmacnianiu i wykorzystaniu potencjału endogenicznego wspieranego przez instrumenty zewnętrznej interwencji. Współczesne warunki rozwoju związane ze zmianami w dziedzinie transportu, dynamicznego rozwoju komunikacji i technologii informacyjnej jawią się jako czynniki potencjalnie osłabiające oddziaływanie barier rozwojowych będących konsekwencją peryferyjności w wymiarze geograficznym. Czynników pobudzania rozwoju poszukiwać można także w układach lokalnych. Związane być one mogą z lokalną proinnowacyjną polityką rozwoju dążącą do innowacyjnych sposobów wzmacniania i wykorzystania w procesach gospodarczych elementów potencjału składających się na lokalny kapitał terytorialny. Powstaje zatem pytanie o to które czynniki i w jaki sposób oddziałują na stan i perspetywy wzmacniania innowacyjności lokalnej i jakie działania ze strony polityki publicznej mogą sprzyjać ich uaktywnieniu się.

Rozdział 2

Lokalne systemy innowacyjne

2.1. Innowacje w rozwoju lokalnym

Zwiększenie zainteresowania praktyków i badaczy poszukiwaniem nowych podejść do pobudzania procesów rozwoju społeczno-gospodarczego w obliczu niepowodzeń tradycyjnych polityk odgórnych (ang. *top-down*) spowodowało, że od lat 90. XX w. umacniały się polityki rozwojowe o charakterze oddolnym (ang. *bottom -up*), należące do grupy polityk lokalnego rozwoju gospodarczego (ang. *LED – Local Economic Development*) (Rodríguez-Pose 2001, Stöhr 1990). W wielu krajach OECD podejmowano działania na rzecz stworzenia podstaw funkcjonowania silnych i elastycznych gospodarek regionalnych i lokalnych, poprawy jakości rządzenia, zapewnienia demokratycznego uczestnictwa w procesach rozwojowych oraz zwiększenia efektywności wydatków publicznych (*Best Practices*..., 2001, s. 24-29). Powyższe zmiany wiązały się także z uwzględnianiem w procesach rozwojowych ich terytorialnych determinant.

Postępujące zmiany warunków ekonomicznych, społecznych, technologicznych i politycznych procesów rozwojowych wzmacniały znaczenie takich czynników wzrostu gospodarczego, jak zwiększenie zatrudnienia i produktywności siły roboczej zależnych z kolei od przedsiębiorczości, umiejętności ludzkich, innowacji, konkurencyjności i inwestycji (*Innovation and modernizing...*, 2014, s. 27-29). Uznanie ważnej roli czynników terytorialnych jako determinant wzrostu gospodarczego implikowało ich szersze uwzględnianie w wyjaśnianiu i kształtowaniu procesów rozwojowych (Zaucha i in. 2015, Churski 2018). Wśród ważnych celów rozwoju gospodarczego znalazły się: zwiększanie liczby wyspecjalizowanych miejsc pracy, osiąganie lokalnej stabilności poprzez odpowiadanie na potrzeby sektora lokalnej gospodarki, budowanie zróżnicowanej bazy ekonomicznej i bazy zatrudnienia oraz promowanie zrównoważonego rozwoju (Blakely, Leigh 2010, s. 215-216).

Ujawniające się czynniki wzrostu gospodarczego związane z wykorzystywaniem wiedzy i wdrażaniem zmian prowadziły do m.in. (*Innovation and modernizing...*, 2014, s. 27-29):

- zwiększania możliwości rozwojowych przedsiębiorstw na lokalnych rynkach poprzez rozwój różnych form współpracy;
- zwiększania inwestycji w szkolenia pracownicze;
- identyfikacji nowych sposobów konkurowania;
- rozpoznania różnych rodzajów innowacji lokalnych i ich rozwijania;
- koncentracji na oddolnych strategiach rozwojowych.

Ważne zmiany ujawniły się także w wymiarze instytucjonalnym. Polegały one na powstawaniu nowych instytucji i reorganizacji dotychczasowych, rozwijaniu nowych relacji, zwykle bazujących na partnerstwie i wpływających na zarządzanie rozwojem lokalnym i regionalnym. Polityki publiczne ukierunkowywane były na wykorzystywanie zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych źródeł wzrostu i rozwoju i koncentrowały się na jakościowym wymiarze rozwoju i wzmacnianiu partycypacji, co przejawiało się umacnianiem paradygmatu zrównoważonego rozwoju (Pike, Rodríguez-Pose, Tomaney 2006, Uphoff 1992, Seyfang, Smith 2007). Istotą nowego kształtu rozwoju lokalnego stało się prowadzenie lokalnej, proinnowacyjnej polityki gospodarczej, społecznej i przestrzennej, stymulującej konkurencyjność gospodarki lokalnej, wzmacniającej zdolność jej podmiotów do uczestnictwa w cyklu innowacyjnym i realizowanej we współpracy międzysektorowej (Brol 2009).

Za koniecznością wzmocnienia innowacyjności i elastyczności gospodarek lokalnych przemawiały następujące czynniki (Stöhr 1990, s. 38-39):

- rozwój nowych technologii produkcji i komunikacji, które pozwalają na oddzielenie procesów produkcji i dystrybucji;
- ekspansja przedsiębiorstw złożonych z wielu jednostek rozproszonych geograficznie, która uwzględniając korzyści lokalizacyjne powoduje, że wiele lokalizacji utraciło swoje dotychczasowe, kluczowe funkcje;
- przyspieszenie procesów integracji międzynarodowych finansów i rynków kapitałowych, co spowodowało zwiększenie mobilności kapitału i rozłączenie pomiędzy kapitałem i lokalizacją;
- znaczące przesunięcia standardowych, nieinnowacyjnych produktów do obszarów o niskich kosztach siły roboczej;
- zaostrzenie konkurencji między regionami i jednostkami lokalnymi o lokalizację produkcji i dystrybucji działalności, szczególnie innowacyjnych;
- rozwój lokalny może w coraz mniejszym stopniu polegać na rozwijających się rynkach i musi być osiągany poprzez zwiększanie udziałów w istniejących rynkach poprzez większą produktywność, kreowanie nowych produktów i wykorzystywanie nowych technologii.

Innowacje będące pochodną przebiegu procesu zarządzania strumieniem informacji oraz tworzenia wiedzy stały się podstawą rozwoju lokalnego, a innowacyjność lokalna – efektem integracji zasobów środowiska lokalnego, a także otwarcia lokalnego układu na wykorzystanie zasobów zewnętrznych w procesach rozwojowych (Korenik 2007, Stöhr 1984, Adamowicz 2003b).

Przejście na „oddolne" i endogenne strategie rozwoju związane jest z teoriami podkreślającymi znaczenie lokalnego środowiska dla konkurencyjności firm. Jednym z kluczowych aspektów jest promowanie przedsiębiorczości opierającej się na

szczególnych cechach środowiska lokalnego (*Best Practices*..., 2001, s. 24-29) oraz uznanie roli wiedzy i sieci wiedzy w rozwoju przedsiębiorstw (Nijkamp 2003). Podkreśla się przy tym znaczenie wykorzystywania przez przedsiębiorstwa zarówno lokalnych zasobów wiedzy, jak i zasobów zewnętrznych w celu wzmacniania konkurencyjności.

Zasoby lokalne obejmują w szczególności specyficzną dla danego miejsca, kontekstową wiedzę o charakterze zarówno milczącym, jak i skodyfikowanym, która generuje w środowisku lokalnym korzyści, niedostępne podmiotom z zewnątrz (Asheim, Isaksen 2002, Bathelt, Malmberg, Maskell 2004). W literaturze ujawniają się jednak także krytyczne poglądy dotyczące efektów zewnętrznych lokalnego rozprzestrzeniania się wiedzy (np. Breschi, Lissoni 2001).

W wyniku procesów innowacyjnych – powstawania, dyfuzji i absorpcji innowacji – następuje kreowanie nowych wartości w skali gospodarki lokalnej, takich jak (Korenik 2007, s. 8):

- nowe rodzaje działalności (gospodarczej, społecznej, administracyjnej usługowej itp.);
- nowe firmy i instytucje, nowe miejsca pracy;
- nowe produkty, dobra i usługi zaspokajające zapotrzebowanie wewnętrzne, jak i zewnętrzne;
- atrakcyjne oferty lokalizacyjne;
- wysoka jakość środowiska życia;
- dostępność różnorodnych usług.

W innym ujęciu innowacyjność jako podstawa rozwoju lokalnego przyczynia się do kreatywnego, efektywnego i racjonalnego, gospodarczego i społecznego wykorzystania zasobów materialnych i niematerialnych danego obszaru w taki sposób, aby stwarzać warunki do przełamywania istniejących barier i niedopuszczania do ich powstawania w średnim i dłuższym okresie (Kot 2003, s. 16). Innowacje ujawniające się w układzie lokalnym w szczególności umożliwiają (Sztando 2017, s. 232-233):

- wytwarzanie nowych produktów, usług i informacji oraz zwiększenie ich ilości, rodzajów i poprawę jakości, a także ich lokalne wykorzystanie lub sprzedaż podmiotom z ponadlokalnego otoczenia;
- pełniejsze, samodzielne i zbiorowe zaspokajanie potrzeb przez mieszkańców;
- rozwiązywanie lokalnych problemów społecznych, gospodarczych i środowiskowych oraz zapobieganie im, także wówczas, gdy ich źródła są ponadlokalne;
- rewitalizację zdegradowanych i odtwarzanie utraconych społecznych, gospodarczych i środowiskowych elementów układu lokalnego;
- bardziej efektywne wykorzystywanie zasobów lokalnych i ponadlokalnych w ramach powyższych działań;
- dostosowywanie ww. działalności do systemu wartości będących udziałem społeczności lokalnej i zbiorowości ponadlokalnych, których jest ona częścią.

Innowacje są jedną z głównych sił procesów rozwoju gospodarczego i w konsekwencji jednym z czynników determinujących pozytywną zmianę ekonomiczną i poprawę społecznego dobrobytu. Powstawanie i dyfuzja innowacji są niezbędne

dla zwiększania produktywności i konkurencyjności zarówno przedsiębiorstw, jak i jednostek terytorialnych. Wiążą się z ekspansją produkcji, poprawą konkurencyjności firm, umożliwiają zmniejszenie kosztów wytwarzania i obniżenie cen, zróżnicowanie produkcji, wiążą produkty z rynkami zbytu i stymulują zmiany strukturalne gospodarek (Vázquez-Barquero 2003, s. 73). Podkreślić należy jednak, że nie tyle wprowadzanie pojedynczych innowacji jest ważne dla wzrostu ekonomicznego i pozytywnych zmian strukturalnych gospodarki, co skala procesów, w której innowacje są kopiowane, modyfikowane i rozprzestrzeniają się do innych sektorów gospodarki wpływając na postęp ekonomiczny (Carroll, Blair 2008, s. 164). Ważne są więc całe procesy innowacyjne i powstawanie sieci innowacji w różnorodnych obszarach wiedzy i działalności produkcyjnej gospodarek (Vázquez-Barquero 2003, s. 80). Innowacyjność rozwijana w ramach lokalnych sieci powiązań między firmami wspiera zarówno istniejące przedsiębiorstwa, jak i stwarza możliwości powoływania nowych przedsiębiorstw w celu obsługi nowo zidentyfikowanych rynków. Sieci mogą uzupełniać lub zastępować zdolność technologiczną przedsiębiorstwa (Malecki 1997).

Procesy rozwoju lokalnego wymagają ich osadzenia w szerszym kontekście, który stanowi paradygmat zrównoważonego rozwoju. Podejmowanie zaś działań na rzecz zrównoważonego rozwoju lokalnego wymaga ukierunkowania ich na innowacyjność. Możliwości wdrażania zmian ukierunkowanych na osiągnięcie jednoczesnego postępu na płaszczyźnie ekonomicznej, społecznej i przyrodniczej w skali lokalnej zależą bowiem w dużej mierze od dostępności technologii, strategii innowacyjnych i uwarunkowań instytucjonalnych (Vollenbroek 2002, Adamowicz 2003a). Proces ten wymaga innowacyjnej aktywności prośrodowiskowej przejawiającej się np. rozwojem innowacyjnych przemysłów przyjaznych dla środowiska przyrodniczego lub służących jego ochronie produktów i usług (Blakely, Leigh 2010), a skala lokalna często sprzyja skuteczności tego typu inicjatyw (Miranda, Larcombe 2012, s. 17). Oprócz innowacji w sferze gospodarczej i przyrodniczej w kontekście zrównoważonego rozwoju ważny jest aspekt innowacji i działań społecznych (Seyfang, Smith 2007, Bosworth i in. 2016, Murray, Caulier-Grice, Mulgan 2010). Lokalne strategie rozwoju społeczno-gospodarczego powinny więc w sposób innowacyjny i kompleksowy podchodzić do lokalnych i ponadlokalnych zasobów – do ich wzmacniania i wykorzystania w procesach rozwojowych. Źródłem lokalnych innowacji powinien być zarówno wymiar gospodarczy, społeczny, jak i przyrodniczy lokalnego układu.

Podstawy endogenicznej koncepcji polityki rozwoju regionalnego stworzyły nowa teoria wzrostu oraz nowa geografia ekonomiczna, korzystające z doświadczeń zarówno modeli neoklasycznych, jak i modeli popytowych (Churski 2005). W koncepcjach lokalnego rozwoju endogenicznego długoterminowe efekty wzrostu stanowią endogeniczne zmienne związane z inwestowaniem w kapitał ludzki i techniczny. Koncepcje te podkreślają znaczenie rozwoju społecznego, kapitału ludzkiego, roli lokalnych społeczności i ich aktywności w rozwoju danego terytorium. W świetle koncepcji rozwoju endogenicznego wzrost gospodarczy zależy od gromadzenia kapitału, inwestycji w kapitał ludzki i rozwoju kapitału społecznego oraz wymiany informacji między przedsiębiorstwami. Dlatego generowanie wiedzy

i innowacji oraz stymulowanie uczenia się staje się ważną częścią polityki rozwoju (Szajnowska-Wysocka 2009, s. 83-84, *Best Practices*..., 2001).

Nowe ujęcia czynników rozwoju lokalnego w porównaniu do tradycyjnych wykazują różnice w zakresie postrzegania czynników lokalizacji, roli przedsiębiorczości w procesach rozwoju, postrzegania poszczególnych zasobów lokalnych. W szczególności w zakresie lokalizacji podkreślają one znaczenie jakości środowiska naturalnego i cech lokalnych społeczności, w przeciwieństwie do tradycyjnych ujęć faworyzujących dostęp do zasobów naturalnych, szlaków transportowych i rynków zbytu. W przypadku zaś lokalnej przedsiębiorczości i bazy ekonomicznej stanowiących podstawy procesów rozwojowych kładą nacisk na klastry konkurencyjnych sektorów włączone w regionalne sieci przedsiębiorstw wszystkich rodzajów. W tradycyjnych ujęciach ważne były przede wszystkim przedsiębiorstwa realizujące eksport, zdolne do uniezależnienia się od ograniczeń rozwojowych wynikających z możliwości lokalnych rynków zbytu. Biorąc pod uwagę kwestie zasobów pracy, nowe ujęcia czynników rozwoju zwracają uwagę na potrzebę tworzenia miejsc pracy wysokiej jakości i oferujących wyższe płace podczas gdy w tradycyjnych ujęciach ważna była głównie charakterystyka ilościowa utworzonych miejsc pracy. W zakresie zaś podstawowych zasobów gminy w nowych ujęciach podkreśla się znaczenie współpracujących partnerstw w ustanawianiu trwałych podstaw konkurencyjnych branż; w tradycyjnych ujęciach przyjmowało się, że ukierunkowane na wybrany cel organizacje mogą wzmocnić możliwości rozwoju społeczności lokalnej (Blakely, Leigh 2010, s. 94).

W ramach teorii lokalnego rozwoju endogenicznego wyodrębnić można dwa nurty – pierwszy, ugruntowany nurt, tzw. neomarshallowski, który postrzega rozwój lokalny jako wynik efektów zewnętrznych oddziałujących na efektywność firm, oraz neoschumpeterowski, o krótszych tradycjach, który interpretuje rozwój jako wynik wpływu efektów (korzyści) zewnętrznych na zdolności innowacyjne przedsiębiorstw (Capello 2011, s. 14). Rozważania niniejszej pracy osadzone zostały w drugim z wymienionych nurtów, z uwzględnieniem, że innowacja współcześnie coraz częściej wykracza poza schumpeterowskie ujęcie i poza wymiarem materialnym obejmuje też nowe wartości niematerialne, określone zachowania i postawy (Korenik 2007).

Koncepcja rozwoju endogenicznego, opierająca się na trajektorii rozwoju *bottom-up*, wiąże się z odrzuceniem jednolitej, liniowej wizji rozwoju regionalnego na rzecz uwzględnienia unikatowości potencjału rozwojowego każdego z regionów, co może stać się podstawą stymulowania jego procesów rozwojowych. Wymóg innowacyjnych działań na rzecz rozwoju lokalnego i regionalnego zwiększa się w kontekście unikalnych uwarunkowań rozwojowych charakteryzujących poszczególne jednostki terytorialne. Stwarzają one potrzebę podejmowania zindywidualizowanych, uzasadnionych w danych warunkach działań, co wpływa na zwiększenie ich skuteczności.

Endogeniczną siłą sprawczą, kreującą innowacyjność lokalnej jednostki terytorialnej, są zasoby lokalnego kapitału ludzkiego oraz lokalnego kapitału społecznego. Skala, struktura i jakość tych zasobów, o cechach specyficznych w przypadku

każdego terytorium, określają zdolność gospodarki lokalnej do uczestnictwa w procesie innowacyjnym (Brol 2009).

Nie jest możliwy jednorodny sposób pojmowania rozwoju jednostek lokalnych i regionów, bowiem istota i interpretacja pojęcia rozwój różnią się i zmieniają w czasie i przestrzeni, a poszczególne koncepcje rozwoju są zdeterminowane społecznie przez konkretne interesy i grupy społeczne w określonym kontekście geograficznym i w danym czasie (Pike, Rodríguez-Pose, Tomaney 2017). Podobnie w przypadku innowacji, w każdej jednostce przestrzennej poszukiwać można niepowtarzalnego potencjału innowacji oraz unikatowych zachowań społecznych lub postępowań kreujących innowacje (Korenik 2007, s. 8). Rozwój lokalny jest więc procesem społecznym i autonomicznym, zakorzenionym w przeszłości, w gospodarczych, społecznych i kulturowych tradycjach społeczności lokalnej, przebiegającym pod wpływem sił społecznych i mechanizmów rynkowych, które tylko częściowo mogą być modyfikowane przez władze samorządowe (Adamowicz 2003b, s. 12).

Współczesne koncepcje rozwoju endogenicznego uznają także potrzebę czerpania impulsów rozwojowych z otoczenia regionu. Rolę czynników ponadlokalnych podkreśla koncepcja rozwoju neoendogenicznego. Ważne jest jednak dostosowanie zewnętrznych inwestycji i doświadczeń do lokalnych uwarunkowań i potrzeb rozwojowych oraz zapewnienie ich zgodności z lokalną strategią rozwoju (Grosse 2007a, s. 31-32). Egzogeniczne czynniki rozwoju lokalnego generowane są przez zachodzące zmiany w regionalnym, krajowym i międzynarodowym otoczeniu lokalnego układu terytorialnego. Czynniki tego rodzaju są konsekwencją m.in.: procesów globalizacji, integracji europejskiej, zmieniających się warunków makroekonomicznych, zmian ustrojowych, zmieniającej się koniunktury gospodarczej, sposobu prowadzenia polityki regionalnej czy też konkurencyjności sąsiednich regionów. Egzogeniczne źródła procesów innowacji lokalnych wiążą się w szczególności z rozprzestrzenianiem się procesów delokalizacji produkcji i usług będących efektem integracji i globalizacji gospodarki (Brol 2009, Brol, Sztando 2011). Wiązanie endo- i egzogenicznych źródeł rozwoju jest natomiast szczególnie ważne w przypadku obszarów wiejskich (Lowe, Murdoch, Ward 1995, Ray 2006, Dargan, Shucksmith 2008).

Ujawniające się w lokalnych układach społeczno-ekonomicznych innowacje prowadzące do zwiększania ich innowacyjności są efektem aktywności podmiotów reprezentujących różne sektory, w tym gospodarczy, samorządowy i społeczny oraz dążących do realizacji różnych celów. Ta różnorodność powoduje trudności w doprecyzowaniu pojęcia innowacyjności lokalnej. Przyjęcie perspektywy zrównoważonego rozwoju układu lokalnego umożliwia analizowanie innowacji lokalnych w ujęciu trzech wymiarów – ekonomicznego, społecznego i ekologicznego. Jednoczesne dążenie do poprawy innowacyjności lokalnej w tych trzech wymiarach postrzegać należy jako czynnik rozwoju zrównoważonego.

2.2. Innowacyjność lokalna i jej determinanty

Układ lokalny, w ramach którego zachodzą procesy rozwojowe, tworzy szereg elementów. Podstawowym jego składnikiem jest terytorium (obszar), elementy śro-

dowiska przyrodniczego i rzeczowe zasoby materiałowe, majątkowe i kapitałowe, a także ludność zorganizowana w takie podmioty, jak przedsiębiorstwa, gospodarstwa domowe, gospodarstwa rolne, instytucje publiczne, organizacje pozarządowe oraz władza terytorialna. Instytucje te uczestniczą w procesach gospodarczych, społecznych i politycznych na tym obszarze, w tym w procesie zarządzania rozwojem lokalnym. Siłą scalającą układu lokalnego jako wyodrębnionej administracyjnie swoistej organizacji jest samorządowa władza terytorialna (Adamowicz 2003b, s. 15-16). W polskich warunkach wyodrębnienie administracyjne na szczeblu lokalnym dotyczy gmin – podstawowych jednostek samorządowych – oraz powiatów.

Interpretacja układu lokalnego z perspektywy koncepcji terytorium, stanowiącej punkt odniesienia problematyki podjętej w niniejszej pracy, wymaga dynamicznego ujęcia, w którym terytorium określane jest przez pryzmat relacji i aktywności lokalnych aktorów oraz kapitał społeczny i instytucjonalny. W takim ujęciu nie jest on przestrzenią wyodrębnioną według kryterium geograficzno-administracyjnego, ale przestrzenią ukształtowaną historycznie, w której powstał specyficzny układ instytucjonalno-organizacyjny (Nowakowska 2013).

Terytorium jest obszarem zamieszkanym przez posiadającą swoją specyfikę społeczność oraz funkcjonujące w jej ramach instytucje i podmioty powiązane gęstymi sieciami wzajemnych relacji. Zakumulowana w terytorium wiedza i umiejętności stanowią źródło innowacji, lecz warunkiem uruchomienia terytorialnego potencjału innowacyjnego jest działanie elementów składowych terytorium w sieci i zachodzące między nimi relacje (Pietrzyk 2000, s. 27).

Dynamika terytorialnych innowacji wynika z charakterystyki środowiska (*milieu*) – sumy wszystkich ekonomicznych, politycznych, społecznych i kulturowych relacji. Poprzez liczne sieci komunikacji i wymiany (komercyjne, niekomercyjne, formalne i nieformalne), środowisko generuje specyficzne terytorialne umiejętności i solidarność między lokalnymi przedsiębiorstwami i jednostkami. Lokalne *milieu* funkcjonują jak inkubatory innowacji. W ujęciu środowiska przedsiębiorstwo nie jest postrzegane jako odrębny podmiot procesu innowacyjnego ale stanowi część środowiska, a innowacja jest produktem tego środowiska (Maillat 1990, s. 225-227). W przypadku regionów peryferyjnych, pomimo utrudnionych warunków kształtowania się środowisk innowacji także odnaleźć można ich przykłady (Camagni 1995, Doloreux, Dionne 2008, Copus, Skuras 2006, Frenkel 2000).

Przypisany do danego terytorium kapitał terytorialny stanowi kluczową determinantę lokalnej innowacyjności i rozwoju lokalnego. W rozważaniach przyjęto, że kapitał terytorialny stanowią wszystkie czynniki, specyficzne dla danego miejsca, które wpływają na wzrost gospodarczy i nie mogą być łatwo przeniesione w inne miejsce lub gdzie indziej replikowane (Zaucha i in. 2015, s. 123).

Kapitał społeczny (relacyjny) zajmuje ważne miejsce w koncepcji kapitału terytorialnego. Obejmuje on reguły, zwyczaje i relacje, które ułatwiają wymianę wiedzy i powstawanie innowacji. Wspólne normy, instytucje i sposoby zachowania zmniejszają koszty transakcji, prowadzą do przestrzegania i wdrażania umów oraz rozwiązywania sporów (Camagni 2017, s. 123). Kapitał społeczny wypełnia coraz większą rolę w kształtowaniu zewnętrznych źródeł konkurencyjności przedsię-

biorstw, a o jego rozwoju współdecyduje m.in. terytorialny system instytucji i organizacji (Markowski 2008, s. 25).

Według R. Brola (2009) lokalny kapitał społeczny obejmuje sumę aktualnych i potencjalnych lokalnych zasobów społecznych, na które składają się:

- trwały porządek (ład) społeczny, rozumiany jako zespół wartości, norm i postaw kształtujących lokalne interakcje społeczne;
- trwała zinstytucjonalizowana sieć relacji, znajomości i wzajemnego uznania i zaufania, tworzona przez instytucje samorządu lokalnego i gospodarczego oraz różnego rodzaju lokalne związki, stowarzyszenia i organizacje;
- relacje społeczne, interakcje lokalne – przebiegające między mieszkańcami lokalnego układu terytorialnego, między społecznością lokalną a instytucjami samorządowymi i pozarządowymi, a także w ramach tych instytucji i organizacji; relacje budują społeczeństwo lokalne.

Kapitał społeczny jest silnie powiązany z miejscem i tożsamością, a korzyści wynikające z uformowanego kapitału społecznego wiążą się z różnorodnością tożsamości kulturowych, mnogością różnorodnych sieci relacji społecznych, mieszaniem i przeplataniem się skal przestrzennych i silnymi powiązaniami historycznymi (Lee, Árnason, Nightingale, Shucksmith 2005). Uwzględniając znaczną złożoność i trudności definicyjne dotyczące tożsamości terytorialnej, przyjąć można, że oznacza ona obecność kontekstów społeczno-ekonomicznych umożliwiających konwergencję między interesami zbiorowymi i prywatnymi, budującymi poczucie przynależności i lojalności wobec danej społeczności (Capello 2019).

W literaturze dość dobrze jest rozpoznana innowacyjność w skali przedsiębiorstw oraz branż, w mniejszym stopniu zaś jej wymiar przestrzenny – lokalny, w szczególności dotyczący obszarów wiejskich. Wynika to z faktu iż innowacyjność początkowo odnoszono do przedsiębiorstw następnie stopniowo rozszerzając zakres prowadzonych badań. Niniejsza praca koncentruje się na innowacyjności terytoriów lokalnych – układów – wiejskich charakteryzujących się specyfiką i znacznie trudniejszymi warunkami rozwoju społeczno-gospodarczego w porównaniu do terenów zurbanizowanych. Adaptacja do tych warunków i wykorzystanie szans rozwojowych wynikających z tej specyfiki wiąże się z wprowadzaniem zmian o charakterze innowacji.

Innowacyjność rozumiana jako zdolność do kreowania i wdrażania innowacji jest zjawiskiem złożonym z uwagi na szeroki zakres pojęcia *zdolności*, które obejmuje czynniki wewnętrzne, odnoszące się do analizowanego zakresu działalności, jak również czynniki otoczenia tego obszaru działalności gospodarczej. Zdolność obejmuje wiedzę, umiejętności oraz kompetencje społeczne. Ważna jest także umiejętność rozpoznania i odczytywania sygnałów z otoczenia oraz świadomość innowacyjności. Sygnały te dotyczą: zaspokojenia potrzeb indywidualnych i zbiorowych, możliwości pozyskiwania środków finansowych na prowadzenie działalności, pozyskiwanie kompetentnych pracowników, pozyskiwanie środków rzeczowych, stanu środowiska przyrodniczego, możliwości i źródeł pozyskiwania wiedzy i informacji, możliwości współpracy i nawiązywania korzystnych relacji z instytucjami otoczenia (Białoń, Werner 2014, s. 35).

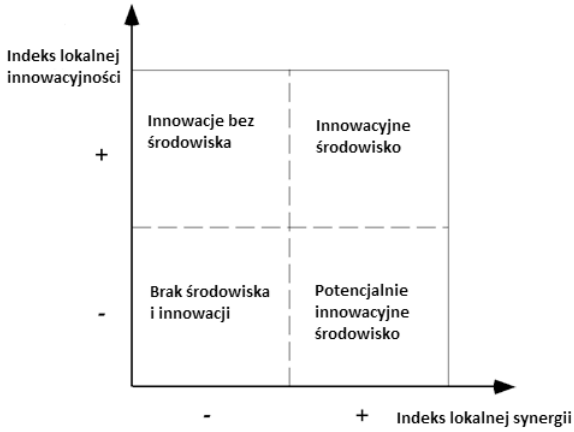
W ogólnym ujęciu, w odniesieniu do terytorium przyjąć można, że innowacyjność oznacza łatwość tworzenia lub przyjmowania innowacji (Godlewska-Majkowska 2010, s. 16). Interesujące ujęcie innowacyjności lokalnej przedstawia A. Sztando, zwracając uwagę zarówno na jej wymiar dotyczący zdolności do pozyskiwania i aplikacji innowacji pochodzących z ponadlokalnego otoczenia, jak również na kreowanie, wykorzystywanie i ponadlokalną waloryzację innowacji ujawniających się w danej jednostce terytorialnej (Sztando 2017, s. 233). Innowacje związane z kreowaniem produktów i usług kierowanych do nabywców spoza lokalnych rynków mogą być ważnym czynnikiem rozwoju w obliczu ograniczonych możliwości lokalnych rynków zbytu.

Biorąc pod uwagę perspektywę społeczności, innowacyjność rozumieć można jako stopień w jakim społeczność ta jest skłonna do akceptacji nowych rozwiązań (Zawisza, Strucińska 2006), natomiast uwzględniając ujęcie jednostki samorządowej, innowacyjność rozumiana jest przez R. Brola (2009, s. 59-60) jako zdolność do uczestniczenia w cyklu innowacyjnym i stanowi ona cel rozwoju.

Ujęcie innowacyjności P. Niedzielskiego (*Przewodnik budowania…,* 2015, s. 18-19) koncentruje się na ekonomicznym wymiarze pojęcia. Autor ten przyjmuje, że innowacyjność jednostek samorządu terytorialnego jest pochodną zasobów proinnowacyjnych oraz umiejętności i zdolności do ciągłego poszukiwania i wykorzystywania w praktyce gospodarczej wyników badań naukowych, prac badawczo-rozwojowych, nowych koncepcji, pomysłów, wynalazków, wprowadzania nowych metod i technik w organizacji i zarządzaniu, doskonalenia i rozwijania infrastruktury oraz zasobów wiedzy. Zdolności innowacyjne jednostek samorządu terytorialnego rozpatrywane w ujęciu podmiotowym stanowią zatem sumę zdolności innowacyjnych poszczególnych podmiotów, wchodzących w skład lokalnego systemu innowacji wraz z mechanizmami synergii, zachodzącymi w tym układzie. Zdolności innowacyjne jednostek samorządowych mogą przybierać formę czynną, polegającą na tworzeniu, absorpcji i dyfuzji innowacji, oraz bierną, związaną z absorpcją i imitacją, bez umiejętności tworzenia własnych innowacji (*Przewodnik budowania*…, 2015, s. 19).

Także A. Łuczyszyn (2013, s. 136) odnosi innowacyjność lokalną do lokalnych procesów gospodarczych. Autor formułuje pojęcie lokalnej społeczno-gospodarczej przestrzeni innowacyjnej i określa ją jako wszelką działalność gospodarczą zlokalizowaną w ramach fizyczno-społeczno-ekonomicznej przestrzeni, unormowanej przepisami prawa i nacechowanej transferami prowadzącymi do upowszechniania się innowacji w tej przestrzeni (Łuczyszyn 2013, s. 137). Innowacyjność w lokalnej przestrzeni społeczno-ekonomicznej może odnosić się do wszystkich obszarów gospodarki lokalnej, tworząc lokalny system innowacji, składający się ze środowiska gospodarczego, naukowo-badawczego i administracyjnego (Łuczyszyn 2013, s. 137).

Biorąc pod uwagę wymiar gospodarczy innowacyjności, lokalne środowiska charakteryzować można z uwzględnieniem stopnia lokalnej innowacyjności i skali występowania lokalnych synergii określonych natężeniem interakcji społeczno-gospodarczych między firmami zlokalizowanymi w bliskiej odległości od siebie (rysunek 4).

Rysunek 4. Rodzaje środowisk w zależności od stopnia innowacyjności i skali występujących w nich powiązań sieciowych
Źródło: Shefer, Frenkel 1998, s. 188, za Maillat i in. 1991.

Innowacyjność danego terytorium może wynikać zarówno z zachowań rynkowych podmiotów gospodarczych, jak i z efektów polityki rozwojowej realizowanej przez jednostki samorządowe, a także innych polityk oddziałujących na układ terytorialny. Zwiększenie zdolności podmiotów danego obszaru do tworzenia i absorpcji innowacji jest kluczowym czynnikiem wpływającym na endogeniczne (gospodarcze, społeczne i przestrzenne) potencjały rozwoju oraz stymulującym korzystanie z zewnętrznych możliwości rozwoju regionalnego (Brol 2013b, s. 23).

Wskazać można cztery główne czynniki innowacji mające kluczowe znaczenie dla kształtowania innowacyjności lokalnej (*Entrepreneurship and local*..., 2008, s. 16), w tym kapitał ludzki i społeczny, aktywność przedsiębiorstw, organizacji badawczych oraz środowisko regionalne, w tym rynki finansowe, infrastruktura, zaplecze biznesowe oraz zarządzanie.

Andrzej Sztando (2017, s. 233) wśród czynników innowacyjności lokalnej wyróżnia te o charakterze lokalnym i ponadlokalnym. Wśród czynników lokalnych znajdują się składniki lokalnych kapitałów: ludzkiego, społecznego i kulturowego, lokalne sieci organizacyjne, prawo lokalne i lokalne źródła informacji, ale także różne lokalne zasoby materialne, takie jak elementy środowiska naturalnego, infrastruktura techniczna, środki pracy i środki pieniężne. Do ponadlokalnych zaliczyć należy te same czynniki, ale w ich wymiarze regionalnym, krajowym, europejskim i globalnym, a także krajowy i międzynarodowy system finansowy, mobilny kapitał i ludzi, systemy wspierania innowacyjności i dystrybucji innowacji oraz same innowacje.

Ukierunkowanie rozwoju jednostek samorządowych na przedsiębiorczość i innowacyjność wynika ze specyfiki tych jednostek określonej ich powierzchnią, wiodącymi funkcjami i rangą w strukturze hierarchicznej. Przedsiębiorczość i innowacyjność przyjmowane są jako kryterium oferowanych korzyści związanych

z danym miejscem (Makieła 2013, s. 13). Innowacyjność w skali lokalnej jest wynikiem integracji informacji i innych zasobów środowiska lokalnego otwartego na zewnątrz. Kreuje ona prawidłowy przebieg procesu zarządzania informacją oraz rozwój wiedzy. Innowacyjność wynika ze sposobu myślenia, sięgania po nowe pomysły, odwagi zmieniania otoczenia i wykorzystywania sprawdzonych rozwiązań (Kożuch, Kożuch 2013, s. 142).

Biorąc pod uwagę perspektywę całego układu lokalnego i jego wszystkich wymiarów procesów rozwojowych, W. Stöhr (1990, s. 17-19) wskazuje następujące warunki wstępne innowacji o charakterze endogenicznym:

- społeczne zachęty i nagrody dla indywidualnych inicjatyw i przedsiębiorstw, w tym za ich orientację na uzyskiwanie szerszych korzyści przez lokalną społeczność;
- zinstytucjonalizowany transfer informacji, innowacji i inicjatyw przedsiębiorczych z zewnątrz do społeczności i w ramach społeczności; może on być implementowany np. przez promowanie wspólnych badań pomiędzy firmami, lokalną sieć innowacji dla wymiany informacji, dóbr i usług;
- promowanie współpracy lokalnych przedsiębiorców;
- szersza demokratyzacja procesów decyzyjnych.

Do zewnętrznych warunków wzmacniania innowacyjności układów lokalnych W. Stöhr (1990, s. 17-19) zalicza zaś:

- ułatwienia w dostępie do informacji rynkowych, nowych technologii, nowych form organizacji i zarządzania, doświadczenia innych lokalnych inicjatyw;
- współfinansowanie instytucji regionalnych i lokalnych;
- promowanie osób i grup z potencjałem innowacyjnym na szczeblu lokalnym;
- alokacja istotnych działań, finansów, decyzyjności lokalnym agencjom;
- badanie rezultatów podjętych działań;
- promowanie elastycznych struktur instytucjonalnych – lokalnych i ponadlokalnych.

W rozważaniach nad rozwojem lokalnym uzasadnione jest kompleksowe podejście do procesów innowacyjnych. Orientacja rozwoju lokalnego na innowacyjność jest jednym z głównych czynników rozwoju lokalnego i powinna obejmować i zarazem integrować podstawowe sfery tego rozwoju – społeczną, gospodarczą, przestrzenną, ekologiczną i kulturową, a także skutecznie koordynować procesy inwestycyjne i gospodarkę finansową w gminie (Kożuch, Kożuch 2012, Brol 2013b, Makieła 2013).

Dostrzegając potrzebę rozszerzenia zakresu rozważań na temat innowacji terytorialnych, F. Moulaert i F. Sekia (2003) proponują koncepcję zintegrowanego rozwoju obszaru (ang. *Integrated Area Development – IAD*), w której rozwój terytorialny opiera się na wielowymiarowym spojrzeniu na innowacje, dynamikę gospodarki i zarządzanie w społeczności oraz uwzględnia problem niedoskonałości rynku pomijany w dotychczas rozwijanych modelach innowacji terytorialnych. Model ten, według autorów, stanowi podstawy rozwoju społecznego na poziomie lokalnym. Zgodnie z nim rozwój terytorialny oznacza nie tylko rozwój lokalnej i regionalnej gospodarki rynkowej, ale także wzmocnienie innych elementów gospodarki, w tym: sektora publicznego, sektora ekonomii społecznej, sektora kultury, produkcji rze-

mieślniczej o niskiej produktywności, a także uwzględnienie wymiaru społecznego poprzez: oddziaływanie na dynamikę społeczno-kulturową, wymiar kultury i środowiska naturalnego (Moulaert, Sekia 2003, s. 299-300).

Innowacyjność przybiera różne formy w zależności od poziomu rozwoju i umiejscowienia w strukturach branżowych oraz przestrzennych (Adamowicz 2015). W przypadku obszarów wiejskich innowacyjność rzadko jest efektem formalnego procesu, opartego na badaniach naukowych, angażującego znaczące środki i wysiłki organizacyjne zmierzające do znalezienia rozwiązania określonego problemu. Często zaś jest wynikiem pomysłów/idei osób indywidualnych lub małych grup, małych i średnich przedsiębiorców (Freshwater 2016, s. 102). Ponadto proces wzrostu i innowacji w przypadku obszarów wiejskich nie musi być zawsze związany z czynnikami ujawniającymi się w przypadku terytorialnych modeli innowacji, w tym np. z dostępem do badań uniwersyteckich (Freshwater 2012).

Podejście terytorialne skłania do poszukiwania możliwości innowacji wykorzystujących specyfikę określoną przez konfigurację zasobów lokalnych dostępnych na danym terenie. Innowacje postrzegane być mogą jako innowacyjny sposób wykorzystania tych zasobów w różnych sferach życia społeczno-gospodarczego i w odniesieniu do środowiska przyrodniczego. Ich realizacja powinna przebiegać w ramach procesów współpracy podmiotów lokalnych umożliwiając uzyskanie efektów synergicznych z podejmowanych w sposób kolektywny działań. Uzyskiwane efekty ujawniać się mogą zarówno w układzie lokalnym, jak i w jego otoczeniu. Współpraca ta dotyczyć może danego sektora, powiązań międzysektorowych, zarówno w środowisku lokalnym, jak również, co może mieć szczególne znaczenie – wiązać się z otwarciem na wykorzystanie szans generowanych przez otoczenie układu lokalnego.

Zasoby lokalne tworzą zbiór specyficznych cech jednostki terytorialnej wynikających z jej położenia geograficznego, przeszłości historycznej, tradycji i szeroko rozumianej aktywności mieszkańców, budując przewagi konkurencyjne obszaru, na którym występują, ze względu na rzadkość występowania oraz trudność powielania przez innych lub zastąpienia przez inne rodzaje zasobów w innych miejscach (Bański 2016, s. 8-9). Jak podkreślają P. Brańka i T. Kudłacz (2017, s. 79), w przypadku obszarów wiejskich problemy wykorzystania potencjału zasobowego na cele rozwojowe wynikające z niedostępności środków finansowych i niedostatecznych umiejętności w tym zakresie mogą być przełamane dzięki rozwojowi współpracy i partnerstw strategicznych. Biorąc pod uwagę podejście terytorialne, grupa robocza ds. Innowacji europejskiego obserwatorium LEADER zidentyfikowała wzorce innowacji na obszarach wiejskich, proponując koncepcję, w której obszar staje się „wirtualnym kolektywnym aktorem", a nawet „przedsiębiorstwem". W świetle tej koncepcji zdolność do innowacji tworzą następujące komponenty (Farrell, Lukesch 1998):

- zdolność rozwiązywania bieżących problemów;
- zdolność do mobilizacji sieci wewnętrznych;
- zdolność do eksperymentowania i przewidywania przyszłych wyzwań;
- zdolność do połączenia z sieciami zewnętrznymi,

zaś innowacyjność obszarów wiejskich jest efektem (Farrell, Lukesch 1998) zmian w kierunku osiągnięcia innowacyjnego terytorium, konkurencyjności społecznej, konkurencyjności gospodarczej oraz zmian warunków wymiany na korzyść układu lokalnego.

Polityka względem obszarów wiejskich w Europie koncentruje się na rozwoju lokalnym kierowanym przez społeczność, a elementem przyciągającym coraz więcej uwagi w badaniach i polityce są innowacje społeczne (Bosworth i in. 2016). Innowacje te zdefiniować można jako nowe pomysły (produkty, usługi i modele), które jednocześnie zaspokajają potrzeby społeczne i tworzą nowe relacje społeczne lub prowadzą do rozwoju współpracy (Murray, Caulier-Grice, Mulgan 2010). Takie podejście do polityki rozwoju jest wspierane w Unii Europejskiej przez instrument LEADER, którego zasady obejmują: budowę lokalnych strategii rozwoju obszarów, opracowywanie i wdrażanie strategii *bottom-up*, tworzenie lokalnych partnerstw publiczno-prywatnych, podejmowanie zintegrowanych i wielosektorowych działań, rozwijanie innowacji, współpracy i sieci (Bosworth i in. 2016, s. 440-441). Projekty realizowane w ramach inicjatywy LEADER w dużej mierze oddziałują na formowanie kapitału społecznego (Guzal-Dec 2014, Teilmann 2012, Nardone, Sisto, Lopolito 2010, Kuchmacz 2016).

Innowacje społeczne obejmują zmiany postaw, zachowań lub postrzegania grupy osób włączonej w sieć interesów, które w związku z horyzontem doświadczeń grupy prowadzą do nowych i ulepszonych sposobów współpracy w grupie i poza nią (Neumeier 2012, s. 55). W innym ujęciu, które można odnieść do polityki rozwoju, innowacja społeczna obejmuje zaspokajanie różnorodnych potrzeb ludzkich poprzez transformację relacji społecznych, prowadzącą do ulepszania systemu zarządzania wpływającego na alokację dóbr i usług mających zaspokoić te potrzeby. Transformacja ta ustanawia nowe struktury i organizację zarządzania (np. systemy podejmowania decyzji politycznych) (Moulaert 2009, s. 12). Są one procesem uterytorializowanym i jednocześnie sprzyjającym spójności społecznej (van Dyck, van den Broeck 2013, Moulaert 2009, Moulaert, Mehmood 2011).

Wyodrębnić można trzy wymiary innowacji społecznych, które charakteryzują wzajemne interakcje (Moulaert, Martinelli, Swyngedouw, Gonzalez 2005):

- wymiar produktu, związany z zaspokajaniem ludzkich potrzeb, które nie są obecnie zaspokojone;
- wymiar procesu dotyczący zmian w stosunkach społecznych, zwłaszcza w odniesieniu do zarządzania, w tym zwiększających poziom uczestnictwa wszystkich grup w życiu społeczeństwa;
- wymiar wzmocnienia, związany ze zwiększeniem zdolności społeczno-politycznych i dostępem do zasobów potrzebnych do zwiększenia praw do zaspokajania ludzkich potrzeb i uczestnictwa.

Innowacje społeczne tworzą perspektywy rozwoju lokalnego i regionalnego, prowadząc do wykorzystania i organizacji przestrzeni postrzeganej jako zestaw szans na inicjatywy dotyczące zmian, demokratyzując dynamikę zarządzania terytorialnego (Moulaert, Mehmood 2011). Podkreślić należy, że wpływają one na proces kolektywnego uczenia się oraz koordynację i jakość procesów komunikacji między różnymi podmiotami w sieciach współpracy, stanowiąc jeden z filarów

zrównoważonego rozwoju. Brak innowacji społecznych jest bowiem często jednym z najsilniejszych ograniczeń witalności i dalszego rozwoju społeczności lokalnych (Neumeier 2012, s. 59-60). Ponadto innowacje społeczne i innowacje techniczne są wzajemnie uwarunkowane. Innowacje techniczne mogą być efektywnie wprowadzane i eksploatowane, jeśli towarzyszą im sprzyjające zmiany społeczne, a ich upowszechnienie powoduje dalsze zmiany społeczne. Ich znaczenie jest kluczowe, jeżeli postęp gospodarczy i techniczny ma być wchłonięty przez społeczeństwo zgodnie z perspektywą zrównoważonego rozwoju (Domański 2012, s. 144).

Ważny wymiar innowacyjności, szczególnie w przypadku obszarów wiejskich, dotyczy procesów gospodarowania zasobami naturalnymi obejmujących ich użytkowanie, ochronę oraz kształtowanie. Użytkowanie polega na korzystaniu z zasobów w procesach działalności gospodarczej. Proces ochrony zasobów naturalnych polega na podjęciu lub zaniechaniu działań umożliwiających zachowanie lub przywrócenie równowagi przyrodniczej, zaś kształtowanie zasobów dotyczy świadomego wprowadzania zmian w ekosystemach i ukierunkowywania ich rozwoju tak, aby nie spowodować ich degradacji, a jednocześnie umożliwić uzyskanie największych, długotrwałych korzyści gospodarczych i społecznych (Karpa i in. 2010, s. 98).

Wprowadzanie ekoinnowacji wiąże się ze zmniejszeniem negatywnego oddziaływania działalności gospodarczej na środowisko, a jednocześnie ich realizacja przyczynia się do zwiększania konkurencyjności, innowacyjności i wzrostu gospodarczego (Foltynowicz, *Ekoinnowacje*..., dostęp z dn. 12.03.2018, Huczek 2010). Innowacje ekologiczne należy także postrzegać w kontekście ich wpływu na ogólną innowacyjność przedsiębiorstwa (Dibrell, Craig, Hansen 2011, Jakobsen, Clausen 2016) oraz uwzględniać znaczenie relacji w tym procesie (Famielec 2015).

W perspektywie układów lokalnych ważne jest poszukiwanie innowacyjnych możliwości w zakresie wszystkich sfer gospodarowania zasobami naturalnymi, zgodnymi z zasadami rozwoju zrównoważonego z wykorzystaniem możliwości stwarzanych przez lokalne, specyficzne środowisko przyrodnicze. Potencjał w tym zakresie tworzy także rozwój współpracy podmiotów gospodarczych. Zalążek takiej aktywności stanowić mogą lokalne projekty proekologiczne, wymagające rozwinięcia współpracy między lokalnymi podmiotami i umożliwiające uzyskiwanie zarówno korzyści o charakterze ekologicznym, jak i ekonomicznym oraz społecznym (Zwolińska-Ligaj 2015b, 2015a). Wielowymiarowe korzyści związane być mogą z wykorzystywaniem odnawialnych źródeł energii (Kisiel i in. 2006). W układach lokalnych rozwijanie projektów dotyczących energii odnawialnej tworzy szanse na zwiększenie innowacyjności w wymiarze ochrony środowiska (Gradziuk, Gradziuk 2017, Niedziółka 2010, Milewski 2011). Na obszarach wiejskich potencjał ekoinnowacyjności tworzą sektory o ważnym znaczeniu ze społecznego i ekologicznego punktu widzenia takie jak: sektor gospodarki żywnościowej, energetyki, budownictwa, transportu, ochrony środowiska, medycyna, zielona chemia (por. Woźniak 2010, s. 22).

Kontekst lokalny wypełnia kluczową rolę we wdrażaniu innowacji ekologicznych (Cainelli, Mazzanti, Montresor 2011). Wdrażanie wszelkich działań proekologicznych w przedsiębiorstwach wymaga zapewnienia dostępudo wiedzy ekologicznej zakumulowanej w różnorodnych źródłach, stąd ważne jest zapewnienie współ-

pracy pomiędzy podmiotami dysponującymi taką wiedzą lub uzyskanie informacji o sposobach dostępu do tych źródeł. Wiedza o roli czynnika ekologicznego w strategiach rozwoju lokalnego i regionalnego może wpływać na strategiczne decyzje przedsiębiorstw, co wskazuje na ważną rolę administracji publicznej w pozyskiwaniu wiedzy ekologicznej (Chodyński 2007). Rolą lokalnych władz samorządowych jest podejmowanie i inspirowanie w skali lokalnej aktywności proekologicznej. Ramy tych działań powinna tworzyć koncepcja zrównoważonego rozwoju gminy w praktyce wdrażana poprzez zapisy i kształt lokalnej polityki ekologicznej (Guzal-Dec 2015, s. 255, Burzyńska 2012, Dobrzańska 2007, Miranda, Larcombe 2012).

Innowacyjność lokalna jest kategorią złożoną, wielowymiarową i wieloelementową, determinowaną przez zespół powiązanych wzajemnie czynników. Stanowi ona efekt, a zarazem czynnik lokalnych procesów rozwoju społeczno-gospodarczego. Podejście terytorialne stanowiące podstawę ujęć analitycznych prowadzi do potrzeby ogniskowania rozważań na specyfice określonej przez kapitał terytorialny właściwy danemu miejscu. Innowacyjność terytorialna to zdolność dostrzeżenia i wykorzystania we wzmacnianiu wszystkich wymiarów procesów rozwojowych potencjału lokalnego oraz czynników tkwiących w jego otoczeniu w procesach innowacyjnych, przy ukierunkowaniu tej aktywności na obustronne (od wewnątrz do zewnątrz i z zewnątrz do wewnątrz) relacje danego terytorium i jego otoczenia, których konsekwencją są pozytywne efekty obserwowane w różnych wymiarach procesów rozwojowych.

Innowacyjność stanowi ogół działań podejmowanych przez członków społeczności lokalnej reprezentujących różne sektory. Jej wsparcie określone zostać powinno w ramach strategii rozwoju lokalnej innowacyjności odzwierciedlającej lokalne warunki, problemy, potrzeby, możliwości i kierunki działań adekwatnych do oczekiwań społecznych. Ważne jest przy tym zapewnienie uczestnictwa lokalnych innowatorów (ewentualnie potencjalnych innowatorów) w procesie wyznaczania kierunków lokalnej strategii wsparcia innowacji. Możliwości lokalne w zakresie zainicjowania lub wzmocnienia i zogniskowania aktywności wielu różnych lokalnych podmiotów wokół poszukiwania możliwych kierunków podejmowanych proinnowacyjnych działań determinują stan kapitału relacyjnego i społecznego.

Innowacyjność lokalna ujawniająca się łącznie w wymiarze ekonomicznym, społecznym i przyrodniczym rozwoju lokalnego przybliża jednostkę terytorialną do wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju. Proces ten powinien być koordynowany przez politykę lokalnych władz zmierzającą do wykorzystania zarówno endo ja i egzogenicznych czynników zwiększania innowacyjności. Uznając za kluczową rolę władz lokalnych w obszarze objęcia zasięgiem polityki lokalnej szeregu wymiarów innowacyjności lokalnej, tej instytucji poświęcono odrębny podrozdział niniejszej pracy (pkt 2.5, rozdz. 2).

2.3. Przedsiębiorstwo jako podmiot lokalnych procesów innowacyjnych

W ujęciu encyklopedycznym przedsiębiorstwo jest jednym z trzech podstawowych, oprócz gospodarstwa domowego i państwa, podmiotów w gospodarce rynkowej, wyodrębnionym pod względem ekonomicznym, techniczno-produkcyjnym, organizacyjnym i prawnym. Z perspektywy niniejszej pracy dostrzec trzeba, że stanowi ono także system społeczny, którego kapitałem są ludzie uruchamiający zasoby rzeczowe i finansowe w procesach produkcji i tworzenia wartości dodanej (*Wielka encyklopedia*..., 2004, s. 411).

Współcześnie analiza przedsiębiorstwa wymaga uwzględnienia szerokich powiązań przedsiębiorstwa z jego otoczeniem (Czupiał, Karaś 2003, s. 45), co implikuje systemowe spojrzenie na przedsiębiorstwo. Biorąc pod uwagę analogię systemową W. Kieżun (1998, s. 34-35) wśród elementów charakterystyki działalności przedsiębiorstwa wyróżnia następujące:

- dokonywanie stałej wymiany surowców, produktów, i usług z innymi organizacjami;
- działalność w środowisku zewnętrznym, w którym relacje mają charakter obustronny;
- działalność transformacyjna, reorganizacyjna i adaptacyjna w stosunku do środowiska jest kierowana przez zespoły dyrekcyjne zgodnie z ustalonym porządkiem strukturalnym;
- kadra kierownicza jest stymulatorem dynamizmu przedsiębiorstwa podejmując decyzje adaptacyjne, zmierzające do utrzymania stanu równowagi w przedsiębiorstwie i do przeprowadzenia niezbędnych zmian (innowacji);
- zmienne określające działalność przedsiębiorstwa są wzajemnie współzależne i muszą pozostawać w równowadze;
- przedsiębiorstwo jest organizacją – systemem celowym, nastawionym na realizację określonego celu, i jest oceniane z punktu widzenia jego sprawnej realizacji.

Przedsiębiorstwo (jako organizacja) jest osadzone w otoczeniu, które obejmuje wszystkie elementy znajdujące się poza nim, mające związek z jego funkcjonowaniem (Stoner, Freeman, Gilbert 2011, s. 79), w tym: otoczenie prawne, ekonomiczne, technologiczne, społeczno-kulturowe i ekologiczne (Sudoł 2006, s. 46–47). Wraz z potencjałem wewnętrznym (zasobami) przedsiębiorstwa determinują one możliwości rozwoju podmiotów gospodarczych, w tym wymiar ich aktywności innowacyjnej.

Do czynników wzrostu innowacyjności przedsiębiorstwa K. Poznańska (2009, s. 344-345) zalicza czynniki: społeczno-polityczne, obejmujące ogólny kształt i mechanizm uzależnienia danej gospodarki od importu, psychologiczne, socjologiczne (potrzeby pracowników), prawne (określone przez system prawny i normy prawne), ekonomiczne (regulatory takie jak system planowania, mechanizm rynkowy, rachunek ekonomiczny, nakłady na działalność badawczo-rozwojową, inwestycje zagraniczne), polityczne (polityka gospodarcza, w szczególności innowacyjna), czynniki specyficzne dla sektora oraz otoczenie lokalne i ogólne. Drugą grupę stanowią czyn-

niki występujące w otoczeniu mikro i makro przedsiębiorstwa – odbiorcy, dostawcy, kooperanci i pozostali partnerzy: konkurenci, instytucje sfery nauki i techniki zajmujące się tworzeniem nowej wiedzy oraz instytucje wspierające innowacje.

Zdolność przedsiębiorstw do innowacji tradycyjnie była wyjaśniana ich charakterystyką. W nowszej literaturze w większym stopniu uwzględnia się uwarunkowania zewnętrzne funkcjonowania przedsiębiorstw, w tym tworzone przez otoczenie regionalne w zakresie klimatu innowacyjności (Capello, Faggian 2005, Stawasz 2010, Kamińska 2017, Storhammar, Tohmo 2010). W literaturze przedmiotu formułowane są także wnioski o większym znaczeniu determinant innowacji mających swoje źródło w specyfice przedsiębiorstwa od czynników mających swoje źródło w jego otoczeniu, w tym regionalnym (np. Sternberg, Arndt 2001).

Analizując aktywność innowacyjną przedsiębiorstw, należy zauważyć, że w większości przypadków przedsiębiorstwa wprowadzają zmianyw sposób przyrostowy, w wyniku poszukiwania nowych rozwiązań, gdy dotychczasowe przestają działać (Nijkamp 2003), a główną przesłankę innowacji stanowi presja konkurencji. Podejmując decyzje o podjęciu aktywności innowacyjnej, przedsiębiorstwa polegają na wiedzy zgromadzonej z wcześniej zrealizowanych innowacji i współpracy z innymi firmami i instytucjami oraz innymi członkami ich grupy (Hashi, Stojčić 2013).

Współpraca stanowi ważną determinantę innowacyjności przedsiębiorstw. Badanie ujawniają, że przedsiębiorstwa wprowadzające innowacje produktowe i procesowe wykazują więcej powiązań z innymi firmami i organizacjami w procesie innowacji (Cooke, Boekholt, Tödtling 2000, s. 80). W przypadku przedsiębiorstw, które nie podejmują współpracy nieformalnej lub formalnej i nie wymieniają wiedzy, ma miejsce ograniczenie ich bazy wiedzy i w długiej perspektywie czasu wykazują one mniejsze umiejętności nawiązywania relacji wymiany. Relacje z dostawcami, klientami i pośrednikami i innymi podmiotami są więc ważnym czynnikiem wpływającym na innowacyjność przedsiębiorstw (Pittaway, Robertson, Munir, Denyer, Neely 2004).

Wyniki innych badań wskazują, że wyższą aktywność innowacyjną wykazują przedsiębiorstwa o dłuższym stażu rynkowym, wykazujące wzrost sprzedaży oraz reprezentujące sektor zaawansowanych technologii. Ponadto ważną część procesów innowacyjnych stymulują sieci, a zaufanie jest istotną częścią ich funkcjonowania (Storhammar, Tohmo 2010).

Jak podkreśla W. Janasz, innowacje mogą występować w każdym przedsiębiorstwie, niezależnie od jego wielkości i sektora. Decydujący zaś wpływ na innowacyjność wywiera sposób zarządzania, dziedzina działalności, struktura rynku, typ prowadzonych badań (Janasz 2011, s. 293). Do głównych czynników zmian zaliczyć można środowisko biznesowe, przywództwo, powiązania między zmianami strategicznymi i operacyjnymi, zarządzanie zasobami ludzkimi i spójność w zarządzaniu, pozyskiwanie informacji – np. poprzez udział w sieciach czy też w ramach lokalnego „środowiska" (Nijkamp 2003).

W literaturze wyjaśniającej lokalne procesy rozwoju, w tym związane z innowacyjnością wykorzystuje się koncepcję zakorzenienia (ang. *embeddedness*), która wskazuje, że działania gospodarcze, ich wyniki i instytucje pozostają pod wpływem indywidualnych relacji aktorów oraz struktury całej sieci relacji (Granovetter 1990,

s. 98). Opierając się na założeniu osadzenia aktywności gospodarczej w strukturach i procesach społecznych, podkreśla się rolę osobistych relacji i struktur (lub „sieci") takich relacji w generowaniu zaufania i zniechęcaniu do nieuczciwych zachowań. Powszechna preferencja do zawierania transakcji z osobami o znanej reputacji oznacza, że tylko nieliczni są zadowoleni z polegania na uogólnionej moralności lub instytucjonalnych rozwiązaniach, chroniących przez nieuczciwymi działaniami (Granovetter 1985, s. 490)[8].

Zachowania ekonomiczne są nie tylko zakorzenione w strukturach społecznych, ale także w kulturze. Kultura odnosi się do poznania społecznego, treści i kategorii świadomej myśli i przyjętego w stosunku do niej celu (DiMaggio 1990). Kulturę rozumieć można jako sposób organizacji życia zbiorowego, zespół praktyk społecznych, modeli działania, wzorców interakcji. W tym sensie kultura obejmuje rozpowszechnione wśród członków danej społeczności wartości, zasady i schematy myślenia kształtujące postawy, przekonania i zachowania ludzi, determinujące ich aktywność i stosunki z otoczeniem, mechanizmy społecznej kontroli itp. (Kostro 2009, s. 34). Szczególnie ważnym z perspektywy działalności gospodarczej rodzajem kultury jest kultura ekonomiczna. Pojęcie to obejmuje postawy, przekonania, oceny i wartości mające związek z aktywnością ekonomiczną jednostek lub organizacji i kształtujące postępowanie ludzi odnośnie produkcji i wymiany. Wiąże się ono z funkcjonowaniem instytucji ekonomicznych i społecznych, na których opierają się działania gospodarcze. Wszystkie one są efektem historycznego rozwoju i odzwierciedlają kondycję umysłową oraz moralną społeczeństwa. Czynniki ekonomiczne i pozagospodarcze działają łącznie; dążenie do maksymalizacji korzyści indywidualnych współistnieje z kulturowym, społecznym i moralnym uwarunkowaniem zachowań ludzkich (Kostro 2009, s. 37).

Podnosząc rolę kultury jako warunku innowacyjności społeczeństwa, A. Francik (2003, s. 76) zauważa, że im więcej innowacji powstaje w społeczeństwie, tym głębszym przekształceniom ulega kultura i zarządzanie, które warunkują dalsze zmiany (Francik 2003, s. 76). Wyjaśnienie funkcjonowania gospodarki uwzględniać więc powinno jej zakorzenienie w kulturze (Wilkin 2016, s. 97).

Ważnymi koncepcjami warunkującymi innowacyjność MSP są środowisko i sieć, które uczestniczą w tworzeniu i dyfuzji nowych idei i projektów, zapewniając przedsiębiorstwom dostęp do nowej wiedzy, rozwiązań i usług na rzecz innowacji. Stają się one w ten sposób czynnikiem innowacyjności (Stawasz 2010). W ramach realizowanej aktywności ekonomicznej przedsiębiorstwa pozostają w stałym kontakcie ze swoimi dostawcami, klientami i konkurentami. Przedsiębiorstwa często wykazują powiązania z publicznymi i prywatnymi organizacjami oraz z podmiotami finansowymi i innymi organizacjami, które wpływają na ich działalność (Storhammar, Tohmo 2010). Charakterystyczne jest, że wdrażanie bardziej zaawansowanych innowacji zależy od współpracy z uniwersytetami i innymi podmiotami z dziedziny nauki. Z kolei przy wdrażaniu mniej zaawansowanych innowacji przedsiębiorstwa w większym stopniu współpracują z podmiotami wsparcia biznesu wykorzystującymi profesjonalną wiedzę (Tödtling, Lehner, Kaufmann 2009, Muller 1999).

[8] Zakorzenienie społeczne w kontekście podejmowania współpracy w sektorze turystycznym i jej efekty w obszarze innowacyjności badała obszernie K. Czernek (2017).

Problemy bliskości oraz lokalnych przepływów wiedzy związane są z kwestiami specjalizacji i zróżnicowania rozpatrywanymi jako źródła potencjału innowacyjnego. Charakterystyka środowiska najbardziej sprzyjającego tworzeniu innowacji jest przedmiotem trwających obecnie dyskusji. Jeden nurt rozważań przewiduje osiąganie najlepszych rezultatów dzięki sektorowej specjalizacji związanej z przepływami specjalistycznej wiedzy, drugi zaś dzięki zróżnicowaniu sektorowemu. W pierwszym przypadku nacisk kładziony jest na rynki, podczas gdy w drugim większą wagę przywiązuje się do infrastruktury instytucjonalnej (system wspierania innowacji) i powiazań między przedsiębiorstwami i innymi podmiotami sieci (Cooke 2006, s. 29). Drugą z perspektyw przyjęto w niniejszej pracy.

Włączenie się w proces uczenia się i podjęcie współpracy z różnymi podmiotami w celu pozyskania wiedzy zewnętrznej jest bardzo ważne dla przedsiębiorstw z regionów peryferyjnych (Isaksen, Karlsen 2016), jednak wiele z tych podmiotów polega głównie na własnej inicjatywie i komunikuje się lub współpracuje z niewielką liczbą partnerów (*Innovation Systems*..., 2005).

Anders Malmberg i Peter Maskell (2005) wyodrębniają trzy wymiary bliskości przestrzennej umożliwiające proces interaktywnego uczenia się – pionowy, poziomy oraz społeczny. Pionowy wymiar bliskości przestrzennej obejmuje uczenie się poprzez interakcje pionowo powiązanych przedsiębiorstw specjalizujących się w różnych etapach określonego procesu produkcyjnego. Horyzontalny wymiar bliskości przestrzennej związany jest z kolei z uczeniem się poprzez monitorowanie przedsięwzięć podejmowanych przez pobliskie firmy. Jeśli te firmy reprezentują zbliżony profil działalności, to bardziej prawdopodobne jest, że zostaną dostrzeżone ich mocne strony i działania przyczyniające się do wzmacniania pozycji konkurencyjnej. Przestrzenna bliskość pomaga firmom identyfikować i naśladować najlepsze rozwiązania, łącząc je z własnymi pomysłami. Ostatni, społeczny wymiar bliskości dotyczy efektów sąsiedztwa i procesów lokalnego uczenia się, które związane są z codziennym życiem i pracą ludzi w środowisku lokalnym, w którym trwają procesy wymiany informacji i transferów wiedzy i występuje tzw. lokalny szum (ang. *buzz*) tworzony przez kontakty „twarzą w twarz" (Malmberg, Maskell 2005).

W warunkach ograniczonych kompetencji i zasobów przedsiębiorstwa sektora MSP są zmuszone poszukiwać ich w otoczeniu, jednak te podmioty w porównaniu do przedsiębiorstw dużych wykazują mniejsze zaangażowanie w sieci innowacji i jeśli budują partnerstwa innowacyjne, koncentrują się przede wszystkim na partnerach biznesowych, zlokalizowanych w regionie. Zauważyć przy tym należy, że powiązania firm z partnerami z sektora nauki stymulują innowacyjność w większym stopniu niż w ramach współpracy w sektorze przedsiębiorstw (Kaufmann, Tödtling 2001, Storhammar, Tohmo 2010). Procesy te wiążą się ze wzmacnianiem modelu innowacji otwartych (ang. *open innovation*). W przypadku przedsiębiorstw otwarte innowacje oznaczają, że cenne pomysły mogą pochodzić z wewnątrz przedsiębiorstwa, jak i z jego otoczenia i mogą wychodzić na rynek z wnętrza lub otoczenia przedsiębiorstwa. W tym podejściu zewnętrzne pomysły i ścieżki dostępu do rynku są tak samo istotne jak te zarezerwowane dla wewnętrznych pomysłów i ścieżek rynkowych (Chesbrough 2006, s. 43). W bardziej ogólnym ujęciu otwarte innowacje obejmują celowe wykorzystanie napływów i wypływów wiedzy w celu przyspiesze-

nia wewnętrznych innowacji oraz rozszerzenie rynku zewnętrznego wykorzystania innowacji (Chesbrough 2008).

Podstawowe typy współpracy[9] podejmowanej w sektorze przedsiębiorstw dotyczą wymiany świadczeń (rzeczy, ludzi, pieniędzy, informacji) oraz jednoczenia zasobów i działań w celu wspólnej realizacji analogicznych funkcji wewnętrznych i zewnętrznych przedsiębiorstwa. Współpraca może obejmować przedsiębiorstwa w różnych konfiguracjach po tworzenie sieci (układów) o złożonej i wielopodmiotowej strukturze oraz różnym stopniu trwałości, spójności i otwartości. Kryteria włączania przedsiębiorstw do takich układów stanowią: następstwo faz procesu technologicznego, współudział w wytwarzaniu wyrobu złożonego, korzystanie ze wspólnej bazy surowcowej, jednorodność lub podobieństwo procesów technologicznych, jednorodność przeznaczenia wyrobów (usług), następstwo faz procesu gospodarczego, skupienie terytorialne, możliwość korzystania ze wspólnej infrastruktury, tożsamość rynków zbytu, wspólnota zamiarów co do sposobu wykorzystania wolnych środków kapitałowych lub sposobów i kierunków rozwoju działalności gospodarczej (Lichtarski 2003, s. 384-388). Współpraca i sieciowy charakter relacji biznesowych nabiera współcześnie znaczenia (Fuks 2013, s. 26, *Managing National Innovation*..., 1999, s. 52-53). Współpraca może dotyczyć zakupów, dzielenia się sprzętem, monitorowania rynku i technologii, doradztwa technologicznego, badań rynkowych i dotyczących eksportu. Korzyści z niej wynikające dotyczyć mogą efektów skali, poprawy pozycji konkurencyjnej, możliwości przezwyciężenia barier rozwoju (Pietrzyk 2000, s. 39-40, Poznańska 2009).

Sieci, pod względem stopnia zacieśnienia współpracy pomiędzy tworzącymi je podmiotami, podlegają stopniowaniu. J. Lichtarski (2003, s. 389-392) wymienia kolejno: sieci bezumowne (gdzie dostawca i odbiorca przestają być anonimowi, a dostawca dostosowuje ofertę do potrzeb i wymagań odbiorcy), umowne (w których cechy bezumownej ulegają wzmocnieniu, a przedmiot współpracy staje się przedmiotem umowy), koordynacyjne (powołanie w celu realizacji wspólnych działań ośrodków koordynacyjno-decyzyjnych, jednak z ograniczonym zakresem swobody), sieci z jednym wspólnym ośrodkiem decyzyjnym oraz organizację, w której dochodzi do zaniku odrębności prawnej. Więzi bezumowne, umowne i koordynacyjne określić można jako kooperację, a pozostałe – koncentrację (Lichtarski 2003).

Przedsiębiorstwa, jako podmioty lokalnego systemu terytorialnego, wykazują powiązania i rozwijać mogą relacje z innymi podmiotami tworzącymi ten system, reprezentującymi różne sektory. Z punktu widzenia lokalnych warunków działalności i pozytywnego wpływu funkcjonowania przedsiębiorstwa na układ lokalny relacje te powinny prowadzić do obopólnych korzyści. Jak zauważa W. Stöhr (1990, s. 44), relacje pomiędzy środowiskiem przedsiębiorców i lokalną społecznością ujawniają się w dwóch wymiarach: korzyści generowane przez przedsiębiorstwa

[9] Zagadnienie współpracy jest przedmiotem zainteresowania wielu dyscyplin nauki. W naukach ekonomicznych zajmuje ważne miejsce w nowej ekonomii instytucjonalnej. Wśród teorii najczęściej stosowanych do wyjaśnienia współpracy przedsiębiorstw znajduje się teoria kosztów transakcyjnych, teoria agencji, teoria kompetencyjna, podejście sieciowe oraz teoria oparta na wiedzy (Poznańska 2010).

w społeczności lokalnej i środowisko (*milieu*) oferowane przedsiębiorstwu przez lokalną społeczność.

Do ważniejszych powiązań lokalnych, które mogą być realizowane przez przedsiębiorstwa, należą (Strużycki 2002, s. 80):

- pobudzanie nowych rodzajów działalności gospodarczej w oparciu o lokalne zasoby i dążenie do tworzenia nowych miejsc pracy;
- naśladownictwo przedsiębiorstw zagranicznych;
- wspólne podejmowanie inicjatyw gospodarczych;
- wspólne prowadzenie badań rynkowych i szkoleń pracowników;
- korzystanie z ulg w podatkach i opłatach lokalnych;
- przynależność do lokalnych organizacji gospodarczych;
- współpraca z samorządem terytorialnym i administracją lokalną.

Lokalny charakter powiązań zewnętrznych firm, zdaniem K. Kucińskiego, wynikać może zarówno z przesłanek wewnętrznych, takich jak np. usprawnienie zarządzania, umożliwienie redukcji kosztów, pozyskanie niedostępnych zasobów, jak i zewnętrznych, będących efektem poczucia społecznych obowiązków firmy wobec jej najbliższego otoczenia. Powiązania te są następstwem specjalizacjii komplementarności przedsiębiorstw. Przejawiać się one mogą w formach integracji pośredniej, przyczyniającej się do bardziej efektywnego wykorzystywania lokalnych zasobów oraz do pobudzenia lokalnej przedsiębiorczości lub w formach integracji bezpośredniej, polegającej na rozwijaniu lub tworzeniu w obrębie danego przedsiębiorstwa kolejnych faz procesu wytwarzania produktu finalnego i operacji wspomagających ten proces (Kuciński 1999, s. 16).

Rozwój lokalnych łańcuchów dostaw i włączanie nowych firm do łańcuchów sprzyja innowacjom i konkurencyjności i wpływa na rozwój bliższych, osobistych relacji między konsumentami i producentami (*Growing local...,* 2015, s. 20), jednak brak lokalnych możliwości tworzenia sieci nie musi ograniczać aktywności innowacyjnej (North, Smallbone 2000, Storhammar, Tohmo 2010). Rozwijanie zbiorowych zdolności i praktyk sieciowania na szczeblu lokalnym powinno być uzupełnione rozwijaniem powiązań na poziomie krajowym i międzynarodowym w celu uniknięcia uwięzienia na ścieżce rozwoju przez zbyt silne więzi lokalne (Nauwelaers, Wintjes 2002, s. 203). Dostrzec można, że im bardziej tradycyjna jest firma (mała i niezależna, o niskiej wydajności pracy i zarządzana przez lokalnego właściciela), tym bardziej lokalny charakter wykazuje zasięg przestrzenny jej sprzedaży i realizowanych zakupów, a zachowania przestrzenne firmy są często konsekwencją rozbieżności pomiędzy indywidualnym zapotrzebowaniem na produkty i usługi, a lokalną podażą takich nakładów (Courtney, Lépicier, Schmitt 2005).

Innowacyjność o odpowiedniej intensywności i jakości nie pojawia się samorzutnie i spontanicznie. Wymaga ona zarówno sprzyjających warunków, jak i racjonalnych stymulacji, w tym promowania tworzenia małych przedsiębiorstw innowacyjnych (Janasz 2011, s. 291, 293). Polityka innowacyjna stanowi zdaniem K. Poznańskiej (2009) kluczowy czynnik innowacyjności. Duże znaczenie w polityce innowacyjnej realizowanej na szczeblu lokalnym wydaje się mieć bezpośrednia współpraca władz samorządowych i przedstawicieli lokalnego sektora przedsiębiorstw.

Polityki innowacyjne powinny uwzględniać charakterystyczne cechy i potrzeby MSP w zakresie wsparcia innowacyjności. Wśród charakterystycznych cech przedsiębiorstw sektora MSP uwzględnić należy: ograniczoną bazę zasobów, kulturę organizacyjną wynikającą z powiązań między własnością a zarządzaniem oraz niższą zdolność do kształtowania środowiska zewnętrznego. Warunkują one bardziej nieformalny przebieg i charakter zarządzania innowacjami w tej grupie podmiotów (Nauwelaers, Wintjes 2002, Sternberg, Arndt 2001). Potrzeby MSP w zakresie wspierania innowacji dotyczą finansów, technologii w wymiarze know-how technicznego, kwalifikacji personelu, informacji na temat rynków oraz wsparcia organizacyjnego (Nauwelaers, Wintjes 2003, s. 203).

Priorytetem polityki innowacyjnej jest więc zwiększenie dostępności zewnętrznych zasobów dla MŚP i rozwój ich wewnętrznych zdolności absorpcyjnych i edukacyjnych. Ponadto pożądany rozwój sieci wymaga szerszego wspierania społecznych i kulturowych aspektów innowacji oraz wzmacniania kapitału społecznego jako kluczowych elementów dobrze funkcjonujących regionalnych systemów innowacji (Nauwelaers, Wintjes 2002, s. 203).

Doceniając pozytywne efekty funkcjonowania sieci, w szczególności klastrów, dla przedsiębiorstw w nich uczestniczących i dla układów lokalnych, dostrzec należy jednocześnie, że tylko niewielka liczba klastrów staje się prawdziwymi centrami innowacji. Klastry mogą specjalizować się w wytwarzaniu produktów skierowanych do konkretnych segmentów rynku lub być centrami produkcyjnymi, stać się regionalnymi ośrodkami montażowymi i usługowymi. Wyzwaniem dla gospodarki jest przejście od izolowanych firm do szeregu klastrów, a następnie przekształcanie sposobów funkcjonowania klastrów w bardziej zaawansowane (Porter, Ketels 2003, s. 28).

Uwzględniając wagę różnych czynników kształtujących innowacyjność przedsiębiorstw, zauważyć należy silny związek korelacyjny występujący między poziomem innowacyjności a infrastrukturą techniczną i dostępnością przestrzenną, sytuacją finansową oraz poziomem zamożności danego obszaru (Dominiak, Churski 2012). W przypadku obszarów wiejskich te uwarunkowania kształtują się niekorzystnie, stanowiąc ważne bariery rozwoju, chociaż dostępność zewnętrznych środków finansowych i stan infrastruktury ulegają systematycznej poprawie (Kłodziński 2015). Lokalizacja w mniej konkurencyjnym otoczeniu wymaga zaś od przedsiębiorstw większych zdolności innowacyjnych, aby osiągnąć takie same prawdopodobieństwo innowacyjności jak na obszarach o sprzyjających rozwojowi przedsiębiorstw warunkach (Brunow, Miersch 2015).

Do ważnych barier aktywności innowacyjnej na obszarach wiejskich zaliczyć należy te o charakterze:

- ekonomicznym – zbyt wysokie koszty innowacji, zbyt wysokie oprocentowanie kredytów, brak własnych środków oraz ograniczone możliwości dostępu do finansowania zewnętrznego (Grzybowska, Juchniewicz 2005);

- instytucjonalnym, w tym biurokrację i opieszałość administracji publicznej (Kamińska 2017) oraz niedostateczny rozwój infrastruktury instytucjonalnej z tzw. otoczenia biznesu (Kłodziński 2015). Szczególnie na obszarach peryferyjnych ujawniają się bariery o charakterze finansowym (Zwolińska-Ligaj, Adamowicz 2018).

Innowacje w przypadku przedsiębiorstw wiejskich tworzą możliwości wzrostu ekonomicznego i wynagrodzenia ograniczeń wynikających z niższych zwykle kwalifikacji i ograniczonej liczby lokalnych zasobów pracy i mogą ułatwiać dostęp do ponadlokalnych rynków zbytu (Atterton 2016, s. 169). Korzystne efekty innowacji wdrażanych na obszarach wiejskich mogą być dostrzegane nie tylko w przypadku tych obszarów, ale także poza nimi (Smallbone, *Innovation*..., dostęp z dn. 20.08.2018).

W literaturze podkreśla się rolę różnego typu sieci w rozwoju obszarów wiejskich, w tym sieci pionowych, łączących obszary wiejskie z sektorem rolno-spożywczym oraz poziomych – rozproszzonych form sieci łączących przestrzenie wiejskie z bardziej ogólnymi i pozarolniczymi procesami zmian gospodarczych (Murdoch 2000, Marsden, Banks, Bristow 2000, Lowe, Murdoch, Ward 1995), przy czym w przypadku rozwoju projektów innowacyjnych podstawą są duże sieci, w których obecność podmiotów publicznych jest często krytyczna (Esparcia 2014). Wskazuje się także na potrzebę dostosowania polityk i praktyk rozwoju obszarów wiejskich w zakresie pozyskiwania wiedzy poprzez uwzględnianie dostępu do sieci krajowych i międzynarodowych (Dargan, Shucksmith 2008). Zauważyć należy, że zdolność przedsiębiorstw do tworzenia i rozwoju lokalnych sieci innowacyjnych w dużej mierze zależy od stopnia zróżnicowania gałęziowego i komplementarności podmiotów tworzących lokalną gospodarkę oraz od charakteru i dynamiki lokalnego rynku pracy jako czynnika wpływającego na proces uczenia się w skali regionalnej (Gruchman 1992, s. 20, Kłodziński 2015, Storhammar, Tohmo 2010).

Rola przedsiębiorstw w zakresie kształtowania innowacyjności lokalnych gospodarek pozostaje w głównym nurcie zainteresowania niniejszej pracy. Przyjęta zaś perspektywa terytorium prowadzi do sformułowania pytania o rolę lokalnej współpracy przedsiębiorstw w zwiększaniu ich innowacyjności, a także determinant tej współpracy. Rozpatrywanie problemu współpracy lokalnej z punktu widzenia przedsiębiorstw prowadzi zaś do potrzeby uwzględnienia różnych podmiotów i form współpracy. Wiąże się to z rozpatrywaniem innowacji jako procesu zachodzącego w lokalnym systemie społeczno-ekonomicznym.

2.4. Lokalny system innowacji

Podstawą podejścia systemowego do innowacji jest interaktywny model innowacji, który sugeruje postrzeganie innowacji jako złożonego, interaktywnego i nieliniowego procesu uczenia się w ramach przedsiębiorstw oraz pomiędzy przedsiębiorstwami i ich otoczeniem (Asheim 2004, Edquist 2005ab, Fagerberg 2005). Aktywność innowacyjna zależy nie tylko od tego, jak działają konkretne podmioty (np. przedsiębiorstwa, instytuty badawcze, uniwersytety), ale od tego, jak współdziałają ze sobą jako elementy systemu innowacji na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym (*Managing National Innovation*..., 1999, s. 10). Innowacyjność przedsiębiorstw jest w dużej mierze zdeterminowana charakterem rozwoju systemu innowacyjnego (Janasz 2011, s. 294).

Problematykę systemowego podejścia do procesów innowacji podejmowało wielu autorów rozpatrujących systemy innowacyjne w różnych ujęciach – narodowym (Freeman 1995, Lundvall 2007, Nelson 1993, Okoń-Horodyńska 1998), regionalnym (Asheim, Isaksen 2002, Asheim, Gertler 2005, Braczyk, Cooke, Heidenreich 1998, Cooke, Urange, Etxebarria 1997), sektorowym (Malerba 2002) oraz lokalnym (De la Mothe, Paquet 1998, Dziemianowicz, Laskowska, Peszat 2017). Najsłabiej rozpoznanym w literaturze ujęciem systemu innowacji jest ujęcie lokalne, rozpatrujące lokalne systemy innowacji w kontekście środowiska (systemu) regionalnego i powiązań z systemami ponadregionalnymi. Charakterystyczne jest, że trzy perspektywy systemów innowacyjnych koncentrujące dotąd największą uwagę badaczy – narodowa, regionalna i sektorowa – stanowią warianty podejścia systemów innowacji, koegzystujące ze sobą i wzajemnie komplementarne (Edquist 2005a, s. 184). W ten sam sposób należy postrzegać systemy lokalne.

W ogólnym ujęciu P. Cooke (1998, s. 12) przyjmuje, że system innowacji to system społeczny, a innowacje są rezultatem społecznych interakcji pomiędzy aktorami ekonomicznymi. System ten jest otwarty i pozostaje w interakcjach z otoczeniem. Ch. Edquist (2005a, s. 182), podkreślając trudność wskazania wszystkich determinant oraz ich różną siłę wpływu na procesy innowacyjne definiuje system innowacji jako ogół determinant procesów innowacyjnych obejmujących wszystkie ważne czynniki ekonomiczne, społeczne, polityczne, organizacyjne, instytucjonalne i inne oddziałujące na rozwój, dyfuzję i wykorzystanie innowacji. Ch. Edquist do składników systemu zalicza komponenty (głównie organizacje i instytucje) i relacje między komponentami. Organizacje traktuje jako formalne struktury, świadomie stworzone, mające wyznaczone cele(w tym przedsiębiorstwa – dostawcy, odbiorcy, konkurenci lub podmioty nierynkowe – uniwersytety, szkoły, instytucje rządowe), instytucje zaś jako zespół powszechnych zwyczajów, norm, rutyn, ustanowionych praktyk, zasad lub praw, które regulują relacje i interakcje pomiędzy jednostkami, grupami i organizacjami.

Według definicji W. Janasza (2011, s. 294) system innowacji tworzą ekonomiczne mechanizmy popytowo-podażowe, struktury rynku, relacje występujące między instytucjami prywatnymi i publicznymi, zarówno krajowymi, jak i zagranicznymi, które umożliwiają przepływ informacji i kapitałów niezbędnych do realizacji procesów innowacyjnych (Janasz 2011, s. 294).

Ważną koncepcją wykorzystywaną do rozpatrywania systemów innowacyjnych jest koncepcja Potrójnej Helisy (ang. *Triple Helix*), określająca szeroki zakres badań dotyczących relacji między trzema aktorami, tj. sferą nauki, biznesu i administracji. Istota koncepcji polega na tym, że to, co dzieje się w każdej z helis i w relacjach między nimi, przekłada się na funkcjonowanie systemu społeczno-gospodarczego regionu (Olechnicka, Płoszaj 2010, s. 203). Stosując model *Triple Helix*, można zmierzyć stopień, w jakim innowacje stały się systemowe, zamiast zakładać istnienie krajowych (lub regionalnych) systemów innowacji z góry. Ponadto model ten może być rozszerzony o wymiar lokalno-globalny (Leydesdorff 2012).

Rozpatrywanie innowacyjności na szczeblu lokalnym w ujęciu systemowym, uwzględniającej jej specyficzne dla każdego układu lokalnego determinanty ujęte

w koncepcji kapitału terytorialnego (patrz rozdz. 2, pkt. 2.2 niniejszej pracy) wymaga przyjęcia perspektywy systemu terytorialnego.

Terytorium pojmować można jako system zależności obejmujący cztery podsystemy: środowisko przestrzenne, kapitał ludzki, organizację – związki pomiędzy ludźmi oraz między ludźmi i środowiskiem przestrzennym rozumianym jako ich otoczenie oraz zarządzanie systemem terytorialnym (Noworól 2011, s. 56). Pomiędzy podsystemami zachodzi splot interakcji, na które wywierają wpływ technologie informatyczne. Terytorium z jednej strony obejmuje fizyczną (geograficzną) przestrzeń, a z drugiej – wszystkie, związane z tą przestrzenią dynamiczne powiązania i przepływy, w tym: ruchomych zasobów, takich jak ludzi i kapitał, oraz możliwości organizacyjnych, wiążących istniejące i potencjalne zasoby w żywy organizm systemu otwartego, który tworzy, absorbuje i oddaje obiekty (produkty, towary) i informacje. Dynamiczne aspekty terytorium stale przekształcają je, zmieniając jego strukturę wewnętrzną i relacje z otoczeniem (Noworól 2007, s. 22). Zwiększenie innowacyjności wszystkich podsystemów jest jednym z kluczowych aspektów procesu rozwoju terytorialnego (Noworól 2011, s. 57).

System terytorialny można zdefiniować jako system społeczny, w którym zbiorowość ludzi trwale zajmuje, zagospodarowuje i kontroluje wyodrębniony obszar powierzchni ziemi, czyli terytorium (Parysek 2015, za Z. Chojnicki 2011, s. 33). Terytorialny system społeczny określają jego składniki, relacje oraz otoczenie. Zbiór różnego rodzaju relacji między elementami tworzącymi system stanowi strukturę systemu. Z. Chojnicki wyróżnia dwa podstawowe składniki systemu, tj.: warstwę społeczną, którą tworzy zbiorowość zamieszkujących dane terytorium ludzi, oraz warstwę podłoża materialnego systemu. Strukturę systemu określają różnego rodzaju relacje, jakie dotyczą elementów systemu, a także tych elementów i otoczenia. Otoczenie w ujęciu Z. Chojnickiego występuje w dwóch aspektach: wewnętrznym i zewnętrznym (Parysek 2015, za Z. Chojnicki 2011, s. 33-34).

Istota terytorialnego systemu społecznego polega na tym, że jest identyfikowany z jednostkami terytorialnego podziału kraju, które uznać można za terytorium stanowiące obszar o jednoznacznie określonych granicach, zamieszkiwany przez ludność o silnych, wewnętrznych więziach społecznych, mówiącą tym samym językiem, pielęgnującą tę samą tradycję, identyfikującą się z obszarem, na którym to obszarze rozciąga się panowanie określonej władzy (Parysek 2015, s. 33, por. Zarębski 2015). Wytyczanie systemów przestrzennych na podstawie politycznych lub administracyjnych granic sprawia, że te czynniki pełnią znaczącą rolę w analizach bazujących na podejściu systemowym (Fagerberg 2005), w tym uwzględniających wpływ poszczególnych elementów składowych systemów (jednostek administracyjnych) na inne systemy (Noworól 2007, s. 24).

Z uwagi na znaczne efekty rozlewania informacji i interakcje ujawniające się na poziomie regionalnym i lokalnym (Porter, Ketels 2003, s. 32), lokalne systemy innowacji stanowią istotne ogniwo w łańcuchu innowacyjności, współtworząc i wzmacniając regionalne systemy innowacyjności, zapewniając warunki rozwoju i sieciowania współpracy pomiędzy przedsiębiorcami, administracją i nauką (*Przewodnik budowania*..., 2015, s. 136).

Wagę lokalnego środowiska w systemach innowacji podkreślają J. De la Mothe i G. Paquet (1998, s. 2-4), proponując procesowe (w odróżnieniu od strukturalnego) podejście do lokalnych i regionalnych systemów innowacji, podkreślając ich nieliniowość, kształtowanie przez sieci i dynamikę. W proponowanym podejściu autorzy wskazują, że innowacja jest przede wszystkim nową wiedzą praktyczną, generowaną przez organizacje w przestrzeni poznawczej oraz że wymaga identyfikacji cech szerszego procesu społecznego, w którym organizacja jest zakorzeniona.

Przewodnik budowania Lokalnej Strategii Innowacji opracowany w ramach projektu systemowego „Sieć regionalnych obserwatoriów specjalistycznych" w województwie śląskim, współfinansowanego ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego (*Przewodnik budowania*…, 2015) wskazuje, że lokalny system innowacji to grupa przedsiębiorstw, jednostek badawczo-naukowych i organizacji pozarządowych, które wspólnie z władzami samorządowymii mieszkańcami podejmują działania na rzecz wytworzenia nowegoproduktu lub usługi dla specyficznej grupy odbiorców. System ten jest kształtowany w danej jednostce samorządu terytorialnego przez wszystkich interesariuszy, a decyzje władz samorządowych wpływają na jego strukturalizację i tempo rozwoju. Ukształtowany, lokalny system innowacji katalizuje procesy kreowania postaw przedsiębiorczych i inicjowania działalności gospodarczej oraz wzmacnia sieci współpracy między aktorami systemu, a jego ważną determinantą jest poziom kultury innowacyjnej mieszkańców, przedsiębiorców i innych interesariuszy w jednostce samorządu terytorialnego (*Przewodnik budowania*…, 2015, s. 136). Działalność innowacyjna w ramach lokalnego systemu innowacji ukierunkowanajest na angażowanie jednostki samorządu terytorialnego w różnego rodzaju przedsięwzięcia o charakterzenaukowym, technicznym (infrastrukturalnym), organizacyjnym, finansowymi komercyjnym (*Przewodnik budowania*…, 2015, s. 17).

Budowa lokalnego systemu innowacji, zdaniem autorów *Przewodnika* (2015), opierać się powinna na czterech podstawowych składowych kultury innowacyjności: ludziach będących źródłem praktyk innowacyjnych, stanowiących podstawowy składnik innowacji społecznej i tworzenia polityk rozwojowych, otwartych innowacjach, które w przypadku jednostek samorządu terytorialnego są wynikiem uwzględnienia głosu mieszkańców w procesie rozpoznawania problemów i testowania innowacyjnych rozwiązań, społecznej przedsiębiorczości integrującej cele społeczne i ekonomiczne oraz innowacyjności wymagającej zaangażowania wielu osób i zarządzania partycypacyjnego w jednostkach samorządu terytorialnego umożliwiającego przenikanie innowacyjnych pomysłów między administracją i pozostałymi aktorami lokalnego systemu innowacji (mieszkańcami, przedsiębiorcami organizacjami otoczenia biznesu itp.) (*Przewodnik budowania*…, 2015, s. 44-45).

Ponieważ niektóre instytucje ważne dla rozwoju gmin znajdują się poza granicami takich gmin (także w innym regionie administracyjnym), kluczowym wyzwaniem dla budowy lokalnych systemów innowacji jest aktywizacja i wzmocnienie procesów „poza granicami" miast i gmin. Szczególnie w gminach o słabych warunkach ekonomicznych i instytucjonalnych obiekty w sąsiednich ośrodkach mogą stanowić podstawę do uwzględnienia w procesie rozwoju określonym przez innowacje i sieci współpracy (Dziemianowicz, Laskowska, Peszat 2017).

Lokalne systemy innowacji są także przedmiotem zainteresowania polityki Unii Europejskiej w stosunku do rozwoju obszarów wiejskich. Koncepcja systemu innowacyjności na poziomie lokalnym, regionalnym, krajowym lub ponadnarodowym obejmuje w tym przypadku różnorodną grupę podmiotów działających na rzecz innowacji, w tym przedsiębiorców obszarów wiejskich (np. rolników, leśników), a także branżę produkcyjną i turystyczną, przetwórców, handlowców, organy regulacyjne, badaczy, usługi doradcze, rząd i organizacje społeczeństwa obywatelskiego. Interaktywny eksperymentalny proces uczenia się, który funkcjonuje między tymi podmiotami, odgrywa istotną rolę w systemie innowacyjności, ponieważ wprowadzają one w życie nowe pomysły (nowe dla systemu). Przepływ technologii i informacji między podmiotami ma strategiczne znaczenie dla procesu wprowadzania innowacji w ramach systemu innowacyjności. Proces wprowadzania innowacji obejmuje trzy ścieżki. Pierwsza z nich przewiduje uchwycenie i rozwój nowych pomysłów (tj. nowych poglądów, podejść, produktów, praktyk, usług, procesów/ technologii produkcji, nowych sposobów organizacji lub nowych form współpracy i uczenia się). Druga ścieżka dotyczy zdolności poszczególnych osób, możliwości wynikających z wiedzy oraz zdolności samego systemu innowacyjności do eksperymentowania, samoorganizacji i wykorzystywania nowych pomysłów i podejść, natomiast trzecia wymaga umożliwienia środowisku instytucjonalnemu i politycznemu wykorzystania nowych innowacyjnych procesów (*Ewaluacja innowacyjności...*, 2017, s. 4-6).

Przegląd literatury przedmiotu poświęconej systemom innowacji umożliwił rozpatrywanie lokalnych systemów innowacji określonych przez istniejące na danym terenie organizacje, instytucje i relacje występujące między nimi. Uznając potrzebę uwzględnienia roli lokalnych władz samorządowych w oddziaływaniu na lokalną innowacyjność oraz dążąc do uwzględnienia specyfiki zasobów materialnych systemów oparto się na ujęciu terytorialnego systemu społecznego, który jest identyfikowany z poziomem (obszarem administracyjnym) gminy.

Biorąc pod uwagę powyższe, na potrzeby niniejszej pracy zdefniowano lokalny system innowacji jako ogół przejawów aktywności innowacyjnej podmiotów funkcjonujących na terenie gminy, reprezentujących sektor gospodarczy, społeczny i samorządowy, wykorzystujących w różnym zakresie i skali międzysektorowe oraz wewnątrzsektorowe powiązania/relacje i zasoby lokalne oraz zasoby i powiązania z podmiotami z otoczenia gminy koordynowanych w ramach lokalnej polityki (proinnowacyjnej) przez władze lokalne, wykazującej cechy uspołecznienia. Uznając rolę lokalnych władz samorządowych w kształtowaniu lokalnych systemów innowacji, w dalszej części pracy skoncentrowano się na możliwych do podjęcia przez nie działaniach w tym zakresie.

2.5. Rola władz samorządowych w stymulowaniu lokalnych innowacji

Samorząd lokalny może wypełniać doniosłą i wielowymiarową rolę w procesach kształtowania rozwoju lokalnego, wpływając na perspektywy lokalnej gospodarki i poziom życia mieszkańców, jednak dostrzec należy, że rozwój, oprócz działań podejmowanych przez samorząd gminy, wymaga również aktywności przedsiębiorstw oraz obywateli (Sztando 1998, Plawgo 2010, Babuchowska, Kisiel 2006, Zwolińska-Ligaj 2011, Guzal-Dec 2009, 2015, Adamowicz, Zwolińska-Ligaj 2018b). Rolą samorządu gminy jest często pobudzanie tej aktywności i ogniskowanie wokół priorytetów rozwojowych danej jednostki terytorialnej. Jednym z takich priorytetów staje się uwzględnienie w realizowanej polityce rozwoju lokalnego potrzeby wzmacniania lokalnej innowacyjności. W obszarze tym samorządy lokalne wypełniają podwójną rolę – instytucji wprowadzających innowacje oraz kreujących warunki i wspierających innowacyjność innych podmiotów lokalnych.

Tak postrzegana rola samorządów lokalnych wiąże się z wymogiem doskonalenia szeregu umiejętności i rozwijania kompetencji oraz pozyskiwania nowej wiedzy związanych z wypełnieniem licznych i złożonych zadań w zmieniających się nieustannie warunkach otoczenia jednostki terytorialnej oraz złożoności procesów i zjawisk w niej zachodzących. Znaczenia nabiera sprawność instytucjonalna samorządu terytorialnego rozumiana jako permanentna gotowość do kształtowania partnerskich relacji gospodarczych i społecznych, zarówno z przedsiębiorcami, jak i z lokalną społecznością, zdolność szybkiej, kompetentnej odpowiedzi władz lokalnych na potrzeby przedsiębiorców zamierzających podjąć działaność gospodarczą i prowadzących ją na terenie określonej gminy (Marks-Bielska, Lizińska, Babuchowska, Wojarska 2017, s. 24-25).

Innowacyjność sektora publicznego stanowi współcześnie wymóg i zarazem wyzwanie. Złożoność procesów zarządzania sprawami publicznymi, różnorodność obszarów oddziaływania, wysokie oczekiwania społeczeństwa, a także stopień skomplikowania i dynamika otoczenia wewnętrznego i zewnętrznego, w którym zachodzą procesy zarządcze w jednostkach samorządu terytorialnego stymulują wprowadzanie innowacji wpływających na skuteczniejsze i efektywniejsze sposoby działania władz samorządowychi zaspokajanie potrzeb społecznych (Stawasz 2015b, s. 107). Lokalne władze samorządowe w ramach wielowymiarowego oddziaływania na lokalną innowacyjność pełnić mogą szereg ról, w tym: promotora, kreatora przedsiębiorczości i innowacji, innowatora usług publicznych, partnera biznesowego w przedsięwzięciach w formule partnerstw, w tym w formule partnerstwa publiczno-prywatnego (*Przewodnik budowania*…, 2015, s. 57).

Innowacyjne zarządzanie publiczne zakorzenione jest w teorii demokracji, w koncepcjach społeczeństwa obywatelskiego, w rozwoju opartym na wiedzy i kapitale społecznym, a także w koncepcjach zarządzania zmianami organizacyjnymi (Kożuch, Kożuch 2012, s. 139). Uwagę także należy zwrócić na koncepcję współrządzenia (współzarządzania) – (ang.) *governance,* traktowaną z jednej strony jako kontynuacja Nowego Zarządzania Publicznego (ang. *New Public Management*), głównie w aspekcie urzeczywistniania współpracy i partycypacji społecznej, z drugiej

zaś strony jako jego alternatywa odpowiadająca na deficyty podejścia partycypacyjnego (Podgórniak-Krzykacz 2016, s. 116). Nowe Zarządzanie Publiczne wiąże się z zorientowaniem organizacji publicznych na osiąganie rezultatów, wykorzystaniem planowania i zarządzania strategicznego, rozdzieleniem ról nabywcy od dostarczyciela usług, tworzeniem stosunków rynkowych i organizowaniem konkurencji w procesie świadczenia usług, zorientowaniem działań na klienta, uelastycznieniem warunków zatrudnienia, pracy i płacy, depolityzacjązarządzania przez rozdzielnie polityki publicznej od zarządzania operacyjnego oraz wprowadzeniem mierników i standardów usług (Zalewski 2007, s. 29).

Od lat 90. koncepcja *governance* jest wykorzystywana do wyjaśnienia zachodzących przesunięć w polityce publicznej i procesie podejmowania decyzji, między innymi poprzez zwiększone zaangażowanie niepublicznych aktorów i formowanie nowych ścieżek interakcji w realizowanych politykach (van Well, Schmitt 2016, s. 3). Do cech koncepcji należą (*Badanie dotyczące stworzenia systemu*..., 2008, tab. 1, s. 13):

- stwarzanie warunków, głównie instytucjonalnych, dla realizacji celów publicznych, zarówno w sposób skuteczny, jak i efektywny (badanie relacji efektu w stosunku do nakładu);
- poza instrumentami o charakterze administracyjnym, szerokie stosowanie instrumentów ekonomicznych;
- decentralizacja uprawnień decyzyjnych w sektorze publicznym, zgodnie z zasadą subsydiarności;
- wykorzystywanie partnerstwa publiczno-prywatnego i instytucji pozarządowych do realizacji celów społecznych i dostarczania dóbr publicznych;
- stosowanie różnych sposobów informowania opinii publicznej o działalności sektora publicznego;
- społeczne monitorowanie działań rządu (państwa) i stwarzanie instytucjonalnych warunków do egzekwowania podjętych przez rząd zobowiązań.

Przedmiotem rozważań wielowymiarowej koncepcji *governance* (Osborne 2010) jest także jej rola w osiąganiu celów zrównoważonego rozwoju i innowacyjności (Schmitter 2002). Spełnienie zaś postulatów współrządzenia w postaci rozwijania współpracy i sieci wymaga od administracji publicznej elastycznych struktur, otwartości na współpracę, odpowiednich kompetencji kadr samorządowych niezbędnych do inicjowania, realizacji i zarządzania współpracą oraz sieciami (Podgórniak-Krzykacz 2016, s. 116).

W rozważania nad koncepcją *governance* włączana była stopniowo problematyka terytorium, co zaowocowało rozwojem koncepcji *territorial governance*. Koncepcja ta obejmuje trzy wymiary – koordynację działań aktorów i instytucji, integrację polityk sektorowych oraz mobilizowanie partycypacji interesariuszy. Uwzględnia ona wymiar adaptacji instytucji do zmieniających się kontekstów (np. ekonomicznych), koncentrując się na elastyczności i adaptacyjności struktur zarzadzania kreowanych przez procesy społecznego uczenia się (van Well, Schmitt 2016, s. 10). L. van Well i P. Schmitt (2016, s. 13) przyjmują, że *territorial governance* to formułowanie i implementacja polityk publicznych, programów i projektów dla rozwoju miejsca/terytorium poprzez:

- koordynowanie działań aktorów i instytucji;
- integrację polityk sektorowych;
- mobilizowanie partycypacji interesariuszy;
- adaptację do zmieniających się kontekstów;
- uwzględnianie specyfiki terytorialnej (podejście *place-based).*

W warunkach postępującej globalizacji coraz większego znaczenia nabiera zarządzanie wielopasmowe sprawami publicznymi, oparte na dialogu podmiotów różnych sektorów i różnych poziomów zarządzania. Kluczowym narzędziem rozwoju staje się animacja współpracy międzysektorowej, której podstawą jest informowanie i konsultowanie (Noworól 2011, s. 69). Rolę komunikacji w procesie zarządzania sprawami publicznymi podkreśla D. Stawasz (2015, s. 107), zwracając uwagę na potencjał technik ICT w komunikacji z podmiotami, których dotyczyć będą skutki planowanych decyzji.

Animowanie współpracy przez jednostki samorządu terytorialnego pomaga w nawiązaniu współpracy tym podmiotom, które nie posiadają odpowiednich zdolności organizacyjnych (np. kultury organizacyjnej, wiedzy o kanałach współpracy) do jej podejmowania oraz ukierunkowaniu działalności interesariuszy na realizację celów zgodnych ze strategią rozwoju danego obszaru (Noworól 2011, s. 68). Korzystne efekty dla rozwoju lokalnego przynosi zawiązywanie wspólnych inicjatyw z sektorem biznesu. W ramach współpracy z przedsiębiorcami, samorządy mogą wspierać rozwój klastrów, sieci i stowarzyszeń. W efekcie takich działań zwiększa się zdolność firm lokalnych do wprowadzania innowacji oraz konkurowania na rynku krajowym i zagranicznym poprzez promowanie kontaktów, korzystania ze wspólnego zaplecza technologicznego, wymiany wiedzy i doświadczeń Plawgo 2010, s. 17).

Procesy partycypacji społecznej polegającej na udziale społeczności lokalnej w życiu publicznym wspólnoty terytorialnej, na które składają się: informowanie, konsultowanie i współdecydowanie (Boryczka 2015, s. 44, 46), są ważnym elementem koncepcji *governance*. W praktyce jednak występuje wiele barier partycypacji społecznej, zarówno po stronie samorządowej, jak i społeczności lokalnych. Po stronie społeczności wskazać można brak świadomości i kompetencji w zakresie funkcjonowania samorządu terytorialnego oraz przeświadczenie społeczności o ich niewielkim wpływie. Administracja z kolei często charakteryzuje się niską kulturą w zakresie współdziałania z partnerami społecznymi i prywatnymi, lub traktuje partycypację w sposób formalny. Problemy stanowić także może brak kompetentnych partnerów społecznych przygotowanych do dialogu z administracją samorządową (Boryczka 2015, s. 59-60). Zauważyć w tym miejscu można, że zgodnie z perspektywą socjologiczną we wdrażaniu innowacji (np. zmian technologicznych) główną rolę odgrywa lokalna grupa zawodowa, a sama obecność liderów w środowisku nie wystarcza dla rozwoju innowacyjności i przedsiębiorczości lokalnej. Decydujące znaczenie mają układy społeczne, które są czynnikami określającymi poziom umiejętności zbiorowych (Huczek 2012, s. 31).

Lokalne władze samorządowe (samorządu gminy) dysponują znaczącym potencjałem środków oddziaływania na lokalne procesy innowacyjne. Trudno jest dokonać klasyfikacji sposobów i narzędzi tego oddziaływania, ponieważ dotyczyć one

mogą zarówno zadań jednostki samorządowej, funkcjonowania urzędu gminy lub rozwoju jej obszaru, ukierunkowane mogą być na podmioty z otoczenia gminy lub podmioty lokalne, dotyczyć mogą różnych obszarów funkcjonalnych zarządzania gminą, mieć charakter bezpośredni i pośredni. Jedną z możliwości uporządkowania zakresu oddziaływania samorządu terytorialnego na procesy innowacyjne jest uwzględnienie sposobu funkcjonowania głównych obszarów zarządzania jednostką terytorialną i ocena stanu ich innowacyjności oraz aktywności samorządu w zakresie wprowadzania zmian w tych obszarach.

Wskazać można następujące, główne obszary zarządzania w jednostkach samorządu terytorialnego (Kożuch i in. 2016, s. 33-35 za: Zawicki i in. 2004, s. 11-24):

- zarządzanie strategiczne;
- zarządzanie finansowe;
- zarządzanie zasobami ludzkimi;
- zarządzanie usługami publicznymi, w tym komunalnymi;
- zarządzanie relacjami z interesariuszami, w tym wymiar partycypacji społecznej i pobudzania rozwoju społecznego;
- stymulowanie rozwoju gospodarczego poprzez podejmowanie działań wpływających na wzrost aktywności gospodarczej i wzrost zatrudnienia;
- zarządzanie programami i projektami polegające na wykorzystywaniu projektu do realizacji zadań samorządu terytorialnego oraz doskonalenie umiejętności urzędniczych w tym zakresie;
- organizacja i sprawne funkcjonowanie urzędu obejmujące wymiar struktury organizacyjno-formalnej, procedur administracyjno-biurowych oraz komunikacji wewnętrznej.

Definiując pojęcie innowacji w administracji publicznej, przyjąć można podejście prezentowane przez podręcznik Oslo. W europejskim badaniu innowacyjności sektora publicznego (Hollanders i in. 2013 – *European Public Sector Innovation Scoreboard 2013*) przyjęto, że innowacja to nowa lub znacząco ulepszona usługa, metoda komunikacji, proces lub metoda organizacyjna. P. Windrum (2008, s. 8-10) w znacznie szerszym ujęciu proponuje natomiast następującą klasyfikację innowacji w sektorze publicznym:

- innowacyjność usług (wprowadzenie nowej usługi lub polepszenie jakości istniejącej usługi);
- innowacje w świadczeniu usług (nowe lub zmienione sposoby świadczenia usług publicznych);
- innowacje administracyjne i organizacyjne (zmiany w strukturach organizacyjnych i procedurach);
- innowacje koncepcyjne (formułowanie nowych poglądów i kwestionowanie istniejących założeń, np. nowe misje, strategie);
- innowacje polityczne (zmiany w myśleniu lub zmiany behawioralne);
- innowacje systemowe (nowe lub ulepszone sposoby interakcji z innymi organizacjami i źródłami wiedzy).

Zdaniem B. Kożuch i A. Kożuch (2012, s. 138) innowacja w zarządzaniu administracją publiczną jest aktem tworzenia i wdrażania nowego sposobu osiągania konkretnych rezultatów lub zwiększenia wydajności pracy. Może ona obejmować

nowe elementy, nowe konfiguracje istniejących już elementów, zmianę radykalną lub odejście od tradycyjnych sposobów działania. Dotyczy nowych usług, nowych polityk i programów, nowych podejść oraz nowych procesów.

Wśród przykładów innowacyjnych metod i technik zarządzania w samorządzie terytorialnym D. Stawasz (2015) wymienia: koncepcję zarządzania zintegrowanego bazującą na zintegrowanym planowaniu i realizacji projektów zintegrowanych, w których następuje międzysektorowa integracja i koordynacja działań, koncepcję *smart city*, a w przypadku obszarów wiejskich dodatkowo uwzględnić można koncepcję *smart village*, zarządzanie poprzez projekty, podejście *Living Lab* wykorzystywane w rozwiązywaniu lokalnych problemów polegające na kreowaniu nowatorskich rozwiązań przy zaangażowaniu użytkowników oraz budżet obywatelski oddziałujący na budowę i wzmacnianie kapitału społecznego. Innym przykładem innowacji oddziałującej na lokalny kapitał społeczny może być koprodukcja jako sposób planowania, projektowania, dostarczania i ewaluowania usług publicznych, który wykorzystuje bezpośredni wkład wnoszony przez obywateli, usługobiorców i organizacje społeczeństwa obywatelskiego (Kaźmierczak 2014).

Odnotować należy także, że w toku adaptowania przez sektor publiczny koncepcji i narzędzi zarządzania, ugruntowanych w sektorze gospodarczym, we wzmacnianiu procesów innowacyjnych zachodzących w samorządzie terytorialnym umacnia się koncepcja innowacji otwartych (ang. *open innovation*) (Bogers, Chesbrough, Moedas 2018, Chesbrough i in. 2011, Hilgers, Ihl 2010), wzmacniająca powiązania jednostek samorządowych z podmiotami otoczenia.

Rola władz lokalnych w kształtowaniu innowacyjności polega na ukierunkowaniu na innowacyjność wyznaczanych celów strategicznych, tworzeniu warunków do współdziałania międzyorganizacyjnego i międzysektorowego, skutecznej koordynacji polityk publicznych i programów oraz przedsięwzięć realizowanychz różnymi partnerami (Kożuch, Kożuch 2012, s. 139). Z perspektywy innowacyjności jednostki terytorialnej kluczowe znaczenie ma kształtowanie innowacyjności lokalnej w wymiarze strategicznym, gdzie szczególne zaangażowanie władz lokalnych w działania proinnowacyjne zachodzi przy opracowywaniu i wdrażaniu lokalnych strategii innowacji (Adamowicz 2015, s. 12). W przypadku braku takiego dokumentu innowacyjność powinna znaleźć swoje odniesienie w zapisach strategii rozwoju gminy. Konstrukcja zaś samych dokumentów strategicznych powinna także podlegać uspołecznieniu. Wśród sposobów uspołecznienie strategii wyróżnić można: poinformowanie społeczeństwa o tym co jednostka samorządowa robić, uzyskanie informacji o potrzebach, punktach widzenia i preferencjach ludności, uzyskanie akceptacji, przyjęcie proponowanego przez samorząd rozwiązania przez możliwie wiele osób oraz najwyższy stopnień uspołecznienie – udział mieszkańców lub reprezentantów różnych środowisk w opracowaniu planu (Dziemianowicz i in. 2012, s. 149 za: Bończak-Kucharczyk 2008, s. 16).

Szereg przesłanek budowy proinnowacyjnych, strategicznych koncepcji na poziomie lokalnym (gminnym) wskazują R. Brol i A. Sztando (2011, s. 2). Należą do nich: powiązania samorządów gmin z lokalnymi podmiotami gospodarczymi oraz organizacjami naukowo-badawczymi, wysoki stopień uzależnienia możliwości działań samorządów lokalnych od potencjału i kondycji oraz innowacyjności lo-

kalnych przedsiębiorstw, rozbudowany wachlarz narzędzi oddziaływania władz gmin na lokalne podmioty gospodarcze, w tym na ich innowacyjność, wysoki stopień wiedzy władz gmin na temat lokalnych możliwości wykorzystania potencjałów endogenicznych w kreowaniu i absorbowaniu innowacji, w tym w ramach polityki długookresowej. Do innych przesłanek wskazywanych przez autorów należą: oczekiwania kierujących przedsiębiorstwami co do aktywnej roli samorządu w stymulowaniulokalnego rozwoju gospodarczego oraz presja społeczności lokalnych wywierana na władze gmin w obszarze kształtowania rynku pracy.

Strategiczne kreowanie innowacyjności gospodarki lokalnej powinno prowadzić do zwiększania zdolności gospodarki lokalnej do absorpcji innowacji mających swoje źródło poza jej obszarem (do pozyskiwania innowacji jako egzogenicznych czynników rozwoju lokalnego) oraz do generowania własnych innowacji, przynajmniej w części na podstawie lokalnego, endogenicznego potencjału innowacyjnego, począwszy od pierwszej fazy cyklu innowacyjnego, aż do wdrożenia praktycznego i dyfuzji w gospodarce lokalnej i poza jej obszar (*Przewodnik budowania...,* 2015, s. 211).

Znaczący potencjał innowacyjności lokalnej dostrzec należy w realizacji strategii rozwoju koncentrującej się na wymiarze ekologicznym procesów rozwojowych i opierającej się na następujących elementach (Miranda, Larcombe 2012, s. 17):

- przekazywanie jasnej wizji zielonego wzrostu;
- identyfikacja potencjalnych lokalnych klastrów zielonych oraz wdrażanie strategii opartych na lokalnych zasobach i zachęcanie do współpracy;
- inwestycje w infrastrukturę przyjazną środowisku przyrodniczemu;
- integrowanie strategii rozwoju siły roboczej z zieloną polityką rozwoju gospodarczego poprzez budowanie partnerstw;
- wspieranie kreatywności i innowacji, w tym poprzez współpracę pomiędzy uczelniami wyższymi i instytutami badawczymi, funduszami *venture capital* i innymi inwestorami, innowatorami branży i rządem;
- wykorzystanie różnych ról samorządu terytorialnego, w tym regulatora, konsumenta, właściciela terenu, inwestora;
- angażowanie obywateli, przedsiębiorstw i innych podmiotów w opracowywanie, wdrażanie i monitorowanie polityki rozwoju ekologicznego.

Badania około 2200 lokalnych projektów rozwojowych umożliwiły sformułowanie najważniejszych warunków opracowywania i skutecznego wdrażania oddolnych strategii innowacji. Należą do nich: stopień ukształtowania kapitału społecznego oraz dostęp do wiedzy wspierane odpowiednią, zewnętrzną polityką. W szczególności wskazać można następujące czynniki warunkujące sukces strategii (Fekete 2007, s. 65-67):

- akceptacja oddolnego rozwoju i określenie hierarchii wartości;
- wspólna motywacja do wprowadzania zmian i realizowania wspólnych działań;
- wiedza o tym, co i jak należy zrobić;
- solidarność;
- cechy rządowego systemu kontroli;
- inspirująca i spójna polityka regionalna;

- uwzględnienie i akceptacja interesów lokalnych przedsiębiorstw;
- szanse na utworzenie sieci krajowych.

Większemu naciskowi na konsultacje i partnerstwo jednostek samorządu terytorialnego z sektorem prywatnym (*European Commission*..., 1995, s. 46) powinno towarzyszyć zwiększone zaangażowanie we współpracę z innymi jednostkami samorządowymi. Współdziałanie podejmowane przez jednostki samorządu terytorialnego ma charakter dobrowolny i przybierać może różne postacie w zależności od celu, w jakim jednostki chcą podjąć wspólne działania. W przypadku wykonywania zadań współdziałanie przybierać może formy związków, porozumień i stowarzyszeń. W innych obszarach niż wykonywanie zadań publicznych jednostki samorządu terytorialnego współdziałać mogą w formie stowarzyszeń krajowych i międzynarodowych. Wymienić także należy partnerstwo publiczno-prywatne (Dolnicki 2016, s. 331, 347).

Pierwotnym czynnikiem nawiązywania współpracy jest najczęściej wspólnota przestrzeni. W przypadku sieci rozproszonych przeważa współpraca niematerialna związana z wymianą osób i informacji, natomiast we współpracy gmin zwartych przestrzennie większego znaczenia nabiera współpraca o wymiarze materialnym, związana z kooperacją w zarządzaniu zasobami lokalnymi. Czynnikiem sprzyjającym nawiązywaniu współpracy są cechy przestrzeni geograficznej, w tym zwarte ekosystemy lub subregiony historyczne (Furmankiewicz 2002).

Zauważyć należy, że pomyślna współpraca terytorialna jest warunkowana zaangażowaniem organizacji i ekspertów oraz władz lokalnych i regionalnych, a także dostępnością funduszy i występuje często w obszarze twardych inwestycji oraz projektów poświęconych gospodarce, środowisku naturalnemu i infrastrukturze fizycznej (Celińska-Janowicz, Zawalińska, Widła-Domaradzki 2013). Współpraca samorządów terytorialnych jest szczególnie ważna w skutecznym wspieraniu innowacyjności lokalnej. Działania podejmowane we współpracy z innymi samorządami o podobnych specjalizacjach, np. na poziomie subregionalnym, powinny ponadto wykazywać spójność z polityką innowacyjną regionu (*Program strategiczny Proinnowacyjny samorząd lokalny*..., dostęp z dn. 15.09.2018, s. 3).

Jednostki samorządu terytorialnego w dążeniu do stymulowania innowacyjności danego obszaru podejmować mogą działania mające na celu poprawę warunków przedsiębiorczości oraz wykorzystywać instrumenty ściśle ukierunkowane na stymulowanie innowacji (Nowak, Mażewska, Mazurkiewicz 2011). Instrumenty z pierwszej grupy sklasyfikować można z uwzględnieniem kryterium formy oddziaływania wyróżniając (Strzelecki i in. 2013, s. 18-20):

- regulacyjne, tj. akty prawa miejscowego oraz dokumenty programowe o charakterze strategiczno-programowym;
- materialnego (finansowego i rzeczowego) wspierania rozwoju społeczno-gospodarczego poprzez stwarzanie warunków do efektywnego gospodarowania, tzn. poprzez eksploatację i rozwój infrastruktury technicznej, systemu transportowego, infrastruktury społecznej, sprawną obsługę administracyjną, ulgi podatkowe itp.;
- bezpośrednie zaangażowanie w projekty społeczne oraz gospodarcze i quasi gospodarcze, będące elementem rozwoju w skali regionalnej i lokalnej, tj.

udział w różnego typu przedsięwzięciach społecznych, gospodarczych, bezpośredniej działalności gospodarczej itp[10].

Bogusław Plawgo (2010) z kolei rozpatruje narzędzia wykorzystywane w procesach rozwoju lokalnego zgodnie z modelem zarządzania rozwojem lokalnym wyróżniając instrumenty: planistyczne, organizacyjne, przywódcze, marketingowe i finansowe.

Grupa instrumentów ukierunkowana na stymulowanie innowacji obejmuje: instrumenty finansowe, instrumenty organizacyjne i prawne, tworzenie świadomości innowacyjnej i animację relacji sieciowych (Nowak, Mażewska, Mazurkiewicz 2011).

W stosunku do samorządu lokalnego oczekuje się, aby wypełniał on rolę aktywnego lidera, zarówno inicjującego nowe rozwiązania, jak i wzmacniającego kulturę innowacyjności w regionie. Ważnym zadaniem jest określenie istniejących potencjałów inteligentnej specjalizacji, wyznaczenie kierunkówrozwoju w tym zakresie, ustalenie źródeł finansowania inteligentnegorozwoju, koordynacja wdrażania takiejstrategii oraz wspieranie relacji między partnerami zaangażowanymi w jejrealizację, tj. przedstawicielami firm, sektorem publicznym oraz środowiskiemnaukowo-badawczym (Słodowa-Hełpa 2013b, s. 47).

Podniesienie poziomu innowacyjności w jednostkach samorządu terytorialnego wymaga dialogu z przedsiębiorstwami oraz innymi aktorami lokalnego systemu innowacji i udzielania wsparcia w zakresie wzmacniania innowacyjności branż szczególnie istotnych dla gospodarki lokalnej, w tym innowacji w sektorach tradycyjnych (*Program strategiczny Proinnowacyjny samorząd lokalny…*, s. 3). Zwrócić jednocześnie należy uwagę na zagrożenia innowacyjności lokalnej gospodarki związane np. z uzależnieniem od pojedynczych branż, które może być niebezpieczne w przypadku obszarów o niskim potencjale gospodarczym oraz na możliwe uwięzienie na dotychczasowej ścieżce rozwoju oznaczające, że działania miejscowych władz i innych

[10] Instrumenty regulacyjne obejmują regulacje w zakresie: 1) ogólnych programów, priorytetów i kierunków rozwoju społeczno-gospodarczego, tj. uchwalane strategie rozwoju gmin, strategie rozwoju województw, Regionalne Programy Operacyjne, Plany Rozwoju Lokalnego, Lokalne Plany Rewitalizacji itp., 2) szczegółowych programów, priorytetów i kierunków rozwoju wybranych dziedzin np. uchwalanie strategii w zakresie polityki mieszkaniowej, ochrony środowiska, przeciwdziałania rozmaitym patologiom społecznym, aktywizacji zawodowej i przeciwdziałania bezrobociu, 3) polityki finansowej, fiskalnej oraz w zakresie opłat i taryf komunalnych, tj. uchwalanie budżetów o określonej strukturze dochodów i wydatków, uchwalanie Wieloletnich Planów Finansowych, Wieloletnich Planów Inwestycyjnych, stosowanie ulg i zwolnień podatkowych w zakresie władztwa podatkowego, ustalanie poziomu opłat i taryf za usługi komunalne itp., 4) zagospodarowania przestrzennego i ochrony środowiska, tj. uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin, wydawanie decyzji administracyjnych dotyczących pozwoleń na budowę, oraz w zakresie działalności służb oraz inspekcji architektoniczno-budowlanych oraz ochrony środowiska itp. Instrumenty bezpośredniego wsparcia finansowego i rzeczowego procesów rozwojowych obejmują: 1) obsługę mieszkańców oraz podmiotów gospodarczych w aspekcie bieżących oraz przyszłych potrzeb w zakresie infrastruktury: technicznej, transportowo-komunikacyjnej, społecznej, 2) wsparcie podmiotów gospodarczych poprzez udzielanie ulg i zwolnień podatkowych, zamówienia publiczne. W grupie instrumentów bezpośredniego zaangażowania w procesy rozwoju społeczno-gospodarczego znajdują się: 1) działalność podmiotów gospodarczych z udziałem kapitałowym jednostek samorządu terytorialnego, 2) bezpośrednia działalność gospodarcza jednostek samorządu terytorialnego w granicach określonych odrębnymi ustawami (Strzelecki i in. 2013, s. 18-20).

podmiotów zorientowane są przede wszystkim na zachowanie lub przywrócenie konkurencyjności branż odgrywających w przeszłości decydującą rolę w rozwoju lokalnym (Słodowa-Hełpa 2013b, s. 50).

Ważnym wymiarem wpływu władz lokalnych na innowacyjność jest ich funkcja katalizatora i lidera w tworzeniu sieci lokalnej. Aby wypełnić tę rolę, władze samorządowe same powinny wykazywać się innowacyjnością i dysponować odpowiednimi kompetencjami. Muszą mieć świadomość niezbędnych przekształceń, posiadać w strukturach swojej administracji sieciowy model zarządzania, menedżerów odpowiedzialnych za integrowanie działań producentów i usługodawców, tworzenie podstaw lokalnego lobby, reprezentowanie gminy na zewnątrz, kształtowanie jej wizerunku (Słodowa-Hełpa 2013b, s. 47, Pylak, Czyż, Gorgol 2014).

W obliczu tak szerokiego zakresu możliwości podejmowania działań na rzecz wzmacniania innowacyjności lokalnej kluczowe w odniesieniu do władz samorządowych stają się profesjonalna, aktualna wiedza i kompetencje z zakresu zarządzania innowacyjnością lokalną oraz postawy otwartości na ich zdobywanie. Rozpatrując możliwości realizacji skutecznej polityki rozwoju lokalnego, uwzględnić także należy uwarunkowania określone politycznym charakterem samorządu terytorialnego (Wojciechowski 2012, Ptak 2011).

Podjęte badania nad samorządem gminnym dotyczące wymiaru polityki innowacyjnej ujawniają nieznaczny stopień zaawansowania władz samorządowych w tym zakresie, szczególnie w przypadku regionów peryferyjnych. W odniesieniu do ogólnych instrumentów wspierania przedsiębiorczości, porównując regiony dobrze i słabo rozwinięte R. Lisowska (2010) stwierdziła ten sam zakres wykorzystywanych instrumentów, jednak inną skalę stosowanych instrumentów, zaangażowanie finansowe i organizacyjne.

Wstępne badania zrealizowane na terenie województwa lubelskiego poświęcone innowacyjności w samorządach lokalnych i przedsiębiorstwach wykazały, że samorządy gminy pełnią podstawową rolę w zakresie tworzenia proinnowacyjnych warunków lokalnych gospodarek, jednak dostrzec można istotny obszar niewykorzystanych możliwości zwiększania innowacyjności lokalnych gospodarek. Aktywność badanych samorządów w zakresie stymulowania lokalnych innowacji podejmowana była na małą skalę i przy ograniczonym zakresie środków. Niemniej jednak władze lokalne są świadome potrzeby zintensyfikowania działań ważnych dla lokalnego sektora gospodarczego. Samorządy lokalne nie są w wystarczającym stopniu zaangażowane w działania, które mogą odgrywać bardziej znaczącą rolę we wzmacnianiu lokalnych innowacji. Działalność samorządów powinna w większym stopniu koncentrować się na wspieraniu lokalnej przedsiębiorczości, wykorzystując bardziej zaawansowane możliwości wsparcia i współpracy z przedsiębiorstwami – w tym partnerstwa publiczno-prywatne, instytucje otoczenia biznesu oraz współpracę i wykorzystanie lokalnych instytucji innowacyjnych. Przedsiębiorcy przywiązywali największą wagę do wspierania innowacji w kierunkach rozwoju realizowanych w gminach, wspierając promocję lokalnych marek lokalnych marek i popularyzację wiedzy; zwłaszcza w odniesieniu do finansowania i wspierania innowacyjnych projektów (Adamowicz, Zwolińska-Ligaj 2018b, s. 137-138, Adamowicz, Zwolińska-Ligaj 2017, s. 18-20).

Podobne wnioski płyną z badań zrealizowanych na terenie województwa wielkopolskiego. Ujawniają one istotną rolę, jaką mają do wypełnienia samorządy lokalne, które będąc najbliżej przedsiębiorców, mogą wspierać ich rzetelną informacją w zakresie dostępnych form pomocy. Tak widziana rola lokalnych samorządów jest możliwa tylko w przypadku wzmacniania ich wiedzy i świadomości w zakresie zachodzących w regionie procesów innowacyjnych (*Program strategiczny Proinnowacyjny samorząd lokalny*..., dostęp z dn. 15.09.2018).

Badania innowacyjności w organizacjach sektora samorządowego zrealizowane na terenie województwa podkarpackiego ujawniły m.in. dwie grupy barier innowacyjności. Zidentyfikowano zarówno zewnętrzne, jak i wewnętrzne determinanty postaw i działań innowacyjnych. Pierwsze tkwią w obiektywnych uwarunkowaniach systemowych wyrażających się m.in. w postaci uregulowań formalnoprawnych, możliwościach lokalnych budżetów, strukturze własnych i zleconych zadań samorządów. Drugie zlokalizowane są w sferze świadomości indywidualnej i grupowej i objawiają się w wyraźnie artykułowanej obawie przed ryzykiem i zmianami, a także w tendencji do swego rodzaju bierności i zachowawczości (Tuziak 2016).

Rozważania zaprezentowane w niniejszym rozdziale prowadzą do wniosku o potrzebie systemowego ujmowania procesów innowacyjności lokalnej, uwzględniającego kontekst lokalnego kapitału terytorialnego stanowiącego bazę uczestnictwa lokalnego układu we wszystkich fazach procesu innowacyjnego. Innowacje lokalne ujęte są w niniejszej pracy jako ogół działań innowacyjnych wszystkich podmiotów lokalnych, reprezentujących sektor gospodarczy, społeczny i samorządowy podejmowanych na terenie jednostki administracyjnej (gminy) wykorzystujących w różnym zakresie i skali międzysektorowe oraz wewnątrzsektorowe powiązania/relacje i zasoby lokalne oraz zasoby i powiązania z podmiotami otoczenia, których efekty mogą ujawniać się zarówno w skali funkcjonowania pojedynczych podmiotów, jak i przyczyniać się do osiągania celów rozwojowych jednostki terytorialnej (gminy), jak i grupy jednostek terytorialnych (grupy gmin). Podmiotem zdolnym do formułowania celów, kierunków lokalnej innowacyjności, doboru i wdrażania narzędzi wspierających innowacyjność lokalną w warunkach uspołecznienia tego procesu są władze samorządowe (samorząd gminy). Systemowe, kompleksowe podejście do innowacyjności lokalnej, uwzględniające potrzebę wprowadzania pozytywnych zmian zarówno w wymiarze gospodarczym, społecznym, jak i ekologicznym powinno być zgodne z paradygmatem wyznaczanym przez koncepcję zrównoważonego rozwoju.

Rozważania nad lokalnymi innowacjami uwzględniające specyfikę wiejskich i miejsko-wiejskich systemów terytorialnych kierują zainteresowanie badawcze w stronę koncepcji inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich.

Rozdział 3

Inteligentny rozwój jako koncepcja rozwoju obszarów wiejskich

3.1. Istota i koncepcje rozwoju obszarów wiejskich

Obszary wiejskie charakteryzują się kryteriami przestrzennymi, społecznymi i ekonomicznymi. Cechy te łącznie generują zespół współpowiązanych, przypisanych danemu obszarowi uwarunkowań rozwojowych, które ujawniają, szczególnie w przypadku obszarów położonych poza zasięgiem oddziaływania obszarów miejskich, istotne bariery rozwoju. K. Heffner (2011b, s. 60-61) wśród czynników warunkujących przebieg procesów rozwojowych na obszarach wiejskich dostrzega m.in.: położenie w przestrzeni geograficznej, położenie w strukturach ekonomicznych, uwarunkowania środowiska przyrodniczego (w tym m.in. walory krajobrazowe), jakość środowiska człowieka (w tym zanieczyszczenia, ingerencje w krajobraz), poziom rozwoju infrastruktury technicznej i społecznej, aktywność i efektywność działań samorządów lokalnych oraz przedsiębiorczość i innowacyjność społeczności lokalnej. Jak zauważa K. Zawalińska (2012, s. 584), ujawniające się na obszarach wiejskich problemy rozwojowe w dużej mierze są konsekwencją ich niedostatecznie zdywersyfikowanej struktury gospodarki opartej na sektorze rolniczym, który charakteryzuje znaczna wrażliwość na zmiany koniunkturalne, zmiany warunków meteorologicznych oraz różnego rodzaju ryzyka wpływające na warunki i efekty produkcji rolniczej.

Jerzy Bański, rozpatrując specyfikę obszarów wiejskich, dostrzega takie ich cechy jak: otwarty krajobraz, niska gęstość zaludnienia, przewaga ludności związanej z gospodarką rolną i leśną, tradycyjny styl życia (bliski naturze) i zwyczaje, ekstensywne użytkowanie ziemi (głównie rolnicze i leśne), rzadka zabudowa i rozproszone osadnictwo oraz poczucie mieszkańców, że mieszkają na wsi (Bański 2011, s. 41). Specyfika uwarunkowań i problemów rozwojowych obszarów wiejskich znajduje

swoje odzwierciedlenie w formułowanych ujęciach kategorii rozwoju obszarów wiejskich.

W ogólnym ujęciu przyjąć można, że rozwój społeczno-gospodarczy na obszarach wiejskich wiąże się ze zmianami ilościowymi i jakościowymi w sposobach i wynikach gospodarowania oraz relacjach między czynnikami produkcji (Zarębski 2002 s. 43). Zdaniem M. Stanny celem procesów rozwojowych na obszarach wiejskich powinno być tworzenie takich struktur gospodarczych i społecznych w środowisku lokalnym, które są w stanie generować godziwe dochody mieszkańców, zaspokajać ich zróżnicowane aspiracje, poprawiać dostępność dóbr i usług publicznych, ograniczając przy tym niekorzystne zjawiska takie jak np. monofunkcyjność gospodarki lokalnej, depopulację czy też bezrobocie (Stanny 2013, s. 53). W innym ujęciu rozwój obszarów wiejskich można zdefiniować jako wielopoziomowy, wielopodmiotowy i wieloaspektowy proces kreowania nowych produktów i usług i powiązanych z nimi nowych rynków (van der Ploeg i in. 2000, s. 396).

Obserwacja współczesnych procesów rozwojowych obszarów wiejskich każe dostrzec ważny ich wymiar ze zmianami funkcji realizowanych przez nie na rzecz społeczeństwa. Wyrażają się one przede wszystkim w ograniczaniu roli funkcji rolnictwa i zwiększającej się roli pozarolniczej działalności gospodarczej, w tym wzroście zalesienia i funkcji związanych z leśnictwem, turystyką, a także rosnącym znaczeniu funkcji środowiskowej oraz funkcji społecznych i kulturowych, w tym rozwoju osadnictwa na wsi, rozwoju infrastruktury technicznej i społecznej, większej aktywności społeczności lokalnych (Wilkin 2007, Kłodziński 2010, Niedzielski 2015).

Współczesne koncepcje rozwoju obszarów wiejskich uwzględniają różną rangę czynników rozwoju obszarów wiejskich i w różny sposób ujmują związki występujące między nimi. Podejmowane są m.in. problemy roli rolnictwa w gospodarce obszarów wiejskich, zależności między sektorem rolniczym i pozarolniczym, funkcji tego sektora wypełnianych na rzecz społeczeństwa, sposobów i kierunków wykorzystania zasobów naturalnych obszarów wiejskich czy kształtu polityki rozwoju realizowanej względem wsi i rolnictwa (Zwolińska-Ligaj 2015b, s. 29).

W ciągu ostatnich dekad koncepcje rozwoju obszarów wiejskich ewoluowały. Po II wojnie światowej przyjęto podejście do rozwoju oparte na idei modernizacji. Centra miejskie postrzegano jako bieguny wzrostu, podczas gdy obszary wiejskie uważano za terytoria zacofane, dlatego też rozwój obszarów wiejskich miał orientację egzogeniczną (Ward i in. 2005). Dążenie do intensyfikacji produkcji rolnej, mechanizacja i industrializacja procesów rolniczych, po II wojnie światowej znacząco wpłynęły na środowisko, gospodarkę i społeczeństwo i, pomimo wysiłków mających na celu promowanie specjalizacji rolniczej obszarów wiejskich, doprowadziły ostatecznie do kryzysu sektora (Woods 2011).

Po latach 60. pojawiły się głosy krytyczne, kwestionujące paradygmat modernizacji. Kryzys gospodarczy lat 70. ujawnił, że polityka regionalna rozwinięta ze scentralizowanej perspektywy wdrażania modernizacji nie była w stanie generować zrównoważonego rozwoju w regionach peryferyjnych. W rezultacie zaczęła wyłaniać się idea rozwoju terytorialnego, przyjmująca lokalną perspektywę, koncentrującą się bardziej na ludziach niż na produktywności. Powoli koncepcja związana ze

wzrostem gospodarczym zaczęła nabierać jakościowego wymiaru, który zwracał uwagę na charakter, jakość i trwałość tego wzrostu (Pike i in. 2007).

W latach 80. XX w. formowała się koncepcja zrównoważonego rozwoju. Stała się ona kluczowym elementem polityk, planów i strategii – na poziomie zarówno lokalnym, regionalnym, krajowym, jak i międzynarodowym. W naukach społecznych podniesiono ją do rangi nowego paradygmatu (Wilkin 2010, Dacko, Dacko 2018).

Zrównoważony rozwój stanowi swoisty kompromis między celami środowiskowymi, gospodarczymi i społecznymi warunkującymi dobrobyt obecnych i przyszłych pokoleń. W aspekcie ekonomicznym oznacza nie tylko zaspokojenie dzisiejszych potrzeb, lecz także zabezpieczenie zasobów koniecznych do zaspokojenia potrzeb przyszłych pokoleń (kapitału naturalnego, materialnego wytworzonego przez człowieka, intelektualnego i społecznego). W aspekcie ekologicznym zrównoważony rozwój oznacza ustalenie i nieprzekraczanie granic systemu przyrodniczego dla działań człowieka. Natomiast w aspekcie społecznym utożsamiany jest z edukacją i uzyskaniem zdolności rozwiązywania głównych problemów społecznych oraz partycypację w procesach rozwojowych całego systemu (Cegis i in. 2009).

Ideą przewodnią zrównoważonego rozwoju jest zachowanie środowiska i zasobów przyrodniczych dla przyszłych pokoleń, ale nie tyle przez pojmowaną tradycyjnie bezpośrednią ochronę środowiska, ile głównie przez zmianę modelu rozwoju cywilizacyjnego. Zmiany powinny polegać na: modyfikacji modelu konsumpcji (z mniejszą presją na środowisko) i systemu wartości oraz na przyjęciu takiego sposobu gospodarowania, przy którym presja na środowisko nie przekracza jego zdolności do samoregulacji (Zegar 2003).

Operacjonalizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju umożliwiającej jej praktyczną realizację służyło określenie zasad zrównoważonego rozwoju – wytycznych dla rządzących i obywateli. Najbardziej obszerny katalog zasad możliwych do implementacji, głównie z poziomu polityki międzynarodowej i polityk krajowych, sformułowano w deklaracji z Rio, na Szczycie Ziemi „Środowisko i Rozwój" w 1992 r. Można je sklasyfikować jako zasady równoważenia, trwałości i zasadę sprawiedliwości wewnątrz i międzypokoleniowej (Borys 2016).

Rozwój koncepcji zrównoważonego rozwoju powodował potrzebę wypracowania jej odniesień do różnych obszarów funkcjonalnych i sektorów gospodarki, w tym do rolnictwa i obszarów wiejskich. W przypadku rolnictwa i obszarów wiejskich występowanie silnych interakcji między rolnictwem a stanem środowiska na obszarach wiejskich spowodowało zainteresowanie zrównoważonym rozwojem wsi i rolnictwa na początkowych etapach formułowania koncepcji zrównoważonego rozwoju (Kociszewski 2011). Już w przyjętej w 1992 r. Agendzie 21 postulującej włączenie zasad zrównoważonego rozwoju w proces prowadzenia polityki rolnej podkreślano złożoność relacji pomiędzy sferami: ekonomiczną, społeczną i środowiskową oraz to, że wzmocnienie ekonomicznej pozycji obszarów wiejskich jest podstawą do zachowania ich funkcji społecznych i środowiskowych (*European Commission*…, 2001, s. 3).

Zdaniem S. Paszkowskiego (2000, s. 21) zrównoważony rozwój terenów wiejskich oznacza potrzebę zwiększania wydajności ekonomicznej i społecznej równości, przy respektowaniu i wzmacnianiu ekologicznej integralności środowiska oraz

kulturowej tożsamości społeczności. Tak rozumiany zrównoważony rozwój, zdaniem autora, wymaga przyjęcia podejścia terytorialnego, wielofunkcyjnego oraz demokratycznego. Jest także koncepcją dynamiczną, wynikającą z długoterminowych zmian stosowanych technologii, ewolucji struktur ekonomicznych, postaw społecznych i percepcji społecznej, wzorców postępowania i cech środowiska (Paszkowski 2000, s. 21). W procesie transformacji w kierunku zrównoważonego rozwoju współcześnie dokonuje się przesunięcie od dyskursu instytucjonalnego dotyczącego rozwoju wiejskiego do bardziej lokalnego, zorientowanego na zapewnienie źródeł utrzymania i wykorzystywanie wiedzy kompetentnych aktorów procesów rozwojowych, ważnej z punktu widzenia zwiększania innowacyjności obszarów wiejskich (Bruckmeier, Tovey 2009, s. 267).

Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich jest koncepcją stanowiącą punkt odniesienia dla innych koncepcji rozwoju obszarów wiejskich. Jedną z ważniejszych jest koncepcja rozwoju wielofunkcyjnego, która rozumiana szeroko, z uwzględnieniem szerokiego wachlarza funkcji obszarów wiejskich, traktowana być może jednocześnie jako jeden z filarów zrównoważonego rozwoju (Zwolińska-Ligaj 2015b, s. 30). Dostrzec przy tym należy wpisywanie się w koncepcję zrównoważonego rozwoju zarówno koncepcji wielofunkcyjności obszarów wiejskich, jak i wielofunkcyjności rolnictwa (Wilkin 2010, Adamowicz, Zwolińska-Ligaj 2009). Trzeba zaznaczyć, że ma to miejsce, gdy rozwój funkcji ekonomicznych obszarów wiejskich nie wiąże się z negatywnymi konsekwencjami dla ich sfery przyrodniczej (Adamowicz, Zwolińska-Ligaj 2009, s. 17).

Koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich jest jedną z pierwszych, powszechnie akceptowanych koncepcji uznających złożoność gospodarki obszarów wiejskich (Przygodzka 2009, s. 263-266). Podstawowe jej założenie odnosi się do rozwoju wielu zróżnicowanych dziedzin gospodarki i funkcji obszarów wiejskich oraz jednoczesnego odchodzenia od ich typowo rolniczego charakteru (Woods 2005, Kłodziński 1997).

Według upowszechnionej w literaturze przedmiotu definicji M. Kłodzińskiego (2014, s. 99) rozwój wielofunkcyjny oznacza umiejętne wkomponowanie w wiejską przestrzeń coraz więcej nowych funkcji pozarolniczych, co przyczynia się do zróżnicowania (dywersyfikacji) wiejskiej gospodarki i odejście od monofunkcyjnego rozwoju, opierającego się głównie na produkcji surowców rolniczych. Rozwój wielofunkcyjny według M. Kłodzińskiego (1999, 2014) jest pojęciem wielowymiarowym. Kluczowe miejsce zajmuje w nim rozwój przedsiębiorczości, jednak powinno ono uwzględniać także w szerszym ujęciu problematykę rozwoju lokalnego, dywersyfikacji rolnictwa, rozwoju infrastruktury, kapitału społecznego, a także rozwoju zrównoważonego. Ta złożoność implikuje zaś zadaniem autora potrzebę kompleksowego podejścia do problemów rozwoju obszarów wiejskich. Jednocześnie rozwój pozarolniczych funkcji obszarów wiejskich powinien być skorelowany z charakterem ich zasobów i potencjałem endogenicznym. Właściwe jest więc podejście terytorialne, uwzględniające specyfikę warunków rozwojowych danego terenu wpływającą na różny przebieg procesu wielofunkcyjnego rozwoju w zależności od uwarunkowań lokalnych (Kłodziński, Rosner 1995, Kłodziński 2014). Uznać także trzeba, że, jak zauważa K. Heffner (2015), wielofunkcyjny rozwój nie jest kierun-

kiem rozwoju, który można przyjąć w przypadku każdej gminy. Autor ten dostrzega w procesie rozwoju obszarów wiejskich znaczenie oddziaływania małych miasteczek i większych osiedli gminnych na otaczające je tereny wiejskie.

W rozważaniach nad koncepcjami rozwoju obszarów wiejskich ważne miejsce zajmują czynniki rozwoju i stymulowanie ich, a także poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, czy rozwój ten ma mieć charakter oddolny, odgórny czy zarówno oddolny, jak i odgórny, i w jakim zakresie. Reforma wspólnej polityki rolnej (WPR) w 1992 r. oraz stworzenie i wdrożenie inicjatywy LEADER Wspólnoty Europejskiej wpłynęło w istotny sposób na postrzeganie rozwoju obszarów wiejskich. Sektorowy nacisk zastąpiło nowe przekrojowe podejście, które umożliwiło poczynienie postępów w osiąganiu spójności terytorialnej (Barke, Newton, 1997). Trzy główne cechy tego nowego ukierunkowania to wykorzystanie zasobów dostępnych na terytorium, lokalna kontrola procesu rozwoju i zatrzymywanie zysków na danym terytorium (Bowler, 1999). Cechy te doprowadziły do rozwoju endogennego, chociaż późniejsze uznanie roli aktorów zewnętrznych w procesie rozwoju lokalnego sugerowało, że podejście egzogenne i endogeniczne są diametralnie przeciwne, ale nigdy nie mogą być kategoriami wyłącznymi (High, Nemes, 2007).

Zgodnie z podejściem endogenicznym każde terytorium ma własne zasoby gospodarcze, społeczne, technologiczne, instytucjonalne, infrastrukturalne, środowiskowe i kulturowe, które obejmują jego potencjał rozwojowy (Hernando, 2007). Ten nowy model rozwoju przyniósł trzy główne zmiany w stosunku do poprzedniego egzogenicznego modelu: zwrócił uwagę na własne zasoby terytorium, przekształcił lokalne społeczności w protagonistów wysiłków na rzecz rozwoju i umożliwił zintegrowany rozwój na poziomie terytorialnym (Woods, 2011).

Podejście neoendogeniczne jest zmodyfikowaną wersją podejścia endogenicznego. Do podstawowych założeń tej koncpecji należą zorientowanie działalności rozwojowych na maksymalizowanie i zatrzymywanie korzyści wewnątrz układu lokalnego przez waloryzację i wykorzystywanie dostępnych lokalnych zasobów oraz oparcie się na potrzebach, zdolnościach i perspektywach społeczności lokalnych (Ray 1999, s. 278-279). W koncepcji rozwoju neoendogenicznego występuje jedoczesne zaangażowanie podmiotów lokalnych stymulujących i koordynujących lokalne procesy rozwojowe oraz instytucji zewnętrznych, wspomagających oddolne procesy rozwojowe. Poszczególne obszary mogą kształtować swoją politykę rozwojową poprzez odpowiednie sterowanie interwencjami zewnętrznymi (Michalewska-Pawlak 2013, s. 54-55).

Współczesne debaty naukowe i w środowiskach praktyków gospodarczych dotyczące kwestii rozwoju obszarów wiejskich w coraz większym stopniu koncentrują się na potrzebie proponowania zintegrowanych rozwiązań. Rozwój obszarów wiejskich determinuje bowiem zarówno integralność, jak i konkurencyjność procesów. J.D. van der Ploeg i T. Marsden (2008) twierdzą, że rozwój regionalny opiera się na złożonych relacjach wewnętrznych i zewnętrznych oraz interakcjach, które kształtują atrakcyjność i konkurencyjność obszarów pod względem gospodarczym, społecznym, kulturowym i przyrodniczym. Autorzy ci nazywają go rozwijającą się *siecią obszarów wiejskich*, w której koncentracja i jakość interakcji wewnętrznych i zewnętrznych określają ścieżki rozwoju obszarów wiejskich.

Sieć obszarów wiejskich (ang. *rural web*) – model *rural web* – może być traktowany jako nowe i kompleksowe ramy teoretyczne do analizy rozwoju obszarów wiejskich. Empirycznie sieć obszarów wiejskich składa się z interakcji i powiązań, wspólnych standardów podmiotów działających na rzecz rozwoju obszarów wiejskich, zasobów, działań, sektorów i obszarów geograficznych (Ventura i in. 2010). Teoretycznie sieć zaś tworzy się poprzez połączenie 6 różnych wymiarów: endogeniczności, innowacji, kapitału społecznego, zarządzania rynkiem, rozwiązań instytucjonalnych i zrównoważonego rozwoju. Według J.D. van der Ploega i T. Marsdena (2008) wymiary te występują na różnych obszarach wiejskich, są powtarzalne i jednocześnie niejednorodne, w zależności od obszaru. Autorzy ci zauważają również, że analiza procesów rozwoju wymaga jednoczesnego skupienia się na wszystkich wymiarach oraz schematach ich uzupełniania i nakładania się.

Omawiana sieć obszarów wiejskich składa się więc ze wzajemnych i zrównoważonych struktur i rozwiązań jako całości i jest uważana za metodę projektowania rozwiązań rozwoju obszarów wiejskich w celu osiągnięcia efektów synergii. Metoda ta umożliwia koordynację wszystkich wymiarów poprzez identyfikację potencjału synergii rozwoju obszarów wiejskich i jej sił napędowych, planowanie nowych etapów rozwoju i wpływanie na ich jakość.

W odniesieniu do rozwoju endogennego jako filaru „rural web" L. Kitchen, T. Marsden (2009) podkreślają znaczenie wzmacniania wewnętrznych lokalnych zasobów, takich jak środowisko naturalne, dziedzictwo kulturowe, kształtowanie krajobrazu, jakość żywności itp. Duży nacisk kładziony jest również na budowanie rodzinnych firm i promocję towarów wytwarzanych przez lokalnych producentów i przetwórców oraz kształtowanie krótkich łańcuchów dostaw. Podkreśla się potrzebę rozwoju zasobów ludzkich i ich wzajemną komunikację oraz wzmocnienie lokalnego potencjału wiedzy. Analizując zarządzanie rynkiem, autorzy (van der Ploeg, Marsden 2008) koncentrują się głównie na lokalnym rynku, strategiach marketingowych i budowaniu wizerunku. Nieco większy nacisk kładzie się na analizę koherencji. Zgodnie z podejściem opartym na sieci obszarów wiejskich spójne powinny być: rozwój zasobów ludzkich, osiąganie korzyści skali oraz poszukiwanie nowych możliwości współpracy i partnerstw między podmiotami rozwoju obszarów wiejskich (van der Ploeg, Marsden 2008).

Kluczowym czynnikiem rozwoju obszarów wiejskich jest innowacyjny rozwój produktu. Zarówno w teorii, jak też w praktyce często analizuje się możliwości i efekty działalności innowacyjnej na obszarach wiejskich i podkreśla znaczenie w tym zakresie inkubatorów rozpowszechniania innowacji (Pakeltienė 2015). Skuteczne wdrażanie innowacji wymaga zarówno spójności podmiotów działających na rzecz rozwoju obszarów wiejskich, jak i silnej kultury współpracy, dialogu i komunikacji. Poziom rozwoju kapitału społecznego ma istotny wpływ na rozwijanie potencjału synergii. Kapitał społeczny jest jednym z elementów „rural web". W modelu tym nacisk kładzie się na działania zbiorowe, które nie tylko tworzą nowe sieci podmiotów działających na rzecz rozwoju obszarów wiejskich, nowe zobowiązania i ustalenia, ale także generują pożądane efekty synergii. Sieć obszarów wiejskich i jej elementy są uważane za narzędzie służące ujawnieniu potencjału synergii rozwoju obszarów wiejskich w tym sensie, że zintegrowane i złożone rozwiązania dla

rozwoju obszarów wiejskich same prowadzą do kolejnych, innowacyjnych i niestandardowych rozwiązań. Nowe ramy instytucjonalne służą rozwiązaniu problemów związanych ze współpracą i wspieraniem współpracy między podmiotami zaangażowanymi w rozwój obszarów wiejskich. Powinny one wspierać rozwój powiązań funkcjonalnych między obszarami wiejskimi, stymulować rozwój partnerstw podmiotów publicznych i indywidualnych, inspirować rozwiązania wpływające na zmniejszanie kosztów transakcyjnych, pobudzać rozwój spółdzielni producentów, wzmacniać integrację obszarów wiejskich i miejskich.

Sieć obszarów wiejskich stanowi mniej lub bardziej spójną całość zasobów wiejskich, podmiotów, działań, powiązań, transakcji, sieci i pozytywnych efektów zewnętrznych, które z kolei wspierają i wzmacniają proces rozwoju obszarów wiejskich. W bardziej abstrakcyjnym ujęciu sieć obszarów wiejskich może być rozumiana jako mniej lub bardziej zintegrowana całość różnych form „kapitału": ekologicznego, gospodarczego, społecznego, kulturalnego i ludzkiego. Jeżeli w ramach tej całości kapitał ekologiczny wypełnia znaczącą, specyficzną dla regionu i integrującą rolę, elementy sieci traktować można jako różne formy kapitału terytorialnego (van der Ploeg, Marsden 2008, s. 225).

Model teoretyczny „rural web" wykorzystywany był w realizacji rozmaitych badań (Pakeltienė 2015). Zaletą tego modelu jest, że stanowi nie tylko zintegrowaną podstawę teoretyczną dla nowego paradygmatu rozwoju obszarów wiejskich, ale także może być używany jako narzędzie diagnostyczne, do oceny potencjału rozwojowego obszarów wiejskich i jako narzędzie analityczne do analizy i porównania różnych procesów rozwoju obszarów wiejskich (Guinjoan i in. 2016).

Procesy stymulowania rozwoju obszarów wiejskich wymagają podejścia terytorialnego, opartego na teorii rozwoju lokalnego i regionalnego (Zwolińska-Ligaj 2015b, s. 32). Wiążą się one m.in. z potrzebą rozwijania wiedzy, umiejętności i kształtowaniem pożądanych postaw władz lokalnych, przedsiębiorców, dbałością o wzmocnienie współpracy podmiotów lokalnych i regionalnych, zapewnieniem dbałości o korzyści dla lokalnych podmiotów z uczestnictwa w sieciach współpracy, rozwijaniem powiązań między władzami lokalnymi, regionalnymi, krajowymi i UE w celu pobudzania rozwoju inicjatyw oddolnych (Terluin 2003, s. 342-343). Postulaty te w znacznym stopniu wiążą się z działaniami ukierunkowanymi na tworzenie warunków sprzyjających ujawnianiu się innowacji w środowiskach lokalnych i regionalnych.

Przedstawione rozważania pozwalają dostrzec złożoność i wielowymiarowość procesu rozwoju obszarów wiejskich oraz potrzebę uwzględnienia w tych procesach dynamicznych zmian ekonomicznych, społecznych i technologicznych ujawniających się w ich otoczeniu, a także specyfikę potencjału rozwojowego. Współczesne warunki otoczenia procesów rozwojowych implikują potrzebę uwzględnienia budowy konkurencyjności obszarów wiejskich w której istotną rolę wypełnia dostępność i wykorzystywanie wiedzy oraz rozwój szeroko rozumianej innowacyjności. Potrzebie tej wychodzi naprzeciw koncepcja inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich.

3.2. Geneza i istota koncepcji inteligentnego rozwoju wsi

W świetle ewolucji koncepcji rozwoju obszarów wiejskich powszechnie akceptowalną, aksjologicznie umocowaną i politycznie postulowaną do wdrażania stała się koncepcja zrównoważonego rozwoju. W wymiarze praktycznym wdrażanie zrównoważonego rozwoju spotyka jednak istnieje wiele trudnych do przezwyciężenia barier (Guzal-Dec 2018a). Zrównoważony rozwój, choć teoretycznie możliwy i potrzebny, wciąż ma charakter bardziej postulatywny i życzeniowy niż praktyczny (Dacko, Dacko 2018). Zdaniem autorki nową perspektywę dla skutecznego wdrażania zrównoważonego rozwoju otwiera koncepcja inteligentnego rozwoju.

Rozwój terytorialny obserwowany w krajach Europy Zachodniej od połowy lat 50. XX w. przyczyniał się do wzrostu nierówności i ujawnił relacje konkurowania pomiędzy terytoriami. W tych warunkach wystąpiła potrzeba odwołania się do polityk, które kładą jednoczesny nacisk na równowagę, spójność społeczną i konkurencyjność. Cele zrównoważonego wzrostu i konkurencyjności, mimo że przeciwstawne w powierzchownej analizie, mogą być z sukcesem połączone w koncepcji inteligentnego rozwoju (Szczech-Pietkiewicz 2015). W jej realizacji zasadnicze znaczenie mają zaś potencjał wewnątrzregionalny i endogeniczne teorie rozwoju regionalnego (Greta 2014, s. 47).

W polityce Unii Europejskiej postulaty wdrażania koncepcji inteligentnego rozwoju pojawiły się w przyjętym w 2010 r. przez Radę Europejską dokumencie *Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*. Założenia strategii eksponują powiązanie rozwoju z rozwojem gospodarki opartej na wiedzy i innowacji. W szczególności w strategii *Europa 2020* stwierdzono, że inteligentny rozwój oznacza uzyskanie lepszych wyników w dziedzinach:

- edukacji, poprzez zachęcanie do: nauki, studiów i podnoszenia kwalifikacji;
- badań naukowych i innowacji, dzięki tworzeniu nowych produktów i usług, które wpłyną na zwiększenie wzrostu gospodarczego i zatrudnienia umożliwia ona rozwiązywanie problemów społecznych;
- społeczeństwa cyfrowego, wykorzystującego technologie informacyjne i komunikacyjne.

W strategii *Europa 2020* zaproponowano realizację w okresie do 2020 r. pięciu celów do wkomponowania w narodowe strategie rozwojowe, do których należały: działania w obszarze zatrudnienia, badań i innowacji, zmian klimatycznych i energii, edukacji oraz zwalczania ubóstwa. W samej strategii *Europa 2020* ustanowiono trzy wzajemnie powiązane priorytety ukierunkowane na wzrost inteligentny, zrównoważony i inkluzywny. Ustanowiono konkretne parametry i kryteria dla poszczególnych priorytetów, odnoszących się także do rolnictwa i obszarów wiejskich (Adamowicz, Zwolińska-Ligaj 2018a).

W ramach priorytetu „Inteligentny wzrost" w strategii *Europa 2020* wypracowano koncepcję inteligentnych specjalizacji dla krajów i regionów. Koncepcję inkorporowano także do innych strategii i włączono w ramy finansowania w perspektywie finansowej 2014-2020 (Adamowicz, Zwolińska-Ligaj 2018a, Foray i in. 2011). Konkretyzacja pojęcia inteligentnych specjalizacji regionów miała miejsce już w 2008 r.,

a w latach 2010-2014 nastąpiło jej rozwinięcie i wpisanie w ramy strategii *Europa 2020* (Kardas 2014). Odtąd stała się przedmiotem zainteresowania zarówno polityków, jak i naukowców. Skupiono w niej wiedzę teoretyczną oraz doświadczenia praktyczne związane z rozwojem terytorialnym i polityką regionalną UE. Koncepcja inteligentnych specjalizacji została wykorzystana do wspierania innowacji i innowacyjności zarówno dla obszarów miejskich, jak i wiejskich oraz rozwoju rolnictwa. Idea inteligentnych specjalizacji jest oparta na założeniu, że ani kraje członkowskie UE, ani żaden inny region nie mogą samodzielnie osiągać satysfakcjonujących wyników we wszystkich dziedzinach gospodarki, a szczególnie w sferze nowych technologii i innowacji (Pilarska 2014). Inteligentne specjalizacje dostarczają możliwości osiągania wzrostu ekonomicznego we wszystkich regionach i krajach, zarówno tych lepiej, jak i słabiej rozwiniętych. Koncepcja ta daje bowiem dwie możliwości oddziaływania na procesy rozwoju. Pierwsza wymaga skupiania się na wybranych obszarach, w których dąży się do pełnego wykorzystania istniejącego potencjału, a druga wymaga koncentracji na specyficznych domenach, w celu koordynowania specyficznych i oryginalnych obszarów kompetencji w regionie (Foray i in. 2011). W debacie nad dostosowaniem polityki regionalnej do strategii *Europa 2020* podnosi się także problem potrzeby dostosowania polityki innowacji do otoczenia regionalnego poprzez uwzględnienie regionalnych, soecyficznych w każdym regionie, wzorców innowacji z uwzględnieniem ich nielinearności (np. Camagni, Capello 2013b).

Wobec potrzeby wdrażania założeń strategii *Europa 2020* pojawiła się koncepcja inteligentnych obszarów wiejskich (inteligentnych wiosek) – ang. *smart village* (*EU Action for smart villages...,* 2017). Koncepcja ta odnosi się do obszarów wiejskich i społeczności, które chcą opierać rozwój o swoje mocne strony i posiadane zasoby. W *smart village* tradycyjne i nowe sieci i usługi są wzmocnione za pomocą technologii cyfrowych, telekomunikacyjnych, innowacji i lepszego wykorzystania wiedzy, z korzyścią dla mieszkańców i przedsiębiorstw (za: Zwolińska-Ligaj, Guzal-Dec, Adamowicz 2018, s. 255)[11]. Spodziewać się można, że koncepcja ta będzie wypełniała coraz większą, wiodącą rolę w realizacji programów rozwoju wsi i rolnictwa współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej po roku 2020 (Wójcik 2018, s. 7).

Koncepcja inteligentnego rozwoju, obok koncepcji inkluzywnego rozwoju, jest konsekwencją poszukiwania sposobów urzeczywistnienia koncepcji zrównoważonego rozwoju wobec pogłębiających się problemów rozwoju obszarów wiejskich i wyzwań związanych ze zmianami klimatycznymi. W dokumentach Unii Europejskiej pojęcie *smart village* pojawia się od niedawna (*EU Action for smart villages...,* 2017, *Villages and small*..., 2017, *Bled Declaration* 2018, *Smart villages revitalizing rural services* 2018, *Digital and social innovation*..., 2018 za: Guzal-Dec 2018b, s. 33).

Idea inteligentnych wiosek pozostaje zbieżna z celami i rekomendacjami *Deklaracji z Cork* z 2016 r. – *Lepsze życie na obszarach wiejskich* będącej kontynuacją i rozwinięciem *Deklaracji z Cork* z 1996 roku (*Cork 2.0*..., 2016, *Bled Declaration*..., 2018). W Deklaracji Komisji Europejskiej z Cork z 1996 r. *Żywotne obszary wiejskie* w odniesieniu do wskazanych w niej priorytetów: dywersyfikacji społeczno-ekonomicznej wsi i zrównoważenia wskazano następujące postulaty: „Wsparcie dla

[11] Idea inteligentnych wiosek to początek wdrażania celów i rekomendacji z deklaracji Cork 2.0 na rzecz wyższego standardu życia na obszarach wiejskich.

dywersyfikacji działalności gospodarczej i społecznej musi koncentrować się na zapewnieniu ram dla samopodtrzymujących się inicjatyw prywatnych i społeczności lokalnych: usług biznesowych, odpowiedniej infrastruktury, edukacji, szkoleń, integracji postępów w technologii informacyjnej, wzmocnienia roli małych miast jako integralnej części obszarów wiejskich, a także promowaniu rozwoju żywotnych społeczności wiejskich i odnowy wsi. Jednocześnie polityki powinny promować rozwój obszarów wiejskich, który podtrzymuje jakość europejskich krajobrazów wiejskich charakteryzowanych przez zasoby naturalne, różnorodność biologiczną i tożsamość kulturową" (*The Cork*..., 1996, za: Guzal-Dec 2018b, s. 34).

Wizja obszarów wiejskich nakreślona w drugiej deklaracji z Cork z 2016 r. zwracała uwagę na ciągle występujące różnice między miastem i wsią, zwłaszcza w zakresie digitalizacji, transportu, komunikacji i stanu rozwoju usług. Deklaracja Cork 2.0. stała się podstawą refleksji dotyczącej przyszłości wsi w krajach członkowskich UE (EC 2017).

Jako katalizator wdrażania koncepcji inteligentnej wsi przyjmuje się inicjatywę Unii Europejskiej LEADER od początku jej funkcjonowania, a szczególnie obecnie w formule CLLD – ang. C*ommunity-Led Local Development* / RKSL – koncepcji *Rozwoju Kierowanego przez Społeczność Lokalną*, gdyż jest ona przejawem włączenia podejścia terytorialnego w koncepcję rozwoju obszarów wiejskich (Guzal-Dec 2018b, s. 34).

W inteligentnym rozwoju obszarów wiejskich priorytetem staje się wielopłaszczyznowa aktywność proinnowacyjna podmiotów rozwoju lokalnego, w tym samorządów, społeczności wiejskich, instytucji wsparcia, ukierunkowana na modernizację obszarów wiejskich, zarówno w wymiarze ekonomicznym, jak i społecznym, związanym z rozwijaniem świadomych postaw obywatelskich i wspólnotowych. Kluczowa jest modernizacja usług publicznych i usług samorządu dla społeczności lokalnych za pomocą technologii cyfrowych, które powinny wspomagać szybszy przepływ informacji do mieszkańców wsi, ograniczać liczbę wyjazdów poza miejsce zamieszkania w celu skorzystania z usług, a w konsekwencji prowadzić do poprawy jakości życia na obszarach wiejskich (Wójcik 2018, s. 7).

Koncepcja inteligentnego rozwoju wsi formułowana jest, w pewnym stopniu, jako analogia do koncepcji *smart city* w zakresie jej konceptualizacji i operacjonalizacji, gdzie wskazuje się sześć podstawowych wymiarów *smart*: inteligentne zarządzanie, gospodarka, mobilność, środowisko naturalne, społeczeństwo i jakość życia oraz jako narzędzie realizacji *smart specialization* (Guzal-Dec 2018b, s. 33). Nie jest ona koncepcją odpowiednią wyłącznie dla obszarów miejskich, koncentrujących czynniki rozwoju i zdolnych do wdrażania wysoce innowacyjnych rozwiązań w obszarach nowoczesnych technologii. Obszary wiejskie i małe osiedla, podejmując działania oparte na endogenicznym rozwoju i inteligentnych społecznościach, mogą przełamać problemy rozwoju nie koncentrując się wyłącznie na wzmacnianiu nowoczesnej infrastruktury i intensywnej pozarolniczej działalności produkcyjnej (Józsa i in. 2017, s. 13). Koncepcja *smart village* zakłada bowiem, że postęp technologiczny skutecznie zintegrowany z innymi inicjatywami rozwoju obszarów wiejskich, może stworzyć nowe możliwości zwiększenia dochodów, świadczenia usług i wzmocnienia społeczności, co znacząco poprawia jakość życia na wsi (van Gevelt, Holmes 2015).

Nowe technologie, a tym samym nowe kanały komunikacji społecznej, wymiany informacji przyczyniać się mogą do kształtowania szeregu pozytywnych zjawisk i procesów w przestrzeni wiejskiej. Jednym z nich jest wzmacnianie przywiązania ludzi i organizacji do danego miejsca, co z kolei ma znaczenie dla kształownaia postaw w zakresie zainteresowania sprawami gminy. Do innych efektów upowszechniania nowoczesnych technologii w środowisku wiejskim zaliczyć można wzmacnianie usieciowienia rozumianego jako tworzenie się grup ludzi i instytucji, które kierują się określonymi priorytetami w rozwiązywaniu problemów rozwoju lokalnego. W tym zakresie innowacje technologiczne służyć mogą usprawnieniu procesu formułowania strategii rozwoju lokalnego i poprawie jakości życia. Nie bez znaczenia jest także wpływ nowoczesnych technologii na poprawę łączności – możliwości transferu informacji – oraz rozwój przestrzeni wirtualnej i mobilności, co tworzy społeczne poczucie istnienia różnorodności (Wójcik 2018, s. 9).

W koncepcji *smart village* ważna jest technologia, podobnie jak inwestycje w infrastrukturę, rozwój biznesu, kapitał ludzki, potencjał i budowanie społeczeństwa obywatelskiego. Ważne jest również dobre zarządzanie (*good governance*) i zaangażowanie obywateli (*EU Action for smart villages*..., 2017). M. Wójcik (2018, s. 10) wśród najważniejszych płaszczyzn koncepcji inteligentnego rozwoju wymienia następujące:

- usługi publiczne, które zaspokajają potrzeby mieszkańców w zakresie m.in. edukacji, ochrony zdrowia, bezpieczeństwa i mieszkalnictwa;
- zarządzanie oraz współzarządzanie przestrzenią gminy, w tym partycypacja społeczna w podejmowaniu działań i decyzji o ich współfinansowaniu;
- kreatywność społeczna (społeczności lokalnych), zwłaszcza w poszukiwaniu innowacyjnych rozwiązań dla pojawiających się problemów społecznych i ekonomicznych;
- innowacje technologiczne w poprawie współdziałania społecznego oraz rozwoju przedsiębiorczości;
- rozwój komunikacji, zwłaszcza nowoczesnych środków łączności, w tym sieci internetowych;
- ochrona środowiska i rozwój nowych form wykorzystywania potencjału przyrodniczego dla społeczeństwa, w tym wzrost znaczenia alternatywnych źródeł energii.

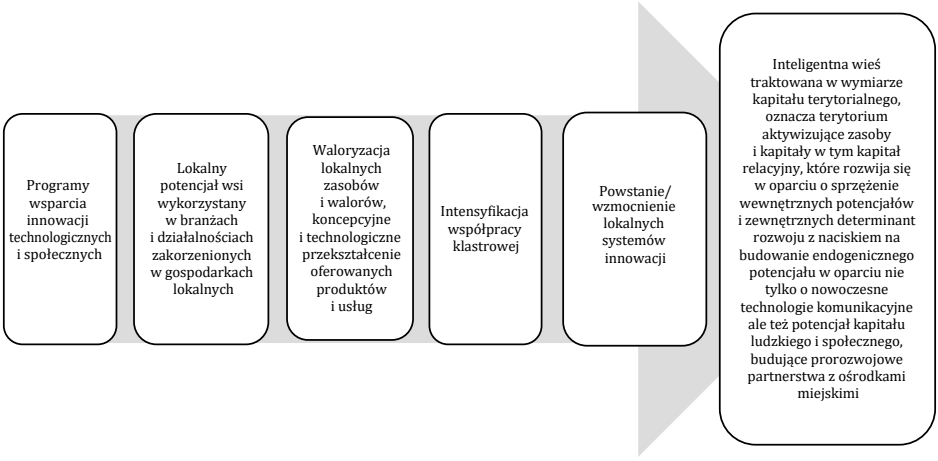
W 2017 r. Parlament Europejski oraz Komisja Europejska zainicjowały działanie UE na rzecz inteligentnych wiosek[12]. Podstawą inteligentnych wiosek mają być

[12] Wyłoniono Grupę Tematyczną Europejskiej Sieci na rzecz Obszarów Wiejskich (ENRD) ds. Inteligentnych Wiosek, która określiła, w jaki sposób społeczności wiejskie w całej Europie opracowują innowacyjne rozwiązania lokalne do rewitalizacji usług wiejskich w takich dziedzinach jak m.in. energia, transport, opieka społeczna oraz rozwoju rolnictwa i przetwórstwa. W 2018 r. w Brukseli odbyło się seminarium zorganizowane przez Europejską Sieć na rzecz Obszarów Wiejskich (ENRD) na temat rewitalizacji usług wiejskich za pomocą innowacji społecznych i cyfrowych. Wydarzenie to wskazało na znaczenie społeczności wiejskich podejmujących inicjatywę w celu zwiększenia usług na obszarach wiejskich, takich jak zdrowie, opieka społeczna, edukacja, energia i mobilność. Rozpoczęto także prace nad projektem pilotażowym opracowania modelu dla inteligentnych ekosocjalnych wsi, które społeczności wiejskie mogą wykorzystać jako „szablon" do zaadaptowania i poprawy swojej sytuacji, a w budżecie UE zabezpieczono wsparcie dla rozwoju 10 inteligentnych wiosek w całej UE, których liczba ma się zwiększać (za: Guzal-Dec 2018b).

lokalne społeczności, które opracowują strategię dotyczącą inteligentnego wykorzystania lokalnych zasobów w rozwoju lokalnym, przy czym niezbędne jest zapewnienie lepszej łączności szerokopasmowej i infrastruktury (*EU Action for smart villages*..., 2017, *Speech*..., 2018; *Smart*..., 2018, *Digital*..., 2018, *Villages*..., 2017, za: Guzal-Dec 2018b).

W koncepcji *smart village* podkreśla się rolę oddolnych działań prorozwojowych podejmowanych przez lokalnych liderów we współpracy z władzami lokalnymi oraz potrzebę zwiększenia innowacyjnego rozwoju obszarów wiejskich głównie przy znaczącym udziale innowacji społecznych. Innowacje społeczne jako katalizator pozytywnych zmian w obszarzez kapitału ludzkiego i społecznego mogą wpłynąć na skuteczniejsze wdrażanie innowacji technologicznych (Krievina, Leimane, Melece 2015, Zajda 2015, Zwolińska-Ligaj, Guzal-Dec, Adamowicz 2018, *Bled Declaration*..., 2018).

Potencjał wewnątrzregionalny i endogeniczne teorie rozwoju regionalnego mają zasadnicze znaczenie w realizacji inteligentnego rozwoju. Zwracają uwagę na lokalny potencjał wsi w postaci kapitału ekonomicznego, społecznego, środowiskowego i kulturowego (Greta 2014, Guzal-Dec 2018b, Bryden, Dawe 1998). Wdrażanie koncepcji inteligentnego rozwoju lokalnego powinno przyczyniać się i przejawiać powstawaniem lokalnych systemów innowacji rozwijających się w oparciu o umacniające się sieci współpracy przedsiębiorstw w określonych branżach (rysunek 5).

Rysunek 5. Mechanizm wdrażania koncepcji *smart village*
Źródło: Guzal-Dec (2018 b, s. 44) na podstawie (Bryden, Dawe 1998, Naldi i in. 2015, Zwolińska-Ligaj, Guzal-Dec, Adamowicz 2018, *Bled Declaration*..., 2018).

Inteligentna wieś traktowana w wymiarze kapitału terytorialnego oznacza terytorium aktywizujące zasoby i kapitały w tym kapitał relacyjny, które rozwija się w oparciu o sprzężenie wewnętrznych potencjałów i zewnętrznych determinant rozwoju z naciskiem na budowanie endogenicznego potencjału w oparciu nie tylko o nowoczesne technologie komunikacyjne, ale też potencjał kapitału ludzkiego i społecz-

nego, budujące prorozwojowe partnerstwa z ośrodkami miejskimi (Guzal-Dec 2018b, s. 45).

Podsumowując rozważania poświęcone genezie i istocie koncepcji inteligentnego rozwoju, zauważyć należy, że tworzy ona podstawy polityki regionalnej odpowiadającej wyzwaniom współczesności wynikającym z umacniania się gospodarki sieciowej i potrzeby podejścia terytorialnego w ramach polityki rozwoju, troski o jakość życia i stan środowiska przyrodniczego, postępowania procesów globalizacji i związanymi z nią dynamicznymi zmianami technicznymi i technologicznymi. Fundament tej koncepcji stanowi proces wzmacniania innowacyjności stanowiącej powszechnie akceptowany czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego zarówno w odniesieniu do poszczególnych podmiotów gospodarczych, jak i terytoriów.

3.3. Podstawy teoretyczne koncepcji inteligentnego rozwoju wsi

Teoretycznych źródeł koncepcji inteligentnego rozwoju w odniesieniu do układów terytorialnych należy poszukiwać w szeregu teorii i koncepcji rozwoju społeczno-gospodarczego i terytorialnego – teorii konkurencyjności terytorialnej, innowacji, kapitału ludzkiego, kapitału społecznego, koncepcji zakorzenienia terytorialnego, terytorialnych systemów produkcyjnych, środowiska innowacyjnego, biegunów wzrostu, rdzenia i peryferii (Dudek, Karwat-Woźniak, Wrzochalska i in. 2016). Teorie te zaprezentowano w pierwszym rozdziale niniejszej pracy, natomiast w bieżącym rozdziale autorka krótko przedstawia ich powiązania z koncepcją inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich.

Szczególnie przydatna w wyjaśnieniu koncepcji *smart village* jest koncepcja zakorzenienia terytorialnego (ang. *embeddedness*) (Granovetter 1985). Przez zakorzenienie terytorialne rozumie się umocowanie różnych podmiotów w określonym środowisku bądź otoczeniu (w sieciach relacji i instytucjach), a także w strukturze regionalnej lub lokalnej. Koncepcja zakorzenienia odwołuje się do wykorzystania lokalnych zasobów w celu rozwoju danego obszaru tak w wymiarze gospodarczym, jak i społecznym. Za jej sprawą powstaje swoisty społeczno-gospodarczy system wzajemnych zależności, który przez odpowiednie zarządzanie zasobami w maksymalny sposób pozwala zachować zyski i korzyści z nich płynące na danym obszarze z użytecznością dla lokalnej społeczności i rozwoju. Przykładem takiego systemu może być system innowacji społecznych, który wynika z określonych uwarunkowań społecznych i gospodarczych i jest zakorzeniony w konkretnym otoczeniu instytucjonalnym. W jego kształtowaniu mogą uczestniczyć różne organizacje funkcjonujące w lokalnej gospodarce, w tym samorządy lokalne, które często pełnią inicjującą i koordynacyjną rolę w tym procesie. Zgodnie z koncepcją zakorzenienia podstawą modelu funkcjonowania lokalnego systemu innowacji społecznych jest ujmowanie procesów gospodarczych (produkcji, dystrybucji, konsumpcji) w kategoriach działań połączonych ze sobą przez wykorzystanie zasobów lokalnych oraz przepływy w ramach inicjatyw społecznych na określonym obszarze (Kołodziejczak 2016, s. 141-142).

W wyjaśnianiu koncepcji *smart village* pomocne są także: teoria gron, teoria produktu podstawowego i nowa teoria handlu, koncepcja terytorialnych systemów produkcji (ang. *territorial production system*), koncepcja środowiska innowacyjnego (fr. *milieu innovateur*), teoria regionów uczących się (ang. *learning region*) oraz koncepcja inteligentnych specjalizacji (ang. *smart specialization*).

Jak wskazuje teoria gron M. Portera, przedsiębiorstwa, firmy działające w pokrewnych sektorach oraz instytucje je otaczające lokalizują swoją działalność w gronach przemysłowych (*industry clusters*) tworząc sieć współpracy. W teorii gron podkreśla się, iż władze państwowe (również szczebla regionalnego i lokalnego) powinny prowadzić politykę wspierającą rozwój gron przemysłowych (Mempel-Śnieżyk 2013).

W teorii produktu podstawowego akcentuje się potrzebę postępującej specjalizacji produkcji przede wszystkim grupy takich towarów, które mają szansę być najbardziej konkurencyjne na rynkach zewnętrznych. Wskazuje się na takie korzyści wynikające ze specjalizacji produkcji jak: obniżenie kosztów transakcyjnych, polepszanie organizacji procesów produkcji oraz podwyższanie jakości wytwarzanych towarów. Zgodnie z nową teorią handlu, specjalizacja produkcji zakłada koncentrowanie się na produkcji kapitałochłonnej w regionach bogatych w kapitał, a produkcji pracochłonnej w regionach o taniej sile roboczej. Dlatego też teoria ta daje podbudowę aplikacyjną nie tylko dla koncepcji *smart city* odnoszącej się do dużych miast, ale również koncepcji *smart village* odnoszącej się do wiejskich jednostek osadniczych (Mempel-Śnieżyk 2013).

W świetle koncepcji *smart village* jednostka osadnicza powinna dążyć do osiągnięcia zdolności do tworzenia i utrzymania tzw. terytorialnych systemów produkcji. Cechą charakterystyczną terytorialnych systemów produkcji jest istnienie obszarów wzrostu, wyspecjalizowanych w jakiejś dominującej dziedzinie produkcji, z dużą liczbą małych, elastycznych i konkurencyjnych przedsiębiorstw, jak i pewien rodzaj klastrów (tzw. *clusters*). Model środowiska innowacyjnego (*milieu innovateur*) podkreśla, iż firma nie jest wyizolowaną jednostką innowacyjną, ale częścią środowiska. Koncepcja ta podkreśla rolę endogenicznego potencjału instytucjonalnego wpływającego w znacznej mierze na tworzenie dynamiki innowacyjnej firm. Można przyjąć, że istnienie środowiska innowacyjnego obok systemu produkcyjnego w regionie będzie miało duży wpływ na możliwości „uczenia się" tego regionu. Do czynnika wiedzy i kreatywności nawiązuje także teoria regionów uczących się, za najważniejszy element przyjmując kreowanie zasobów niematerialnych, czyli kwalifikacji, umiejętności, wiedzy itp. Gwarancję trwałego rozwoju daje zdolność trwałego uczenia się (Mempel-Śnieżyk 2013).

Istotną zmianę podejścia do polityki publicznej ukierunkowanej na innowacyjność na obszarach wiejskich wnosi koncepcja inteligentnych specjalizacji (da Rosa Pires, Pertoldi, Hegyis 2014). Poprzednie ujęcia rozpatrywały innowacje jako zjawisko z zakresu technologii właściwe ośrodkom miejskim nasyconym działalnością firm, instytucji badawczych i edukacyjnych. Współcześnie aktywność proinnowacyjną rozumie się szerzej, jako wspieranie nowych rozwiązań społecznych, opartych na działaniu zbiorowym (kapitale społecznym) w lokalnym kontekście oraz

promocji nowoczesnych koncepcji produkcyjnych i usługowych realizowanych na niewielkich i lokalnych rynkach (da Rosa Pires i in. 2014).

Podsumowując przegląd teorii odnoszących się do istoty i specyfiki funkcjonowania inteligentnych wsi, należy podkreślić, że koncepcja inteligentnej jednostki osadniczej w odniesieniu do warunków wiejskich i specyfiki społeczności wiejskiej posiada swoiste uwarunkowania wdrażania. Ponadto koncepcja ta znajduje się w zalążkowym stadium formułowania, co implikuje wiele trudności aplikacyjnych. Wyzwaniem stojącym przed koncepcją inteligentnego rozwoju wsi jest stworzenie warunków poprawy „żywotności obszarów wiejskich" podnoszących jakość życia mieszkańców oraz przeciwdziałanie problemom depopulacyjnym (Guzal-Dec 2018b, s. 39).

W świetle teorii biegunów wzrostu to obszary dużych miast jednoznacznie jawią się jako bieguny wzrostu, „inteligentne" ośrodki wiejskie stanowią zaś potencjalne bieguny wzrostu, których aktywizacji upatruje się pod warunkiem zaistnienia zjawiska zakorzenienia społecznego. Niezbędna jest jednocześnie współpraca wsi z ośrodkami miejskimi i powiazanie z ich rynkami, co umożliwi pobudzenie wykorzystywania jej endogenicznego potencjału (Guzal-Dec 2018b).

Koncepcja inteligentnego rozwoju, tak eksponowana w polityce Unii Europejskiej, wzbudza także pewne głosy krytyczne. W ramach krytyki koncepcji wskazuje się na niepoprawność nadawania pojęciu rozwój atrybutu inteligentny (Becla, Czaja 2016), uznając, że inteligencja odnosi się człowieka i jego predyspozycji umysłowo-psychologiczno-zmysłowo-osobowościowych (Borys 2016). Trudno zatem odnieść inteligencję do opisu cech procesów społeczno-gospodarczych. Podkreśla się także, że kategoria zrównoważonego rozwoju niejako wchłania i jest pojęciem szerszym wobec inteligentnego rozwoju. Zdaniem S. Czai i A. Becli zrównoważona i trwała gospodarka oparta na wiedzy, jest niczym innym jak strukturalno-funkcjonalnym systemem odpowiadającym rozwojowi inteligentnemu. Należy jednak zauważyć, że rozwój inteligentny, podobnie jak wielofunkcyjny, nie zawsze będzie sprzyjał/zmierzał do zachowania zrównoważenia. W przypadku rozwoju inteligentnego powstaje zagrożenie zachwiania zrównoważenia społecznego w układzie korzystający/posiadający dostęp do technologii, a pozbawieni tego dostępu. Dlatego też, zdaniem autorów, należy wskazać na służebny charakter tych koncepcji w stosunku do potrzeby realizacji celów i przestrzegania zasad zrównoważonego rozwoju.

3.4. Możliwości i bariery implementacyjne koncepcji *smart village*

Inteligentny rozwój wsi nie jest uniwersalną koncepcją w odniesieniu do obszarów wiejskich. Zasadniczym uwarunkowaniem wdrażania koncepcji *smart village* jest różnorodność obszarów wiejskich pod względem odległości, zależności od rynków zewnętrznych i zasobów naturalnych (*Policy Note*..., 2018, s. 13). OECD w *Polityce Wiejskiej 3.0* (ang. *Rural Policy 3*.0) wobec współczesnych wyzwań rozwojowych obszarów wiejskich zaproponowała trzy typy obszarów wiejskich: obszary wiejskie w funkcjonalnym obszarze miejskim (w pełni zintegrowane z tym obszarem), obszary oddalone, ale w dobrej dostępności transportowej do miast (odległość

do godziny dojazdu do miast wielkości min. 50000 tys. mieszkańców, gospodarki miejskie nie są zintegrowane z regionem, jednak znaczna część wzrostu w regionie wiejskim powiązana jest ze wzrostem funkcjonalnego obszaru miejskiego) oraz odległe obszary peryferyjne (wzrost wynika z budowy absolutnych lub komparatywnych przewag, poprawy powiązań z rynkami eksportu, łączenia umiejętności z obszarami przewag komparatywnych i poprawy zaopatrzenia w istotne usługi) (*Policy Note*..., 2018, s. 12, 17).

Największe możliwości adaptacji koncepcji występują w przypadku obszarów sąsiadujących z miejskimi centrami wzrostu – zintegrowanych z obszarami miejskimi, posiadających dużą populację i bazę przemysłową i korzystających z przewagi wielkości rynku oraz efektów zewnętrznych wynikających z bliskości obszarów miejskich. Ważne są także udogodnienia (ang. *amenities*) naturalne i rekreacyjne, kulturowe, rozwój kreatywnych gospodarek wiejskich, a także stan rozwoju sieci i współpracy warunkujących przepływ wiedzy (McCann, Ortega-Argilés 2013, Naldi i in. 2015, Dudek 2018).

W koncepcji inteligentnego rozwoju kluczowym czynnikiem rozwoju lokalnego jest uruchomienie i/lub wzmocnienie impulsów rozwojowych w wyniku wprowadzania innowacji rozumianych jako zbiorowy proces kreowania zmiany społecznej. W takim ujęciu procesów rozwojowych kapitał ludzki i kapitał społeczny stanowią jedną z głównych determinant innowacji.

Wdrażanie koncepcji inteligentnego rozwoju wynika w dużej mierze ze specyfiki społecznej i gospodarczej obszaru, określonych charakterem gminy pojmowanej jako lokalna wspólnota. Ważna jest podatność danej gminy na wystąpienie określonej innowacji technologicznej oraz jej zaadaptowanie przez społeczność i organizacje z jej terenu. Skuteczne wprowadzanie innowacji powinno więc uwzględniać specjalizację społeczno-ekonomiczną gminy, a potrzeby mieszkańców, instytucji i podmiotów gospodarczych tworzyć punkt odniesienia do wypracowania zasad inteligentnego rozwoju. Biorąc pod uwagę perspektywę gminy jako wspólnoty lokalnej, podkreślić należy rolę samorządów terytorialnych w uwzględnieniu w lokalnej polityce rozwoju potrzeby kreowania i wdrażania w układzie lokalnym innowacji. Formalizacja takich działań polegać może na opracowaniu dokumentów strategii rozwoju inteligentnego gminy lub uzupełnienia już istniejących dokumentów, np. strategii rozwoju gminy o odniesienia do realizacji uzasadnionych kierunków innowacji (Wójcik 2018, s. 7-9).

Znaczenie czynnika społecznego i dążenia raczej do wzmacniania „inteligentnych obywateli" zamiast „inteligentnych infrastruktur i systemów" w przypadku obszarów wiejskich podkreślają V. Józsa i in. (2017, s. 13). Autorzy ci postulują podejmowanie działań na rzecz upowszechnienia postaw społeczności lokalnych, szczególnie w młodszych grupach wiekowych, związanych z korzystaniem z nowoczesnych rozwiązań z zakresu technologii informacyjno-komunikacyjnych oraz zrównoważonego rozwoju. Obok znaczenia czynnika społecznego w procesie inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich podkreślają znaczenie instytucji zewnętrznych dostarczających wiedzę, takich jak szkoły średnie i wyższe oraz instytucje badawcze. Rola tych instytucji jest ważna z uwagi na brak dostatecznych kompetencji społeczności lokalnych do podejmowania wymaganych działań. Podmioty te

powinny współpracować z lokalnymi podmiotami społecznymi, stowarzyszeniami, samorządem, szkołami podstawowymi i innymi, tworząc zinstytucjonalizowaną sieć wiedzy i kompetencji (Józsa i in. 2017, s. 21-22).

Obszary peryferyjne wykazują najtrudniejsze warunki do wdrażania koncepcji *smart village*. Ich układy lokalne charakteryzują się słabościami potencjałów endogenicznych, utrudniających wykorzystanie potencjalnych wewnętrznych i zewnętrznych czynników rozwoju oraz ograniczających procesy innowacyjne. Nie mają one takiego samego dostępu do zasobów oraz rynków jak inne typy obszarów wiejskich i różnią się od nich pod względem warunków społeczno-ekonomicznych i struktur społecznych. Charakteryzuje je niska dostępność, ujemny bilans migracyjny i niski poziom wykształcenia mieszkańców. Często nie posiadają one także wystarczającego potencjału własnego dla rozwoju endogennego (Bilbao-Osorio, Rodríguez-Pose 2004, McCann Ortega-Argilés 2013, Naldi i in. 2015). Jednak i w przypadku tych regionów peryferyjnych i jednostek terytorialnych w nich zlokalizowanych wskazuje się na pewne możliwości uruchamiania czynników inteligentnego rozwoju. Coraz częściej w literaturze przedmiotu podkreśla się znaczenie usług związanych z lokalnymi, specyficznymi dla danego miejsca, atrakcjami (*place-based amenities*) (McGranahan i in. 2011, Isserman i in. 2009, Markeson, Deller 2012, Rappaport 2009, Gosnell, Abrams 2011).

W literaturze wskazuje się podział lokalnych *amenities* na obszarach wiejskich na te obejmujące naturalne udogodnienia storzone przez naturę oraz udogodnienia stworzone przez człowieka. Naturalne udogodnienia mogą obejmować zasoby ziemi lub zasoby wodne. Udogodnienia wytworzone przez człowieka obejmują udogodnienia: rekreacyjne – letnie i zimowe obiekty rekreacyjne, udogodnienia społeczne **–** lokalna kultura i tradycja, w tym żywność, rzemiosło, festiwale i sposoby życia. W praktyce, te różne rodzaje udogodnień są współzależne, a ich pozytywne skutki dla rozwoju obszarów wiejskich są wzajemnie powiązane (Markeson, Deller 2012). Udogodnienia są wskazane jako szczególnie ważne dla przyciągania i zatrzymywania tzw. klasy kreatywnej, która przyczynia do rozwoju wiejskich społeczności (McGranahan i in. 2011). Wśród rodzajów udogodnień, które mogą być dostarczane przez wiejskie jednostki osadnicze należy wskazać tu chociażby unikatowość i rozpoznawalność miejsca i jego kultury oraz duże możliwości aktywnego spędzania czasu wolnego. Dlatego też usługi oparte na atrakcjach lokalnych (ang. *amenitiy services*) stanowią ważne aktywa regionów peryferyjnych, ponieważ są one lepiej wyposażone w zasoby naturalne (Isserman i in. 2009). Podobnie Deller i in. (2001) sugerują, że zasoby wiejskie powinny być ponownie skonceptualizowane jako rodzaj kapitału.

Wśród branż mogących stanowić bodziec dla inteligentnego rozwoju wsi wymienia się usługi turystyczne, zdrowotne, rekreacyjne, produkcję ekologiczną, wytwarzanie tradycyjnej żywności, rękodzieło czy usługi kulturalne (Naldi i in. 2015). Stanowią one nierzadko nisze rynkowe wymagające odkrycia i rozwoju w warunkach lokalnych. Uważa się, że obok przeobrażeń w ofercie rynkowej, dla uaktywnienia procesów inteligentnego rozwoju, wiejskie podmioty gospodarcze powinny wprowadzać zmiany organizacyjne i marketingowe, polegające na intensyfikacji współpracy biznesowej (klastry), nawiązywaniu partnerstw publiczno-prywatnych oraz

nowych relacji z obszarami wzrostu. Schemat tych relacji może opierać się na kooperacji z dużym przedsiębiorstwem będącym źródłem wiedzy, technologii, rozwiązań stosowanych na rynkach regionalnych i międzynarodowych, co umożliwi dotarcie do ponadlokalnych rynków zbytu (Teräs i in. 2015).

Kolejnym po części zewnętrznym uwarunkowaniem wdrażania koncepcji *smart village* staje się możliwość budowania prorozwojowych partnerstw z miastami (Guzal-Dec 2018b, s. 45). Dotychczasowe europejskie doświadczenia wdrażania partnerstw miejsko-wiejskich wskazują, że elementem w dużej mierze wpływającym na powodzenie w zawiązywaniu partnerstw jest poziom rozwoju gospodarczego obu obszarów. Przy czym im większe dysproporcje w poziomie tego rozwoju, tym trudniej o taką współpracę. W Polsce rzeczywiste interakcje zachodzą w obszarach metropolitalnych, których zasięg przestrzenny ogranicza się do kilku pierścieni otaczających gmin. Poza tym obszarem interakcje są znacznie słabsze, a przykłady współpracy raczej wyjątkiem niż regułą (Dej, Janas, Wolski 2014).

Wśród cech specyficznych i determinant rozwoju obszarów wiejskich ograniczających wdrażanie koncepcji *smart village* wymienić należy także (Foray, David, Hall 2009, da Rosa Pires i in. 2014, Teräs, Dubois, Sörvik, Pertoldi 2015, Naldi i in. 2015, Dudek i in. 2016, Dudek 2018):

- częsty brak gotowości społeczności wiejskiej do wdrażania zmian;
- niską zdolność innowacyjną oraz poziom kapitału ludzkiego i społecznego;
- dystans przestrzenny, relatywnie gorzej rozwiniętą sieć transportową i komunikacyjną;
- brak współpracy sieciowej, organizacji naukowo-badawczych i instytucji;
- ograniczenia w budowaniu kreatywnej gospodarki;
- niewielką chłonność lokalnych rynków;
- zbyt małą liczbę przedsiębiorstw i gospodarstw rolnych, w tym podmiotów wprowadzających innowacje, niewystarczającą liczbę organizacji odpowiedzialnych za pośredniczenie w wymianie nowej wiedzy oraz dostosowanie jej do lokalnych warunków;
- trudności zarówno inicjowania projektów innowacyjnych, jak i pozyskiwania środków na rozwój innowacji;
- niedostateczny poziom waloryzacji zasobów środowiskowych i kulturowych wynikający w znacznej mierze z ograniczonej akumulacji kapitału ludzkiego i społecznego.

Zyskująca coraz większe zainteresowanie ekonomistów i praktyków życia gospodarczego koncepcja inteligentnego rozwoju inspiruje do formułowania pytań o możliwości wykorzystania jej założeń do kreowania rozwoju obszarów wiejskich w regionach peryferyjnych i o warunki, jakie powinny być spełnione, szczególnie w wymiarze instytucjonalnym, aby skutecznie oddziaływać na procesy rozwojowe.

3.5. Koncepcja operacjonalizacji i pomiaru potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich

Pomiar potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich oparto na współautorskiej koncepcji narzędzia zaproponowanego do przeprowadzenia pomiaru jednostek wiejskich i miejsko-wiejskich z terenu województwa lubelskiego (Zwolińska-Ligaj, Guzal-Dec, Adamowicz 2018). Umożliwił on pogłębienie studiów nad potencjałem inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w zakresach:

- określenia stanu potencjału i specyfiki struktur potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w ujęciu regionalnym;
- określenia stanu potencjału i specyfiki struktur potencjału inteligentnego rozwoju w ujęciu lokalnym – gmin wiejskich i miejsko-wiejskich badanych regionów;
- dokonania przestrzennej charakterystyki potencjału inteligentnego rozwoju w ramach badanych regionów.

Zrealizowany pomiar potencjału inteligentnego rozwoju w ujęciu regionalnym i lokalnym wykorzystano także w procesie doboru regionów i gmin do badań empirycznych. W szczególności ocena potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich (ujętych łącznie obszarów gmin wiejskich i miejsko-wiejskich) w 16 regionach kraju posłużyła do wytypowania trzech województw do badań terenowych. Z kolei ustalony syntetyczny wskaźnik potencjału inteligentnego rozwoju obliczony dla każdej gminy wiejskiej i miejsko-wiejskiej z terenu trzech wytypowanych do badań województw umożliwił dobór gmin do badań terenowych.

Dotychczas nie podjęto prób operacjonalizacji potencjału inteligentnego rozwoju w odniesieniu do obszarów wiejskich. Badania takie, w szczególności dotyczące szczebla lokalnego, są jednak uzasadnione z uwagi na potrzebę koncentrowania się na specyficznych cechach wiejskich jednostek terytorialnych oraz ich skupisk (np. powiatów) w polityce rozwoju obszarów wiejskich. Delimitacja typów jednostek terytorialnych na podstawie kryteriów opisujących potencjał inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich umożliwia rozpatrywanie przestrzeni wiejskiej jako przestrzeni zróżnicowanej pod względem warunków lokalnych procesów rozwojowych. Badania takie mogą służyć poszczególnym jednostkom samorządu terytorialnego na poziomie lokalnym oraz wykorzystane być mogą do kształtowania regionalnej polityki względem obszarów wiejskich uwzględniającej wewnątrzregionalne zróżnicowania jednostek wiejskich i miejsko-wiejskich. Umożliwiają one dokonanie diagnozy potencjału inteligentnego rozwoju i proponowanie działań na rzecz jego wzmocnienia.

Opracowana koncepcja operacjonalizacji potencjału inteligentnego rozwoju na poziomie lokalnym (gminy) odpowiadała podjętej w niniejszej pracy próbie systemowego ujęcia lokalnych procesów innowacyjnych i ich determinant. Przyjęto założenie, że równie ważnymi elementami koncepcji *smart* są elementy infrastruktury „twardej", w tym nowoczesnej, jak sieci informatyczne, jak i elementy miękkie dotyczące m.in. edukacji, zdrowia (Fazlagić 2015). W związku z powyższym w koncepcji pomiaru ujęto zarówno potencjał ważny z punktu widzenia innowacyjnej aktywności przedsiębiorstw, jak również aktywności społecznej oraz działalności lokalnych

władz samorządowych, dostrzegając występujące pomiędzy tymi aktywnościami powiązania. Za ważny wyznacznik potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w kontekście potrzeby kreowania nowych produktów i usług obszarów wiejskich uznano potencjał tworzony przez udogodnienia wiejskie (*amenities*) – zarówno o charakterze naturalnym, jak i kulturowym. W związku zaś z potrzebą rozwijania różnego typu powiazań obszarów wiejskich z obszarami miejskimi (o charakterze ekonomicznym, związane z przepływem wiedzy i in.) w koncepcji pomiaru ujęto elementy infrastruktury technicznej, w tym rozwiązań z zakresu ICT, ułatwiających nawiązywanie relacji i w pewnym stopniu umożliwiające ograniczenie negatywnego wpływu peryferyjnego położenia niektórych gmin względem regionalnych lub subregionalnych, miejskich ośrodków wzrostu.

Celem sformułowanej koncepcji pomiaru potencjału inteligentnego rozwoju było zatem zaproponowanie narzędzia umożliwiającego wielowymiarową diagnozę lokalnych uwarunkowań procesów innowacyjnych i wytypowanie z jego wykorzystaniem jednostek wyróżniających się pod względem poziomu tego potencjału. W założeniu badawczym pogłębiona diagnoza takich jednostek przeprowadzona w oparciu o wielopodmiotowe i wieloaspektowe badania sondażowe przeprowadzone wśród przedstawicieli władz samorządowych i przedsiębiorstw tworzy podstawę do określenia stanu zaawansowania inteligentnego rozwoju, jego efektów lokalnych, źródeł oraz najważniejszych czynników i barier umożliwiającjednocześnie wyprowadzanie wniosków co do możliwości i kierunków wsparcia tych procesów. Inną przesłanką badań nad potencjałem inteligentnego rozwoju w układach lokalnych jest wykazanie ich zróżnicowania pod względem stanu poszczególnych wymiarów potencjału inteligentnego rozwoju.

Potencjał inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich jest kategorią wielowymiarową i, podobnie jak w przypadku innych badań nad złożonymi zjawiskami i procesami społeczno-gospodarczymi (np. rozwojem, wielofunkcyjnością obszarów wiejskich), jego pomiar wiąże się z szeregiem trudności oraz wymaga rozstrzygnięć obarczonych pewną dozą subiektywizmu, wynikających z wiedzy i doświadczeń badawczych osób realizujących badanie.

Z operacjonalizacją potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich wiązało się wiele trudności. Podstawową okazało się określenie stanu zaawansowania inteligentnego rozwoju w ujęciu wynikowym. Problem ten ujawnia się także w przypadku pomiaru kategorii *smart city.* J. Fazlagić (2015) podkreśla, że powszechnie stosowanym miernikiem w badaniu potencjału *smart city* są nakłady na działalność, a tymczasem nie ma możliwości kwatntyfikacji wyników tych nakładów, które są odległe w czasie. Inny problem, który ujawnił się w pracach nad koncepcją pomiaru kategorii *smart village* wynikał z dążenia do zaproponowania uniwersalnego narzędzia pomiaru potencjału inteligentnego rozwoju uwzględniającego specyfikę wiejskich jednostek osadniczych w sytuacji trudności dokonania jednoznacznej oceny niektórych wskaźników w kategorii stymulant lub destymulant rozwoju w zależności od rodzaju jednostki terytorialnej – wiejskiej lub miejskiej (np. przy zmiennej „gęstość zaludnienia", której ostatecznie nie uwzględniono w zestawie zmiennych). Zasadniczą trudność stanowiła ograniczona dostępność danych Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (BDL GUS) na poziomie jednostek gmin-

nych. Ujawniła się ona w odniesieniu do czynników/zmiennych o miękkim charakterze, a także odzwierciedlających stan innowacyjności podmiotów lokalnych oraz poziom rozwoju infrastruktury technicznej. W przypadku niektórych zmiennych problem stanowił także brak możliwości zapewnienia porównywalności czasowej danych (Zwolińska-Ligaj, Guzal-Dec, Adamowicz 2018, s. 11).

Bazując na doświadczeniach operacjonalizacji koncepcji *smart city* (Szczech -Pietkiewicz 2015, Obrębalski 2016, Hajduk 2016), operacjonalizacji koncepcji *smart village* dokonano w ramach diagnozy sześciu następujących wymiarów: zarządzanie, jakość życia, gospodarka, społeczeństwo, środowisko naturalne oraz mobilność. W każdym z wymiarów zaproponowano zestaw wskaźników możliwie dokładnie opisujących ich specyfikę i wartościowych z punktu widzenia kryterium odzwierciedlenia uwarunkowań procesów innowacyjnych na obszarach wiejskich.

Podstawą doboru wskaźników był gruntowny przegląd zasobów BDL GUS, Urzędu Komunikacji Elektronicznej (UKE) oraz Systemu Informatycznego Centralnej Ewidencji Pojazdów i Kierowców (CEPiK). Przy doborze wskaźników oprócz przesłanek merytorycznych przedstawionych wyżej, kierowano się dostępnością danych dla gmin wiejskich i miejsko-wiejskich w badanym czasie oraz akceptowalnym poziomem zmienności (wartość współczynnika zmienności powyżej 10%) i stopniem skorelowania zmiennych ze sobą (wartość współczynnika korelacji poniżej 0,7). Ostatecznie do wykorzystania w procesie pomiaru potencjału inteligentnego rozwoju zaakceptowano 24 wskaźniki spełniające wszystkie założone kryteria. Wartości wskaźników ustalono na podstawie danych z 2016 r. W przypadku zmiennych X_7, X_{13}-X_{15} i X_{23} przyjęto wartości średnie z lat 2014–2016 (tabela 4).

Zestaw 24 wskaźników posłużył do przygotowania dwóch baz danych:

1. bazy danych zawierającej wskaźniki obliczone dla obszarów wiejskich (gmin wiejskich i miejsko-wiejskich) 16 regionów kraju;
2. bazy danych uwzględniającej wskaźniki obliczone dla wszystkich 437 gmin wiejskich i miejsko-wiejskich z trzech regionów, w tym:
   - 193 gmin w województwie lubelskim (w tym 26 miejsko-wiejskich);
   - 144 gmin w województwie podkarpackim (w tym 35 miejsko-wiejskich);
   - 100 gmin w województwie warmińsko-mazurskim (w tym 33 miejsko -wiejskich).

W toku prac nad operacjonalizacją potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich, dążąc do wyznaczenia wartości wskaźników syntetycznych, opracowano system wag, zarówno w odniesieniu do wymiarów potencjału inteligentnego rozwoju, jak i każdego ze wskaźników opisujących dany wymiar (por. Wysocki 2010). Opracowany system wag umożliwił uwypuklenie roli trzech wymiarów potencjału inteligentnego rozwoju – gospodarki, społeczeństwa i mobilności, a także wybranych wskaźników składających się na każdy z wymiarów, które uznano za szczególnie ważne z perspektywy szacowania badanego zjawiska. Efekty przedstawionego do tej pory zakresu prac przedstawia tabela 4.

Tabela 4. Zmienne opisujące poszczególne wymiary koncepcji *smart village

Wymiary koncepcji smart village i ich wagi**	Numer zmiennej	Nazwa i zakres czasowy zmiennych	Waga zmiennej w wymiarze**	Źródło danych
Zarządzanie (10)	X_1	odsetek radnych reprezentujących grupę zawodową specjalistów w ogólnej liczbie radnych (2016)	33	BDL GUS
	X_2	wartość całkowita wydatków kwalifikowanych zakończonych projektów współfinansowanych ze środków UE w ramach programów IG, KL, IiS, RPO przypadająca na 1 mieszkańca (2015)	33	BDL GUS
	X_3	odsetek powierzchni gminy objętej obowiązującymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego w powierzchni gminy ogółem (2016)	33	BDL GUS
Jakość życia (10)	X_4	liczba podmiotów gospodarczych sekcji Q*** na 100 mieszkańców (2016)	30	BDL GUS
	X_5	liczba podmiotów gospodarczych sekcji R*** na 100 km^2 (2016)	30	BDL GUS
	X_6	liczba pracowni specjalistycznych na 10000 mieszkańców (2016)	20	BDL GUS
	X_7	liczba mieszkań oddanych do użytkowania na 1000 mieszkańców (2014-2016)	20	BDL GUS
Gospodarka (30)	X_8	odsetek nowo zarejestrowanych podmiotów sektora przetwórstwa rolno-spożywczego w liczbie nowo zarejestrowanych podmiotów ogółem (2016, gminy wiejskie)	30	BDL GUS
	X_9	odsetek podmiotów sekcji J, K, L, M*** w liczbie podmiotów ogółem (2016)	30	BDL GUS
	X_{10}	odsetek nowo zarejestrowanych podmiotów sektora kreatywnego w liczbie nowo zarejestrowanych podmiotów ogółem (2016, gminy wiejskie)	20	BDL GUS
	X_{11}	odsetek bezrobotnych zarejestrowanych w ogólnej liczbie ludności w wieku produkcyjnym (2016, gminy wiejskie)	20	BDL GUS
Społeczeństwo (20)	X_{12}	liczba fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych na 1000 mieszkańców (2016, gminy wiejskie)	35	BDL GUS
	X_{13}	liczba uczestników imprez masowych gminnych instytucji na 1000 mieszkańców (2014-2016)	20	BDL GUS
	X_{14}	liczba wypożyczeń księgozbioru bibliotek publicznych na 1000 mieszkańców (2014-2016)	15	BDL GUS
	X_{15}	odsetek dodatkowo uczących się języków obcych w szkołach podstawowych (2014-2016)	10	BDL GUS
	X_{16}	liczba członków kół informatycznych na 1000 mieszkańców (2016)	10	BDL GUS
	X_{17}	liczba członków UTW na 1000 mieszkańców (2016)	10	BDL GUS

Środowisko naturalne (10)	X_{18}	odsetek ludności korzystającej z oczyszczalni (2016)	33	BDL GUS
	X_{19}	długość sieci kanalizacyjnej w relacji do długości sieci wodociągowej (odsetek, 2016, gminy wiejskie)	33	BDL GUS
	X_{20}	odsetek obszarów chronionych (parków krajobrazowych i narodowych oraz rezerwatów przyrody) w powierzchni gminy ogółem (2016)	33	BDL GUS
Mobilność (20)	X_{21}	odsetek lokali mieszkalnych w gminie w zasięgu Internetu NGA w ogólnej liczbie lokali mieszkalnych w gminie (2016)	40 (W)/50(G)	UKE
	X_{22}	drogi zamiejskie o twardej nawierzchni ulepszonej na 100 km2 (2016)(W)****/liczba pojazdów zarejestrowanych na terenie gminy na 1000 mieszkańców (2016) (G)****	30 (W)/20(G)	BDL GUS(W)/CEPiK (G)
	X_{23}	odsetek wydatków budżetowych na transport i łączność w wydatkach gminy ogółem (2014-2016)	20	BDL GUS
	X_{24}	długość ścieżek rowerowych na 10 tys. km^2 (km, 2016)	10	BDL GUS

*Wskaźniki konstruowano dla gmin wiejskich i miejsko-wiejskich z wyjątkiem wskaźników X_8, X_{10}-X_{12}, X_{19}, gdzie w obliczeniach regionalnych uwzględniono dane dla gmin wiejskich
** Suma wag wszystkich wymiarów oraz suma wag zmiennych w wymiarze = 100
***Sekcja J – informacja i komunikacja, K – działalność finansowa i ubezpieczeniowa, L – działalność związana z obsługą rynku nieruchomości, M – działalność profesjonalna, naukowa i techniczna, Q – opieka zdrowotna i pomoc społeczna, R – działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją (http://www.klasyfikacje.gofin.pl/pkd/4,0.html)
**** W – wykorzystane w badaniu w ujęciu regionalnym, G – wykorzystane w badaniu gmin wiejskich i miejsko-wiejskich
Źródło: Opracowanie własne na podstawie koncepcji M. Zwolińskiej-Ligaj, D. Guzal-Dec, M. Adamowicza (2018) z wykorzystaniem danych BDL GUS, UKE i CEPiK.

Wymiarem potencjału inteligentnego rozwoju, któremu przyznano największe znaczenie, była gospodarka. Potencjał inteligentnych rozwiązań w tym wymiarze określony został odsetkiem bezrobotnych zarejestrowanych w ogólnej liczbie ludności w wieku produkcyjnym pośrednio świadczym o zdolnościach lokalnych gospodarek do tworzenia miejsc pracy (zmienna X_{11}), atrakcyjnością warunków lokalnych dla rozwoju podmiotów sektora przetwórstwa rolno-spożywczego i sektora kreatywnego (X_8, X_{10}) oraz występowaniem na terenie gminy podmiotów wysokospecjalistycznych branż, zapewniających dostępność profesjonalnych usług dla przedsiębiorstw i umożliwiających rozwijanie lokalnych powiązań kooperacyjnych (X_9).

W ramach potencjału inteligentnych rozwiązań w wymiarze społecznym uwzględniono aktywność społeczną (X_{12}, X_{17}), warunki w zakresie uczestnictwa społeczności w kulturze i możliwości rozszerzania wiedzy (X_{14}-X_{16}) oraz atrakcyjność lokalnej oferty wydarzeń (kulturalnych, sportowych i innych) (X_{13}).

W badaniu potencjału inteligentnych rozwiązań w zakresie mobilności uwzględniono stan rozwoju infrastruktury technicznej, w tym dostępność Internetu NGA, o wysokich parametrach jakościowych (X_{21}), gęstość dróg zamiejskich o twardej

nawierzchni (wskaźnik ten wykorzystano w badaniu regionalnym potencjału inteligentnego rozwoju, natomiast w przypadku badania gmin z uwagi na brak danych dotyczących stanu infrastruktury drogowej w ujęciu gminnym zamiennie wykorzystano – dostępność samochodów osobowych opisującą mobilność) (X_{22}) oraz stan rozwoju ścieżek rowerowych (X_{24}). Uwzględniono także aktywność władz samorządowych w dziedzinie poprawy warunków w zakresie transportu i łączności na terenie gminy (X_{23}).

Potencjał inteligentnego rozwoju w wymiarze zarządzania uwzględniał udział radnych reprezentujących grupę zawodową specjalistów (X_1), sprawność władz samorządowych w zakresie pozyskiwania i wykorzystywania funduszy UE oraz prowadzenia polityki przestrzennej (X_2, X_3).

W wymiarze jakości życia ujęto dostępność różnego typu udogodnień materialnych (*amenities*) związanych ze sportem, kulturą, rozrywką i rekreacją, determinujących możliwości spędzania czasu wolnego (X_5) oraz możliwości rozwoju zainteresowań w gminnych pracowniach specjalistycznych (X_6), a także dostępność podmiotów zapewniających opiekę zdrowotną i pomoc społeczną (X_4) i liczbę mieszkań oddanych do użytkowania na terenie gminy (X_7).

Ostatnim badanym wymiarem potencjału inteligentnych rozwiązań było środowisko naturalne. Uwzględniono w nim stan rozwoju infrastruktury ochrony środowiska (X_{18}, X_{19}) oraz atrakcyjność lokalnego środowiska przyrodniczego – występowanie naturalnych *amenities* (X_{20}), w tym m.in. zasobów przyrody nieożywionej i żywej.

Zgromadzone dane o badanych jednostkach terytorialnych poddano normalizacji z wykorzystaniem formuły przekształcenia ilorazowego (Kukuła 2014). Zmienne o charakterze stymulant unormowano według formuły (Kukuła 2014):

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - \min\limits_{i} x_{ij}}{\max\limits_{i} x_{ij} - \min\limits_{i} x_{ij}},$$

a destymulantę – zmienną X_{11} – unormowano według wzoru:

$$z_{ij} = \frac{\max\limits_{i} x_{ij} - x_{ij}}{\max\limits_{i} x_{ij} - \min\limits_{i} x_{ij}}.$$

Normowania spełniły warunek: $z_{ij} \in [0,1]$.

Po dokonaniu normalizacji zmiennych zastosowano metodę unitaryzacji zerowanej K. Kukuły (1999) do utworzenia rankingu badanych obiektów uwzględniającego poziom potencjału inteligentnego rozwoju. Na podstawie wartości elementów macierzy Z, z uwzględnieniem wag przyznanych zmiennym w każdym z wymiarów oraz wag przyznanym każdemu wymiarowi wyznaczono wartość zmiennej syntetycznej charakteryzującej każdy obiekt ze względu na poziom potencjału inteligentnego rozwoju (Kukuła 2014):

$$Q_i = \frac{1}{m}\sum_{j=1}^{m} z_{ij} \qquad (i=1,\ldots,r).$$

W przypadku szacowania wskaźników syntetycznych Qs na poziomie gmin podkreślić należy, że każdy z regionów potraktowany został indywidulanie, a uzyskane wartości wskaźników syntetycznych potencjału inteligentnego rozwoju obliczone dla gmin obrazują jedynie sytuację danej jednostki terytorialnej wewnątrz danego regionu.

Przyjęty sposób postępowania umożliwił uchwycenie specyfiki badanych regionów pod względem potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich jako procesu wielowymiarowego i wykazującego zmienność przestrzenną, tworząc jednocześnie obiektywne podstawy doboru jednostek terytorialnych do badań. Ujęte w toku operacjonalizacji inteligentnego rozwoju kryteria zapewniły zgodność podejścia badawczego z przyjętą w niniejszej pracy perspektywą koncepcji terytorium.

Rozdział 4

Metody doboru, charakterystyka próby badawczej, obszaru badań i jego potencjału inteligentnego rozwoju

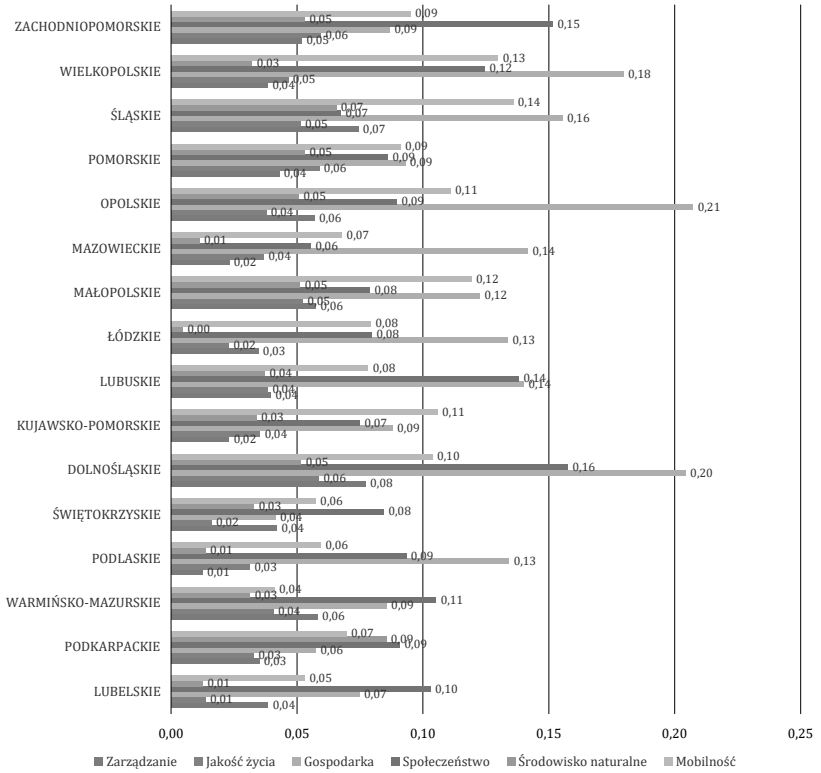
4.1. Metody doboru i potencjał inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich badanych regionów

Założenia przewidywały realizację badań terenowych na obszarach wiejskich trzech województw stanowiących makroregion Polski Wschodniej. Podstawą wytypowania trzech regionów z tego obszaru była ocena stanu potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich we wszystkich regionach kraju oraz wyodrębnione typy struktur tego potencjału.

W celu wyodrębnienia typów struktur potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w ujęciu regionalnym zastosowano grupowanie metodą k-średnich. Do grupowania wykorzystano zmienne stanowiące syntetyczne, ważone wartości sześciu wymiarów zaproponowanych w koncepcji pomiaru inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich obliczone dla obszarów wiejskich 16 województw kraju. Przyjęte w badaniu kryteria pomiaru potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich umożliwiły stwierdzenie występujących zróżnicowań obszarów wiejskich pomiędzy regionami, również w przypadku regionów Polski Wschodniej (wykres 1).

Biorąc pod uwagę region Polski Wschodniej, zwrócić należy uwagę na województwo podlaskie wyróżniające się, na tle pozostałych czterech regionów, korzystnym potencjałem inteligentnych rozwiązań w zakresie gospodarki, któremu towarzyszyły mniej korzystne, na tle pozostałych regionów, warunki w zakresie środowiska przyrodniczego i zarządzania. Z kolei województwo podkarpackie wyróżniało się na tle pozostałych regionów Polski Wschodniej stosunkowo niskim poziomem potencjału inteligentnego rozwoju w wymiarze gospodarczym i jednocześnie charakteryzowało się najlepszymi warunkami potencjału w wymiarach środowiska przyrodniczego, mo-

bilności i zarządzania. W przypadku województwa świętokrzyskiego odnotowano najniższy poziom potencjału inteligentnych rozwiązań w zakresie gospodarki i dość niski, na tle pozostałych regionów, w zakresie jakości życia. Pod względem potencjału dotyczącego wprowadzania zmian w zakresie jakości życia, społeczeństwa i zarządzania wyróżniało się z kolei województwo warmińsko-mazurskie. W województwie lubelskim niskiemu potencjałowi inteligentnych rozwiązań w zakresie jakości życia i środowiska przyrodniczego towarzyszyły dość wysokie wartości syntetycznych wskaźników opisujących potencjał inteligentnego rozwoju w wymiarze społeczeństwa.

Wykres 1. Wartości syntetyczne badanych wymiarów potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w ujęciu regionalnym w Polsce
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Wyodrębnienia typów struktur potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce dokonano z wykorzystaniem grupowaniametodą k-średnich, przeprowadzonego z wykorzystaniem opcji wyboru obserwacji by maksymalizować odległości skupień. Ostatecznie przyjęto wyniki grupowania uzyskane dla 5 skupień[13] (tabela 5).

[13] W obliczeniach wykonanych w niniejszej pracy przyjęto poziom α równy 0,05; wartości *p* wskazujące na statystyczną istotność uzyskanych wyników analiz oznaczano w tabelach odcieniami szarości; w przypadku średniej arytmetycznej i odchylenia standardowego stosowano oznaczenia – odpowiednio – „śr" i „os".

Tabela 5. Charakterystyka wyodrębnionych skupień odzwierciedlających typy struktur potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich*

Wymiary inteligentnego rozwoju	Średnie arytmetyczne syntetycznych wskaźników według numeru, nazwy i elementów skupień										F	p
	1-zrównoważony potencjał na wysokim poziomie z wyróżniającą się sferą społeczną		2-zrównoważony potencjał na przeciętnym poziomie z wyróżniającą się jakością życia		3-potencjał wykazujący relatywnie słabsze warunki w zakresie gospodarki, jakości życia i mobilności		4-potencjał wykazujący relatywnie słabsze warunki w zakresie zarządzania, środowiska naturalnego, społeczeństwa		5-zrównoważony potencjał na wysokim poziomie			
	dolnośląskie lubuskie wielkopolskie		kujawsko-pomorskie małopolskie pomorskie zachodniopomorskie		lubelskie podkarpackie świętokrzyskie warmińsko-mazurskie		łódzkie mazowieckie podlaskie		opolskie śląskie			
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os		
zarządzanie	0,0517	0,0220	0,0437	0,0151	0,0433	0,0102	0,0233	0,0111	0,0655	0,0123	2,769	0,0815
jakość życia	0,0477	0,0102	0,0514	0,0112	0,0257	0,0131	0,0302	0,0070	0,0445	0,0096	3,943	0,0318
gospodarka	0,1746	0,0324	0,0975	0,0169	0,0647	0,0195	0,1364	0,0045	0,1812	0,0367	15,768	0,0002
społeczeństwo	0,1400	0,0166	0,0978	0,0361	0,0958	0,0099	0,0761	0,0192	0,0785	0,0158	3,598	0,0414
środowisko naturalne	0,0403	0,0101	0,0477	0,0093	0,0405	0,0313	0,0098	0,0047	0,0580	0,0105	2,784	0,0805
mobilność	0,1039	0,0258	0,1027	0,0126	0,0552	0,0118	0,0688	0,0099	0,1233	0,0177	9,556	0,0014

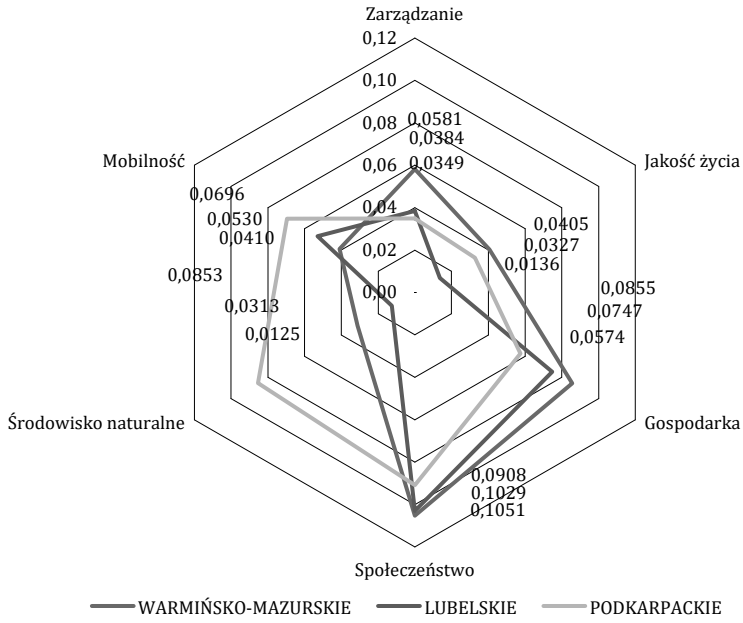
*W tabeli kolorem szarym dodatkowo wyróżniono wartości minimalne i maksymalne średniej arytmetycznej wskaźników w porównywanych grupach

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Dwa skupienia – nr 1 i 5 – prezentowały zrównoważony potencjał inteligentnych rozwiązań w badanych wymiarach na wysokim poziomie. Najwyższe oceny w zakresie potencjału inteligentnego rozwoju w wymiarze gospodarki, zarządzania i środowiska naturalnego wykazywało skupienie nr 5 grupujące województwa opolskie i śląskie. Nieco niższe wartości w tych wymiarach i jednocześnie najwyższe w przypadku potencjału inteligentnego rozwoju sfery społecznej charakteryzowało skupienie nr 1, w którym znalazły się województwa dolnośląskie, lubuskie i wielkopolskie. Zrównoważony potencjał inteligentnego rozwoju na przeciętnym poziomie, z wyróżniającym się potencjałem w wymiarze jakości życia charakteryzował obszary wiejskie regionów, które utworzyły skupienie nr 2 – kujawsko-pomorskiego, małopolskiego, pomorskiego i zachodniopomorskiego. Pozostałe skupienia charakteryzowały się najniższymi wartościami wskaźników syntetycznych potencjału w badanych wymiarach. W przypadku skupienia nr 4 grupującego województwa: łódzkie, mazowieckie i podlaskie w strukturze potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich ujawniły się relatywnie słabsze warunki w zakresie zarządzania, środowiska naturalnego i społeczeństwa. W ostatnim wyodrębnionym skupieniu – nr 3 – znalazły się cztery województwa Polski Wschodniej. W przypadku tej grupy potencjał inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich wykazywał relatywnie słabsze warunki dla inteligentnych rozwiązań w obszarze gospodarki, jakości życia i mobilności.Wartości F i poziomy istotności wskazują, że główne kryteria przypisania województw do skupień stanowiły wymiary gospodarka i mobilność. Wymiar zarządzania i środowiska naturalnego nie był istotny w procesie grupowania (tabela 5).

Na podstawie procedury opisanej powyżej do badań empirycznych wytypowano trzy województwa przygraniczne, zaklasyfikowane do skupienia nr 3 – charakteryzującego się potencjałem inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich wykazującym relatywnie słabsze warunki na tle pozostałych regionów w zakresie gospodarki, jakości życia i mobilności: lubelskie, podkarpackie oraz warmińsko-mazurskie. Wartości wskaźników syntetycznych potencjału inteligentnego rozwoju w badanych jego wymiarach pozwalają dostrzec pewne różnice występujące pomiędzy wytypowanymi do badań regionami (wykres 2).

Wytypowane do badań województwa wykazywały podobne warunki w ramach potencjału inteligentnych rozwiązań w zakresie społeczeństwa. W odniesieniu do wymiaru gospodarki zbliżony potencjał inteligentnych rozwiązań dotyczył województw: warmińsko-mazurskiego i lubelskiego, a mniej korzystne warunki występowały w województwie podkarpackim. Potencjał inteligentnego rozwoju w obszarze jakości życia był zbliżony w województwach warmińsko-mazurskim i podkarpackim. Mniej korzystna sytuacja w tym obszarze występowała w województwie lubelskim. Wymiar potencjału inteligentnych rozwiązań w zakresie zarządzania wyróżniał województwo warmińsko-mazurskie, natomiast mobilności i – szczególnie – środowiska naturalnego – województwo podkarpackie.

Wykres 2. Charakterystyka profili województw wytypowanych do badań według badanych wymiarów inteligentnego rozwoju
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

4.2. Charakterystyka badanych regionów

Wytypowane do badań regiony reprezentują makroregion Polski Wschodniej, obejmujący pięć najsłabiej rozwiniętych województw Polski – lubelskie, podlaskie, podkarpackie, świętokrzyskiej warmińsko-mazurskie. Województwa te należą jednocześnie do najsłabiej rozwiniętych regionów Unii Europejskiej, spełniających kryterium regionów o niskim dochodzie, tzw. *lagging regions* (ang.)[14]. Ze względu na specyfikę sytuacji społeczno-gospodarczej Polska Wschodnia jest obszarem szczególnego zainteresowania polityki spójności Unii Europejskiej. Jego wyrazem jest podjęcie w kolejnych perspektywach finansowych interwencji w ramach Programów Operacyjnych „Rozwój Polski Wschodniej".

Za znaczną część dystansu rozwojowego, który dzieli makroregion od bardziej rozwiniętych regionów Polski i UE odpowiada potencjał innowacyjny, jakość zasobów pracy i stan rozwoju infrastruktury technicznej. Przyczyny istniejącej luki rozwojowej wynikają z niższej wydajności pracy w poszczególnych sektorach gospo-

[14] W UE do celów analitycznych wyróżnia się dwa typy regionów zapóźnionych: 1) regiony o niskiej dynamice wzrostu – słabiej rozwinięte i w okresie przejściowym (o PKB/1 mieszk. do 90% średniej UE), które nie osiągnęły średniej unijnej między latami 2000 i 2013 r. W państwach członkowskich o PKB na w PPS jest poniżej średniej UE w 2013 r.; 2) regiony o niskim dochodzie – wszystkie regiony, w których PKB na osobę w PPS jest niższy niż 50% średniej UE w 2013 r. (*Competitiveness in low-income*..., 2017, s. 1).

darki oraz niewykorzystanych zasobach pracy. Niska wydajność pracy jest efektem specyfiki branżowej gospodarek województw makroregionu i niższej niżśrednio w kraju produktywności poszczególnych sektorów, w tym wysokiego zaangażowania zasobów pracy w sektorze rolniczym, charakteryzującym się znacznie niższą wydajnością pracy niż pozostałe sektory gospodarki (*Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej*..., 2013, s. 12, 23).

Peryferyjność regionów Polski Wschodniej ujawnia się zarówno w wymiarze przestrzennym określonym lokalizacją we wschodniej części kraju i Unii Europejskiej, jak i w wielu innych wymiarach. Pomimo możliwości wyodrębnienia pewnych wspólnych cech decydujących o pozaprzestrzennej peryferyjności badanego obszaru, stwierdzić należy występowanie specyficznych determinant rozwoju, barier i potencjałów rozwojowych w przypadku każdego z regionów.

Na tle pozostałych regionów kraju badany obszar charakteryzują porównywalne i znacznie niższe regionalne wyniki gospodarcze mierzone wartością PKB/mieszkańca i towarzyszące im niższe wykorzystanie zasobów pracy określone przez wyższe wskaźniki stopy rejestrowanego bezrobocia oraz mniejszy udział pracujących (tabela 6).

W strukturze gospodarczej znaczny udział wykazuje pierwszy sektor gospodarki. Bardzo wysoki, dwukrotnie większy niż średnie wartości w kraju, udział pracujących w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie charakteryzuje województwo lubelskie. Wysoki utrzymuje się w podkarpackim, podlaskim i świętokrzyskim. Jedynie w przypadku województwa warmińsko-mazurskiego odpowiada on średniej krajowej.

Problemy z wydajnością pierwszego sektora gospodarki ujawniają się zwłaszcza w przypadku województwa podkarpackiego oraz w województwach świętokrzyskim i lubelskim. Pod względem wysokiego na tle kraju poziomu wartości dodanej brutto/1 pracującego w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie wyróżnia się województwo warmińsko-mazurskie.

Potencjał gospodarczy regionów Polski Wschodniej w porównaniu do pozostałych regionów charakteryzuje znacznie mniejsza liczba podmiotów gospodarczych przypadająca na 10 tys. mieszkańców. Ponadto warto podkreślić, że poza województwami podlaskim i warmińsko-mazurskim przedsiębiorstwa w dużej mierze wykazują tendencję do lokalizacji na obszarach wiejskich. Jest ona szczególnie wyraźna w województwie podkarpackim.

Badane regiony charakteryzują się zróżnicowaniem pod względem średnich udziałów przedsiębiorstw innowacyjnych w ogólnej liczbie przedsiębiorstw. Bardzo korzystna sytuacja występuje w województwie lubelskim i podkarpackim. W przypadku pozostałych regionów Polski Wschodniej wskaźniki kształtują się na poziomie dużo niższym od średniej w kraju.

Tabela 6. Wybrane elementy charakterystyki ekonomiczno-społecznej regionów Polski Wschodniej na tle pozostałych regionów kraju

Wymiar oceny	Wskaźniki	Wartości wskaźników według układu terytorialnego																
		Polska	badane regiony Polski Wschodniej			pozostałe regiony Polski Wschodniej		pozostałe regiony kraju										
			LUB	PODK	W-MAZ	PODL	ŚW	DOLN	KUJ-P	LUBU	ŁÓDZ	MAŁOP	MAZ	OP	POM	ŚL	WLK	ZACH-P
gospodarka	produkt krajowy brutto/1 mieszk. (2015)	46814	32 074	33 176	33 179	33 272	33 841	52 203	38 190	39 052	43 772	42 160	74 682	37 816	44 955	48 670	50 790	39 569
	stopa bezrobocia rejestrowanego (2016)	8,20	10,30	11,50	14,20	10,30	10,80	7,20	12,00	8,60	8,50	6,60	7,00	9,00	7,10	6,60	4,90	10,90
	pracujący/1000 ludności (2016)	240,03	179,54	206,95	196,23	186,03	187,63	262,20	223,00	224,46	236,54	231,01	295,25	213,08	237,91	264,67	271,07	200,92
	udział pracujących w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie (2016)	15,98	37,16	31,26	15,97	30,11	31,58	8,04	14,88	11,01	18,32	19,86	12,00	15,33	8,07	6,00	14,31	9,37
	wartość dodana brutto/1 prac. w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie w tys. zł. (2015)	17,66	10,44	4,35	32,78	17,87	9,95	19,38	22,44	33,72	16,29	6,28	27,54	18,63	27,98	14,50	26,24	37,88
	podmioty wpisane do rejestru REGON/10 tys. ludności (2016)	1102,62	816,20	788,42	865,29	842,36	886,97	1244,29	931,41	1098,47	978,87	1097,22	1468,55	1009,98	1238,74	1024,51	1191,39	1 94,76
	udział podmiotówz obszarów wiejskich w podmiotach wpisanych do rejestru REGON ogółem (2016)	27,15	37,14	43,05	29,04	26,58	39,07	21,52	31,32	25,09	26	35,78	20,06	34,53	25,54	18,82	33,88	22,84
	środki z UE na finansowanie programów i projektów/1 mieszk. (2016)	28,10	28,45	40,76	27,56	25,70	31,36	57,68	40,96	33,74	22,27	30,52	15,02	29,21	22,76	23,95	16,37	28,63
innowacyjność	nakłady wewnętrzne na B+R/1 mieszk. (2016)	466,9	292,60	358,70	115,00	149,50	106,90	371,80	139,10	82,40	281,10	946,90	1284,00	138,70	535,50	263,90	310,90	110,40
	średni udział przedsiębiorstw innowacyjnych w ogólnej liczbie przedsiębiorstw (2016)	16,1	22,9	18,0	9,1	11,5	10,4	13,4	14,2	13,2	13,0	17,3	19,7	12,4	18,1	15,6	15,3	11,9
	udział nakładów na działalność innowacyjną w przedsiębiorstwach w nakładach krajowych (2016)	100,0	1,6	4,4	0,6	1,1	0,8	9,1	2,5	1,6	b.d.	9,9	26,5	b.d.	5,9	9,9	7,3	1,9
	nakłady na działalność innowacyjną w przedsiębiorstwach na 1 os. aktywną zawodowo (2016)	2260,19	669,66	1885,20	387,55	829,55	532,17	2710,12	1041,18	1363,91	b.d.	2606,28	3967,74	b.d.	2201,31	1956,34	1745,29	1023,83
	przeds. przemysłowe współpracujące w działalności innowacyjnej w % ogółu przeds. (2016)	6,70	7,21	9,64	4,99	6,33	4,74	6,23	5,76	5,63	5,85	9,03	7,47	6,89	5,37	7,89	5,22	4,91
	przedsiębiorstwa przemysłowe o zatr. 10-249 os. współpracujące w ramach inicjatywy klastrowej lub innej sformalizowanej współpracy w % przeds. aktywnych innowacyjnie (2016)	10,08	18,87	24,29	5,22	11,11	12,26	5,41	9,40	10,38	5,79	9,61	7,49	8,63	12,06	7,24	11,46	14,84
	przedsiębiorstwa prowadzące elektroniczną wymianę informacji dotyczącą zarządzania łańcuchem dostaw z dostawcami lub odbiorcami w % (2017)*	21,2	23	21,2	20,1	19,9	19,5	21,8	20,2	17,2	21,9	20,2	22,7	18,2	18,7	20,1	19,2	19,1

społeczeństwo	przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny/1 os. (2016)	1474,56	1299,14	1134,10	1371,79	1419,83	1305,96	1586,03	1308,63	1498,52	1458,23	1423,46	1780,88	1389,92	1560,35	1513,23	1399,99	1482,90
	przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto (2016)	4290,52	3815,95	3653,67	3619,16	3767,20	3669,57	4385,84	3672,98	3734,90	3925,10	4077,91	5240,86	3927,04	4274,73	4295,29	3894,10	3946,28
	odsetek osób w gospodarstwie domowym poniżej granicy minimum egzystencji (2016)	4,90	7,80	8,80	9,00	4,20	7,50	2,90	5,40	2,20	2,70	5,30	3,20	5,20	4,30	3,00	7,50	4,00
	osoby w wieku 16 - 74 lat korzystające z usług administracji publ. za pomocą Internetu w ciągu ostatnich 12 mies. (2016)**	30,22	28,52	25,46	24,99	27,94	22,59	27,15	25,55	22,91	26,45	34,77	36,38	26,04	32,89	36,65	27,15	32,51
	łóżka w szpitalach ogólnych/10 tys. ludności (2016)	48,55	52,76	48,61	47,04	50,77	50,38	51,31	47,31	42,73	51,41	44,11	48,90	47,74	39,38	55,75	44,30	47,85
	przyrost naturalny/1000 ludności wg. miejsca zamieszkania (2016)	-0,10	-1,23	0,54	-0,44	-0,76	-2,66	-1,07	-0,33	-0,22	-2,98	1,66	0,88	-1,38	2,04	-1,36	1,70	-0,80
	ludność w wieku przedprodukcyjnym/100 os. w wieku produkcyjnym (2016)	29,01	28,79	29,21	29,15	27,69	27,08	27,08	29,05	28,91	27,67	30,48	30,82	25,19	31,56	27,22	30,91	27,72
	absolwenci szkół wyższych/10 tys. ludności (2016)	94,81	96,83	84,68	63,95	79,44	63,91	115,23	77,79	41,79	77,31	143,67	124,16	74,41	100,87	74,44	98,16	69,62
	saldo migracji międzywojewódzkich na pobyt stały/1000 mieszk. (2016)	-	-2,09	-0,96	-1,88	-1,32	-1,57	0,92	-0,82	-0,73	-0,68	1,00	2,08	-0,73	1,51	-0,75	0,28	-0,37
	saldo migracji zagranicznych na pobyt stały/1000 mieszk. (2016)	0,04	0,18	0,19	-0,19	0,23	0,18	0,05	0,05	-0,09	0,11	0,09	0,33	-0,65	0,02	-0,25	0,02	-0,22
przestrzeń	ludność/1 km^2 (2016)	123,00	84,92	119,22	59,42	58,78	106,99	145,57	115,96	72,73	136,41	222,77	150,90	105,51	126,46	369,67	116,73	74,62
	drogi o twardej nawierzchni/100 km^2 (2016)	94,10	87,40	93,30	55,30	65,10	122,10	97,80	98,40	62,30	111,90	164,70	104,30	89,40	73,50	177,00	97,10	60,90
	samochody osobowe/1000 ludności (2016)	563,98	541,92	507,45	505,81	485,19	524,94	581,55	552,17	596,65	570,12	534,55	620,55	606,86	559,27	545,55	626,59	533,95
	udział obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogółem (2016)	32,52	22,75	44,90	46,72	31,65	64,63	18,63	31,79	38,05	19,66	52,98	29,71	27,68	32,68	22,04	31,65	21,85

*Wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w przedsiębiorstwach w 2017 r., tab. 15, opracowanie GUS w Warszawie, Nauka i technika.Społeczeństwo informacyjne

**Wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w gospodarstwach domowych w 2016 r. – część 2, tab. 31. Opracowanie GUS w Warszawie, Nauka i technika. Społeczeństwo informacyjne. Zastosowano skróty nazw województw: lubelskie – LUB, podkarpackie – PODK, warmińsko-mazurskie – W-MAZ, podlaskie – PODL, świętokrzyskie – ŚW, dolnośląskie – DOLN, kujawsko-pomorskie – KUJ-P, lubuskie – LUBU, łódzkie – ŁÓDZ, małopolskie - MAŁOP, mazowieckie – MAZ, opolskie – OP, pomorskie – POM, śląskie – ŚL, wielkopolskie – WLK, zachodniopomorskie – ZACH-P

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL GUS.

Ogólnie za niewielki uznać można udział nakładów na działalność innowacyjną w przedsiębiorstwach w nakładach krajowych w badanych regionach. Pod tym względem wyróżnia się jednak pozytywnie województwo podkarpackie. W przypadku tego regionu z uwagi na relatywnie niższy potencjał inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w wymiarze gospodarczym spodziewać się należy, że innowacyjne przedsiębiorstwa w większym stopniu wykazują tendencję do lokalizacji na obszarach miejskich. Niesprzyjający aktywności innowacyjnej jest obserwowany wyraźnie niższy poziom nakładów wewnętrznych na B+R przypadający na 1 mieszkańca, ujawniający się zwłaszcza w województwach: warmińsko-mazurskim, podlaskim i świętokrzyskim.

Elementem charakterystyki warunków innowacyjności przedsiębiorstw w badanym regionie wskazującym na istnienie znacznych jej ograniczeń jest poziom nakładów na działalność innowacyjną w przedsiębiorstwach na 1 os. aktywną zawodowo, pozostający na poziomie kilkukrotnie niższym od średniego poziomu w kraju. Wyjątek stanowi województwo podkarpackie, w którym wartości tego wskaźnika nie odbiega tak negatywnie od średniej krajowej[15].

Korzystnym uwarunkowaniem wzmacniania aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw z wytypowanych do badań regionów, na tle pozostałych województw, jest stopień ich zaangażowania we współpracę w działalności innowacyjnej, w tym w ramach inicjatyw klastrowych lub innych sformalizowanych form współpracy. Ponadprzeciętna skala tej aktywności ujawnia się w przypadku województwa lubelskiego i podkarpackiego. Upowszechnione jest także wykorzystanie Internetu w kontaktach z różnymi grupami interesariuszy przedsiębiorstw. Wysoki, nieod-

[15] Zarysowane powyżej elementy charakterystyki stanu innowacyjności przedsiębiorstw w badanych regionach na tle kraju znajdują odzwierciedlenie w regionalnych rankingach innowacyjności i atrakcyjności inwestycyjnej. W Raporcie Komisji Europejskiej prezentującym wyniki innowacyjności 220 regionów europejskich (*Regional Innovation Scoreboard* 2017) ustalonych z wykorzystaniem wskaźnika RII (ang. *Regional Innovation Index*) regiony Polski Wschodniej, plasowały się na pozycjach od 192. (województwo podkarpackie) do 213. (województwo świętokrzyskie). Województwo podkarpackie z najwyższym wynikiem zaklasyfikowane zostało do umiarkowanych innowatorów. W badanej grupie regionów na przestrzeni okresu 2011-2017 dostrzec można poprawę wyników innowacyjności w przypadku województw lubelskiego, podlaskiego i podkarpackiego oraz utrzymywanie się trudności w przypadku województwa świętokrzyskiego. Zmniejszenie wartości wskaźnika w badanym okresie dotyczyło województwa warmińsko-mazurskiego (*Regional Innovation Scoreboard* 2017, s. 28). W rankingu „Atrakcyjności inwestycyjnej województw w 2016 roku" przeprowadzonego przez IBnGR w Gdańsku badane województwa zamykały listę rankingową w kolejności: podkarpackie, świętokrzyskie, lubelskie, warmińsko-mazurskie i podlaskie. Podkarpackie, jako najbardziej atrakcyjny inwestycyjnie region w swojej grupie wykazywał wysokie wyniki w ramach atrakcyjności przemysłowej i usługowej oraz niskie w zakresie zaawansowanej technologicznie. Region uznano za relatywnie atrakcyjne miejsce lokalizowania inwestycji w branżach: przemysłowej oraz usługowej. W przypadku województwa lubelskiego przemysłowa atrakcyjność inwestycyjna określona została jako niska, natomiast usługowa i zaawansowana technologicznie – jako najniższe. W przypadku tego regionu odnotowano jednak symptomy korzystnych zmian zachodzących w regionie – wzmożoną aktywność województwa wobec inwestorów oraz zwiększenie chłonności lokalnego rynku. W województwie warmińsko-mazurskim odnotowano z kolei najniższą atrakcyjność inwestycyjną we wszystkich komponentach – przemysłową, usługową oraz zaawansowaną technologicznie. Atutem regionu w kontekście możliwości rozwoju nisko- oraz średniozaawansowanego technologicznie przemysłu oraz prostych usług są, podobnie jak w przypadku województwa lubelskiego, niskie koszty pracy. Do głównych słabości regionu zaliczają się: ograniczony rynek zbytu oraz bardzo niska dostępność transportowa.

biegający od średniej krajowej i jednocześnie obserwowany w wyżej rozwiniętych regionach kraju jest także udział przedsiębiorstw prowadzących elektroniczną wymianę informacji dotyczącą zarządzania łańcuchem dostaw z dostawcami lub odbiorcami. Pod względem tego kryterium należy wyróżnić województwo lubelskie. W przypadku tego regionu oraz województwa podlaskiego występuje także najlepsza sytuacja, zbliżona do średniej krajowej, w zakresie korzystania z usług administracji publicznej za pomocą Internetu w gospodarstwach domowych. Wyraźna dysproporcja dotyczy jednak województwa świętokrzyskiego.

Pod względem potencjału akademickiego wyróżnić należy województwo lubelskie, dysponujące najsilniejszym potencjałem w badanej grupie regionów, dorównującym średniej krajowej. Wyraźnie mniejszym na tle pozostałych regionów kraju potencjałem akademickim dysponują województwa świętokrzyskie i warmińsko -mazurskie.

Charakterystyka sfery społecznej wskazuje szereg słabości potencjału ekonomicznego gospodarstw domowych. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto utrzymuje się na poziomie znacznie niższym od średniej w kraju. Najmniej korzystna sytuacja w tym zakresie występuje w województwie warmińsko-mazurskim. W tym regionie przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny na osobę w gospodarstwie domowym jest wyraźnie niższy od średniego dochodu w kraju. Niekorzystna różnica dotyczy szczególnie województwa podkarpackiego. Zbliżony do średniej krajowej poziom dochodu występuje w przypadku województwa podlaskiego. Konsekwencją ogólnie niekorzystnych trendów w zakresie poziomu wynagrodzeń i dochodów rozporządzalnych na osobę jest utrzymywanie się znacznego na tle kraju odsetka osób w gospodarstwie domowym poniżej granicy minimum egzystencji w przypadku wszystkich województw poza podlaskim.

Badany obszar charakteryzuje niekorzystna sytuacja w zakresie czynników kształtujących stan i strukturę wiekową ludności. Poza województwem podkarpackim notowana jest ujemna stopa przyrostu naturalnego, nasilona szczególnie w przypadku województwa świętokrzyskiego. Struktura ludności według wieku wskazuje na zaznaczenie się procesów starzenia ludności w porównaniu do innych regionów kraju, głównie w regionie podlaskim i świętokrzyskim.

Saldo migracji międzywojewódzkich na pobyt stały, na tle pozostałych regionów, wskazuje wyraźnie na odpływ ludności. Niekorzystna sytuacja dotyczy głównie województwa lubelskiego i warmińsko-mazurskiego. Salda migracji zagranicznych na pobyt stały/1000 mieszkańców, poza województwem warmińsko-mazurskim, są dodatnie.

Mniejsza gęstość zaludnienia, występująca szczególnie w województwach, podlaskim, warmińsko-mazurskim i lubelskim, powiązana jest z mniejszą dostępnością sieci drogowej i kształtującą się nieznacznie poniżej średniej liczbą samochodów osobowych/1000 ludności.

Pod względem udziału w powierzchni regionu obszarów przyrodniczo cennych objętych formą ochrony prawnej region Polski Wschodniej jest obszarem dość zróżnicowanym, przy czym wybitnie w swojej grupie i na tle kraju wyróżniają się województwa świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie i podkarpackie.

O specyfice regionów wytypowanych do badań świadczą wytypowane inteligentne specjalizacje koncentrujące się na działalnościach charakterystycznych dla danego regionu i jednocześnie wykazujących potencjał rozwiązań innowacyjnych. W województwie lubelskim i warmińsko-mazurskim inteligentne specjalizacje opierają się w większej mierze o bogactwo zasobów naturalnych w porównaniu do województwa podkaprackiego (tabela 7).

Tabela 7. Wykaz inteligentnych specjalizacji w badanych regionach

Województwo lubelskie	Województwo podkarpackie	Województwo warmińsko-mazurskie
kluczowa - biogospodarka pozostałe - medycyna i zdrowie - informatyka i automatyka - energetyka niskoemisyjna	wiodące - lotnictwo i kosmonautyka - jakość życia* - motoryzacja wspomagająca - informacja i telekomunikacja	- ekonomia wody - żywność wysokiej jakości - drewno i meblarstwo

* Kompleks obszarów aktywności i rozwiązań, ukierunkowanych na zrównoważony model funkcjonowania społeczeństwa i ekosystemu, w tym mobilność – multimodalny transport, klimat i energia, żywność najwyższej jakości biologicznej i zdrowotnej, energooszczędne budownictwo, zrównoważona turystyka, technologie informacyjne i komunikacyjne ICT.
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Lubelskiego do 2020 roku***,** załącznik nr 1, *Szczegółowa diagnoza potencjału innowacyjnego województwa lubelskiego*, Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego, Lublin 2014, *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020 na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3)*, Rzeszów 2016, *Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2025*, Olsztyn 2013.

Z diagnoz innowacyjności regionalnej przygotowanych na potrzeby opracowania założeń Regionalnych Strategii Innowacji w badanych regionach wynika, że zarówno w odniesieniu do samych przedsiębiorstw, jak i ich otoczenia instytucjonalnego dostrzec można występowanie podstawowych utrudnień innowacyjności regionalnych gospodarek (tabela 8).

Tabela 8. Charakterystyka warunków i stanu regionalnej innowacyjności z perspektywy przedsiębiorstw oraz ich otoczenia instytucjonalnego w badanych regionach

Województwo lubelskie		Województwo podkarpackie		Województwo warmińsko-mazurskie	
silne strony	**słabe strony**	**silne strony**	**słabe strony**	**silne strony**	**słabe strony**
przedsiębiorstwa					
- istnienie przedsiębiorstw zdolnych kreować popyt na usługi innowacyjne -zainteresowanie współpracą w ramach inicjatyw klastrowych - rosnące nakłady na B+R - stosunkowo wysoka skłonność do finansowania działalności innowacyjnej	- ograniczona zdolność przedsiębiorstw do finansowania działalności innowacyjnej - niski poziom współpracy w zakresie działalności innowacyjnej -niska skłonność przedsiębiorstw do współpracy sieciowej - niska zdolność finansowa i organizacyjna do absorbowania nowej wiedzy i technologii - niewystarczający do prowadzenia działalności innowacyjnej poziom kwalifikacji kadr - niedostatek wiedzy z zakresu zarządzania przedsiębiorstwem, innowacjami i in. - niskie zaufanie przedsiębiorców do potencjału i wiedzy sektora naukowego	- wysoki odsetek innowacyjnych przedsiębiorstw - wysoki potencjał innowacyjny przedsiębiorstw przemysłowych - wysokie nakłady przedsiębiorstw na działalność innowacyjną - istnienie przedsiębiorstw stymulujących rozwój sieci kooperacyjnych i transfer technologii - zainteresowanie działalnością innowacyjną	- aktywność innowacyjna przedsiębiorstw - wyniki działalności innowacyjnej - brak silnych powiązań sieciowych, zwłaszcza pomiędzy MŚP	- działania liderów innowacji wpływających na inne firmy - zwiększająca się tendencja do inwestowania w rozwój kadr	- ograniczone możliwości finansowania inwestycji innowacyjnych - znikoma współpraca między przedsiębiorstwami - znikoma współpraca przedsiębiorstw z sektorem B+R -niedobory wyspecjalizowanej kadry w przedsiębiorstwach - niski poziom kultury innowacji w przedsiębiorstwach - niekorzystny model zarządzania przedsiębiorstwem - niskie wykorzystanie Internetu w firmach - niewielka aktywność patentowa przedsiębiorstw - niewystarczające zaplecze badawczo-rozwojowe w firmach - nieufność, brak chęci i umiejętności współpracy między przedsiębiorstwami i nauką i instytucjami otoczenia biznesu

otoczenie instytucjonalne					
- odpowiednia liczba instytucji otoczenia biznesu w regionie i ich korzystny rozkład przestrzenny - szeroka i różnorodna oferta usług instytucji otoczenia biznesu, instrumentów finansowania działalności innowacyjnej	- brak koordynacji, izolacja wewnętrzna i zewnętrzna przedsiębiorstw, administracji publicznej, instytucji wsparcia biznesu oraz innych podmiotów regionalnego systemu innowacji - niewielkie znaczenie instytucji wsparcia innowacyjności - niska aktywność publicznych jednostek naukowo-badawczych we współpracy z biznesem - niski poziom współpracy sieciowej - niska efektywność w zakresie obsługi potrzeb innowacyjnych przedsiębiorstw instytucji otoczenia biznesu - niedopasowanie sektora naukowego do wymagań rynkowych	- systematycznie udoskonalana struktura wdrażania Regionalnej Strategii Innowacji - istniejące w regionie i powstające inicjatywy klastrowe	- niewielka skala i zakres współpracy pomiędzy naukowcami i przedsiębiorcami - niewystarczająca liczba nowoczesnych instrumentów finansowania - niski stopień spełniania oczekiwań przedsiębiorców przez instytucje otoczenia biznesu - niewielkie możliwości finansowania przez samorząd regionalny i samorządy lokalne polityki wspierania rozwoju innowacyjności (uzależnienie od funduszy UE)	- oferta uniwersytetu oraz jednostek naukowych skierowana do przedsiębiorstw - działający Regionalny System Wspierania Innowacji - gotowość do współpracy między regionalnymi instytucjami otoczenia biznesu - istniejący liderzy wśród instytucji otoczenia biznesu - sprawny system wsparcia finansowego - duże zaangażowanie instytucji otoczenia biznesu w rozwój inicjatyw klastrowych - umiejętność efektywnego wykorzystania środków UE przez instytucje wsparcia	- deficyt jednostek badawczo-rozwojowych - brak dostatecznej współpracy między poszczególnymi jednostkami w samorządzie - niewystarczająca koordynacja działań proinnowacyjnych - niespójny system wsparcia innowacji - oferta instytucji otoczenia biznesu niezorientowana na rozwój innowacji w przedsiębiorstwach - brak spójności programów wspierania innowacji oraz ich niekompletność - oparcie działalności instytucji otoczenia biznesu głównie o środki z UE i środki publiczne (brak nastawienia prorynkowego) - niewielka liczba aktywnych instytucji wsparcia umiejscowionych poza głównymi miastami - brak odpowiedniej promocji instytucji otoczenia biznesu i ich usług - brak efektywnej komunikacji między przedsiębiorcami a instytucjami otoczenia biznesu i administracją

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Lubelskiego do 2020 roku*, załącznik nr 1, *Szczegółowa diagnoza potencjału innowacyjnego województwa lubelskiego*, Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego, Lublin 2014, *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020 na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3)* (aktualizacja, 2016 r.), Rzeszów 2016, *Regionalna Strategia Innowacyjności Województwa Warmińsko-Mazurskiego* do roku 2020, Olsztyn 2010.

W odniesieniu do przedsiębiorstw bariery działaności innowacyjnej wiążą się z ich zamknięciem na współpracę z innymi przedsiębiorstwami i instytucjami, jak sektor B+R czy organizacje klastrowe, ograniczonymi możliwościami finansowania aktywności innowacyjnej, niedostatecznym poziomem kwalifikacji kadr, brakami w zakresie umiejętności zarządzania przedsiębiorstwem, w tym w perspektywie strategicznej oraz w odniesieniu do działalności innowacyjnej.

Efektywność regionalnych systemów innowacji badanych regionów z kolei jest ograniczana brakiem koordynacji między i w ramach sektorów systemów innowacji, co w efekcie przekłada się na ofertę wsparcia nieadekwatną do potrzeb zgłaszanych przez przedsiębiorców. Częstym problemem jest niedostateczne otwarcie się instytucji sektora nauki na potrzeby regionalnych gospodarek. Ważnym źródłem finansowania działalności instytucji tworzących regionalne systemy innowacyjne są fundusze Unii Europejskiej. Z jednej strony ta sytuacja tworzy impulsy rozwojowe, z drugiej zaś powodować może pewną bierność i brak ukierunkowania prorynkowego instytucji otoczenia biznesu.

Poza dostrzeganymi barierami innowacyjności regionalnych gospodarek tkwiącymi w przedsiębiorstwach i wynikającymi z funkcjonowania regionalnych systemów innowacji dostrzec można w badanych regionach szereg pozytywnych zjawisk i procesów świadczących o kształtowaniu się grupy innowacyjnych przedsiębiorstw zdolnych do oddziaływania na regionalne procesy rozwojowe. Ponadto zauważalne są procesy umacniania się inicjatyw współpracy sieciowej. Znaczny potencjał innowacyjny wyróżnia województwo podkarpackie, szczególnie w obszarach przemysłowych powiązanych z rozwijaniem dziedzin zaliczonych do inteligentnych specjalizacji tego regionu.

4.3. Metody doboru i charakterystyka gmin wytypowanych do badań

Po ustaleniu wartości syntetycznego wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju w badanych gminach wiejskich i miejsko-wiejskich, odrębnie w każdym z trzech regionów wytypowanych do badań, dokonano podziału zbiorowości gmin (w każdym z trzech regionów) na 5 grup odzwierciedlających: bardzo wysoki, wysoki, przeciętny, niski i bardzo niski poziom potencjału inteligentnego rozwoju. W tym celu wyznaczono rozstęp zmiennej syntetycznej według wzoru:

$$R(Qi) = maxQi - minQi,$$

oraz wyznaczono parametr podziału k według wzoru:

$$k = \frac{1}{5} R(Qi)$$ (Kukuła 2014).

Pięć grup jednostek terytorialnych wyodrębniono w oparciu o następujące formuły (por. Kukuła 2014):

1) grupa o bardzo wysokim poziomie potencjału inteligentnego rozwoju:

$$Qi \in [maxQi - k, maxQi];$$

2) grupa o wysokim poziomie potencjału inteligentnego rozwoju:

$$Qi \in [maxQi - 2k, maxQi - k];$$

3) grupa o przeciętnym poziomie potencjału inteligentnego rozwoju:

$$Qi \in [maxQi - 3k, maxQi - 2k];$$

4) grupa o niskim poziomie potencjału inteligentnego rozwoju:

$$Qi \in [maxQi - 4k, maxQi - 3k];$$

5) grupa o bardzo niskim poziomie potencjału inteligentnego rozwoju:

$$Qi \in [maxQi - 5k, maxQi - 4k].$$

Zbiorcze wyniki grupowania gmin wiejskich i miejsko-wiejskich w każdym z trzech wytypowanych do badań regionów przedstawia tabela 9. Zwrócić należy uwagę na największy zakres wartości wskaźnika syntetycznego Qs występujący w województwie warmińsko-mazurskim wskazujący na występowanie w tym regionie jednostek o bardzo wysokim, na tle pozostałych gmin, potencjale inteligentnego rozwoju. Ranking gmin wiejskich i miejsko-wiejskich w badanych regionach ze względu na poziom syntetycznego wskaźnika inteligentnego rozwoju oraz przynależność do jednej z pięciu klas wartości syntetycznego wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju zawarto w Aneksie, w tabelach 1-3.

Tabela 9. Liczebność grup jednostek terytorialnych wyodrębnionych pod względem syntetycznego wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju w gminach województwa lubelskiego, podkarpackiego i warmińsko-mazurskiego

Klasa wartości syntetycznego wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju Qs	Charakterystyka klas wartości wskaźnika Qs według województw								
	lubelskie			podkarpackie			warmińsko-mazurskie		
	zakres wartości wskaźnika Qs	liczba gmin	udział gmin (%)	zakres wartości wskaźnika Qs	liczba gmin	udział gmin (%)	zakres wartości wskaźnika Qs	liczba gmin	udział gmin (%)
bardzo wysoki	Qs∈<0,37; 0,43>	7 (5)*	3,6	Qs∈<0,35; 0,41>	3 (0)	2,1	Qs∈<0,48; 0,57>	1 (0)	1,0
wysoki	Qs∈<0,31; 0,37)	35 (10)	18,1	Qs∈<0,29; 0,35)	34 (15)	23,6	Qs∈<0,39; 0,48)	5 (5)	5,0
przeciętny	Qs∈<0,25; 0,31)	66 (5)	34,2	Qs∈<0,23; 0,29)	53 (16)	36,8	Qs∈<0,29; 0,39)	27 (16)	27,0
niski	Qs∈<0,19; 0,25)	69 (6)	35,8	Qs∈<0,17; 0,23)	49 (4)	34,0	Qs∈<0,20; 0,29)	40 (11)	40,0
bardzo niski	Qs∈<0,13; 0,19)	16 (0)	8,3	Qs∈<0,10; 0,17)	5 (0)	3,5	Qs∈<0,11; 0,20)	27 (1)	27,0
ogółem		193 (26)	100	ogółem	144 (35)	100	ogółem	100 (33)	100

*W nawiasie podano liczbę gmin miejsko-wiejskich

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS, UKE i CEPiK.

Wytypowane do badań regiony różniły się pod względem udziału gmin zakwalifikowanych do jednej z pięciu grup odzwierciedlających poziom potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich. Województwo lubelskie i podkarpackie charakteryzowała podobna, zrównoważona struktura określona udziałem jednostek reprezentujących wyodrębnione klasy wartości syntetycznego wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju Qs. Wyraźnie mniej korzystna na ich tle była struktura województwa warmińsko-mazurskiego, w przypadku którego udział jednostek o niskim i bardzo niskim potencjale wyniósł 67%.

W każdym z trzech badanych regionów do badań empirycznych wytypowano 10 gmin, losując po pięć gmin z dwóch skrajnych klas wartości wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju Qs. W przypadku gdy klasa skrajna liczyła mniej niż 5 jednostek losowano jednostki z kolejnej, sąsiadującej z nią klasy. Dobór jednostek z dwóch skrajnych klas umożliwił ich dobrą reprezentację w próbie i możliwość wnioskowania statystyczngo. Odsetek gmin wytypowanych do badań w sześciu skrajnych grupach zawierał się w przedziale od 18,5% do 100%. Zestawienie gmin wytypowanych do badań z podstawowymi elementami ich charakterystyki zawiera tabela 10, natomiast ich rozmieszczenie przestrzenne przedstawiają mapy zamieszczone w podrozdziale 4.5. niniejszego rozdziału.

Tabela 10. Zestawienie 30 gmin wytypowanych do badań według województw, powiatów, rodzaju, klasy i wartości miernika Qs

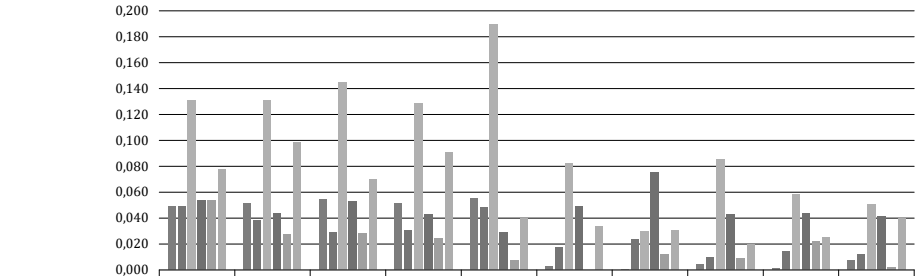
Województwo	Nazwa gminy	Powiat	Rodzaj gminy	Klasa miernika Qs	Wartość miernika Qs
lubelskie	Janów Lubelski	janowski	miejsko-wiejska	1	0,415
lubelskie	Parczew	parczewski	miejsko-wiejska	1	0,389
lubelskie	Milejów	łęczyński	wiejska	1	0,380
lubelskie	Poniatowa	opolski	miejsko-wiejska	1	0,369
lubelskie	Jastków	lubelski	wiejska	1	0,369
lubelskie	Nielisz	zamojski	wiejska	5	0,184
lubelskie	Stary Brus	włodawski	wiejska	5	0,172
lubelskie	Abramów	lubartowski	wiejska	5	0,170
lubelskie	Dzwola	janowski	wiejska	5	0,165
lubelskie	Leśniowice	chełmski	wiejska	5	0,153
podkarpackie	Trzebownisko	rzeszowski	wiejska	1	0,414
podkarpackie	Mielec	mielecki	wiejska	1	0,361
podkarpackie	Świlcza	rzeszowski	wiejska	1	0,358
podkarpackie	Nisko	niżański	miejsko-wiejska	2	0,311
podkarpackie	Ustrzyki Dolne	bieszczadzki	miejsko-wiejska	2	0,297
podkarpackie	Krzywcza	przemyski	wiejska	5	0,163
podkarpackie	Wielkie Oczy	lubaczowski	wiejska	5	0,157
podkarpackie	Domaradz	brzozowski	wiejska	5	0,151
podkarpackie	Dynów	rzeszowski	wiejska	5	0,140
podkarpackie	Nozdrzec	brzozowski	wiejska	5	0,103

warmińsko-maz.	Stawiguda	olsztyński	wiejska	1	0,574
warmińsko-maz.	Tolkmicko	elbląski	miejsko-wiejska	2	0,447
warmińsko-maz.	Mikołajki	mrągowski	miejsko-wiejska	2	0,411
warmińsko-maz.	Węgorzewo	węgorzewski	miejsko-wiejska	2	0,410
warmińsko-maz.	Orneta	lidzbarski	miejsko-wiejska	2	0,394
warmińsko-maz.	Szczytno	szczycieński	wiejska	5	0,194
warmińsko-maz.	Sępopol	bartoszycki	miejsko-wiejska	5	0,190
warmińsko-maz.	Sorkwity	mrągowski	wiejska	5	0,190
warmińsko-maz.	Kozłowo	nidzicki	wiejska	5	0,173
warmińsko-maz.	Świętajno	olecki	wiejska	5	0,157

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Gminy województwa lubelskiego zaliczone do klasy o najwyższym potencjale inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich wykazywały wyrównane warunki w zakresie potencjału inteligentnych rozwiązań dotyczących zarządzania. Potencjałem inteligentnych rozwiązań w zakresie warunków przyrodniczych, jakości życia i wymiaru społecznego wyróżniała się gmina Janów Lubelski, która osiągnęła najwyższą wartość syntetycznego wskaźnika Qs w regionie. Wysokim, na tle pozostałych gmin, potencjałeminteligentnych rozwiązań w wymiarze gospodarki i jakości życia charakteryzowała się gmina Jastków, położona w bezpośrednim sąsiedztwie stolicy regionu – miasta Lublin. Gminy Parczew i Poniatowa wyróżniał z kolei potencjał mobilności. Dość wysoki poziom potencjału inteligentnych rozwiązań w zakresie gospodarki i społeczeństwa charakteryzował gminę Milejów o tradycjach przetwórstwa owoców i warzyw.

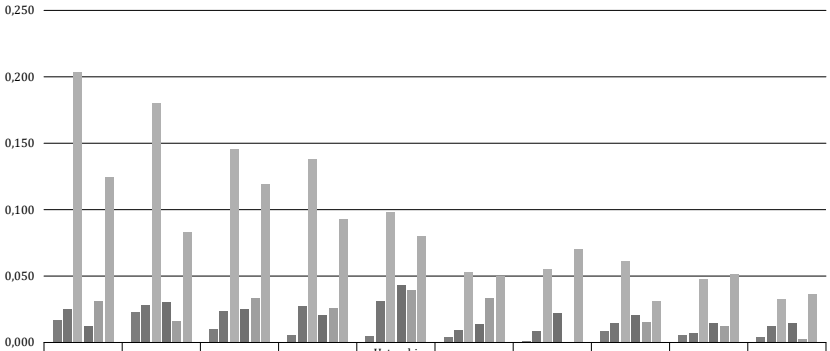
Grupę gmin reprezentujących klasę 5, o bardzo niskich wartości wskaźnika Qs, cechowało z reguły odległe położenie względem większych, subregionalnych ośrodków miejskich. Pod względem potencjału inteligentnych rozwiązań w zakresie gospodarki wyraźnie na korzyść wyróżniała się gmina Abramów, znajdująca się w bliskiej odległości od ważnego drogowego szlaku komunikacyjnego Warszawa – Lublin oraz gmina Nielisz oddalona o 20 km od siedziby powiatu – miasta Zamościa (wykres 3).

	Janów Lubelski	Parczew	Milejów	Poniatowa	Jastków	Nielisz	Stary Brus	Abramów	Dzwola	Leśniowice
Zarządzanie	0,049	0,051	0,055	0,052	0,055	0,002	0,001	0,004	0,001	0,007
Jakość życia	0,049	0,038	0,029	0,031	0,048	0,017	0,024	0,009	0,015	0,012
Gospodarka	0,131	0,131	0,145	0,129	0,190	0,082	0,030	0,085	0,058	0,050
Społeczeństwo	0,054	0,043	0,053	0,043	0,029	0,049	0,075	0,043	0,044	0,041
Środowisko naturalne	0,054	0,028	0,028	0,024	0,008	0,000	0,012	0,009	0,022	0,002
Mobilność	0,078	0,098	0,070	0,091	0,040	0,034	0,030	0,020	0,025	0,040

Wykres 3. Wartości syntetycznych wskaźników potencjału inteligentnego rozwoju gmin województwa lubelskiego według badanych wymiarów potencjału inteligentnych rozwiązań
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

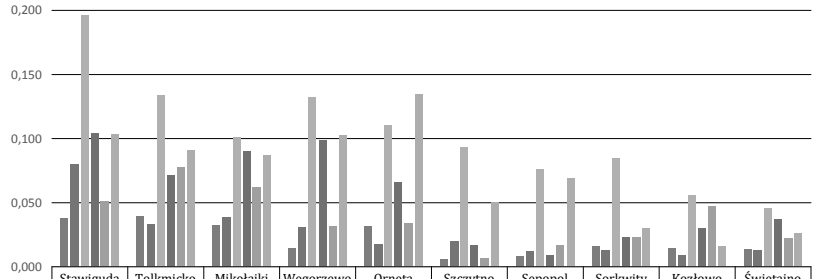
W województwie podkarpackim grupa gmin o najwyższych wartościach syntetycznego wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju liczyła tylko trzy jednostki, charakteryzujące się specyficznymi, bardzo korzystnymi warunkami rozwojowymi. Najwyższy wskaźnik Qs charakteryzował gminę Trzebownisko, z rozwiniętą siecią komunikacyjną, położoną w sąsiedztwie miasta wojewódzkiego Rzeszowa oraz lokalizacją na jej terenie Międzynarodowego Portu Lotniczego Rzeszów – Jasionka oraz Podkarpackiego Parku Naukowo-Technologiczny AEROPOLIS. Gmina ta osiągnęła najwyższe wskaźniki opisujące potencjał inteligentnych rozwiązań w zakresie gospodarki i mobilności. W bezpośrednim sąsiedztwie Rzeszowa zlokalizowana jest także gmina Świlcza, prezentująca wysoki potencjał rozwiązań w zakresie mobilności. Drugą pod względem wartości wskaźnika syntetycznego Qs w województwie była gmina Mielec, graniczącą z miastem Mielec i charakteryzująca się korzystnym położeniem przy Specjalnej Strefie Przemysłowej Europark w Mielcu. Gminę tę cechowały także wysokie wartości wskaźników opisującychpotencjał inteligentnych rozwiązań w wymiarze zarządzania i gospodarki. Kolejne gminy reprezentujące grupę jednostek o najwyższym potencjale inteligentnego rozwoju w regionie podkarpackim to Nisko i Ustrzyki Dolnereprezentujące drugą klasę pod względem wartości wskaźnika Qs. W przypadku gminy Nisko badane wymiary potencjału inteligentnych rozwiązań kształtowały się na przeciętnym w porównaniu do pozostałych gmin w grupie poziomie. Z kolei gminę Ustrzyki Dolne charakteryzował najwyższy potencjał w zakresie środowiska naturalnego, jakości życia i społeczeństwa. Wśród gmin o najniższych wartościach wskaźnika Qs relatywnie najlepszą sytuację pod względem potencjału inteligentnych rozwiązań w zakresie gospodarki, jakości życia i zarządzania wykazywała gmina Domaradz, a społeczeństwa i mobilności – gmina Wielkie Oczy (wykres 4).

	Trzebownisko	Mielec	Świlcza	Nisko	Ustrzyki Dolne	Krzywcza	Wielkie Oczy	Domaradz	Dynów	Nozdrzec
Zarządzanie	0,017	0,023	0,010	0,006	0,005	0,004	0,001	0,008	0,006	0,004
Jakość życia	0,025	0,028	0,024	0,028	0,031	0,009	0,009	0,015	0,007	0,012
Gospodarka	0,203	0,180	0,146	0,138	0,099	0,053	0,056	0,061	0,048	0,032
Społeczeństwo	0,012	0,030	0,025	0,021	0,043	0,014	0,022	0,020	0,015	0,015
Środowisko naturalne	0,031	0,016	0,033	0,026	0,039	0,034	0,000	0,015	0,012	0,003
Mobilność	0,125	0,083	0,119	0,093	0,080	0,050	0,070	0,031	0,052	0,037

Wykres 4. Wartości syntetycznych wskaźników potencjału inteligentnego rozwoju gmin województwa podkarpackiego według badanych wymiarów potencjału inteligentnych rozwiązań
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

W województwie warmińsko-mazurskim gmina Stawiguda, z uwagi na wybitnie wyróżniające ją wyniki potencjału inteligentnego rozwoju w wymiarze gospodarki, jakości życia i społeczeństwa, utworzyła samodzielnie klasę o najwyższej wartości wskaźnika Qs. Gmina ta jest położona w sąsiedztwie Olsztyna – stolicy regionu, lotniska Olsztyn-Mazury oraz przebiegają przez nią główne szlaki komunikacyjne województwa. Na jej terenie funkcjonuje także podstrefa Warmińsko-Mazurskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej. Pozostałe gminy dobrano z klasy wysokich wartości wskaźnika Qs. Gminę Tolkmicko wyróżniał potencjał inteligentnych rozwiązań w zakresie zarządzania oraz środowiska naturalnego, a także sąsiedztwo Zalewu Wiślanego i miasta Elbląg. Mikołajki z kolei stanowią ważny ośrodek turystyczny, oddalony od większych ośrodków miejskich, charakteryzujący się raczej przeciętnymi wartościami syntetycznych wskaźników opisujących potencjał inteligentnych rozwiązań w zakresie badanych wymiarów. Kolejną gminą jest Węgorzewo położone w granicach Warmińsko-Mazurskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej, z rozwiniętą funkcją turystyczną i znaczącym potencjałem inteligentnych rozwiązań w zakresie społeczeństwai gospodarki oraz mniej korzystną sytuacją w zakresie zarządzania. W grupie jednostek o najwyższym poziomie potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich znalazła się także gmina Orneta. Jest ona położona w Warmińsko-Mazurskiej Specjalnej Strefie Ekonomicznej, w bliskości większych ośrodków miejskich, posiada znacznypotencjał turystyczny i dobrze rozwiniętą infrastrukturę techniczną i wyróżnia się potencjałem inteligentnych rozwiązań w zakresie mobilności (wykres 5).

	Stawiguda	Tolkmicko	Mikołajki	Węgorzewo	Orneta	Szczytno	Sępopol	Sorkwity	Kozłowo	Świętajno
Zarządzanie	0,038	0,040	0,033	0,015	0,032	0,006	0,008	0,016	0,014	0,014
Jakość życia	0,080	0,033	0,038	0,031	0,018	0,020	0,012	0,013	0,009	0,013
Gospodarka	0,197	0,134	0,101	0,132	0,110	0,093	0,076	0,085	0,056	0,045
Społeczeństwo	0,104	0,072	0,090	0,098	0,066	0,017	0,009	0,023	0,030	0,037
Środowisko naturalne	0,051	0,078	0,062	0,031	0,034	0,007	0,017	0,023	0,047	0,022
Mobilność	0,104	0,091	0,087	0,102	0,134	0,050	0,069	0,030	0,016	0,026

Wykres 5. Wartości syntetycznych wskaźników potencjału inteligentnego rozwoju gmin województwa warmińsko-mazurskiego według badanych wymiarów potencjału inteligentnych rozwiązań
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Gminy z województwa warmińsko-mazurskiego zaliczone do jednostek o względnie niskich wartościach syntetycznego wskaźnika potencjału Qs przeważnie leżały w większych odległościach od ośrodków miejskich. Pod względem potencjału inteligentnych rozwiązań w wymiarze gospodarczym najbardziej korzystna sytuacja dotyczyła Szczytna, Sorkwit i Sępopola, który wyróżniał się dodatkowo wysokim potencjałem w zakresie mobilności. Potencjał inteligentnych rozwiązań w tej grupie gmin w zakresie środowiska przyrodniczego, na tle pozostałych gmin był relatywnie niski. Najlepsza sytuacja charakteryzowała gminę Kozłowo.

W wytypowanych do badań terenowych 30 gminach przeprowadzono pogłębione wywiady z wójtami/burmistrzami oraz przedsiębiorcami. Równolegle zaś zrealizowano badania sondażowe, obejmujące wszystkie (poza wytypowanymi 30 gminami do badań terenowych) gminy wiejskie i miejsko-wiejskie trzech badanych regionów. Do wójtów/burmistrzów skierowano drogą elektroniczną kwestionariusz ankiety dotyczącej wybranych problemów innowacyjności lokalnej. Materiał pozyskany w ramach tego badania objął 105 kwestionariuszy ankiety. Szczegóły dotyczące gmin, których przedstawiciele wzięli udział w badaniu zestawione zostały w tabeli 11 i w Aneksie, w tabeli 4.

Tabela 11. Charakterystyka gmin, z których uzyskano zwroty z badania sondażowego z wykorzystaniem ankiety elektronicznej według województw, rodzaju, i klasy miernika Qs na tle struktury rodzajowej jednostek terytorialnych w badanych regionach

Województwo	Gminy w badanych regionach					Gminy, z których uzyskano zwroty										
	liczba gmin	rodzaj gminy				liczba gmin	odstetek zwrotów z regionu	rodzaj gminy				udział gmin według klasy Qs				
		wiejskie		miejsko-wiej.				wiejskie		miejsko-wiej.		1	2	3	4	5
		l-ba	%	l-ba	%			l-ba	%	l-ba	%					
lubelskie	193	167	86,5	26	13,5	52	26,9	43	82,7	9	17,3	-	23,1	34,6	40,4	1,9
podkarpackie	144	109	75,7	35	24,3	27	18,8	19	70,4	8	29,6	-	22,2	22,6	55,6	-
warmińsko-mazurskie	100	67	67,0	33	33,0	26	26,0	15	57,7	11	42,3	-	-	34,6	46,2	19,2
ogółem	437	343	78,5	94	21,5	105	24,0	77	73,3	28	26,7	-	17,1	31,4	45,7	5,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Uzyskana próba badawcza stanowiła 24% ogółu gmin wiejskich i miejsko wiejskich trzech badanych regionów. Największy odsetek zwrotów pozyskano z województw lubelskiego i warmińsko-mazurskiego – odpowiednio – 26,9% i 26%. W województwie podkarpackim wyniósł on 18,9%. Struktury prób z poszczególnych regionów w przybliżeniu odzwierciedlały regionalne struktury rodzajowe populacji gmin (udział gmin wiejskich i miejsko-wiejskich). Z każdego z badanych regionów uzyskano także próbę, która odpowiadała zróżnicowaniu regionalnemu populacji gmin pod względem ich przynależności do klas określonych wartościami wkaźnika syntetycznego Qs.

4.4. Dobór i charakterystyka przedsiębiorstw

W każdej z 30 badanych gmin na podstawie rejestru REGON wytypowano do badań 8 przedsiębiorstw, biorąc pod uwagę podmioty o największym poziomie zatrudnienia. W przypadku gmin miejsko-wiejskich typowano w pierwszej kolejności podmioty zlokalizowane na obszarach wiejskich tych gmin. W sytuacji wyczerpania lub braku takich podmiotów dobór realizowano z obszaru miejskiego gmin. W badaniach przedsiębiorstw zastosowano metodę sondażu z wykorzystaniem kwestionariusza wywiadu. Materiał badawczy stanowiło 240 kwestionariuszy wywiadu (zrealizowano 80 wywiadów w każdym z trzech badanych regionów).

Przyjęte kryteria doboru przedsiębiorstw zadecydowały o uzyskanej specyfice próby, która pod względem takich cech jak struktura wielkości zatrudnienia czy struktura branżowa różniła się od charakterystyki populacji przedsiębiorstw obszarów wiejskich. Ogólna charakterystyka próby ujawnia, że składała się ona głównie z przedsiębiorstw reprezentujących sektor przetwórstwa przemysłowego, w której mikroprzedsiębiorstwa wykazywały udział na poziomie 63,8%.

Zdecydowana większość przedsiębiorców, biorąc pod uwagę strukturę zapotrzebowania przedsiębiorstwa na nakłady pracy, kapitału i wiedzy, określiła działalność gospodarczą jako pracochłonną. Przedsiębiorstwa opierające się na wykorzystaniu wiedzy, w przypadku których spodziewać się można zwiększonej aktywności innowacyjnej i wprowadzania bardziej zaawansowanych innowacji, stanowiły 9,6% próby. Zdecydowana większość podmiotów wykazywała niewielki udział pracowników z wykształceniem wyższym (tabela 12).

Tabela 12. Charakterystyka badanych przedsiębiorstw (N=240)

Cechy	Kategorie	Województwo						Ogółem	
		lubelskie		podkarpackie		warmińsko -mazurskie			
		liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
rodzaj działalności	rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	8	10,0	3	3,8	9	11,3	20	8,3
	przetwórstwo przemysłowe	26	32,5	39	48,8	39	48,8	104	43,3
	budownictwo	7	8,8	9	11,3	10	12,5	26	10,8
	handel hurtowy i detaliczny i naprawy	18	22,5	13	16,3	5	6,3	36	15,0
	transport i gospodarka magazynowa	5	6,3	4	5,0	3	3,8	12	5,0
	działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi	4	5,0	4	5,0	8	10,0	16	6,7
	pozostałe*	12	15,0	8	10,0	6	7,5	26	10,8
liczba zatrudnionych w pełnym wymiarze godzin	0-9	62	77,5	57	71,3	34	42,5	153	63,8
	10-49	17	21,3	22	27,5	45	56,3	84	35,0
	50-165	1	1,3	1	1,3	1	1,3	1	1,3
forma działalności	kapitałochłonna	2	2,5	4	5,0	1	1,3	7	2,9
	pracochłonna	78	97,5	63	78,8	69	86,3	210	87,5
	wiedzochłonna	0	0	13	16,3	10	12,5	23	9,6
% pracowników z wykształceniem wyższym	0-20>	66	82,5	64	80,0	69	86,3	199	82,9
	20-50>	11	13,8	12	15,0	11	13,8	34	14,17
	50-100	3	3,8	4	5,0	0	0	7	2,9
% firm rodzinnych**		30	37,5	26	32,5	11	13,8	67	27,9
% firm z udziałem kapitału zagranicznego		1	1,3	3	3,8	4	5,0	8	3,3
% firm, które nie zmieniały lokalizacji od powołania		74	92,5	80	100,0	76	95,0	230	95,8
ocena obecnej sytuacji ekonomiczno-finansowej firmy	bardzo zła	0	0	0	0	0	0	0	0
	zła	1	1,3	0	0	15	18,8	16	6,7
	przeciętna	26	32,5	16	20,0	55	68,8	97	40,4
	dobra	42	52,5	57	71,3	10	12,5	109	45,4
	bardzo dobra	11	13,8	7	8,8	0	0	18	7,5
zamierzenia dotyczące przyszłości (najbliższych 3 lat) przedsiębiorstwa	rozwój	32	40,0	31	38,8	8	10,0	71	29,6
	utrzymanie obecnej pozycji rynkowej	46	57,5	47	58,8	50	62,5	143	59,6
	ograniczane działalności	2	2,5	2	2,5	22	27,5	26	10,8

*Górnictwo i wydobywanie, dostawa wody, gospodarowanie ściekami i odpadami, działalność finansowa i ubezp., związana z obsługą rynku nieruchomości, usługi dla firm, edukacja, dział. związana z kulturą, rozrywką i rekreacją, działalność profesjonalna, naukowa i techniczna, pozostałe usługi

**W firmie pracuje, formalnie lub nieformalnie, co najmniej dwóch członków rodziny, co najmniej jeden członek rodziny posiada decydujący wpływ na zarządzanie w firmie, rodzina posiada udziały w przedsiębiorstwie (za: Lewandowska i in. 2009)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

W próbie zaznaczył się wyraźnie udział przedsiębiorstw o charakterze rodzinnym (stanowiły one 27,9% próby), niewielki zaś był udział firm z udziałem kapitału zagranicznego (odpowiednio – 3,3%). Niemal wszystkie badane przedsiębiorstwa nie zmieniały swojej lokalizacji od momentu ich utworzenia. Tylko 4,2% zostało przeniesionych z innego miejsca (spoza gminy) do bieżącej lokalizacji. Z ogólnych ocen obecnej sytuacji ekonomiczno-finansowej przedsiębiorstwa i formułowanych planów na przyszłość wynika, że większość przedsiębiorstw osiągnęła pewną stabilizację i dostrzegała szanse na dalszy rozwój.

Ważną cechą charakterystyczną próby przedsiębiorstw jest jej zróżnicowanie regionalne, dotyczące większości analizowanych kryteriów charakterystyki. W grupie trzech badanych regionów wyraźnie wyróżniały się przedsiębiorstwa z regionu warmińsko-mazurskiego.

Biorąc pod uwagę charakterystykę struktury branżowej badanych podmiotów, w ujęciu regionalnym dostrzec można różnice polegające na dużo większym udziale podmiotów przetwórstwa przemysłowego oraz mniejszym udziale podmiotów branży handlu i napraw wwojewództwach podkarpackim i warmińsko-mazurskim w porównaniu do województwa lubelskiego. W przypadku województwa warmińsko-mazurskiego wyraźnie większy był udział podmiotów prowadzących działalność związaną z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi w porównaniu do pozostałych badanych regionów.

W próbie pozyskanej z terenu województwa warmińsko-mazurskiego dużo większy, na tle prób z pozostałych regionów, był udział podmiotów małych i średnich i jednocześnie mniejszy odsetek firm rodzinnych. Ponadto w przypadku tych podmiotów przedsiębiorcy dużo częściej określali jako złą i przeciętną sytuację ekonomiczno-finansową przedsiębiorstwa i rzadziej deklarowali plany rozwoju działalności.

W województwie lubelskim próba wykazywała największy udział przedsiębiorstw reprezentujących pracochłonne formy działalności gospodarczej. Większy udział przedsiębiorstw funkcjonujących w ramach wiedzochłonnych form działalności wystąpił w województwach podkarpackim i warmińsko-mazurskim.

W przypadku podmiotów o mniejszym potencjale ekonomicznym, z których w większości składa się próba, ważnym uwarunkowaniem rozwoju i podejmowanych w tym kierunku działań są cechy osób odpowiedzialnych za podejmowanie decyzji. Osoby podejmujące decyzje w badanych przedsiębiorstwach charakteryzowały się najczęściej wykształceniem średnim oraz wyższym i niepełnym wyższym.

W odniesieniu do struktury badanych według wieku zauważyć można, że korzystniejszą strukturą charakteryzowali się prowadzący działalność w województwie podkarpackim i warmińsko-mazurskim, w przypadku których ponad połowa badanych nie przekroczyła wieku 44 lat. Pod względem struktury badanych według płci znaczący udział stanowili mężczyźni w przypadku województwa lubelskiego i podkarpackiego (odpowiednio – 72,5% oraz 75%), natomiast w województwie warmińsko-mazurskim odnotowano dość duży udział kobiet (43,8%) (tabela 13).

Tabela 13. Charakterystyka osoby odpowiedzialnej za podejmowanie decyzji w przedsiębiorstwie (N=240)

Cechy	Kategorie	Województwo						Ogółem	
		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie			
		liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
wykształcenie	wyższe i niepełne wyższe	25	31,3	24	30,0	41	35,0	77	32,1
	średnie (ogólne i zawodowe)	52	65,0	50	62,5	41	51,2	143	59,6
	zasadnicze i niepełne średnie	3	3,8	6	7,5	11	13,8	20	8,3
wiek	do 35 lat	4	5,0	11	13,8	7	8,8	22	9,2
	35-44	18	22,5	38	47,5	40	50,0	96	40,0
	45-54	39	48,8	26	32,5	26	32,5	91	37,9
	55 i więcej	19	23,8	5	6,3	7	8,8	31	12,9
płeć	kobieta	22	27,5	20	25,0	35	43,8	77	
	mężczyzna	58	72,5	60	75,0	45	56,3	163	
mieszkający na terenie gminy	tak	76	95,0	77	96,2	52	65,0	45	85,4
	nie	4	5,0	3	3,8	28	35,0	35	14,6
ocena poziomu emocjonalnego przywiązania do miejsca zamieszkania*	bardzo niski	1	1,3	0	0	4	7,7	5	2,1
	niski	3	3,9	2	2,6	15	28,8	20	8,3
	przeciętny	34	44,7	24	31,2	23	44,2	81	33,8
	wysoki	26	34,2	43	55,8	10	19,2	79	32,9
	bardzo wysoki	12	15,8	8	10,4	0	0	20	8,3

*W grupie przedsiębiorców mieszkających na terenie gminy.
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Niemal wszyscy badani z województwa lubelskiego i podkarpackiego mieszkali na terenie gminy, na której zlokalizowane było przedsiębiorstwo, co wiązało się z przejawianiem emocjonalnego przywiązania do miejsca zamieszkania. W przypadku województwa podkarpackiego respondenci zadeklarowali w większości wysoki i bardzo wysoki poziom emocjonalnego przywiązania do miejsca zamieszkania (łącznie 66,2%). W województwie lubelskim odsetek deklaracji o wysokim i bardzo wysokim przywiązaniu do miejsca zamieszkania był niższy (50%), natomiast w warmińsko-mazurskim był on wyraźnie niższy od pozostałych województw (19,2%). Uwagę zwraca brak czynnego zaangażowania badanych przedsiębiorców w działalność różnego typu organizacji społeczeństwa obywatelskiego, w tym skupiających przedsiębiorców.

4.5. Potencjał inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich badanych regionów w ujęciu lokalnym

Potencjał inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w badanych regionach scharakteryzowano w trzech układach:

1. na podstawie przeciętnych wartości zmiennych wykorzystanych w koncepcji jego pomiaru;
2. biorąc pod uwagę przestrzenny rozkład gmin reprezentujących różne klasy wartości wskaźnika syntetycznego Qs w każdym z badanych województw;
3. w ujęciu strukturalnym, określając dla każdego regionu charakterystyczne typy struktury potencjału inteligentnego rozwoju.

Biorąc pod uwagę pierwsze kryterium – charakterystyki potencjału inteligentnego rozwoju w oparciu o przyjęte do jego pozmiaru mierniki – zauważyć należy, że gminy wiejskie i miejsko-wiejskie badanych regionów charakteryzują się znacznym regionalnym zróżnicowaniem w zakresie kształtowania się wartości wybranych zmiennych opisujących potencjał inteligentnego rozwoju. W szczególności obszary wiejskie województwa lubelskiego wyróżnia potencjał inteligentnego rozwoju w wymiarze społeczeństwa oraz mobilności, jednak z mniejszą dostępnością lokali mieszkalnych do zasięgu internetu NGA. Potencjał inteligentnego rozwoju w zakresie gospodarki wskazuje na istnienie dobrych warunków na obszarach wiejskich regionu lubelskiego w rozwijania przetwórstwa spożywczego i podmiotów sektora kreatywnego. W wymiarze potencjału zarządzania zwraca uwagę troska o planowanie przestrzenne w gminach wyrażone znacznym odsetkiem ich powierzchni objętej obowiązującymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego (tabela 14).

Tabela 14. Średnie wartości zmiennych opisujących poszczególne wymiary koncepcji *smart village* w ujęciu regionalnym

Wymiary koncepcji *smart village*	Zmienne		Województwo		
	numer	nazwa i zakres czasowy	lubelskie	podkarpackie	warmińsko-mazurskie
zarządzanie	X_1	odsetek radnych reprezentujących grupę zawodową specjalistów w ogólnej liczbie radnych (2016)	12,62	18,53	19,97
	X_2	wartość całkowita wydatków kwalifikowanych zakończonych projektów współfinansowanych ze środków UE w ramach programów IG, KL, IiS, RPO przypadająca na 1 mieszkańca (2015)	4081,75	5089,39	7713,04
	X_3	odsetek powierzchni gminy objętej obowiązującymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego w powierzchni gminy ogółem (2016)	57,58	8,12	12,14

jakość życia	X_4	liczba podmiotów gospodarczych sekcji Q*** na 100 mieszkańców (2016)	0,25	0,27	0,39
	X_5	liczba podmiotów gospodarczych sekcji R*** na 100 km^2 (2016)	6,53	12,55	4,86
	X_6	liczba pracowni specjalistycznych na 10000 mieszkańców (2016)	2,50	3,28	4,23
	X_7	liczba mieszkań oddanych do użytkowania na 1000 mieszkańców (2014-2016)	2,47	2,80	2,91
gospodarka	X_8	odsetek nowo zarejestrowanych podmiotów sektora przetwórstwa rolno-spożywczego w liczbie nowo zarejestrowanych podmiotów ogółem (2016, gminy wiejskie)	0,63	0,42	0,55
	X_9	odsetek podmiotów sekcji J, K, L, M*** w liczbie podmiotów ogółem (2016)	10,49	11,06	16,16
	X_{10}	odsetek nowo zarejestrowanych podmiotów sektora kreatywnego w liczbie nowo zarejestrowanych podmiotów ogółem (2016, gminy wiejskie)	4,47	4,81	3,79
	X_{11}	odsetek bezrobotnych zarejestrowanych w ogólnej liczbie ludności w wieku produkcyjnym (2016, gminy wiejskie)	7,42	8,67	9,37
społeczeństwo	X_{12}	liczba fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych na 1000 mieszkańców (2016, gminy wiejskie)	3,26	3,16	3,45
	X_{13}	liczba uczestników imprez masowych gminnych instytucji na 1000 mieszkańców (2014-2016)	889,70	1108,45	908,94
	X_{14}	liczba wypożyczeń księgozbioru bibliotek publicznych na 1000 mieszkańców (2014-2016)	2693,12	2521,06	2234,50
	X_{15}	odsetek dodatkowo uczących się języków obcych w szkołach podstawowych (2014-2016)	11,51	5,52	5,15
	X_{16}	liczba członków kół informatycznych na 1000 mieszkańców (2016)	0,15	0,05	0,29
	X_{17}	liczba członków UTW na 1000 mieszkańców (2016)	2,06	1,79	2,19

środowisko naturalne	X_{18}	odsetek ludności korzystającej z oczyszczalni (2016)	31,44	61,54	59,81
	X_{19}	długość sieci kanalizacyjnej w relacji do długości sieci wodociągowej (odsetek, 2016, gminy wiejskie)	22,41	113,93	33,41
	X_{20}	odsetek obszarów chronionych (parków krajobrazowych i narodowych oraz rezerwatów przyrody) w powierzchni gminy ogółem (2016)	10,74	19,30	7,07
mobilność	X_{21}	odsetek lokali mieszkalnych w gminie w zasięgu Internetu NGA w ogólnej liczbie lokali mieszkalnych w gminie (2016)	27,42	38,78	38,03
	X_{22}	drogi zamiejskie o twardej nawierzchni ulepszonej na 100 km^2 (2016)	72,6	72,7	43,40
	X_{23}	odsetek wydatków budżetowych na transport i łączność w wydatkach gminy ogółem (2014-2016)	7,90	6,58	6,09
	X_{24}	długość ścieżek rowerowych na 10 tys. km^2 (km, 2016)	118,08	119,84	113,57

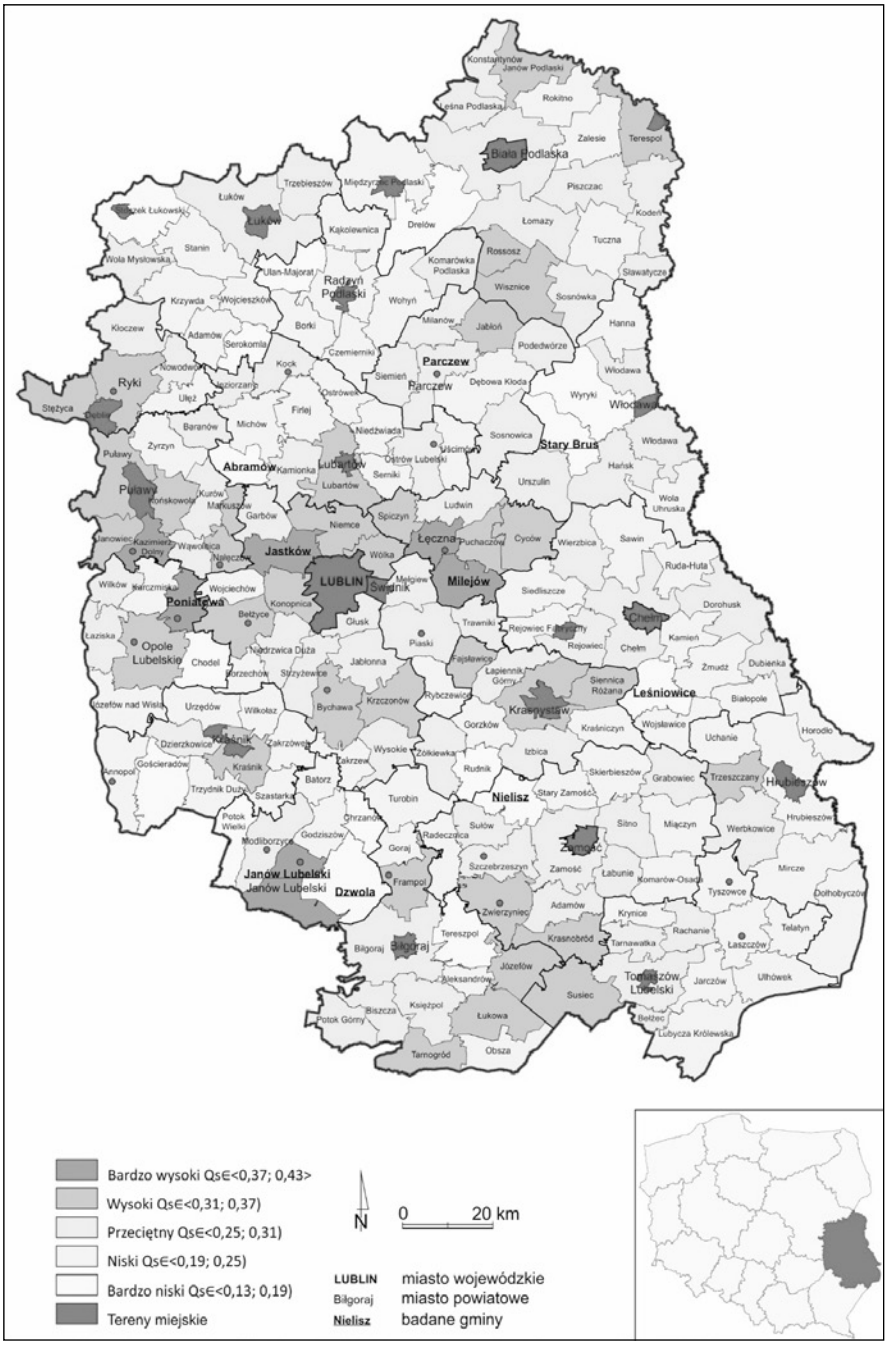
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS i UKE.

Województwo warmińsko-mazurskie z kolei wyróżnia się pod względem potencjału inteligentnego rozwoju w wymiarze jakości życia, zarządzania i społeczeństwa. Charakteryzując potencjał inteligentnego rozwoju w wymiarze gospodarczym, zauważyć można najwyższy odsetek bezrobotnych zarejestrowanych w ogólnej liczbie ludności w wieku produkcyjnym, co ma związek ze strukturą agrarną regionu i jednocześnie znaczący udział podmiotów reprezentujących wysokospecjalistyczne branże.

Ostatni z regionów – podkarpacki – wykazuje mocną pozycję na tle pozostałych w wymiarach środowiska przyrodniczego, jakości życia, a także mobilności i zarządzania.

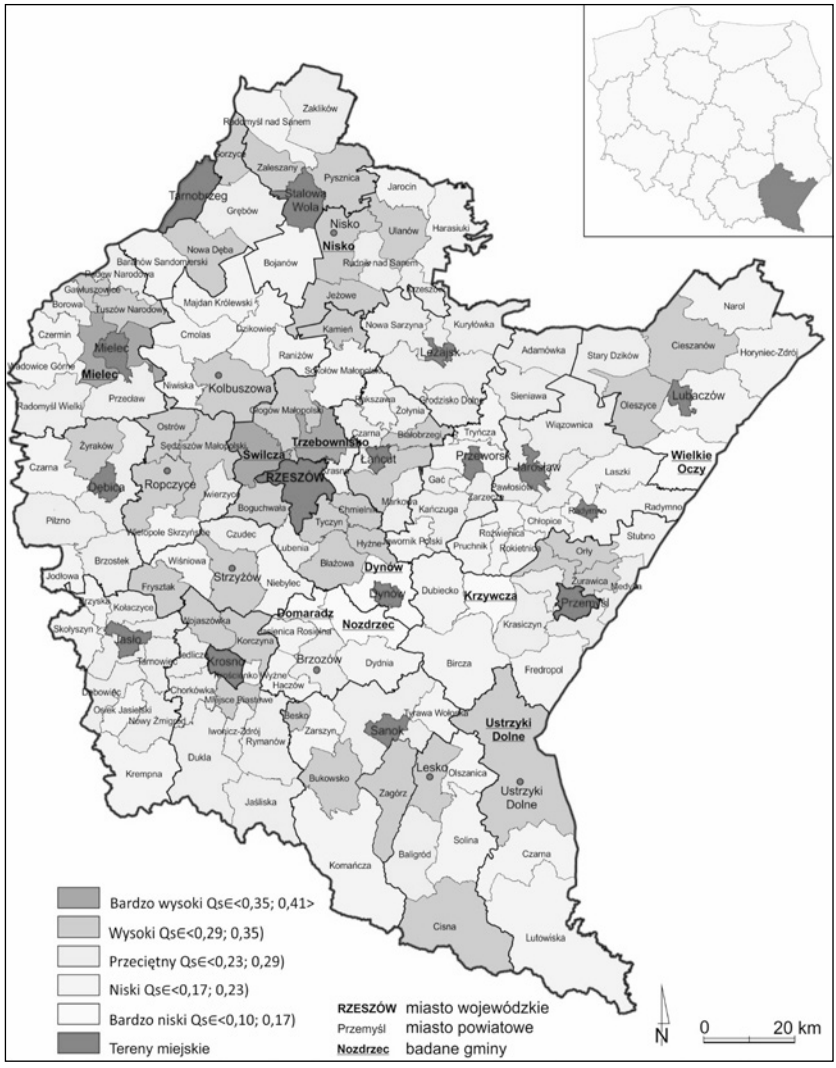
Biorąc pod uwagę przestrzenny rozkład gmin reprezentujących różne klasy wartości wskaźnika syntetycznego Qs, wskazać można kilka jego prawidłowości w odniesieniu do trzech analizowanych regionów. W przypadku województwa lubelskiego jednostki reprezentujące najwyższe klasy wartości wskaźnika Qs wykazywały tendencję do koncentracji w centralnej i południowo-wschodniej części regionu. W tym regionie uwidoczniła się silnie rola dużych i średniej wielkości ośrodków miejskich w tworzeniu sprzyjających warunków gmin wiejskich i miejsko-wiejskich w zakresie kształtowania się potencjału inteligentnego rozwoju. Dotyczy to w szczególności stolicy regionu – miasta Lublin, ale też Lubartowa, Ryk, Puław czy Kraśnika, wokół których koncentrują się jednostki reprezentujące klasy o najwyższych wartościach wskaźnika Qs. Inną cechą charakterystyczną rozmieszczenia jednostek terytorialnych reprezentujących bardzo wysokie i wysokie wartości wskaź-

nika syntetycznego Qs jest występowanie ich wysp na obszarach znajdujących się poza bezpośrednim oddziaływaniem większych ośrodków miejskich – np. Rossosza, Wisznic i Jabłonia czy Zwierzyńca, Krasnobrodu, Józefowa, Suśca i Łukowa. Wysoki potencjał inteligentnego rozwoju tworzą także pojedyncze gminy, dysponujące zwykle rozpoznawalnym w skali regionu i szerszej elementami potencjału lokalnego wykorzystywanymi w kreowaniu procesów rozwojowych. Przykładem mogą być gminy: Terespol, Janów Podlaski, Janów Lubelski. Charakteryzując przestrzenne zróżnicowanie jednostek o różnym poziomie potencjału inteligentnego rozwoju, dostrzec także należy brak korzystnego oddziaływania ośrodków miejskich średniej wielkości na potencjał inteligentnego rozwoju sąsiednich jednostek terytorialnych. Sytuacja taka występuje głównie we wschodniej i południowo-wschodniej części regionu (mapa 1).

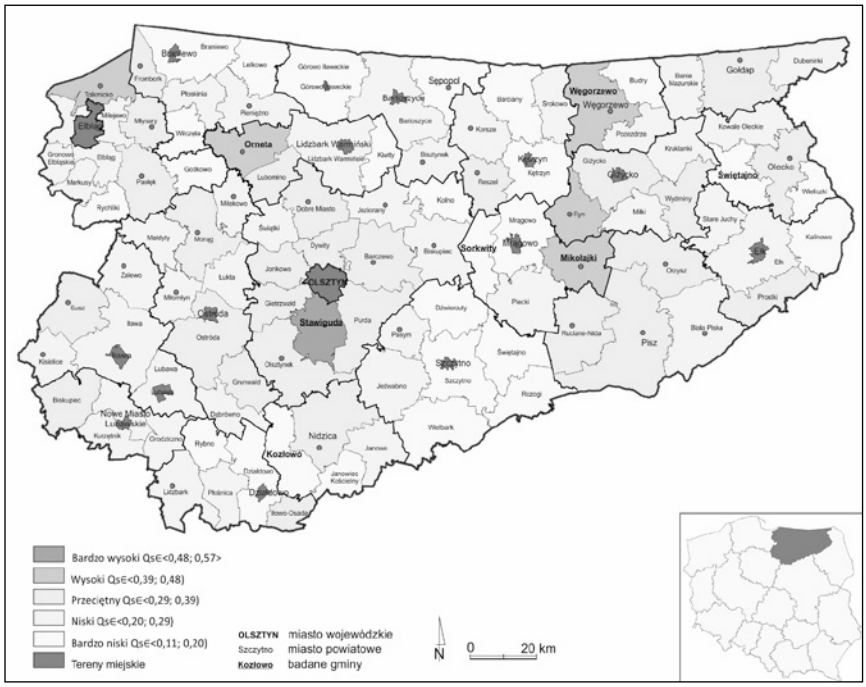
Mapa 1. Gminy wiejskie i miejsko-wiejskie województwa lubelskiego według klasy wartości wskaźnika syntetycznego potencjału inteligentnego rozwoju Qs
Źródło: Opracowanie Ł. Zbucki na podstawie obliczeń M. Zwolińskiej-Ligaj.

W województwie podkarpackim, podobnie jak w lubelskim, jednostki reprezentujące najwyższe klasy wartości wskaźnika Qs wykazywały tendencję do koncentracji wokół najsilniejszych ośrodków ośrodków miejskich – stolicy regionu – Rzeszowa oraz takich miast, jak Mielec, Stalowa Wola, Krosno. Gminy o najniższym poziomie potencjału inteligentnego rozwoju tworzyły skupiska -Domaradz, Nozdrzec, Dynów - lub występowały pojedynczo – np. Krzywcza, Wielkie Oczy. Gminy o wysokich, przeciętnych i niskich wartościach wskaźnika Qs wykazywały tendencję do występowania w pasach/skupiskach, tworząc zróżnicowany przestrzennie układ (mapa 2).

Mapa 2. Gminy wiejskie i miejsko-wiejskie województwa podkarpackiego według klasy wartości wskaźnika syntetycznego potencjału inteligentnego rozwoju Qs
Źródło: Opracowanie Ł. Zbucki na podstawie obliczeń M. Zwolińskiej-Ligaj.

W porównaniu do województwa podkarpackiego układ przestrzenny jednostek reprezentujących pięć klas wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w województwie warmińsko-mazurskim był bardziej uporządkowany. Jego cechą charaktersyczną była niewielka liczba jednostek reprezentujących bardzo wysokie i wysokie klasy potencjału inteligentnego rozwoju. Wokół Olsztyna – stolicy regionu – zlokalizowany był zwarty obszar jednostek reprezentujących przeciętny poziom potencjału inteligentnego rozwoju oraz w bezpośrednim jego sąsiedztwie – jedyna gmina w regionie reprezentująca klasę bardzo wysokiego potencjału inteligentnego rozwoju – Stawiguda. Przez centrum regionu, z południa na północ oraz wzdłuż jego północnej i południowej granicy, przebiega pas gmin o bardzo niskim i niskim potencjale inteligentnego rozwoju. Gminy o wysokim potencjale występowały nieregularnie, tworząc we wschodniej części regionu pas Węgorzewo-Ryn-Mikołajki, z którym od wschodu sąsiadował kompleks jednostek o przeciętnym poziomie potencjału inteligentnego rozwoju oraz pojedynczo występujące gminy w północno-wschodniej części regionu – gmina Tolkmicko w sąsiedztwie Elbląga oraz gmina Orneta (mapa 3).

Mapa 3. Gminy wiejskie i miejsko-wiejskie województwa warmińsko-mazurskiego według klasy wartości wskaźnika syntetycznego potencjału inteligentnego rozwoju Qs
Źródło: Opracowanie Ł. Zbucki na podstawie obliczeń M. Zwolińskiej-Ligaj.

W badanych regionach gminy za mały jest potencjał uruchamiania lokalnych impulsów rozwojowych w gminach miejsko-wiejskich. Wykazywały one zróżnicowa-

nie w obrębie badanych regionów pod względem zdolności ich potencjału ludnościowego dla tworzenia sprzyjających warunków w zakresie potencjału inteligentnego rozwoju. Największą, wysoką zdolność wykazywały gminy w województwie lubelskim, zaś przeciętną – gminy z pozostałych regionów. Współczynnik korelacji liniowej r-Pearsona pomiędzy liczbą ludności miejskiej i wartoscią wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju w województwie lubelskim wyniósł 0,6, w podkarpackim – 0,4, a w warmińsko-mazurskim – 0,3. Ponadto w badanych województwach zaobserwowano sytuację sąsiadowania jednostek o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju z obszarami problemowymi, co może świadczyć o niewystarczającej dyfuzji czynników rozwojowych związanej z ich nadmierną lokalnością (por. Śleszyński i in. 2017, s. 255).

W każdym z badanych regionów, wykorzystując grupowanie metodą k-średnich, na podstawie wartości zmiennych syntetycznych potencjału inteligentnego rozwoju w sześciu jego wymiarach (wybrano 5 skupień, wybór obserwacji, aby zmaksymalizować odległości skupień), określono charakterystyczne typy struktury potencjału inteligentnego rozwoju gmin. W województwie lubelskim wyodrębniono:

1. skupienie 1 – o bardzo dobrej sytuacji w zakresie potencjału mobilności i niskich wartościach syntetycznych pozostałych wymiarów opisujących potencjał inteligentnego rozwoju (23 jednostki – 11,9%);
2. skupienie 2 – o niekorzystnej na tle pozostałych grup sytuacji we wszystkich badanych wymiarach potencjału inteligentnego rozwoju (38 jednostek – 19,7%);
3. skupienie 3 – o wysokim potencjale w zakresie badanych wymiarów, szczególnie zaś dobrej sytuacji w wymiarze zarządzania i środowiska przyrodniczego (36 jednostek – 18,7%);
4. skupienie 4 – wyróżniajace się wysokim potencjałem inteligentnych rozwiązań w zakresie jakości życia i gospodarki oraz niskim lub przeciętnym potencjale w zakresie pozostałych wymiarów (16 jednostek – 8,3%);
5. skupienie 5 – o niskim potencjale inteligentnego rozwoju w większości badanych jego wymiarów i jednocześnie wysokim potencjale w wymiarze zarządzania (80 jednostek – 41,5%) (tabela 15).

Tabela 15. Charakterystyka średnich skupień wyodrębnionych w województwie lubelskim, wartości F oraz istotności p

Wymiar potencjału inteligentnego rozwoju	Skupienie nr 1	Skupienie nr 2	Skupienie nr 3	Skupienie nr 4	Skupienie nr 5	F	p
zarządzanie	0,113070	0,076369	0,492428	0,160328	0,394941	259,7387	<0,001
jakość życia	0,194335	0,170600	0,291750	0,333451	0,173771	27,0121	<0,001
gospodarka	0,287798	0,276806	0,403850	0,432914	0,297432	20,0544	<0,001
społeczeństwo	0,185954	0,252968	0,239711	0,260520	0,231225	2,5120	0,043
środowisko	0,118495	0,159800	0,236534	0,088614	0,097737	12,5476	<0,001
mobilność	0,371737	0,170576	0,324160	0,262332	0,218461	31,0422	<0,001

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

W regionie lubelskim wystąpiły więc zróżnicowane typy struktur potencjału inteligentnego rozwoju badanych jednostek terytorialnych, przy znacznym udziale jednostek o niższym na tle pozostałych potencjale inteligentnego rozwoju w większości badanych jego wymiarów. Co piątą gminę chrakteryzowała niekorzystna na tle pozostałych sytuacja w zakresie wszystkich wymiarów potencjału inteligentnego rozwoju. Wystąpiły także jednostki o ogólnie niekorzystnej sytuacji, ale z wyróżniającym się potencjałem w przypadku takich wymiarów jak mobilność czy też zarządzanie.

W województwie warmińsko-mazurskim wyodrębnione skupienia miały nieco inne cechy w porównaniu do tych wyłonionych w województwie lubelskim. W regionie tym ujawniono następujące skupienia gmin:

1. skupienie 1 – grupujące jednostki o wysokim potencjale w zakresie jakości życia, gospodarki, społeczeństwa, mobilności i przeciętnych warunkach w zakresie zarządzania i środowiska przyrodniczego (7 jednostek – 7%);
2. skupienie 2 – wyróżniające się przeciętnym potencjałem inteligentnego rozwoju w badanych wymiarach, poza wymiarem mobilności, który ukształtował się na wyższym poziomie (39 jednostek);
3. skupienie 3 – z jednostkami o wysokim potencjale w zakresie zarządzania, środowiska przyrodniczego i mobilności oraz przeciętnym w pozostałych obszarach (6 jednostek);
4. skupienie 4 – koncentrujące gminy o najniższym poziomie potencjału w badanych wymiarach, z lepszą sytaucją w zakresie potencjału mobilności (39 jednostek);
5. skupienie 5 – z jednostkami terytorialnymi o niskich wartościach potencjału inteligentnego rozwoju w badanych wymiarach z wyjątkiem potencjału inteligentnych rozwiązań w zakresie środowiska przyrodniczego ukształtowanego na wysokim, na tle pozostałych skupień gmin, poziomie (9 jednostek) (tabela 16).

Tabela 16. Charakterystyka średnich skupień wyodrębnionych w województwie warmińsko-mazurskim, wartości F oraz istotności p

Wymiar potencjału inteligentnego rozwoju	Skupienie nr 1	Skupienie nr 2	Skupienie nr 3	Skupienie nr 4	Skupienie nr 5	F	p
zarządzanie	0,226277	0,243812	0,385123	0,114177	0,148169	12,04331	<0,001
jakość życia	0,492680	0,181251	0,241924	0,135408	0,145336	35,63690	<0,001
gospodarka	0,452714	0,369530	0,310685	0,209509	0,265938	19,62056	<0,001
społeczeństwo	0,378087	0,238869	0,293158	0,166125	0,215859	10,49978	<0,001
środowisko	0,336706	0,289965	0,562144	0,169215	0,531538	37,76125	<0,001
mobilność	0,394014	0,409693	0,433626	0,257383	0,153133	20,87882	<0,001

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

W województwie warmińsko-mazurskim największą grupę stanowiły jednostki charakteryzujące się ogólnie niskim lub przeciętnym potencjałem w zakresie więk-

szości badnych wymiarów potencjału inteligentnego rozwoju. Wyodrębniono m.in. grupę gmin o podobnej charakterystyce jak występująca w województwie lubelskim – o najniższym poziomie potencjału w badanych wymiarach, z lepszą sytaucją w zakresie mobilności. Mobilność jest dosyć dobrze rozwinięta w większości wytypowanych w tym regionie grup jednostek terytorialnych. Z kolei potencjał w zakresie inteligentnych rozwiązań w sferze środowiska przyrodniczego wykazuje znaczne zróżnicowanie w badanych typach jednostek.

W ostatnim z badanych województw – podkarpackim – wyodrębniono następujące typy gmin, uwzględniając warunki w zakresie potencjału inteligentnego rozwoju:

1. skupienie 1 – grupujące gminy o niskim potencjale inteligentnego rozwoju we wszystkich jego wymiarach (44 jednostki – 30,6%);
2. skupienie 2 – z jednostkami o wysokim potencjale w zakresie środowiska przyrodniczego i jednocześnie niskim potencjale inteligentnego rozwoju w pozostałych jego wymiarach (37 – 25,7%);
3. skupienie 3 – w którym gminy wyróżniały się potencjałem w zakresie zarządzania i charakteryzował je jednocześnie przeciętny potencjał w pozostałych wymiarach (23 – 16,0%);
4. skupienie 4 – grupujące gminy o wyróżniającym się potencjale inteligentnego rozwoju w wymiarze gospodarki i mobilności, a w pozostałych wymiarach ukształtowanych na przeciętnym lub niskim poziomie (38 – 26,4%);
5. skupienie 5 – stanowiące szczególny przypadek grupujący 2 gminy o bardzo wysokim potencjale w zakresie jakości życia, środowiska i społeczeństwa oraz bardzo niskim w zakresie pozostałych wymiarów (2 – 1,4%) (tabela 17).

Tabela 17. Charakterystyka średnich skupień wyodrębnionych w województwie podkarpackim, wartości F oraz istotności p

Wymiar potencjału inteligentnego rozwoju	Skupienie nr 1	Skupienie nr 2	Skupienie nr 3	Skupienie nr 4	Skupienie nr 5	F	p
zarządzanie	0,110574	0,094709	0,351261	0,124865	0,073376	76,92715	<0,001
jakość życia	0,154352	0,162492	0,223936	0,234736	0,554374	16,67010	<0,001
gospodarka	0,270865	0,297164	0,354678	0,456727	0,046033	35,58062	<0,001
społeczeństwo	0,125919	0,122296	0,125233	0,126378	0,401141	12,58329	<0,001
środowisko	0,143239	0,330878	0,240773	0,257387	0,505533	34,09486	<0,001
mobilność	0,301458	0,235008	0,331802	0,418880	0,243423	19,95471	<0,001

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Województwo podkarpackie chrakteryzowało się największym na tle pozostałych badanych województw udziałem gmin o relatywnie niskim potencjale inteligentnego rozwoju we wszystkich badanych wymiarach tego potencjału. Specyfikę tego regionu określał także znaczny udział gmin o wysokim potencjale inteligentnych rozwiązań w zakresie środowiska przyrodniczego i jednocześnie niskim potencjale inteligentnego rozwoju w pozostałych jego wymiarach.

Podsumowując wyniki klasyfikacji gmin dokonanej z uwzględnieniem kryterium potencjału inteligentnego rozwoju w badanych trzech regionach peryferyjnych, wskazać należy na występowanie następujących jego typów na badanym obszarze:

1. gminy o relatywnie wysokim potencjale w wymiarze środowiska przyrodniczego i niskich lub przeciętnych wartościach potencjału w pozostałych obszarach;
2. jednostki o niskim potencjale inteligentnego rozwoju we wszystkich badanych wymiarach;
3. gminy o wysokim potencjale w zakresie mobilności lub mobilności i gospodarki i przeciętnych lub niskich wartościach w pozostałych wymiarach potencjału inteligentnego rozwoju;
4. gminy o wysokim potencjale w wymiarze zarządzania oraz niskim potencjale w pozostałych wymiarach;
5. jednostki terytorialne wyróżniające się potencjałem w zakresie zarządzania i środowiska przyrodniczego, przy wysokich lub przeciętnych poziomach potencjału w pozostałych wymiarach;
6. gminy o wyróżniającym się potencjale w zakresie jakości życia i gospodarki, niskim i przeciętnym potencjale w pozostałych obszarach.

Potencjał inteligentnego rozwoju w ujęciu lokalnym w badanych regionach należy uznać za niezrównoważony. Wyodrębniono różne typy gmin niezrównoważonych pod względem stanu potencjału inteligentnego rozwoju w sześciu jego badanych wymiarach, dostrzegając znaczny udział jednostek terytorialnych o niskim potencjale w większości badanych wymiarów.

Rozdział 5

Przedsiębiorstwa jako podmioty innowacyjności lokalnej

5.1. Stan innowacyjności

Badanie przedsiębiorstw zrealizowano na próbie podmiotów wyróżniających się potencjałem ekonomicznym na tle podmiotów funkcjonujących na obszarach wiejskich i stanowiących ważne ogniwa lokalnych gospodarek. Biorąc pod uwagę tę perspektywę, w badanej grupie 240 przedsiębiorstw w okresie 2016-2018 stwierdzono niewielką skalę innowacyjności i jej zdolność do oddziaływania na lokalne procesy innowacyjne. Tylko w przypadku 9 podmiotów (stanowiących 3,8% ogółu badanych) podjęte zostały działania w kierunku wdrożenia pozytywnych zmian w którymś z obszarów działalności. Starania te zakończyły się wdrożeniem co najmniej jednej innowacji w przypadku 4 przedsiębiorstw. Były to zmiany o znaczącym walorze nowości w skali firmy (wdrożone w jednym przedsiębiorstwie) lub rynku (wdrożone w trzech przedsiębiorstwach).

W sumie w analizowanych przedsiębiorstwach wdrożono w badanym okresie 10 zmian o charakterze innowacji, w tym cztery produktowe, dwie procesowe, dwie organizacyjne i dwie marketingowe. Przedsiębiorstwa, w których wdrożono innowacje, reprezentowały sektor przewórstwa przemysłowego, budownictwa i handlu i zlokalizowane były w gminach: Jastków, Dzwola (woj. lubelskie), Domaradz (woj. podkarpackie) i Tolkmicko (woj. warmińsko-mazurskie).

Odnotowana aktywność innowacyjna podejmowana w przedsiębiorstwach wykazywała cechy pojedynczych działań, podejmowanych bez angażowania do współpracy partnerów zewnętrznych, w tym reprezentujących sektor przedsiębiorstw lub podmiotów publicznych. Żadne z przedsiębiorstw w ramach działalności innowacyjnej nie podjęło współpracy nad innowacyjnym projektem, w ramach której wszystkie strony brałyby aktywny udział.

W podejmowanej aktywności innowacyjnej niewielkie było znaczenie innowacji proekologicznych. Wśród wdrożonych innowacji w przypadku trzech przedsiębiorstw innowacje miały charakter proekologiczy. Dotyczyły one zapewnienia ekologicznych cech produktu oraz wprowadzenia do procesów produkcji i świadczenia usług materiałów przyjaznych środowisku przyrodniczemu.

W grupie podmiotów, których działania proinnowacyjne nie zakończyły się wdrożeniem innowacji, dwa podmioty rozpoczęły działania zmierzające do wdrożenia zmian o znaczącym walorze nowości w skali przedsiębiorstwa, zaś trzy przygotowały się do wdrożenia innowacji, ale działalności zaniechano.

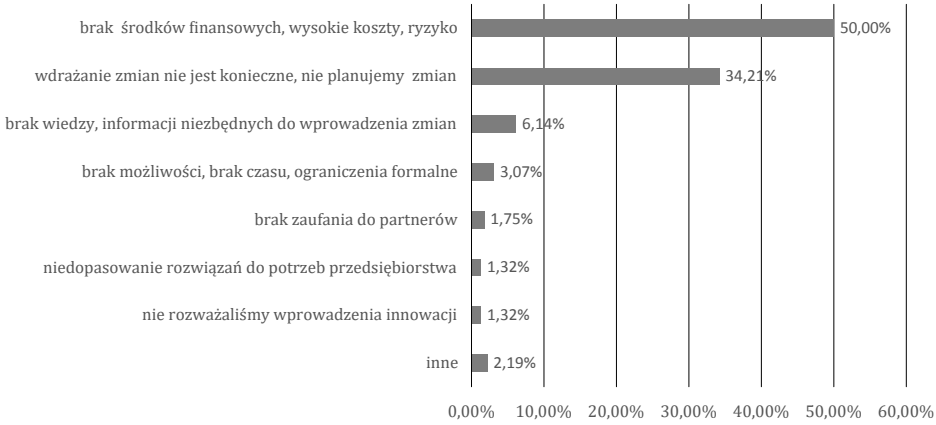
Uzyskany obraz niskiej aktywności proinnowacyjnej w badanej grupie uzupełniły wyniki samooceny aktywności innowacyjnej dokonanej przez przedsiębiorców za okres 2016-2018, która wykazała niską aktywność badanych przedsiębiorstw na tle konkurentów, a formułowane przez przedsiębiorców oceny wykazywały istotne statystycznie różnice międzyregionalne. Przeciętne oceny stanu innowacyjności przedsiębiorstwa na tle przedsiębiorstw reprezentowanego przez badanych sektora formułowali badani z województwa podkarpackiego, natomiast oceny poniżej przeciętnej – z województwa lubelskiego i warmińsko-mazurskiego (tabela 18).

Tabela 18. Samoocena* aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw na tle konkurentów z sektora według województw (N=240)

Województwo	Średnia	Odch. Std.	Test Kruskala-Wallisa	
			H	p
lubelskie	2,55	0,76	32,06	<0,001
podkarpackie	3,11	0,62		
warmińsko-mazurskie	2,59	0,54		
ogółem	2,75	0,69	-	-

* Oceny dokonano w skali 1-5, gdzie 1 oznacza bardzo niską aktywność, a 5 – bardzo wysoką
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Kluczowa przyczyna braku podejmowania aktywności innowacyjnej miała charakter finansowy. Połowa badanych zgłosiła problem braku własnych środków finansowych i współwystępujący z nim problem wysokich kosztów działań innowacyjnych. Ponadto znaczna grupa przedsiębiorców, stanowiąca 1/3 badanych, nie dostrzegała potrzeby i nie planowała wprowadzenia zmian w żadnym z obszarów funckjonowania przedsiębiorstwa. Poza tymi dwoma przyczynami wśród przesłanek braku aktywności innowacyjnej zaznaczył się problem braku w środowisku badanych wiedzy i informacji ważnych z punktu widzenia projektowania i wdrażania zmian (wykres 6).

Wykres 6. Przyczyny braku aktywności innowacyjnej badanych przedsiębiorstw (N=228)
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

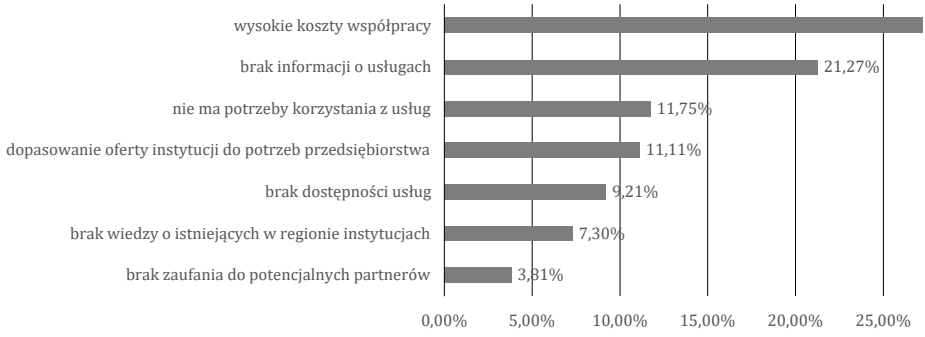
Pozytywne z punktu widzenia perspektyw zwiększania skali innowacyjnych zmian w przedsiębiorstwach są formułowane plany wprowadzenia innowacji przez niemal co piątego badanego oraz dostrzeganie przez przedsiębiorców możliwości wzmacniania pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw w oparciu o zwiększanie innowacyjności produktów/usług.

Plany innowacji w kolejnych latach – okresie 2019-2021 zadeklarowało 44 przedsiębiorców (18,33% badanych), w tym innowacji o charakterze produktowym – 31, procesowym 27, organizacyjnym – 14 i marketingowym – 19. Największy odsetek przedsiębiorców deklarujących plany wprowadzenia innowacji wystąpił w województwie lubelskim (33,75%). W pozostałych regionach pozostawał on na porównywalnym, znacznie niższym poziomie – w województwie podkarpackim – 10,00%, a w warmińsko-mazurskim – 11,25%. Plany wdrażania innowacji deklarowano znacznie częściej w przypadku przedsiębiorców z gmin o wyższym poziomie potencjału inteligentnego rozwoju w stosunku do przedsiębiorców prowadzących działalność w gminach zaliczonych do jednostek o niskim w skali regionu potencjale – odpowiednio – 22,50% wobec 14,17%, chociaż nie potwierdzono statystycznej istotności obserwowanych zależności (chi-kwadrat Pearsona=2,78, p=0,095).

Znaczenie czynnika finansowego w procesach innowacyjnych potwierdziły plany podjęcia aktywności innowacyjnej wykazujące związek z oceną sytuacji ekonomiczno-finansowej przedsiębiorstwa (Z=5,35, p<0,001). W szczególności plany takie wykazywały podmioty, w przypadku których sytuację tę oceniono jako dobrą (śr=4,09, os=0,47). W grupie przedsiębiorców niezgłaszających planów podjęcia aktywności innowacyjnej sytuacja ekonomiczno-finansowa określona została jako przeciętna – śr=3,41, os=0,72. Nie wykazano natomiast istnienia zależności między deklaracjami planów podjęcia aktywności innowacyjnej i odpowiednio – poziomem zatrudnienia (Z=0,41, p=0,680) oraz oceną aktywności innowacyjnej przedsiębiorstwa na tle przedsiębiorstw konkurencyjnych (Z=0,900, p=0,368).

W grupie podmiotów, które podjęły aktywność innowacyjną, cztery skorzystały z usług instytucji otoczenia i wpsarcia innowacyjności. Dwa przedsiębiorstwa uzyskały wsparcie firm doradczo-szkoleniowych, jedno – stowarzyszeń gospodarczych i jedno skorzystało z pomocy finansowej urzędu pracy. Wszystkie te instytucje były zlokalizowane poza terenem powiatu, w którym działalność prowadził podmiot korzystający ze wsparcia, a ich pomoc uznana została za przydatną.

Niewielki zakres korzystania z usług instytucji wsparcia innowacyjności w badanej grupie przedsiębiorstw wiązał się głównie z postrzeganymi jako wysokie kosztami współpracy zgłoszonymi przez niemal połowę badanych (112 przedsiębiorców – 47,66%) oraz brakiem informacji o usługach wskazanym przez co trzeciego przedsiębiorcę (67 osób – 28,51%). Wśród przyczyn braku szerszego zainteresowania usługami instytucji wsparcia innowacyjności, oprócz wymienionych czynników przedsiębiorcy wskazywali brak potrzeby korzystania z tego typu usług, a także – niedopasowanie ich oferty do potrzeb przedsiębiorstwa czy brak dostępności usług oraz brak wiedzy o istniejących w regionie instytucjach (wykres 7).

Wykres 7. Przyczyny niekorzystania lub korzystania w niewielkim zakresie z usług instytucji wsparcia innowacyjności (N=235)
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Inteligentny rozwój obszarów wiejskich wiąże się z potrzebą wzmacniania konkurencyjności przedsiębiorstw poprzez podejmowanie działań mających na celu zwiększenie ich innowacyjności. W badanej grupie podmiotów dostrzegano istniejące, ponadprzeciętne możliwości wzmacniania pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw w oparciu o innowacyjny charakter produktów i usług oraz wdrażanie innowacji procesowych, organizacyjnych i marketingowych. W przypadku niemal 1/5 badanych dostrzegane możliwości przekładały się na formułowane plany wdrażania zmian o charakterze innowacji. Do innych ważnych, poza aktywnością innowacyjną, potencjalnych źródeł konkurencyjności przedsiębiorstwa badani zaliczyli: jakość produktów/usług i obsługi klienta oraz cenę produktów/usług (tabela 19).

Tabela 19. Ocena* możliwości wzmocnienia pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa według wybranych obszarów i województw (N=240)

Obszary	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
jakość produktów/usług	3,64	0,89	3,64	0,93	3,99	0,67	3,29	0,92	21,78	<0,001
nowatorski, innowacyjny charakter produktów/usług	3,57	1,03	4,16	0,89	3,80	0,75	2,75	0,86	82,59	<0,001
cena produktów/usług	3,56	0,89	3,67	0,94	3,75	0,74	3,26	0,91	10,66	0,005
jakość obsługi klienta	3,55	0,95	3,78	0,75	3,85	0,80	3,04	1,07	26,56	<0,001
wdrażanie innowacji procesowych, organizacyjnych, marketingowych	3,47	1,07	4,10	0,89	3,65	0,90	2,65	0,87	76,54	<0,001
gotowość zatrudnionych do podnoszenia kwalifikacji i rozwijania wiedzy	3,41	1,12	4,09	0,92	3,44	1,09	2,71	0,92	64,96	<0,001
koszty wytwarzania/świadczenia usług	3,38	0,93	3,54	0,94	3,56	0,73	3,05	1,02	13,35	0,001
terminowość dostaw/szybkość dostaw	3,37	1,04	3,68	0,85	3,51	1,04	2,94	1,07	20,20	<0,001
dobre rozpoznanie rynku	3,37	0,99	3,99	0,86	3,27	0,86	2,86	0,92	52,58	<0,001
umiejętności i kompetencje kadry menedżerskiej	3,35	0,92	3,60	0,77	3,62	0,66	2,82	1,04	37,55	<0,001
współpraca z instytucjami w celu pozyskania wiedzy	3,33	1,01	3,71	0,87	3,63	0,93	2,65	0,87	57,33	<0,001
wąska specjalizacja, specjalistyczna wiedza i umiejętności	3,23	1,00	3,50	1,02	3,46	0,67	2,71	1,06	27,63	<0,001
zdolność do dostosowania produkcji/usług do wymagań klienta	3,20	0,97	3,41	1,05	3,46	0,73	2,71	0,92	29,99	<0,001
działania proekologiczne	3,19	1,05	3,40	1,05	3,54	0,95	2,64	0,92	31,84	<0,001
dobre relacje z partnerami biznesowymi	3,18	0,99	3,52	0,83	3,40	0,87	2,63	1,04	37,13	<0,001
rozszerzanie rynków zbytu	3,07	1,35	3,59	0,90	3,85	0,84	1,78	1,18	98,15	<0,001
relacje z władzą samorządową	3,03	1,15	3,58	0,88	3,47	0,80	2,05	1,05	85,45	<0,001
dobre relacje, wymiana wiedzy z konkurentami	3,00	1,07	3,45	0,90	3,14	0,92	2,43	1,11	36,50	<0,001
wykorzystanie nowoczesnych technologii do komunikacji z parterami i klientami	2,99	1,22	3,60	0,98	3,52	0,71	1,84	1,00	100,65	<0,001

*Ocena dokonana w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznacza, że możliwości zdecydowanie nie istnieją, a 5 – że zdecydowanie istnieją

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Czynnik szeroko rozumianej wiedzy w kontekście kształtowania pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa tworzył raczej przeciętne, według badanych, możliwości kształtowania pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw. W szczególności przeciętne możliwości w tym zakresie związane były z gotowością pracowników

do rozwijania kwalifikacji i rozszerzania wiedzy, umiejętnościami i kompetencjami kadry menedżerskiej oraz rozpoznaniem rynku, a także działaniami w ramach wąskiej specjalizacji wymagającej specjalistycznej wiedzy i umiejętności.

Biorąc pod uwagę czynniki konkurencyjności przedsiębiorstw pozostające w centrum zainteresowania koncepcji inteligentnego rozwoju, do których zaliczają się m.in. kształtowanie relacji lokalnych, roszerzanie rynków zbytu oraz wykorzystywanie nowoczesnych technologii w działalności gospodarczej, dostrzec należy, że badani nie dostrzegali w tych czynnikach większych możliwości wzmacniania konkurencyjności przedsiębiorstwa, oceniając ich znaczenie w tym procesie jako przeciętne.

Postrzegane przez badanych przedsiębiorców możliwości wzmacniania pozycji konkurencyjnej w badanych obszarach wykazywały istotne statystycznie zróżnicowanie regionalne. Wskazywały one na mniejsze możliwości wzmocnienia pozycji konkurencyjnej w oparciu o badane czynniki w przypadku podmiotów z województwa warmińsko-mazurskiego, szczególnie w obszarze możliwości rozszerzania rynków zbytu i wykorzystania nowoczesnych technologii w komunikacji z partnerami i klientami.

Podsumowując dokonaną charakterystykę stanu aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw, należy potwierdzić istnienie dość silnie determinujących ją czynników o charakterze finansowym. Badaną grupę podmiotów charakteryzował także brak silniejszych powiązań w procesie innowacyjnym z innymi podmiotami oraz dostrzeganie ograniczeń podejmowania współpracy z regionalnymi instytucjami wspierającymi aktywność prorozwojową przedsiębiorstw. W sytuacji dostrzegania znaczenia wprowadzania innowacji w kształtowaniu pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa zwrócić należy uwagę na zarysowującą się potrzebę zwiększonego dostępu do różnego typu wiedzy ważnej z punktu widzenia procesów innowacyjnych, w tym dotyczącej znajomości oferty instytucji wspierających aktywność innowacyjną przedsiębiorstw w regionie oraz wiedzy dotyczącej możliwych do wdrażania zmian.

5.2. Bariery innowacyjności

Ocenie badanych przedsiębiorców poddano szereg barier aktywności innowacyjnej, których źródłem jest zarówno samo przedsiębiorstwo, jak i jego otoczenie lokalne i regionalne. Wyniki dokonanych ocen ujawniły, że ponad połowa badanych przedsiębiorców (55,42%), niezależnie od regionu, dostrzegała istnienie ponadprzeciętnych barier działalności innowacyjnej (tabela 20).

Tabela 20. Ocena stopnia natężenia istniejących barier działalności innowacyjnej przedsiębiorstwa według województw (N=240)

Województwo	Średnia	Odch. std.	Test Kruskala-Wallisa	
			H	p
lubelskie	3,54	0,57	0,39	0,824
podkarpackie	3,63	0,62		
warmińsko-mazurskie	3,54	0,55		
ogółem	3,57	0,58	-	-

* Oceny dokonano w skali 1-5, gdzie 1 oznacza, że bariery zdecydowanie nie istnieją, a 5 – zdecydowanie istnieją
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Większe natężenie barier działalności innowacyjnej odnotowali przedsiębiorcy prowadzący działalność na terenie gmin zaliczonych do grupy jednostek o wyższym potencjale inteligentnego rozwoju (Z=-1,994, p=0,046). W tych jednostkach średnia ocena wyniosła śr=3,65, os=0,59 w porównaniu do średniej ocen przedsiębiorców zlokalizowanych w jednostkach o niskim potencjale – śr=3,48, os=0,56.

Do ponadprzeciętnie istotnych barier działalności gospodarczej, które ujawniły się w przedsiębiorstwach już jako przyczyny braku aktywności innowacyjnej, zaliczyć należy postrzegane przez badanych jako wysokie koszty wdrażanych zmian, brak własnych środków finansowych oraz niewielka dostępność zewnętrznych środków finansowych przy postrzeganym jako wysoki poziomie ryzyka inwestycyjnego (tabela 21).

Tabela 21. Ocena* istotności barier działalności innowacyjnej przedsiębiorstwa według województw (N=240)

Bariery	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
duże ryzyko inwestycji	3,55	0,91	4,09	0,81	3,80	0,74	2,77	0,59	93,33	<0,001
wysokie koszty wdrażanych zmian	3,53	0,93	4,09	0,75	3,54	0,79	2,95	0,87	62,05	<0,001
brak środków finansowych w przedsiębiorstwie	3,45	1,01	3,91	0,92	3,66	0,75	2,77	0,98	56,79	<0,001
trudności w znalezieniu partnerów do współpracy w ramach realizacji innowacyjnych projektów	3,35	0,97	3,70	0,60	3,76	0,82	2,59	0,96	72,75	<0,001
niewielka dostępność zewnętrznych środków finansowych	3,34	0,90	3,80	0,70	3,38	0,77	2,84	0,93	45,75	<0,001

brak informacji o specjalistycznych usługach/instytucjach wspierających działalność innowacyjną w regionie	3,28	0,83	3,71	0,60	3,51	0,57	2,60	0,84	79,34	<0,001
brak informacji o popycie na innowacyjne produkty lub usługi	3,26	0,84	3,59	0,69	3,56	0,67	2,63	0,79	68,98	<0,001
niedostateczny popyt na innowacyjne produkty lub usługi	3,23	0,93	3,68	0,67	3,49	0,84	2,51	0,81	75,10	<0,001
brak zaufania do potencjalnych partnerów współpracy w ramach realizacji innowacyjnych projektów	3,21	0,82	3,64	0,56	3,39	0,54	2,60	0,92	62,47	<0,001
brak wykwalifikowanej kadry na rynku pracy	3,20	0,90	3,81	0,62	3,12	0,95	2,65	0,68	74,87	<0,001
brak wiedzy na temat możliwych do wdrożenia zmian wzmacniających konkurencyjność przedsiębiorstwa	3,20	0,85	3,69	0,61	3,32	0,76	2,59	0,79	69,72	<0,001
odległość od głównych centrów innowacji	3,18	0,92	3,71	0,72	3,26	0,79	2,55	0,86	65,08	<0,001
brak wykwalifikowanej kadry w przedsiębiorstwie	3,18	0,93	3,70	0,68	3,14	0,98	2,70	0,82	48,48	<0,001
negatywne nastawienie pracowników do zmian	3,15	0,86	3,65	0,71	3,15	0,78	2,66	0,78	58,07	<0,001
niedostępność technologii informatycznych umożliwiających komunikację	3,05	0,97	3,48	0,71	3,39	0,67	2,29	1,01	66,56	<0,001
niedostępność usług zewnętrznych wspierających działalność innowacyjną w regionie	3,03	1,00	3,67	0,65	2,95	0,99	2,46	0,92	65,99	<0,001
niedostateczny stopień rozwoju infrastruktury transportowej	2,93	1,03	3,49	0,71	3,20	0,77	2,11	1,03	72,83	<0,001
uregulowania prawne	2,23	1,32	3,09	1,01	1,96	1,46	1,63	0,97	54,68	<0,001

*Ocena dokonana w skali 1-5, gdzie 1 oznacza, że bariera jest bardzo mało istotna, a 5 – bardzo istotna

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Badani przedsiębiorcy dostrzegali także barierę dotyczącą trudności w znalezieniu partnerów do współpracy w ramach realizacji innowacyjnych projektów. Jako przeciętnie istotne badani określili natomiast pozostałe badane bariery, tj. związane z dostępem do wiedzy istotnej z punktu widzenia podejmowania działań innowacyjnych, z popytem na innowacyjne usługi oraz z kwalifikacjami pracowników i ich otwartością na zmiany. Jako bariery o relatywnie mniejszej istotności postrzegano niedostępność technologii informatycznych umożliwiających komunikację czy też stan infrastruktury transportowej. Badania nie ujawniły także postrzegania przez przedsiębiorców odległości od większych ośrodków miejskich jako istotnej bariery innowacyjności.

Obserwowane bariery wykazywały istotne statystycznie różnice międzyregionalne. Istotność barier aktywności innowacyjnej ujawniła się przede wszystkim w regionie lubelskim, gdzie poza omówionymi najważniejszymi barierami oddziałującymi na innowacyjność, przedsiębiorcy dostrzegali natężenie całego spektrum innych barier, o większym nasileniu w porównaniu do przedsiębiorców z pozostałych regionów, w tym m.in. związanych z niedostępnością usług zewnętrznych wspierających działalność innowacyjną. Najmniejszą istotność badanych barier działalności innowacyjnej dostrzegali przedsiębiorcy z województwa warmińsko -mazurskiego. W tym regionie ujawniły się m.in. wysokie koszty wdrażania zmian o charakterze innowacji oraz niewielka dostępność zewnętrznych środków finansowych. Z kolei w województwie podkarpackim w większym stopniu akcentowna była bariera w postaci trudności w znalezieniu partnerów do współpracy w ramach innowacyjnych projektów.

Uzyskane wyniki potwierdziły istnienie ponadprzeciętnych barier działalności innowacyjnej dostrzeganych przez przedsiębiorców z badanych regionów. Poza oddziaływaniem barier ogólnych, głównie o charakterze finansowym, dostrzeżono także istnienie barier związanych z funkcjonowaniem regionalnych systemów innowacji. Dotyczyły one głównie oferty instytucji wspierających działalność innowacyjną oraz dostępności tych instytucji, a także informacji o dostępnych specjalistycznych usługach. Inny ujawniony problem dotyczył trudności związanych ze znalezieniem partnerów do współpracy w ramach realizacji innowacyjnych projektów.

5.3. Lokalne determinanty innowacyjności

Ocena lokalnych uwarunkowań działalności innowacyjnej przedsiębiorstw przeprowadzona została w wymiarach: położenie i środowisko przyrodnicze, stan infrastruktury, cechy gospodarki lokalnej, stanu kapitału ludzkiego i społecznego, a także jakość życia oraz działania podejmowane przez lokalne władze samorządowe na rzecz stymulowania lokalnej innowacyjności. Przyjęte w badaniu wymiary i poszczególne elementy oceny odzwierciedlały uwarunkowania ważne z punktu widzenia koncepcji inteligentnego rozwoju.

Lokalne warunki z perspektywy ocen formułowanych przez badanych przedsiębiorców określić można jako raczej niesprzyjające funkcjonowaniu i rozwojowi

przedsiębiorstw. Relatywnie lepsze na tle pozostałych regionów warunki występowały w województwie lubelskim, a najmniej sprzyjające odnotowano w województwie warmińsko-mazurskim. Sformułowane oceny wykazywały istotne statystycznie różnice regionalne (tabela 22).

Tabela 22. Ocena ogólnych warunków gminy w zakresie sprzyjania funkcjonowaniu i rozwojowi przedsiębiorstw (N=240)

Województwo	Średnia	Odch. std.	Test Kruskala-Wallisa	
			H	p
lubelskie	2,76	0,62	11,97	0,003
podkarpackie	2,57	0,83		
warmińsko-mazurskie	2,24	1,02		
ogółem	2,52	0,86	-	-

* Oceny dokonano w skali 1-5, gdzie 1 oznacza, że warunki zdecydowanie nie sprzyjają, a 5 – zdecydowanie sprzyjają funkcjonowaniu i rozwojowi przedsiębiorstw
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Charakterystyczne jest, że ogólna ocena warunków gminy pod względem ich sprzyjania funkcjonowaniu i rozwojowi przedsiębiorstw nie wykazywała zróżnicowania w zależności od potencjału inteligentnego rozwoju (Z=-1,373, p=0,170), co świadczyć może o ogólnie trudnych warunkach rozwoju przedsiębiorczości na badanym obszarze.

Spośród badanych grup uwarunkowań lokalnych określających warunki wprowadzania proinnowacyjnych zmian w przedsiębiorstwach stosunkowo więcej elementów ocenionych jako raczej pozytywnie oddziałujące wskazywano w ramach sfer: położenie gminy i cechy środowiska przyrodniczego, kapitał ludzki i społeczny oraz jakość życia. Obszarem, w ramach którego dostrzegano więcej czynników o mniej korzystnym wpływie na aktywność innowacyjną przedsiębiorstw była aktywność lokalnych władz samorządowych. Na nieco ponadprzeciętnym poziomie oceniony został natomiast wymiar stanu infrastruktury komunalnej oraz cechy lokalnych gospodarek i ich instytucjonalnego otoczenia.

Biorąc pod uwagę lokalne warunki w zakresie położenia i cech środowiska przyrodniczego, dostrzec można, że badani raczej pozytwnie postrzegali lokalizację gmin względem głównych szlaków komunikacyjnych oraz odległości od większych ośrodków miejskich. Nieco mniej korzystna lokalizacja dotyczyła położenia względem specjalnych stref ekonomicznych. Peryferyjność nie ujawniła się także w większym stopniu w kontekście ograniczonej dostępności połączeń komunikacyjnych. Przeciętnie ocenione zostały warunki w zakresie dostępności terenów inwestycyjnych – ich powierzchni i wyposażenia. Zaobserwowano także istotne statystycznie zróżnicowanie regionalne ocen warunków w badanych wymiarach. W województwie warmińsko-mazurskim we wszystkich wymiarach były one postrzegane przez przedsiębiorców jako mniej korzystnie oddziałujące na aktywność innowacyjną przedsiębiorstw (tabela 23).

Tabela 23. Ocena* położenia i cech środowiska przyrodniczego gminy pod względem ich wpływu na wprowadzanie prorozwojowych zmian (innowacji) w przedsiębiorstwach według województw

Element oceny	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
położenie gminy względem głównych szlaków komunikacyjnych	3,51	0,86	3,88	0,56	3,89	0,69	2,78	0,78	88,11	<0,001
odległość od większych ośrodków miejskich	3,45	0,95	3,90	0,59	3,66	0,91	2,77	0,93	62,51	<0,001
połączenia komunikacyjne	3,43	0,91	3,76	0,64	3,67	0,79	2,86	0,98	41,89	<0,001
cechy i stan środowiska przyrodniczego	3,38	0,94	3,55	0,74	3,69	0,89	2,90	0,99	24,72	<0,001
istnienie obszarów prawnie chronionych	3,36	0,84	3,62	0,64	3,57	0,63	2,89	0,99	29,16	<0,001
bliskość specjalnych stref ekonomicznych	3,35	0,99	3,76	0,58	3,59	0,94	2,71	1,05	45,63	<0,001
powierzchnia i wyposażenie terenów inwestycyjnych	3,28	0,92	3,84	0,58	3,35	0,64	2,66	1,05	62,33	<0,001

*Ocena dokonana w skali 1-5, gdzie 1 oznacza ocenę zdecydowanie negatywną, a 5 – zdecydowanie pozytywną
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Lokalne warunki w obszarze środowiska przyrodniczego ocenione zostały przez badaną grupę przedsiębiorców jako sprzyjające ich aktywności innowacyjnej. Zarówno cechy i stan środowiska przyrodniczego, jak i występowanie na terenie gminy obszarów objętych ochroną prawną oceniono jako nieco ponadprzeciętnie pozytywnie oddziałujące na możliwe do podejmowania proinnowacyjne zmiany w przedsiębiorstwach. Ten element został stosunkowo wyżej oceniony przez przedsiębiorców z województwa warmińsko-mazurskiego.

Ogólne oceny przedsiębiorców dotyczące stanu poszczególnych elementów infrastruktury komunalnej wskazywały na raczej pozytywną sytuację w tym wymiarze. Nie ujawniono występowania problemów związanych z niedostępnością wybranych elementów infrastruktury, która mogłaby negtywnie oddziaływać na warunki wdrażania zmian innowacyjnych w sektorze przedsiębiorstw. Biorąc pod uwagę oceny sformułowane przez przedsiębiorców według regionów, dostrzec można, że najwyższe dotyczyły województwa lubelskiego, a sytuacja relatywnie mniej korzystna wystąpiła w przypadku województwa warmińsko-mazurskiego. W regionie tym przedsiębiorcy wyżej ocenili dostępność infrastruktury związanej z alternatywnymi źródłami energii, stan gospodarki odpadami komunalnymi i gospodarki ciepłem na tle pozostałych elementów infrastruktury technicznej (tabela 24).

Tabela 24. Ocena* stanu infrastruktury komunalnej pod względem ich wpływu na wprowadzanie prorozwojowych zmian (innowacji) w przedsiębiorstwach według województw

Element oceny	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
stan gospodarki wodociągowo-kanalizacyjnej	3,33	0,84	3,76	0,58	3,55	0,63	2,67	0,85	78,52	<0,001
stan gospodarki energetycznej i gazownictwa	3,28	0,81	3,71	0,53	3,41	0,67	2,70	0,83	65,05	<0,001
infrastruktura drogowa	3,27	0,93	3,65	0,70	3,40	0,81	2,76	1,03	32,21	<0,001
infrastruktura związana z pozyskiwaniem alternatywnych źródeł energii	3,27	0,82	3,46	0,64	3,47	0,83	2,86	0,84	26,31	<0,001
stan gospodarki odpadami komunalnymi	3,26	0,73	3,60	0,61	3,35	0,66	2,84	0,72	45,80	<0,001
dostępność szybkich łączy internetowych	3,24	0,90	3,69	0,65	3,30	0,77	2,73	0,99	44,06	<0,001
infrastruktura turystyczna	3,23	0,87	3,68	0,69	3,42	0,69	2,60	0,85	66,69	<0,001
gospodarka ciepłem	3,20	0,69	3,38	0,64	3,40	0,61	2,81	0,66	35,92	<0,001

*Ocena dokonana w skali 1-5, gdzie 1 oznacza ocenę zdecydowanie negatywną, a 5 – zdecydowanie pozytywną

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

W wymiarze lokalnych warunków innowacyjności przedsiębiorstw wynikających z cech gospodarki lokalnej i jej instytucjonalnego otoczenia w badaniu uwzględniono możliwości kształtowania lokalnych powiązań gospodarczych, dostępność instytucji wspierających rozwój przedsiębiorczości i aktywności innowacyjnej, cechy siły roboczej, a także działania władz lokalnych w zakresie polityki fiskalnej oraz kreowanego wizerunku gospodarczego gminy. W kategoriach uwarunkowań pozytywnie oddziałujących na aktywność proinnowacyjną przedsiębiorstw badani ocenili istniejące możliwości rozwijania powiązań kooperacyjnych, w tym dostępność na terenie gminy dostawców niezbędnych w działalności danego przedsiębiorstwa dóbr i usług oraz relacje zaufania między lokalnymi przedsiębiorcami. Jako wyraźnie sprzyjającą aktywności innowacyjnej sytuację w tym obszarze określili przedsiębiorcy z województwa podkarpackiego. Nieco mniej korzystne warunki dotyczyły otoczenia instytucjonalnego przedsiębiorstw, dostępności siły roboczej o poszukiwanych kwalifikacjach, produktywności siły roboczej oraz poziomu podatków i opłat lokalnych. W badanym wymiarze wystąpiły również różnice statystycznie istotne występujące pomiędzy przedsiębiorcami reprezentującymi badane regiony (tabela 25).

Tabela 25. Ocena* cech gospodarki lokalnej i jej instytucjonalnego otoczenia pod względem jej wpływu na wprowadzanie prorozwojowych zmian (innowacji) w przedsiębiorstwach według województw

Element oceny	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala -Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
gospodarczy wizerunek gminy	3,31	0,85	3,43	0,71	3,76	0,78	2,74	0,72	64,33	<0,001
możliwości kooperacji z przedsiębiorstwami z różnych branż (dostawcami dóbr i usług)	3,23	0,82	3,40	0,81	3,57	0,59	2,71	0,80	52,15	<0,001
możliwości zbytu	3,19	0,91	3,45	0,94	3,44	0,79	2,69	0,79	37,95	<0,001
zaufanie pomiędzy przedsiębiorcami	3,19	0,76	3,36	0,73	3,47	0,66	2,74	0,69	45,10	<0,001
koszty siły roboczej	3,18	0,72	3,35	0,71	3,39	0,67	2,79	0,63	36,35	<0,001
różnorodność branż w gospodarce gminy	3,16	0,93	3,23	0,97	3,61	0,77	2,64	0,78	46,56	<0,001
dostępność i oferta instytucji finansowych, ubezpieczeniowych itp.	3,16	0,87	3,45	0,81	3,40	0,74	2,63	0,80	48,56	<0,001
dostępność siły roboczej o odpowiednich kwalifikacjach	3,12	0,78	3,45	0,81	3,19	0,70	2,74	0,65	38,55	<0,001
poziom podatków i opłat lokalnych	3,08	0,81	3,38	0,83	3,28	0,64	2,59	0,71	48,17	<0,001
dostępność i oferta instytucji wspierających przedsiębiorczość	3,07	0,84	3,31	0,80	3,35	0,68	2,54	0,76	49,90	<0,001
produktywność siły roboczej	3,06	0,80	3,34	0,89	3,15	0,60	2,70	0,77	26,82	<0,001
istnienie przedsiębiorstw ze swojej branży, możliwości kooperacji	3,06	0,87	3,43	0,82	3,25	0,72	2,51	0,78	51,60	<0,001
dostępność surowców i półproduktów	3,05	0,86	3,31	1,00	3,14	0,69	2,69	0,76	22,89	<0,001
możliwość współpracy z instytucjami wspierającymi innowacyjność	3,04	0,91	3,31	0,88	3,27	0,94	2,59	0,72	37,94	<0,001

*Ocena dokonana w skali 1-5, gdzie 1 oznacza ocenę zdecydowanie negatywną, a 5 – zdecydowanie pozytywną

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Biorąc pod uwagę wybrane elementy charakterystyki kapitału ludzkiego i społecznego oraz cechy lokalnego środowiska kulturowego badanych gmin, zauważyć należy, że badani przedsiębiorcy dostrzegali lokalny potencjał kulturowy zakorzeniony w historii gminy, występowanie przejawów aktywności społecznej w wymiarze angażowania się mieszkańców w sprawy gminy oraz ich aktywności ekonomicznej. Podobnie jako raczej sprzyjające uwarunkowanie badani określili postawy lokalnych społeczności względem przedsiębiorców. Nieco niżej oceniona została aktywność społeczna mieszkańców i ich skłonność do tworzenia lokalnych organizacji pozarządowych. Sytuację demograficzną gminy oraz poziom wykształcenia i kwalifikacje zawodowe mieszkańców badani postrzegali jako raczej korzystne uwarunkowanie lokalne wprowadzania proinnowacyjnych zmian w przedsiębiorstwach (tabela 26).

Tabela 26. Ocena* stanu wybranych cech opisujących lokalny kapitał ludzki i społeczny pod względem ich wpływu na wprowadzanie prorozwojowych zmian (innowacji) w przedsiębiorstwach według województw

Element oceny	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
bogactwo kulturowe, historia gminy	3,37	0,81	3,48	0,64	3,74	0,63	2,90	0,89	42,34	<0,001
postawy społeczności względem przedsiębiorców	3,35	0,86	3,49	0,69	3,71	0,80	2,86	0,84	37,89	<0,001
zaangażowanie społeczności lokalnej w sprawy gminy	3,30	0,82	3,54	0,64	3,55	0,71	2,83	0,88	38,07	<0,001
poziom aktywności ekonomicznej lokalnej społeczności	3,28	0,80	3,34	0,64	3,69	0,54	2,81	0,92	47,56	<0,001
poziom wykształcenia, kwalifikacje zawodowe ludności	3,27	0,81	3,50	0,68	3,54	0,55	2,76	0,92	41,70	<0,001
sytuacja demograficzna gminy	3,21	0,83	3,44	0,67	3,44	0,85	2,75	0,75	36,66	<0,001
aktywność społeczna, tworzenie organizacji	3,15	0,79	3,40	0,61	3,28	0,71	2,76	0,88	26,03	<0,001

*Ocena dokonana w skali 1-5, gdzie 1 oznacza ocenę zdecydowanie negatywną, a 5 – zdecydowanie pozytywną

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Kolejnym wymiarem lokalnych uwarunkowań innowacyjności poddanym badaniom była aktywność władz lokalnych w zakresie działań kreujących warunki funkcjonowania i podejmowania przez przedsiębiorców aktywności proinnowacyjnej. Stwierdzić należy, że w poddanym analizie zakresie działań władze lokalne z per-

spektywy przedsiębiorców tworzyły przeciętnie sprzyjające warunki. Zróżnicowane regionalnie, statystycznie istotne różnice ocen wskazywały na relatywnie lepszą sytuację w gminach województw lubelskiego i podkarpackiego w porównaniu z gminami województwa warmińsko-mazurskiego. Nieco wyższe oceny dotyczyły relacji zaufania pomiędzy władzami lokalnymi i przedsiębiorcami. Pewne deficyty odnotowano w obszarze bezpośredniego wspierania przez władze gminy innowacji lokalnych. Przeciętnie oceniono jakość obsługi w urzędzie oraz możliwości komunikacji z urzędem z wykorzystaniem nowoczesnych technologii, postawy władz względem przedsiębiorców, ich elastyczność i szybkość działania, a także działania bezpośrednio oddziałujące na warunki funkcjonowania przedsiębiorstw takie jak: polityka fiskalna, skala zamówień publicznych, koszt i jakość usług komunalnych, czy wymiar planowania przestrzennego (tabela 27).

Tabela 27. Ocena* wybranych obszarów aktywności władz lokalnych pod względem ich wpływu na wprowadzanie prorozwojowych zmian (innowacji) w przedsiębiorstwach według województw

Element oceny	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala -Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
poziom wzajemnego zaufania pomiędzy władzami i lokalnymi przedsiębiorcami	3,17	0,84	3,38	0,70	3,46	0,81	2,69	0,79	45,90	<0,001
nastawienie władz gminy do przedsiębiorców	3,06	0,87	3,33	0,78	3,29	0,83	2,57	0,79	39,96	<0,001
skala zamówień publicznych gminy	3,05	0,89	3,36	0,78	3,25	0,79	2,54	0,87	42,69	<0,001
ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego	3,04	0,91	3,35	0,75	3,22	0,91	2,54	0,84	38,47	<0,001
koszt i jakość usług komunalnych	3,03	0,88	3,40	0,74	3,16	0,75	2,54	0,90	42,07	<0,001
aktywność władz gminy w tworzeniu preferencji finansowych przedsiębiorcom	2,99	0,94	3,16	0,77	3,32	1,02	2,47	0,78	41,23	<0,001
szybkość działania, elastyczność władz gminy	2,99	0,82	3,21	0,74	3,26	0,72	2,50	0,78	42,50	<0,001
oddziaływanie władz gminy na możliwości rozszerzania wiedzy, rozwijania umiejętności i pozyskiwania kwalifikacji na terenie gminy	2,98	0,88	3,34	0,71	3,11	0,83	2,50	0,87	38,23	<0,001

możliwości komunikacji z urzędem gminy za pomocą Internetu	2,98	0,87	3,31	0,76	3,08	0,78	2,54	0,90	33,55	<0,001
jakość obsługi w urzędzie	2,96	0,84	3,36	0,73	2,95	0,83	2,58	0,76	38,96	<0,001
wspieranie przez władze gminy innowacji lokalnych	2,90	0,88	3,28	0,80	2,99	0,82	2,45	0,83	36,74	<0,001

*Ocena dokonana w skali 1-5, gdzie 1 oznacza ocenę zdecydowanie negatywną, a 5 – zdecydowanie pozytywną
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Oceny lokalnych warunków w wymiarze jakości życia wskazywały na istnienie dość bogatej oferty możliwości spędzania wolnego czasu. Jako raczej sprzyjające warunkom innowacyjności przedsiębiorstw wskazywano dostępność usług i aktywności rekreacyjnych, funkcjonowanie urządzeń i instytucji kultury fizycznej oraz oświaty. Nieco niżej oceniono dostępność i ceny mieszkań, funkcjonowanie pomocy społecznej oraz instytucji ochrony zdrowia (tabela 28).

Tabela 28. Ocena* wybranych cech opisujących jakość życia w gminie pod względem ich wpływu na wprowadzanie prorozwojowych zmian (innowacji) w przedsiębiorstwach według województw

Elementy oceny	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala -Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
możliwości spędzania wolnego czasu	3,48	0,84	3,70	0,80	3,75	0,67	2,99	0,83	49,25	<0,001
dostępność usług i aktywności rekreacyjnych	3,32	0,84	3,63	0,74	3,53	0,66	2,81	0,87	47,18	<0,001
funkcjonowanie urządzeń i instytucji kultury fizycznej	3,26	0,81	3,53	0,69	3,47	0,64	2,77	0,87	41,00	<0,001
funkcjonowanie instytucji oświaty i kultury	3,25	0,89	3,49	0,73	3,65	0,73	2,61	0,83	64,49	<0,001
dostępność i ceny mieszkań	3,20	0,92	3,52	0,76	3,30	0,88	2,77	0,97	29,76	<0,001
funkcjonowanie pomocy społecznej	3,16	0,91	3,43	0,74	3,49	0,69	2,56	0,95	48,50	<0,001
funkcjonowanie urządzeń i instytucji ochrony zdrowia	3,10	0,90	3,44	0,67	3,34	0,67	2,52	1,03	45,05	<0,001

*Ocena dokonana w skali 1-5, gdzie 1 oznacza ocenę zdecydowanie negatywną, a 5 – zdecydowanie pozytywną
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Kluczowe determinanty lokalnych warunków innowacyjności tworzą cechy gospodarki oraz aktywność i postawy lokalnych władz samorządowych. Czynniki z tych dwóch wymiarów wskazało najwięcej badanych przedsiębiorców jako cechę gminy w kategorii łącznie najważniejszego waloru lub bariery w kontekście lokalnych (gminnych) uwarunkowań innowacyjności przedsiębiorstw. Dostrzeżone także zostało znaczenie cech lokalnej społeczności. Mniejsze znaczenie badani przedsiębiorcy przypisywali cechom gminy związanych z jej położeniem i charakterystyką zasobów przyrodniczych oraz lokalizacją względem głównych ośrodków miejskich i szlaków komunikacyjnych, jakością życia oraz infrastrukturą komunalną (tabele 29 i 30).

Potencjał lokalnej innowacyjności z perspektywy przedsiębiorstw tworzyły głównie elementy wpływające bezpośrednio na warunki funkcjonowania przedsiębiorstw, w tym poziom podatków i gospodarczy wizerunek gminy oraz możliwości pozyskana surowców i półproduktów i kooperacji z przedsiębiorcami różnych branż. Drugą ważną grupę walorów gmin stanowiły cechy składające się na kapitał ludzki i społeczny. Przedsiębiorcy zwracali uwagę na znaczenie bogactwa kulturowego i historii gminy, jej sytuację demograficzną oraz cechy ludności ważne z perpsektywy rynku pracy, takie jak poziom wykształcenia i kwalifikacje zawodowe. W mniejszym stopniu dostrzegano istnienie możliwości zwiększania innowacyjności wynikających z cech środowiska przyrodniczego i lokalizacji gminy oraz jakości życia. Najrzadziej wskazywanymi walorami gminy w zakresie ich wpływu na warunki innowacyjności przedsiębiorstw, ważnymi z perspektywy przedsiębiorców, były infrastruktura techniczna oraz działania i postawy lokalnych władz samorządowych (tabela 29).

Tabela 29. Główne walory gminy z punktu widzenia możliwości wprowadzania przez przedsiębiorców zmian o charakterze innowacji (N=240)

Zakres oceny	Wskazania walorów gminy według badanych wymiarów		
	liczba	%	najczęściej wskazywane walory
cechy gospodarki lokalnej	61	25,42	poziom podatków i opłat lokalnych – 19 gospodarczy wizerunek gminy – 7 możliwości kooperacji z przedsiębiorstwami z różnych branż (dostawcami dóbr i usług) – 7 dostępność surowców i półproduktów – 6
kapitał ludzki i społeczny	56	23,33	bogactwo kulturowe, historia gminy – 16 sytuacja demograficzna gminy – 13 poziom wykształcenia, kwalifikacje zawodowe ludności – 10
położenie i środowisko	45	18,75	cechy i stan środowiska przyrodniczego – 13 położenie gminy względem głównych szlaków komunikacyjnych – 12 odległość od większych ośrodków miejskich – 10
jakość życia	34	14,17	dostępność usług i aktywności rekreacyjnych – 11 dostępność i ceny mieszkań – 7 funkcjonowanie urządzeń i instytucji kultury fizycznej – 5 możliwości spędzania wolnego czasu – 5

zarządzanie	24	10,00	poziom wzajemnego zaufania pomiędzy władzami i lokalnymi przedsiębiorcami – 5 oddziaływanie władz gminy na możliwości rozszerzania wiedzy, rozwijania umiejętności i pozyskiwania kwalifikacji na terenie gminy – 4 aktywność władz gminy w tworzeniu preferencji finansowych przedsiębiorcom – 3 koszt i jakość usług komunalnych – 3 skala zamówień publicznych gminy – 3
infrastruktura komunalna	20	8,33	stan gospodarki odpadami komunalnymi – 7 infrastruktura drogowa – 5 infrastruktura związana z pozyskiwaniem alternatywnych źródeł energii – 5
ogółem	240	100,00	-

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Biorąc pod uwagę wskazywane przez badanych przedsiębiorców bariery wprowadzania zmian o charakterze innowacji, zauważyć należy, że koncentrowały się one na dwóch zbliżonych pod względem częstości wskazań wymiarach – cechach lokalnych gospodarek oraz aktywności władz samorządowych. W pierwszym wymiarze wskazywane przez przedsiębiorców bariery dotyczyły ograniczonych możliwości zbytu oraz podejmowania kooperacji z lokalnymi przedsiębiorstwami. W odniesieniu do drugiego obszaru badani dostrzegali przede wszystkim problem niedostatecznej szybkości działania i elastyczności władz lokalnych, tworzenia w niewystarczającym zakresie preferencji finansowych, a także kosztów i jakości usług komunalnych oraz jakości obsługi w urzędzie gminy. W pozostałych badanych obszarach, tj. położenie i cechy środowiska przyrodniczego, stan infrastruktury komunalnej, kapitał ludzki i społeczny oraz cechy gminy ważne z punktu widzenia zapewnienia wysokiej jakości życia nie ujawniły się znaczące bariery aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw (tabela 30).

Tabela 30. Główne bariery rozwoju gminy z punktu widzenia możliwości wprowadzania przez przedsiębiorców zmian o charakterze innowacji (N=240)

Zakres oceny	Wskazania barier rozwoju gminy według badanych wymiarów		
	liczba	%	najczęściej wskazywane walory
zarządzanie	92	38,33	szybkość działania, elastyczność władz gminy – 24 aktywność władz gminy w tworzeniu preferencji finansowych przedsiębiorcom – 15 koszt i jakość usług komunalnych – 13 jakość obsługi w urzędzie – 11 oddziaływanie władz gminy na możliwości rozszerzania wiedzy, rozwijania umiejętności i pozyskiwania kwalifikacji na terenie gminy – 8

cechy gospodarki lokalnej	82	34,17	możliwości zbytu – 35 dostępność surowców i półproduktów – 12 możliwości kooperacji z przedsiębiorstwami z różnych branż (dostawcami dóbr i usług) – 5 zaufanie pomiędzy przedsiębiorcami – 5 koszty siły roboczej – 4 różnorodność branż w gospodarce gminy – 4 gospodarczy wizerunek gminy – 4
jakość życia	24	10,00	dostępność i ceny mieszkań – 11 funkcjonowanie urządzeń i instytucji ochrony zdrowia – 7
kapitał ludzki i społeczny	21	8,75	poziom wykształcenia, kwalifikacje zawodowe ludności – 11 sytuacja demograficzna gminy – 4
infrastruktura komunalna	14	5,83	infrastruktura związana z pozyskiwaniem alternatywnych źródeł energii – 5 stan gospodarki odpadami komunalnymi – 3
położenie i środowisko	7	2,92	odległość od większych ośrodków miejskich – 2 połączenia komunikacyjne – 2
ogółem	240	100,00	-

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Charakterystyka lokalnych uwarunkowań aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw wskazała główne grupy jej determinant mające źródło w lokalnych systemach społeczno-ekonomicznych. Jako kluczowy czynnik jawią się działania lokalnych władz w zakresie zarówno instrumentów oddziałujących na wymierne korzyści lokalizacji przedsiębiorstw, takie jak korzyści podatkowe czy też koszty usług komunalnych, jak również postawy lokalnych władz w relacjach ze środowiskiem lokalnego biznesu. Ważnymi barierami lokalnymi proinnowacyjnych zmian przedsiębiorstw okazały się szybkość działania i elastyczność władz samorządowych oraz kreowany przez nie gospodarczy wizerunek gminy. Drugim ważnym z perspektywy przedsiębiorców wymiarem atrakcyjności lokalnych warunków dla zwiększenia innowacyjności przedsiębiorstw są możliwości podjęcia kooperacji oraz zbytu. Czynniki te postrzegane były przez przedsiębiorców jako umiarkowanie sprzyjające ich aktywności innowacyjnej. Wyżej oceniono zaś warunki w zakresie środowiska przyrodniczego, kapitału ludzkiego i społecznego, jakości życia oraz stanu rozwoju infrastruktury komunalnej.

5.4. Oczekiwana rola władz lokalnych w zakresie wsparcia aktywności innowacyjnej

Badani przedsiębiorcy dostrzegali ponadprzeciętny wpływ całego kompleksu czynników ujawniających się w skali gminy na poprawę stanu innowacyjności przedsiębiorstw. Do najważniejszych zaliczono jakość lokalnego otoczenia instytucjonalnego, dostępność nowoczesnej infrastruktury komunikacyjnej i informa-

tycznej oraz relacje zaufania i otwartości na współpracę charakteryzujące lokalne środowisko gospodarcze i przedstawicieli samorządu terytorialnego. W ramach otoczenia instytucjonalnego badani podkreślili znaczącą rolę lokalnych władz samorządowych w zakresie działań podejmowanych na rzecz wzmocnienia innowacyjności lokalnej, w tym współpracy z przedsiębiorcami i tworzonymi przez przedstawicieli samorządu relacjami z lokalnym środowiskiem biznesu (tabela 31).

Tabela 31. Ocena* wybranych czynników lokalnych pod względem siły ich wpływu na wprowadzanie innowacji w przedsiębiorstwach według województw

Czynniki	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
współpraca władz samorządowych z przedsiębiorcami, bliskie relacje	3,83	0,84	4,00	0,80	3,85	0,81	3,64	0,88	4,50	0,082
dostępność infrastruktury technicznej, technologii komunikacyjnych i informatycznych	3,82	0,77	4,05	0,71	3,79	0,79	3,63	0,77	10,70	0,005
pomoc instytucji ułatwiających dostęp do wiedzy i informacji niezbędnej w działalności innowacyjnej	3,79	0,81	4,05	0,76	3,81	0,72	3,50	0,86	16,24	<0,001
rozwój partnerstw publiczno-prywatnych	3,79	0,73	3,92	0,71	3,75	0,68	3,69	0,79	3,82	0,148
zaufanie, współpraca między przedsiębiorcami i wymiana wiedzy	3,72	0,85	3,95	0,79	3,65	0,80	3,56	0,93	7,59	0,023
wykształceni, wykwalifikowani, dbający o podnoszenie wiedzy i kwalifikacji ludzie	3,71	0,77	3,81	0,70	3,76	0,73	3,55	0,86	3,47	0,176
rozwój, promowanie współpracy przez samorząd gminy	3,70	0,72	3,86	0,71	3,63	0,66	3,60	0,77	6,04	0,049
pobudzanie powstawania nowych przedsiębiorstw przez samorząd gminy	3,69	0,81	3,83	0,67	3,63	0,80	3,61	0,92	3,40	0,183
aktywność samorządu gminy w rozwoju istniejących przedsiębiorstw	3,63	0,76	3,79	0,67	3,64	0,60	3,45	0,93	4,95	0,084
wykorzystanie funduszy UE i innych przez podmioty gospodarcze w gminie	3,56	0,81	3,75	0,74	3,34	0,84	3,60	0,79	11,36	0,003

wspieranie rozwoju instytucji otoczenia biznesu przez władze samorządowe	3,55	0,76	3,71	0,73	3,60	0,59	3,34	0,90	7,19	0,028
rozwój powiązań gospodarczych z ośrodkami miejskimi	3,50	0,86	3,64	0,90	3,80	0,62	3,05	0,86	35,47	<0,001
wykorzystanie zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy	3,42	0,80	3,59	0,81	3,60	0,59	3,07	0,87	21,89	<0,001
napływ inwestorów, nowych mieszkańców, turystów	3,37	0,92	3,61	0,86	3,57	0,81	2,92	0,92	28,80	<0,001
istnienie lokalnych sieci innowacji, klastrów	3,34	0,86	3,54	0,84	3,36	0,70	3,11	0,98	7,86	0,020

*Ocena dokonana w skali 1-5, gdzie 1 oznacza, że czynnik zdecydowanie nie wpływa, a 5 – zdecydowanie wpływa na innowacyjność przedsiębiorstw
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Do czynników o mniejszym oddziaływaniu na stan innowacyjności przedsiębiorstw badani zaliczyli możliwości wynikające z wykorzystywania lokalnych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy, istnienie lokalnych sieci powiązań przedsiębiorstw ułatwiających wdrażanie innowacji w poszczególnych podmiotach oraz napływ inwestorów, nowych mieszkańców oraz turystów.

Szereg czynników ważnych z punktu widzenia wdrażania przez przedsiębiorców innowacji uznano za tak samo ważne w każdym z trzech badanych regionów. Do takich należały: współpraca władz samorządowych z przedsiębiorcami i kształtowane relacje z lokalnym sektorem biznesu oraz rozwój partnerstw publiczno-prywatnych, dostępność wykształconych, dbających o podnoszenie wiedzy i kwalifikacji ludzi, a także aktywność samorządów na rzecz pobudzania przedsiębiorczości. Potrzeba zachęt do inwestowania i wdrażania programów wsparcia przedsiębiorczości wynika także z innych badań prowadzonych na terenie badanych regionów (Brodziński, Brodzińska 2016, Plawgo 2010).

Zróżnicowanie regionalne wykazywało zaś postrzeganie znaczenia czynników mających źródło w otoczeniu gmin, takich jak pojawienie się nowych inwestorów, napływ mieszkańców i turystów oraz rozwój powiązań gospodarczych z ośrodkami miejskimi podkreślane przez przedsiębiorców z województwa lubelskiego i podkarpackiego, a także wykorzystanie funduszy UE dostrzegane przede wszystkim przez badanych z województw lubelskiego i warmińsko-mazurskiego.

Do innych czynników, których znaczenie zależało od lokalizacji przedsiębiorstw w jednym z trzech badanych regionów, należały: dostępność infrastruktury technicznej, instytucji ułatwiających dostęp do wiedzy i informacji, zaufanie i współpracę w lokalnych środowiskach biznesu promowaną przez samorząd gminy, a także wykorzystanie zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy. Znaczenie

tych czynników ujawniało się w większym stopniu w przypadku województw lubelskiego i podkarpackiego.

Aktywność lokalnych władz samorządowych postrzegana była przez badanych jako kluczowy czynnik kształtujący lokalne warunki innowacyjności przedsiębiorstw. Uzasadnione jest zatem pytanie o stan aktywności władz samorządowych w ramach wybranych działań na rzecz wsparcia innowacyjności i ocena ich znaczenia z punktu widzenia potrzeb i oczekiwań przedsiębiorców.

Pomimo ocen wskazujących na znaczącą istotność czynnika aktywności władz gminy w zakresie działań na rzecz wzmocnienia innowacyjności przedsiębiorcy dostrzegali zaledwie przeciętną aktywność tego podmiotu. Do działań samorządów gminy o kluczowym znaczeniu z perspektywy wzmacniania innowacyjności przedsiębiorstwa badani zaliczyli m.in. upowszechnianie wiedzy o działalności innowacyjnej, ułatwianie przepływu informacji między różnymi środowiskami lokalnymi, działania na rzecz integracji lokalnych środowisk oraz wzmocnienia kooperacji między biznesem i nauką.

Z perspektywy badanych przedsiębiorców aktywność samorządów lokalnych na rzecz wzmocnienia innowacyjności gminy uznać można za przeciętną we wszystkich badanych obszarach. Za kluczowe dla wzmocnienia innowacyjności gminy w szczególności uznano:

- wprowadzanie innowacji w funkcjonowaniu urzędu gminy;
- rozwój infrastruktury, w tym nowoczesnej infrastruktury informatycznej;
- wdrażanie innowacji w usługach publicznych;
- rozwój współpracy z podmiotami otoczenia lokalnego i ponadlokalnego takimi jak inne samorządy i instytucje transferu wiedzy oraz wspomagające przebieg procesów innowacyjnych;
- preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy;
- działania na rzecz kreowania lokalnych warunków sprzyjających innowacyjności, w tym: upowszechnianie wiedzy o działalności innowacyjnej, wspieranie rozwoju lokalnych instytucji działających na rzecz pobudzania innowacyjności, ułatwianie przepływu informacji między różnymi środowiskami lokalnymi i działania na rzecz ich integracji, wdrażanie lokalnych projektów mających na celu poprawę innowacyjności przedsiębiorstw i współpraca z przedsiębiorcami przy innowacyjnych projektach (tabela 32).

Tabela 32. Ocena* stanu aktywności władz gminy w zakresie wybranych działań podejmowanych na rzecz wzmocnienia innowacyjności gminy według województw (N=240)

Działania	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
podnoszenie kwalifikacji pracowników urzędu	2,60	1,00	2,90	0,85	3,06	0,74	1,82	0,91	70,44	<0,001
rozwój pozostałej infrastruktury technicznej	2,59	1,03	2,84	0,97	3,06	0,75	1,88	0,96	59,27	<0,001

wdrażanie innowacji w usługach publicznych	2,56	0,96	2,66	0,83	3,09	0,77	1,93	0,90	58,34	<0,001
wspieranie rozwoju lokalnych instytucji działających na rzecz pobudzania innowacyjności lokalnej	2,55	0,89	2,79	0,82	2,94	0,70	1,93	0,81	60,01	<0,001
rozwój infrastruktury informatycznej	2,54	0,99	2,77	0,83	2,98	0,84	1,88	0,93	54,78	<0,001
ułatwianie przepływu informacji między różnymi środowiskami lokalnymi, działania na rzecz integracji lokalnych środowisk	2,54	0,90	2,66	0,84	2,98	0,75	1,98	0,80	51,80	<0,001
wdrażanie lokalnych projektów mających na celu poprawę innowacyjności przedsiębiorstw	2,52	1,09	2,73	0,98	3,13	0,86	1,71	0,89	73,71	<0,001
uczestnictwo w projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji i inne	2,52	0,98	2,93	0,82	2,87	0,75	1,76	0,88	72,66	<0,001
działania na rzecz wzmocnienia kooperacji między biznesem i nauką	2,52	0,94	2,90	0,91	2,80	0,68	1,85	0,84	62,01	<0,001
preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy	2,51	0,94	2,79	0,85	2,86	0,67	1,89	0,94	55,21	<0,001
kooperacja z innymi jednostkami samorządu zainteresowanymi rozwojem lokalnym	2,50	1,00	2,80	0,93	2,95	0,76	1,74	0,82	72,10	<0,001
wdrażanie nowoczesnych rozwiązań informatycznych w urzędzie	2,49	0,94	2,69	0,94	2,91	0,72	1,88	0,83	57,04	<0,001
kooperacja z lokalnymi przedsiębiorstwami w projektach na rzecz rozwoju innowacji	2,48	0,93	2,75	0,86	2,93	0,69	1,77	0,80	73,66	<0,001
upowszechnianie wiedzy o działalności innowacyjnej	2,46	0,82	2,67	0,82	2,72	0,71	1,99	0,72	41,23	<0,001

*Ocena dokonana w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak aktywności, a 5 – bardzo wysoką aktywność

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Dostrzegana przez przedsiębiorców przeciętna aktywność lokalnych władz samorządowych w badanych wymiarach wykazywała istotne statystycznie zróżnicowanie regionalne. Niską aktywność władz dostrzegali przedsiębiorcy z województwa warmińsko-mazurskiego, natomiast nieco wyższą niż przeciętna – z pozostałych badanych regionów, szczególnie w przypadku województwa podkarpackiego.

Aktywność władz samorządowych w badanych wymiarach ich potencjalnego wpływu na lokalne warunki innowacji postrzegana była przez badanych przedsiębiorców jako ponadprzeciętnie istotna dla funkcjonowania przedsiębiorstw. Do działań samorządów gminy o największym znaczeniu dla aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw uznać należy działania o charakterze „miękkim", związane ze wspieraniem przepływu informacji w środowisku lokalnym, upowszechnianiem wiedzy o działalności innowacyjnej oraz ukierunkowane na integrację grup tworzących to środowisko. Badani za działania samorządów lokalnych o ponadprzeciętnym znaczeniu dla funkcjonowania przedsiębiorstw uznali także działania związane z podejmowaniem współpracy z różnymi podmiotami w środowisku lokalnym i ponadlokalnym oraz rozwój infrastruktury technicznej. Do działań nieco mniej istotnych badani zaliczyli zaś preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy, proinnowacyjne zmiany w usługach publicznych oraz w funkcjonowaniu urzędów gminy (tabela 33).

Tabela 33. Ocena* znaczenia dla przedsiębiorstwa poszczególnych działań władz samorządowych podejmowanych na rzecz wzmocnienia innowacyjności gminy według województw (N=240)

Działania	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
ułatwianie przepływu informacji między środowiskami lokalnymi, działania na rzecz integracji lokalnych środowisk	3,24	0,91	3,17	0,78	3,54	0,98	3,00	0,90	11,40	0,003
upowszechnianie wiedzy o działalności innowacyjnej	3,19	0,87	3,11	0,78	3,55	0,91	2,93	0,90	20,42	<0,001
wspieranie rozwoju lokalnych instytucji działających na rzecz pobudzania innowacyjności lokalnej	3,03	0,94	3,00	0,76	3,56	0,90	2,54	0,86	44,98	<0,001
wdrażanie lokalnych projektów mających na celu poprawę innowacyjności przedsiębiorstw	2,95	1,05	3,06	0,82	3,65	0,92	2,13	0,79	85,74	<0,001

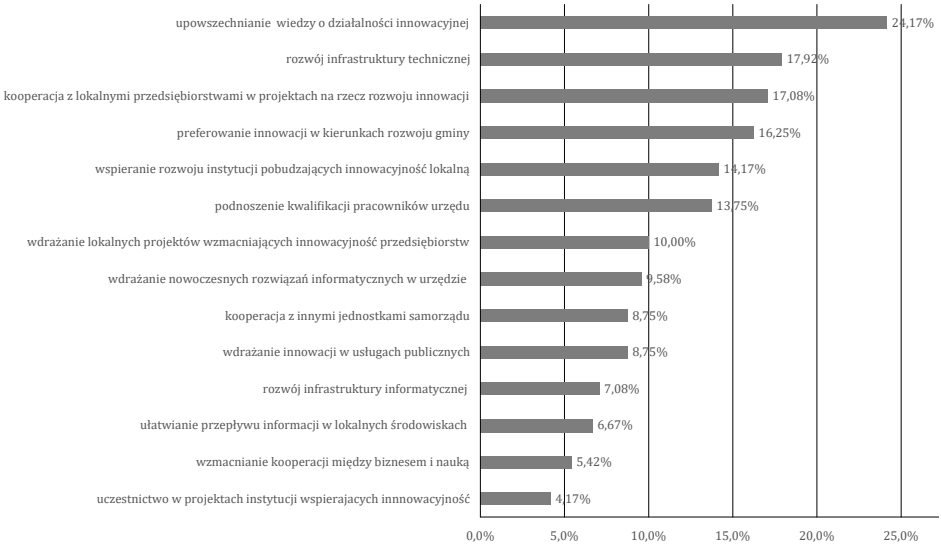
kooperacja z innymi jednostkami samorządu zainteresowanymi rozwojem lokalnym	2,95	1,17	3,01	0,96	3,79	0,92	2,06	0,90	89,53	<0,001
kooperacja z lokalnymi przedsiębiorstwami w projektach na rzecz rozwoju innowacji	2,91	1,13	2,95	0,97	3,67	0,79	2,10	1,01	79,35	<0,001
rozwój pozostałej infrastruktury technicznej	2,89	1,12	2,89	0,78	3,66	0,97	2,11	1,01	76,03	<0,001
rozwój infrastruktury informatycznej	2,88	1,08	2,88	0,79	3,60	0,96	2,15	0,97	70,05	<0,001
działania na rzecz wzmocnienia kooperacji między biznesem i nauką	2,88	1,12	2,93	0,79	3,63	0,89	2,84	4,97	67,50	<0,001
wdrażanie nowoczesnych rozwiązań informatycznych w urzędzie	2,85	1,13	2,88	1,13	3,45	1,02	2,21	0,87	51,50	<0,001
uczestnictwo w projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji i inne	2,85	1,08	2,91	0,86	3,55	0,87	2,10	0,98	73,66	<0,001
wdrażanie innowacji w usługach publicznych	2,83	1,24	2,83	1,09	3,57	1,14	2,10	1,01	53,41	<0,001
podnoszenie kwalifikacji pracowników urzędu	2,80	1,20	2,89	1,15	3,43	1,11	2,10	0,96	49,30	<0,001
preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy	2,80	1,11	2,90	0,89	3,51	0,91	1,97	0,94	76,03	<0,001

*Ocena dokonana w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak znaczenia, a 5 – bardzo duże znaczenie
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Sformułowane oceny znaczenia poszczególnych działań samorządów gminy dla wzmocnienia innowacyjności przedsiębiorstw wykazywały statystycznie istotne różnice regionalne. Największe znaczenie potencjalnej aktywności proinnowacyjnej władz samorządowych w środowisku lokalnym przypisywali przedsiębiorcy z województwa podkarpackiego, najmniejsze zaś – z województwa warmińsko-mazurskiego.

Biorąc pod uwagę analizowane działania na rzecz wzmacniania lokalnej innowacyjności, które mogą być podejmowane przez samorząd gminy, badani przedsiębiorcy wskazać mieli najważniejsze działanie, które ich zdaniem samorząd gminy powinien intensyfikować. W sytuacji dostrzeganej przez przedsiębiorców niskiej aktywności samorządów w wymiarze upowszechniania wiedzy dotyczącej aktywności innowacyjnej i jednoczesnym docenianiu znaczenia tego czynnika dla przedsiębiorstwa, niemal co czwarty badany przedsiębiorca za najważniejszy wymiar

działań władz samorządowych wymagający intensyfikacji uznał ww. działanie. Oprócz dostrzeganej potrzeby intensyfikowania przez samorząd lokalny działań na rzecz upowszechniania wiedzy z zakresu aktywności innowacyjnej badani przedsiębiorcy docenili znaczenie takich obszarow aktywności samorządów lokalnych, jak rozwój podstawowej infrastruktury technicznej, aktywność w ramach projektów lokalnych na rzecz rozwoju innowacji realizowanych we współpracy z przedsiębiorcami oraz preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy (wykres 8).

Wykres 8. Działania władz samorządowych, które należy intensyfikować, dążąc do zwiększenia stanu innowacyjności gminy (odsetek wskazań, N=240)
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Zaprezentowana charakterystyka aktywności innowacyjnej badanych przedsiębiorstw i jej lokalnych determinant wskazała na jej niewielką skalę i trudne warunki lokalne oraz wynikające z cech regionalnego otoczenia innowacji. Pomimo jednak tych oganiczeń w badanej grupie przedsiębiorstw ujawniono istnienie możliwości wzmocnienia innowacyjności, w tym wynikających z czynników zakorzenionych lokalnie.

Uzyskane dotąd wyniki badań pozwalają potwierdzić istotne znaczenie dla procesów innowacyjnych czynników o charakterze lokalnym i jednocześnie stanowiących ważne elementy koncepcji inteligentnego rozwoju. Do tych czynników m.in. należą dostępność wiedzy niezbędnej do inicjowania procesów innowacyjnych oraz sfera relacji zaufania charakteryzująca lokalne środowiska. Znaczenie także mają lokalne zasoby środowiska przyrodniczego, cechy środowiska kulturowego i inne udogodnienia (ang. *amenities*), w oparciu o które w procesie innowacynym wzmacniany być może lokalny potencjał endogeniczny. Charakterystyczne jest, że elementy położenia nie są postrzegane jako znacząca bariera procesów innowacyjnych.

Zarysowana ogólna charakterystyka lokalnych warunków innowacyjności wymaga pogłębienia i uzupełnienia jej o perspekywę lokalnych władz samorządowych oraz następnie powiązania tych dwóch perspektyw w ujęciu systemowym warunków i czynników aktywności innowacyjnej.

Rozdział 6

Samorząd gminy jako podmiot innowacyjności lokalnej

6.1. Uwarunkowania i kierunki lokalnej polityki rozwoju

Analiza innowacyjności lokalnej wymaga uwzględnienia szerokiego jej kontekstu: zarówno uwarunkowań lokalnych o charakterze endogenicznym, jak i egzogenicznych, wynikających z otoczenia regionalnego i ponadregionalnego. W wymiarze lokalnym to samorządowi gminy przypisać można szereg zadań związanych z tworzeniem warunków innowacyjności oraz podejmowaniem bezpośrednich działań pobudzających innowacje. Do zadań tych należą: wkomponowanie priorytetu innowacji w realizowaną politykę rozwoju, troska o innowacyjność usług publicznych oraz sposób organizacji urzędu gminy zmierzający do wzmacniania innowacyjności usług publicznych, sprawności funkcjonowania urzędu oraz jego roli w procesie absorpcji innowacji w układzie lokalnym.

Zgodnie z samooceną dokonaną przez przedstawicieli samorządów terytorialnych, na tle innych gmin wiejskich (miejsko-wiejskich) z regionu reprezentowane przez nich gminy prezentowały nieco ponadprzeciętny poziom rozwoju społeczno-gospodarczego. Sformułowane oceny nie wykazywały zróżnicowania regionalnego (tabela 34).

Tabela 34. Samoocena poziomu rozwoju gminy na tle innych gmin wiejskich i miejsko-wiejskich regionu według województw (N=30)

Województwo	Średnia	Odch. st.	Test Kruskala-Wallisa	
			H	p
lubelskie	3,70	0,48	0,44	0,801
podkarpackie	3,60	0,70		
warmińsko-mazurskie	3,70	0,48		
ogółem	3,67	0,55	-	-

* Oceny dokonano w skali 1-5, gdzie 1 oznacza, że poziom rozwoju jest bardzo niski, a 5 – bardzo wysoki
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

W gminach zaliczonych do grupy o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju poziom rozwoju gminy oceniony został wyżej niż w przypadku gmin o niskim potencjale inteligentnego rozwoju (oceny odpowiednio – śr=3,80, os=0,56 wobec śr=3,53, os=0,52), jednak dostrzegane różnice nie były statystycznie istotne (U=86,00 p=0,209).

Wśród czynników najsilniej kształtujących lokalne procesy rozwojowe przedstawiciele lokalnych władz dostrzegali głównie czynniki egzogeniczne, takie jak: polityka gospodarcza państwa, działalność regionalnych władz oraz sytuacja gospodarcza regionu. Dość istotną determinantę rozwoju stanowiły także powiązania obszarów wiejskich z miejskimi rynkami zbytu. Podkreślić należy jednocześnie, że przedstawiciele badanych jednostek samorządu terytorialnego dostrzegali mniejsze znaczenie dla przebiegu lokalnych procesów rozwojowych instytucji działających na rzecz rozwoju regionu, skali napływu inwestorów, nowych mieszkańców, turystów, sytuacji w rolnictwie oraz lokalizacji gminy względem ośrodków miejskich stanowiących regionalne i subregionalne centra wzrostu.

Z grupy czynników o charakterze endogenicznym najbardziej istotne dla przebiegu procesów rozwojowych w opinii władz samorządowych okazały się: działalność lokalnych władz, w tym w zakresie wsparcia przedsiębiorczości, koncentracja przedsiębiorstw określonej branży na terenie gminy (jej specjalizacja gospodarcza) oraz wykorzystywanie lokalnych zasobów naturalnych. Badani wójtowie/burmistrzowie dostrzegali także znaczącą w procesach rozwojowych rolę czynników takich jak wspólne wartości i klimat zaufania w środowisku przedsiębiorców, zwiększanie sprzedaży produktów i usług przedsiębiorstw z gminy na lokalnych rynkach, a także kreatywności i przedsiębiorczości mieszkańców oraz dostępności nowoczesnych technologii komunikacyjnych i informatycznych. Stwierdzono, że mniejsze oddziaływanie w grupie czynników wewnętrznych ma aktywność przedsiębiorców, stan zaawansowania współpracy między lokalnymi przedsiębiorstwami, stan rozwoju infrastruktury technicznej oraz czynniki miękkie, takie jak bogactwo lokalnych zasobów kulturowych, umiejętności i wiedza członków społeczności lokalnej oraz dostępność informacji ważnych w rozwoju działalności gospodarczej (tabela 35).

Tabela 35. Ocena*stopnia wpływu wybranych czynników na rozwój gminy według województw (N=30)

Czynniki rozwoju	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala -Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
polityka gospodarcza państwa	3,83	0,59	3,90	0,32	3,70	0,82	3,90	0,57	1,12	0,570
działalność regionalnych władz	3,77	0,57	3,90	0,32	3,70	0,48	3,70	0,82	0,90	0,639
korzyści z koncentracji przedsiębiorstw tej samej branży w jednym miejscu	3,73	0,87	3,70	0,95	3,70	0,82	3,80	0,92	0,11	0,946
sytuacja gospodarcza regionu	3,70	0,84	4,00	0,47	3,60	0,70	3,50	1,18	1,75	0,417
wsparcie przedsiębiorczości przez samorząd	3,67	0,96	3,80	0,79	3,40	1,26	3,80	0,79	0,85	0,652
wykorzystywanie zasobów naturalnych	3,67	0,71	3,70	0,67	3,70	0,82	3,60	0,70	0,19	0,908
wspólne wartości, normy, postawy, klimat zaufania w środowisku przedsiębiorców	3,63	0,67	3,60	0,70	3,70	0,67	3,60	0,70	0,003	0,999
działalność lokalnych władz	3,60	0,97	3,70	0,82	3,10	0,88	4,00	1,05	3,47	0,177
powiazania obszarów wiejskich z miejskimi rynkami zbytu	3,60	0,77	3,80	0,63	3,20	0,92	3,80	0,63	3,31	0,191
skala sprzedaży produktów i usług przedsiębiorstw z gminy na lokalnych rynkach	3,60	0,67	3,70	0,48	3,30	0,67	3,80	0,79	4,91	0,086
kreatywność, przedsiębiorczość mieszkańców	3,57	0,90	3,60	0,52	3,40	1,35	3,70	0,67	0,68	0,967
dostępność technologii komunikacyjnych i informatycznych	3,50	0,78	3,70	0,48	3,30	0,82	3,50	0,97	2,52	0,284
skala sprzedaży produktów i usług przedsiębiorstw z gminy na ponadlokalnych rynkach	3,50	0,51	3,60	0,52	3,30	0,48	3,60	0,52	2,32	0,314
korzyści z koncentracji przedsiębiorstw różnych branż w jednym miejscu	3,43	0,86	3,40	0,97	3,50	0,71	3,40	0,97	0,30	0,860
sytuacja w rolnictwie	3,40	1,04	3,70	0,67	3,30	1,25	3,20	1,14	1,04	0,594

napływ inwestorów, nowych mieszkańców, turystów	3,40	0,77	3,40	0,70	3,50	0,85	3,30	0,82	0,17	0,918
instytucje regionalne działające na rzecz rozwoju regionu	3,33	0,61	3,40	0,52	3,30	0,82	3,30	0,48	0,35	0,840
relacje społeczne, aktywność społeczna mieszkańców	3,33	1,12	3,80	0,42	2,80	1,32	3,40	1,26	5,75	0,060
atmosfera innowacji, kreatywności	3,33	0,96	3,50	0,85	3,30	0,95	3,20	1,14	0,40	0,820
aktywność przedsiębiorców	3,30	0,75	3,40	0,52	3,20	1,03	3,30	0,67	0,50	0,975
stan rozwoju współpracy przedsiębiorstw	3,30	0,99	3,50	0,85	3,00	1,25	3,40	0,84	0,61	0,738
dostęp do informacji potrzebnej w działalności gospodarczej	3,27	0,45	3,30	0,48	3,20	0,42	3,30	0,48	0,33	0,848
stan rozwoju podstawowej infrastruktury technicznej	3,23	0,77	3,50	0,71	2,70	0,67	3,50	0,71	7,29	0,026
umiejętności i wiedza mieszkańców	3,23	1,01	3,50	0,71	2,90	1,37	3,30	0,82	1,03	0,599
lokalizacja – bliskość większych ośrodków miejskich, szlaków komunik.	3,23	0,77	3,30	0,67	3,10	0,99	3,30	0,67	0,11	0,945
zasoby kulturowe, lokalne tradycje	3,20	0,81	3,40	0,52	2,70	1,06	3,50	0,53	4,22	0,122

* Oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak wpływu, a 5 – wpływ bardzo duży
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Władze samorządowe dostrzegły zróżnicowanie regionalne stopnia wpływu badanych czynników na procesy rozwoju lokalnego. W przypadku województw warmińsko-mazurskiego i lubelskiego, w porównaniu do województwa podkarpackiego, dużo ważniejsze dla przebiegu procesów rozwojowych były m.in. powiązania z miejskimi rynkami zbytu, wzrost sprzedaży przedsiębiorstw na lokalnych rynkach oraz dostępność podstawowej infrastruktury technicznej. Międzyregionalne oceny ważności ostatniego z wymienionych czynników wykazywały istotność statystyczną.

Ujawnioną siłę oddziaływania poszczególnych czynników rozwoju lokalnego determinowały warunki kształtujące potencjał inteligentnego rozwoju. W gminach o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju częściej dostrzegano, jakie znaczenie ma oddziaływanie regionalnych instytucji wspierających procesy rozwoju, aktywność lokalnych władz na rzecz rozwoju lokalnego, korzyści z koncentracji przedsiębiorstw, kreatywność i przedsiębiorczość mieszkańców oraz istniejące powiązania

gospodarcze z obszarami miejskimi. W gminach o niskim potencjale z kolei wyraźnie większe znaczenie przypisywano oddziaływaniu czynników o charakterze egzogenicznym, w tym polityce gospodarczej państwa, działalności regionalnych władz, sytuacji gospodarczej regionu, a także wykorzystywaniu gospodarczemu zasobów naturalnych oraz dostępności technologii komunikacyjnych i informatycznych. Istotne statystycznie różnice ocen w zależności od poziomu potencjału inteligentnego rozwoju gmin potwierdzone zostały w przypadku dostrzegania stopnia wpływu instytucji regionalnych działających na rzecz rozwoju regionu, co wskazywać może na ich większą dostępność i gotowość lokalnych podmiotów do nawiązania z nimi współpracy w przypadku gmin o wyższym poziomie potencjału inteligentnego rozwoju (tabela 36).

Tabela 36. Ocena* stopnia wpływu wybranych czynników na rozwój gminy według potencjału inteligentnego rozwoju gmin (N=30)

Czynniki rozwoju	Potencjał wysoki		Potencjał niski		Test U Manna -Whitneya	
	śr	os	śr	os	U	p
działalność lokalnych władz	3,93	0,96	3,27	0,88	73,50	0,106
korzyści z koncentracji przedsiębiorstw tej samej branży w jednym miejscu	3,93	0,80	3,53	0,92	83,00	0,233
wsparcie przedsiębiorczości przez samorząd	3,80	0,77	3,53	1,13	105,00	0,775
działalność regionalnych władz	3,73	0,70	3,80	0,41	109,50	0,902
korzyści z koncentracji przedsiębiorstw różnych branż w jednym miejscu	3,73	0,96	3,13	0,64	70,50	0,081
kreatywność, przedsiębiorczość mieszkańców	3,73	0,59	3,40	1,12	96,00	0,512
powiazania obszarów wiejskich z miejskimi rynkami zbytu	3,73	0,88	3,47	0,64	75,00	0,126
sytuacja gospodarcza regionu	3,67	0,90	3,73	0,80	107,00	0,838
wykorzystywanie zasobów naturalnych	3,67	0,62	3,67	0,82	109,00	0,902
polityka gospodarcza państwa	3,60	0,51	4,07	0,59	69,00	0,074
instytucje regionalne działające na rzecz rozwoju regionu	3,60	0,63	3,07	0,46	63,00	0,041
sytuacja w rolnictwie	3,60	0,63	3,20	1,32	105,50	0,775
wspólne wartości, normy, postawy, klimat zaufania w środowisku przedsiębiorców	3,60	0,63	3,67	0,72	107,50	0,838
aktywność przedsiębiorców	3,53	0,52	3,07	0,88	79,50	0,174
stan rozwoju współpracy przedsiębiorstw	3,53	0,74	3,07	1,16	85,50	0,267
skala sprzedaży produktów i usług przedsiębiorstw z gminy na ponadlokalnych rynkach	3,53	0,52	3,47	0,52	105,00	0,775
skala sprzedaży produktów i usług przedsiębiorstw z gminy na lokalnych rynkach	3,53	0,64	3,67	0,72	107,50	0,838
relacje społeczne, aktywność społeczna mieszkańców	3,47	1,06	3,20	1,21	96,50	0,512

dostęp do informacji potrzebnej w działalności gospodarczej	3,47	0,52	3,07	0,26	67,50	0,061
zasoby kulturowe, lokalne tradycje	3,40	0,74	3,00	0,85	82,00	0,217
stan rozwoju podstawowej infrastruktury technicznej	3,33	0,82	3,13	0,74	94,50	0,461
umiejętności i wiedza mieszkańców	3,33	0,72	3,13	1,25	112,00	1,000
lokalizacja – bliskość większych ośrodków miejskich, szlaków komunikacyjnych	3,33	0,72	3,13	0,83	98,50	0,567
atmosfera innowacji, kreatywności	3,33	1,11	3,33	0,82	109,00	0,902
napływ inwestorów, nowych mieszkańców, turystów	3,33	0,82	3,47	0,74	107,50	0,838
dostępność technologii komunikacyjnych i informatycznych	3,20	0,86	3,80	0,56	68,00	0,067

* Oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak wpływu, a 5 – wpływ bardzo duży
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Przedstawione wyniki badań nad czynnikami rozwoju lokalnego i wpływem potencjału inteligentnego rozwoju na postrzeganie ich znaczenia wskazują, że gminy o wyższym potencjale inteligentnego rozwoju uzyskały zdolność do wykorzystania zarówno zewnętrznych, jak i wewnętrznych czynników w procesach rozwojowych i charakteryzuje je występowanie zespołu pozytywnych, powiązanych ze sobą uwarunkowań rozwojowych. Z uwagi na ograniczenia wewnętrznych potencjałów rozwojowych władze samorządowe gmin o niższym potencjale inteligentnego rozwoju impulsy rozwojowe dostrzegały głównie w otoczeniu.

Potencjał, możliwości i kierunki rozwoju lokalnego i jednocześnie lokalna aktywność innowacyjna determinowane są w dużym stopniu przez strukturę funkcjonalną danego obszaru. Zauważyć należy, że badane gminy charakteryzuje zróżnicowanie struktury funkcji społeczno-ekonomicznych. W ich profilu funkcji ważne miejsce zajmują funkcja turystyki i rekreacji oraz produkcyjno-usługowa działalność nierolnicza, szczególnie w województwach lubelskim i warmińsko-mazurskim. W województwie podkarpackim z kolei zaznaczył się w większym stopniu rozwój działalności związanych z niekonwencjonalnym wytwarzaniem energiioraz produkcją rolniczą i leśną o charakterze komercyjnym. Relatywnie mniej znaczącymi funkcjami ekonomicznymi w badanej grupie gmin były produkcja rolnicza o charakterze socjalnym, bezpieczne dla środowiska metody wykorzystujące surowce naturalne oraz wytwarzanie energii z niekonwencjonalnych źródeł (tabela 37).

Tabela 37. Ocena* obecnego znaczenia wybranych funkcji społeczno-gospodarczych gminy według województw (N=30)

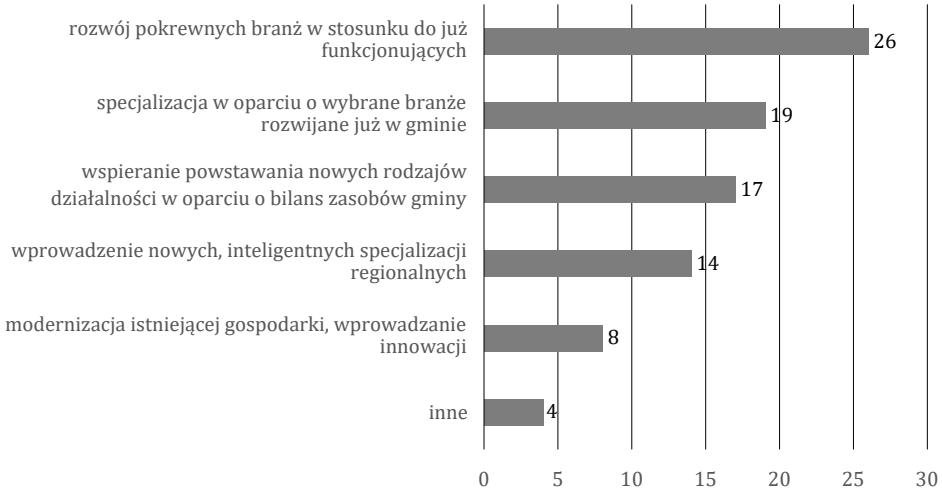
Funkcje	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala -Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
turystyka i rekreacja	3,67	0,55	3,90	0,32	3,20	0,63	3,90	0,32	11,28	0,004
produkcyjno-usługowa działalność nierolnicza	3,53	0,68	3,80	0,42	3,20	0,42	3,60	0,97	8,28	0,016
produkcja rolnicza i leśna o charakterze komercyjnym	3,40	0,62	3,60	0,52	3,50	0,53	3,10	0,74	2,96	0,227
produkcja rolnicza ekologiczna i integrowana	3,40	0,56	3,50	0,53	3,20	0,63	3,50	0,53	1,58	0,455
osadnictwo (mieszkalnictwo)	3,33	0,55	3,40	0,52	3,30	0,67	3,30	0,48	0,19	0,909
produkcja rolnicza o charakterze socjalnym	3,30	0,75	3,50	0,53	3,10	0,99	3,30	0,67	0,80	0,672
bezpieczne dla środowiska wykorzystanie surowców naturalnych	3,27	0,69	3,40	0,70	3,30	0,48	3,10	0,88	0,75	0,688
niekonwencjonalne wytwarzanie energii	3,20	0,76	3,10	0,57	3,70	0,67	2,80	0,79	8,89	0,012

* Oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak danej funkcji, a 5 – znaczenie bardzo duże
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Profile funkcji społeczno-ekonomicznych badanych gmin wykazywały różnice w zależności od reprezentowanego poziomu potencjału inteligentnego rozwoju. W gminach o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju, zgodnie z deklaracjami władz lokalnych, obserwowano większy rozwój różnorodnych funkcji społecznych i ekonomicznych. W szczególności te jednostki wyróżniały się wyższym poziomem rozwoju nierolniczych działalności o charakterze produkcyjno-usługowym (śr=3,73, os=0,6 wobec odpowiednich wartości w gminach o niskim poziomie potencjału inteligentnego rozwoju – śr=3,33, os=0,82) oraz działalności wykorzystujących proekologiczne metody produkcji. Do branż rozwiniętych w gminach o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju należały także produkcja rolnicza ekologiczna i integrowana (odpowiednio – śr=3,53, os=0,52 oraz: śr=3,27, os=0,59), bezpieczne dla środowiska przyrodniczego wykorzystywanie surowców naturalnych (śr=3,40, os=0,63 i śr=3,13, os=0,74) oraz niekonwencjonalne wytwarzanie energii (śr=3,27, os=0,8 i śr=3,13, os=0,74).

Należy ocenić pozytywnie, że niemal wszyscy (26 badanych) przedstawiciele lokalnych władz samorządowych dostrzegali potrzebę wdrażania zmian gospodarczych w gminie, chociaż tylko w trzech przypadkach uznano, że zmiany te są zdecydowanie potrzebne. Pożądane zmiany miały polegać głównie na dywersyfikacji lokalnych gospodarek. Wiodącym kierunkiem dywersyfikacji był zaś rozwój

branż powiązanych z istniejącymi już branżami w gminie, w mniejszym natomiast stopniu – wprowadzanie nowych działalności, w tym wynikających z regionalnych inteligentnych specjalizacji lub z potencjału zasobów lokalnych. Innym możliwym do realizacji kierunkiem zmian wskazanym przez znaczna grupę badanych była specjalizacjagospodarcza w oparciu o już istniejące branże. Dość rzadko natomiast przedstawiciele badanych gmin jako pożądany kierunek zmian gospodarczych wskazywali potrzebę wprowadzania innowacji i modernizacji lokalnej gospodarki (wykres 9).

Wykres 9. Kierunki potrzebnych zmian gospodarczych w gminie (N=30, badani wskazywali do trzech kierunków)
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Do perspektywicznych kierunków rozwoju badanych gmin zaliczyć można działalności przyczyniające się do wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju – niekonwencjonalne wytwarzanie energii oraz bezpieczne dla środowiska wykorzystanie lokalnych surowców naturalnych. Zasadność rozwoju tych dziedzin dostrzegano niezależnie od poziomu potencjału inteligentnego rozwoju gmin oraz w większości badanych gmin z województw – lubelskiego i warmińsko-mazurskiego. W przypadku połowy badanych gmin, głównie z grupy gmin o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju, ważny był także rozwój funkcji osadniczej. W tej grupie gmin formułowano także częściej plany rozwoju innych funkcji, zarówno rolniczych, jak i pozarolniczych (tabela 38).

Tabela 38. Funkcje społeczno-gospodarcze gmin, do których rozwoju będzie dążył samorząd gmin według województw i potencjału inteligentnego rozwoju gminy (N=30)

Funkcje	Województwo			Potencjał inteligentnego rozwoju	
	lubelskie	podkarpackie	warmińsko-mazurskie	wysoki	niski
niekonwencjonalne wytwarzanie energii	9	5	7	12	9
bezpieczne dla środowiska wykorzystanie surowców naturalnych	6	6	7	9	10
osadnictwo (mieszkalnictwo)	5	4	6	9	6
produkcyjno-usługowa działalność nierolnicza	4	4	5	8	5
produkcja rolnicza ekologiczna i integrowana	3	6	3	8	4
produkcja rolnicza i leśna o charakterze komercyjnym	3	5	3	8	3
turystyka i rekreacja	2	6	2	5	5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Możliwość wdrażania zmian gospodarczych w dużej mierze zależała od wykorzystanego w tym procesie wewnętrznego potencjału zasobowego gminy. Przedstawiciele samorządów terytorialnych prezentowali postawę świadomości dużego znaczenia włączenia lokalnych społeczności w proces efektywnego przeprowadzania planowanych zmian. Ponad połowa badanych wskazała, że w gminie podejmowane są działania umożliwiające pomyślne wprowadzanie zmian gospodarczych: kierowanie się wartościami, potrzebami, doświadczeniami i możliwościami społeczności lokalnej oraz dążenie do zapewnienia udziału społeczności lokalnej w planowaniu i realizacji działań podejmowanych na rzecz lokalnego rozwoju. Ważne, zdaniem badanych wójtów/burmistrzów, były także rozwijanie i wykorzystywanie kapitału społecznego oraz umacnianie lokalnej wspólnoty.

Nieliczna grupa badanych wskazywała wyłącznie poleganie na zasobach własnych i wykorzystywanie gminnych zasobów materialnych i kapitałowych jako kierunków pomyślnego przeprowadzenia zmian gospodarczych w gminie. Potrzebie wykorzystania wewnętrznego potencjału zasobów kapitału społecznego i relacji lokalnych towarzyszyło dostrzeganie znaczenia budowania relacji zewnętrznych na rzecz rozwoju gminy z różnymi partnerami krajowymi i zagranicznymi, mobilizacji zasobów z różnych źródeł i przyciągania zasobów zewnętrznych (mieszkańców, inwestorów, turystów czy też funduszy zewnętrznych). Zasadność wykorzystania podejścia uwzględniającego całość problematyki rozwoju, a nie tylko wybrane dziedziny gospodarki lub problemy, podkreśliła niespełna 1/3 badanych. Badani nie dostrzegali także możliwości szerszego wykorzystania strategii konkurowania (wykres 10).

Wykres 10. Działania umożliwiające pomyślne wprowadzanie zmian gospodarczych w gminie (N=30, badani wskazywali do trzech działań)
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Skuteczność formułowania i osiągania celów polityki rozwojowej stanowi pochodną stopnia uspołecznienia tego procesu. Jest ono szczególnie ważne w planowaniu działań wykazujących znamiona innowacji i obejmujących różne grupy lokalnych interesariuszy. Uwzględniając powyższe, należy stwierdzić występowanie raczej przeciętnego poziomu uspołecznienia polityki lokalnej w badanych samorządach. W przypadku niemal 2/3 gmin zadeklarowano prowadzenie konsultacji na temat proponowanych rozwiązań, zaś w co trzeciej gminie decyzje podejmowane były samodzielnie przez samorząd i w większości przypadków informacje na ich temat były jedynie przekazywane mieszkańcom. Tylko w przypadku jednej gminy stan uspołecznienia osiągnął wyższy poziom zaawansowania, w którym inicjowana jest szersza dyskusja społeczna nad problemami, a jej uczestnicy spoza sektora samorządowego mogą proponować własne rozwiązania (tabela 39).

Tabela 39. Formy udziału społeczności lokalnej w prowadzonej polityce rozwoju (N=30)

Formy udziału społeczności	Liczba wskazań
samorząd prowadzi konsultacje na temat proponowanego rozwiązania	19
samorząd formułuje politykę samodzielnie i przekazuje informacje mieszkańcom	8
samorząd podejmuje samodzielnie decyzje	2
samorząd prowadzi szeroką dyskusję nad problemami, uczestnicy mogą proponować rozwiązania	1
samorząd przekazuje uprawnienia do podejmowania decyzji/realizacji polityki	-
samorząd współpracuje z innymi organizacjami na równych zasadach	-

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Stan uspołecznienia lokalnej polityki rozwoju wykazywał powiązania z potencjałem inteligentnego rozwoju. W szczególności w gminach reprezentujących wysoki poziom potencjału inteligentnego rozwoju dość liczna grupa przedstawicieli samorządów zadeklarowała, że podejmuje decyzje samodzielnie lub formułuje politykę samodzielnie i następnie przekazuje informacje mieszkańcom (9 gmin), natomiast w gminach o niskim potencjale inteligentnego rozwoju zakres uspołecznienia polityki rozwoju był wyraźnie wyższy. Przedstawiciele 13 gmin zadeklarowali, że samorząd prowadzi konsultacje na temat proponowanych rozwiązań.

Ważnym przejawem aktywności lokalnej społeczności w życiu gminy jest stopień jej zaangażowania w proces formułowania strategii rozwoju. W grupie badanych gmin większość samorządów (24 z 30) posiadała aktualne strategie rozwoju lub strategie zrównoważonego rozwoju gminy. W przypadku 12 samorządów w procesie tworzenia strategii rozwoju gminy aktywnie uczestniczyła społeczność. Organizowane były warsztaty i spotkania, na których prezentowano informacje i umożliwiano zgłaszanie postulatów, uwag i opinii, podejmowano rozmowy i wspólnie ustalano treść dokumentu. W pięciu gminach zakres udziału społeczności ograniczył się do uzyskania opinii od społeczeństwa, głównie poprzez organizację badań sondażowych. W pozostałych 9 gminach jedynie przekazano społeczeństwu informacje.

W badanych gminach dostrzec można także inne przejawy aktywności samorządów na rzecz włączania lokalnej społeczności w sprawy gminy oprócz formułowania strategii rozwoju. Najczęściej polegała ona na zwiększaniu środków na fundusz sołecki czy tworzeniu budżetów sołectw (w 25 gminach), uspołecznieniu lokalnego budżetu (w 23 gminach) oraz wspieraniu przez gminę organizacji pozarządowych oraz grup obywatelskich w realizacji celów ważnych dla lokalnej wspólnoty (w 18 gminach). Rzadziej występowały takie formy jak referendum fakultatywne (w 7 gminach), konsultacje społeczne (w 10 gminach) czy obywatelska inicjatywa uchwałodawcza (w 10 gminach).

Badane samorządy terytorialne rzadko podejmowały działania na rzecz doprecyzowania założeń lokalnej polityki gospodarczej w formie programów/strategii lokalnej polityki gospodarczej/rozwoju przedsiębiorczości (3 gminy) czy wspierania poszczególnych sektorów, np. poprzez sformułowanie i wdrażanie strategii rozwoju turystyki (2 gminy). W badanej grupie samorządów zauważalna była jednak aktywność w obszarze tworzenia strategii rozwoju obszarów funkcjonalnych, którą podjęło 11 jednostek samorządowych[16].

[16] Województwo lubelskie: *Strategia Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych Lubelskiego Obszaru Funkcjonalnego na lata 2014-2020*, Urząd Miasta Lublin 2016 (gmina Jastków), *Strategia Rozwoju Włodawskiego Obszaru Funkcjonalnego do 2020 roku*, 2014 (Stary Brus), *Obszar funkcjonalny Szlaku Jana III Sobieskiego* (Milejów); województwo podkarpackie: *Strategia ZIT Rezszowskiego Obszaru Funkcjonalnego*, Rzeszów – Cieszyn 2016 (Trzebownisko, Świlcza), *Strategia Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Mielca*, Warszawa-Mielec 2015 (Mielec), *Strategia Rozwoju Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Stalowej Woli na lata 2014-2020*, Stalowa Wola – Nisko – Pysznica – Zaleszany 2017 (Nisko); województwo warmińsko-mazurskie: *Strategia rozwoju Elbląskiego Obszaru Funkcjonalnego/Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych*, Geoprofit, Elbląg 2018 (gmina Tolkmicko), *Strategia miejskiego obszaru funkcjonalnego Olsztyna*, Warszawa – Olsztyn 2014 (Stawiguda), *Wielkie Jeziora Mazurskie 2020 – Strategia*, Geoprofit, Warszawa 2014 (Mikołajki, Węgorzewo).

Przedstawione wyniki badań nad uwarunkowaniami i kierunkami lokalnych polityk rozwoju pozwalają stwierdzić, że wykazują one znamiona podejścia do procesów rozwojowych zgodnego z koncepcją rozwoju neoendogenicznego. Badane jednostki samorządu terytorialnego pozostają pod znacznym wpływem egzogenicznych czynników rozwoju, wśród których ważne miejsce zajmują powiązania gospodarcze z ośrodkami miejskimi oraz wykazywana potrzeba budowania relacji zewnętrznych. Z drugiej strony lokalne władze samorządowe silnie akcentowały potrzebę zapewnienia udziału w procesach rozwojowych społeczności lokalnej oraz kierowanie się jej potrzebami i wartościami przy wdrażaniu zmian gospodarczych, chociaż zakresu uspołecznienia nie można uznać za wysoki. Postawy otwarcia władz samorządowych na jednoczesne budowanie powiązań wewnętrznych i zewnętrznych otwierają perspektywę poszukiwania możliwości innowacyjnych ścieżek rozwoju oraz tworzą sprzyjające warunki włączania celów dotyczących wzmacniania lokalnej innowacyjności do założeń lokalnych polityk rozwoju.

6.2. Innowacyjność w lokalnej polityce rozwoju

Stan innowacyjności gminy rozumiany jako zdolność do tworzenia i wdrażania zmian w lokalnym sektorze gospodarczym, społecznym i samorządowym określony został przez lokalne władze samorządowe jako przeciętny, biorąc pod uwagę inne gminy wiejskie i miejsko-wiejskie regionu charakteryzujące się podobnymi warunkami rozwojowymi. Nieco wyżej oceniono stan innowacyjności w gminach z województwa lubelskiego, jednak obserwowane różnice międzyregionalne nie wykazywały istotności statystycznej (tabela 40). Oceny poziomu innowacyjności nie były także zależne od potencjału inteligentnego rozwoju (U=110,00, p=0,927), co wskazywać może na rolę specyficznych dla danego obszaru determinant innowacyjności, które z przyczyn obiektywnych nie mogły być wykorzystane w koncepcji operacjonalizacji poziomu potencjału inteligentnego rozwoju.

Tabela 40. Samoocena* poziomu innowacyjności gminy na tle innych gmin wiejskich i miejsko wiejskich regionu o podobnych warunkach rozwojowych według województw (N=30)

Województwo	Średnia	Odch. st.	Test Kruskala-Wallisa	
			H	p
lubelskie	3,50	0,53	0,78	0,676
podkarpackie	3,30	0,67		
warmińsko-mazurskie	3,20	0,79		
ogółem	3,33	0,66	-	-

* Oceny dokonano w skali 1-5, gdzie 1 oznacza, że poziom innowacyjności jest bardzo niski, a 5 – bardzo wysoki

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Ważne uwarunkowanie pobudzania innowacyjności lokalnej stanowi jej ranga w grupie celów realizowanych polityk rozwoju. Dostrzec należy, że badane władze samorządowe za umiarkowanie ważny cel kształtowanej polityki rozwoju lokalnego uznały zwiększenie innowacyjności gminy przy jednoczesnym postrzeganiu jej znaczenia w bieżącej polityce rozwoju gminy na poziomie zbliżonym do przeciętnego. Potrzebę wzmocnienia innowacyjności artykułowano głównie w gminach z województwa warmińsko-mazurskiego, w którym dość nisko został oceniony stan innowacyjności lokalnej. W przypadku pozostałych badanych regionów deklaracje przedstawicieli samorządów nie świadczyły o dostrzeganiu pilnej potrzeby wzmacniania innowacyjności gmin. Obserwowane różnice ocen występujące pomiędzy badanymi regionami nie były jednak statystycznie istotne (tabela 41).

Tabela 41. Ocena* znaczenia zwiększania innowacyjności w obecnej i przyszłej polityce rozwoju gminy według województw (N=30)

Województwo	Obecna polityka				Przyszła polityka			
	śr	os	test Kruskala -Wallisa		śr	os	test Kruskala -Wallisa	
			H	p			H	p
lubelskie	3,60	0,52	3,50	0,174	3,60	0,52	4,29	0,117
podkarpackie	3,10	0,57			3,20	0,63		
warmińsko-mazurskie	3,30	0,67			3,80	0,63		
ogół	3,33	0,61	-	-	3,53	0,63	-	-

* Oceny dokonano w skali 1-5, gdzie 1 oznacza znaczenie bardzo małe, a 5 – bardzo duże
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

W przypadku 16 strategii rozwoju badanych gmin wyraźnie wyartykułowane zostały odniesienia do innowacji w sformułowanej wiązce celów strategicznych lub w ramach działań ukierunkowanych na ich realizację. W tabeli 42 zebrano sformułowane w dokumentach strategii cele strategiczne oraz działania wybranych gmin wykazujące ukierunkowanie na zwiększenie lokalnej innowacyjności.

Badane dokumenty strategiczne charakteryzowała znaczna różnorodność ujęć wyrażonej potrzeby zwiększania innowacyjności oraz działań wskazanych jako kluczowe dla jej osiągania. Zróżnicowanie to dotyczyło m.in. stopnia szczegółowości ujęcia celów i zadań, akcentowanych obszarów innowacyjności oraz stopnia kompleksowości ujęcia czynników i działań ważnych z punktu widzenia tworzenia lokalnych warunków sprzyjających innowacyjności.

Znaczenie zwiększania innowacyjności lokalnej na poziomie ogólnych deklaracji oraz sformułowań treści celów strategicznych i/lub misji podkreślono w przypadku 6 gmin (Dzwola, Jastków, Nielisz, Nisko, Wielkie Oczy, Kozłowo). W jednej gminie (Wielkie Oczy) w części diagnostycznej strategii uwzględniono obszar „Potencjał innowacyjny".

Najczęściej w badanych dokumentach strategicznych znajdowały się deklaracje o potrzebie zwiększenia innowacyjności przedsiębiorstw (11 przypadków), kształtowania innowacyjnej wspólnoty i innowacyjności społecznej (4), troski o innowacyjność kultury (3) oraz sektora rolnego (3). Ponadto w przypadku dwóch strategii rozwoju

w treści dokumentów odniesiono się do innowacyjności w ramach dziedzin określonych jako inteligentne specjalizacje regionalne. W badanej grupie gmin z punktu widzenia kompleksowości podejścia do kształtowania lokalnej innowacyjności uwagę zwracają dokumenty strategiczne takich gmin jak Janów Lubelski, Kozłowo i Orneta.

W strategii rozwoju gminy Janów Lubelski przyjęto do realizacji różnorodne działania ukierunkowane na poprawę warunków innowacyjności przedsiębiorstw. W szczególności zaplanowano działania zmierzające do zwiększenia aktywności innowacyjnej kluczowych przedsiębiorstw w gminie poprzez zachęcenie ich do angażowania się w prace badawczo-rozwojowe w oparciu o własne zaplecze B+R lub korzystanie z zewnętrznych usług, inkubowanie innowacyjnych pomysłów biznesowych w ramach funkcjonujących platform startowych, rozwój współpracy sieciowej przedsiębiorstw oraz producentów rolnych, w tym w formie branżowych klastrów. W odniesieniu do samorządu gminy zaś dostrzeżono potrzebę wzmocnienia bazy wiedzy i potencjału kadrowego gminy w zakresie realizacji projektów w formule partnerstwa publiczno-prywatnego oraz innowacyjnych rozwiązań w zakresie stosowania prawa zamówień publicznych.

W dokumencie strategii gminy Kozłowo wyartykułowano natomiast potrzebę dążenia zarówno do wielosektorowej i innowacyjnej gospodarki, wysokiej efektywności ekonomicznej oraz rozbudowanych powiązań sieciowych firm, jak i otwartego, kreatywnego i konkurencyjnego kapitału ludzkiego. Uwzględniono także problem uspołecznienia strategii rozwoju gminy. W ramach działań wskazanych do realizacji w gminie Kozłowo znalazły się m.in.: promocja działalności innowacyjnej oraz wpisującej się w katalog inteligentnych specjalizacji województwa warmińsko-mazurskiego, kreowanie warunków współpracy na rzecz rozwoju gospodarczego gminy, upowszechnianie modelu edukacji przez całe życie, tworzenie zespołów o charakterze inicjatywnym, konsultacyjnym i opiniodawczym w zakresie planowania strategicznego oraz realizacji zadań publicznych przez samorząd gminny, angażujących lokalnych liderów i mieszkańców. Uwzględniono także zadania związane z wdrażaniem zmian organizacyjnych i technicznych w administracji samorządowej służących usprawnianiu działania instytucji oraz lepszemu ich dopasowaniu do potrzeb mieszkańców, w ramach rozwoju e-administracji.

Ciekawym przykładem zapisów w dokumencie strategicznym, zgodnych z ogólnym zakresem działań wyznaczanych ramami określonymi przez koncepcję inteligentnego rozwoju jest dokument strategii rozwoju gminy Orneta. Uwzględniono w nim w szerokim zakresie potrzebę rozwoju nowoczesnej infrastruktury teleinformatycznej oraz platform cyfrowych wspierających funkcjonowanie instytucji publicznych, biznesu, społeczeństwa, w tym e-administracji, e-edukacji i e-kultury. Ponadto sformułowano zamierzenia dotyczące wykreowania „mody na Ornetę jako miejsca rozwijania idei przedsiębiorczych". W dokumencie uznano potrzebę rozwoju gminy w kierunku tworzenia warunków przyjaznych inwestorom i sprzyjających rozwojowi mikro-, małej i średniej przedsiębiorczości, w tym branż przemysłu kreatywnego, innowacji i inteligentnych specjalizacji, związanych także z kreowaniem i promocją produktów lokalnych. Założono także rozwój systemu inkubacji przedsiębiorczości, w tym usług doradczych i szkoleniowych zwiększających zdolność MSP do budowania oraz wzrostu przewagi konkurencyjnej na rynku (tabela 42).

Tabela 42. Sformułowane cele strategiczne i wybrane działania odnoszące się do ich realizacji w gminnych strategiach rozwoju badanych gmin, w których uwzględnione zostały bezpośrednie odniesienia do innowacji według województw (N=13)

Gmina	Cele strategiczne	Wybrane działania
województwo lubelskie		
Dzwola	1. integracja i spójność społeczna 2. poprawa jakości życia 3. rozwój gospodarczy gminy	*Misja Gminy Dzwola, określa najważniejsze dla Gminy wartości oraz jej* ***dążenia do stworzenia podmiotowej, otwartej na innowacje wspólnoty****, dumnej ze swej tradycji i dziedzictwa, o silnej gospodarce opartej na racjonalnym wykorzystaniu swych unikalnych zasobów.* W dokumencie strategii znalazł się zapis, że „Czynnikiem korzystnym dla rozwoju gminy jest **podniesienie innowacyjności przedsiębiorstw**, wspieranie branż perspektywicznych oraz modernizacja infrastruktury gospodarczej". W ramach działań wskazanych do realizacji znalazły się m.in.: – centrum kompetencji zawodowych, indywidualizacja kształcenia, edukacja permanentna, doszkalanie – podniesienie kompetencji cyfrowych – rozwój systemu zarządzania usługami publicznymi -elektroniczne usługi publiczne – rozwój i modernizacja infrastruktury gospodarczej – budowa klienckich przyłączy internetu szerokopasmowego – rozwój odnawialnych źródeł energii - montaż prosumenckich instalacji fotowoltaicznych, montaż kolektorów słonecznych – wielofunkcyjny rozwój gospodarstw rolnych, wspieranie konkurencyjności i towarowości gospodarstw rolnych
Janów Lubelski	1. gmina atrakcyjna dla inwestorów i turystów 2. gmina przedsiębiorcza tworząca nowe miejsca pracy 3. gmina przyjazna dla środowiska i mieszkańców 4. gmina oferująca wysoką jakość usług społecznych 5. gmina obywatelska sprawnie rządzona	W ramach działań wskazanych do realizacji znalazły się m.in.: – **zwiększenie aktywności innowacyjnej kluczowych przedsiębiorstw** w gminie poprzez zachęcenie ich do angażowania się w prace badawczo-rozwojowe w oparciu o własne zaplecze B+R lub korzystanie z zewnętrznych usług(uczelni wyższych, jednostek naukowych itp.) – **inkubowanie innowacyjnych pomysłów biznesowych** w ramach funkcjonujących platform startowych (od innowacyjnego pomysłu do założenia *start up-u*) – rozwój w ramach kształcenia ogólnego i zawodowego kluczowych kompetencji wśród uczniów (np. w zakresie informatyki)oraz tzw. kompetencji społecznych(kreatywność i logiczne myślenie,**innowacyjność**, praca zespołowa) – wzmocnienie bazy wiedzy i potencjału kadrowego gminy w zakresie realizacji projektów w formule partnerstwa publiczno-prywatnego oraz **innowacyjnych rozwiązań w zakresie stosowania prawa zamówień publicznych** – rozwój współpracy sieciowej przedsiębiorstw oraz producentów rolnych, w tym w formie branżowych klastrów

Jastków	1. rozwój przedsiębiorczości gminy poprzez rozwój infrastruktury technicznej przyjaznej środowisku 2. ochrona dziedzictwa kulturowego czynnikiem do rozwoju i integracji społecznej gminy 3. rozwój kapitału ludzkiego z wykorzystaniem nowoczesnych technologii jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego gminy	W dokumencie strategii znalazł się zapis, że„**Dziedzictwo kulturowe oraz zasoby kultury są ważnym elementem tworzenia postaw kreatywnych w społeczeństwie, wpływają na rozwój działań innowacyjnych**, a tym samym pozytywnie oddziałują na rozwój gospodarczy, podnoszą atrakcyjność miejscowości i gminy"oraz: „**Małe i średnie przedsiębiorstwa (MSP) są motorem inicjatyw w zakresie przedsiębiorczości, innowacji** oraz przyczyniają się do poprawy spójności gospodarczej i społecznej na poziomie lokalnym Stanowią one główne źródło zatrudnienia, **wywierają istotny wpływ na rozwój przedsiębiorczości i innowacyjności**, a tym samym mają kluczowe znaczenie dla zwiększenia konkurencyjności. W ramach działań wskazanych do realizacji znalazły się m.in.: – klub Aktywności Mieszkańców w Marysinie – inkubator przedsiębiorczości produktu lokalnego w Miłocinie – stworzenie strefy rozwoju przedsiębiorczości w gminie Jastków – promowanie aktywności obywatelskiej i **innowacyjności społecznej** – aktywne wspieranie funkcjonujących i zakładających działalność przedsiębiorców w pozyskiwaniu środków na rozwój, w tym w **rozwijaniu nowoczesnych technologii**
Nielisz	1. zwiększenie komfortu i jakości życia mieszkańców gminy 2. wsparcie aktywności społecznej oraz potencjału gospodarczego gminy 3. podniesienie atrakcyjności gminy pod kątem turystyki	W dokumencie strategii znalazł się zapis, że„**W priorytecie 1 ujęte są zadania innowacyjne, których realizacja zapewni mieszkańcom korzystanie z nowoczesnych technik i technologii oraz osiągnięć XXI wieku**." W ramach działań wskazanych do realizacji znalazły się m.in.: – zmniejszenie emisji szkodliwych substancji do środowiska poprzez **zastosowanie innowacyjnych rozwiązań chroniących środowisko** – **wprowadzenie innowacyjnych technik zajęć dla młodzieży** ze szczególnym naciskiem na naukę języków obcych
Parczew	1. gmina przyjazna mieszkańcom 2. **wsparcie konkurencyjnej i innowacyjnej gospodarki** 3. nowoczesna wieś	W ramach działań wskazanych do realizacji znalazły się m.in.: – opracowanie planu cyfryzacji gminy Parczew w tym: zaprojektowanie i wdrożenie e-usług w placówkach kulturalnych i oświatowych oraz opracowanie elektronicznej platformy usług administracji publicznej e-urząd – opracowanie dokumentacji planistycznej i technicznej oraz budowa infrastruktury pod działalność rekreacyjną i gospodarczą wykorzystującą lokalne zasoby cenne przyrodniczo i kulturowo: Parku Edukacyjno-Rekreacyjnego „Krainy Piwonii" (w partnerstwie z uczelniami wyższymi; JST, organizacjami pozarządowymi; przedsiębiorcami) – **promowanie i wspieranie innowacyjnych programów nauczania języków obcych** w przedszkolach i szkołach na terenie gminy Parczew poprzez specjalistyczne wyposażenie placówek w nowoczesne rozwiązania techniczne i metody nauczania – **utworzenie Inkubatora Przedsiębiorczości i Innowacji** oraz promowanie przedsiębiorczości poprzez ułatwienie gospodarczego wykorzystania nowych pomysłów i sprzyjanie tworzeniu nowych firm – opracowanie planów/programów dla obszarów cennych przyrodniczo i **stworzenie Innowacyjnego Ośrodka Edukacji Ekologicznej** (wspólnie ze szkołami i Lasami Państwowymi oraz jego jednostkami organizacyjnymi) – wsparcie rozwoju biogospodarki na terenie gminy Parczew

województwo podkarpackie		
Mielec	1. **innowacje i dostępność** 2. zaspokajanie potrzeb mieszkańców gminy w zakresie usług społecznych 3. zrównoważony rozwój przestrzenny gminy zapewniający dbałość o środowisko naturalne	W ramach działań wskazanych do realizacji znalazły się m.in.: – usprawnienie obsługi petentów poprzez wykorzystanie możliwości obsługi elektronicznej przez administrację (e-usługi, e-administracja, elektroniczny obieg dokumentów) – wspomaganie działań edukacyjnych w zakresie edukacji dorosłych w związku z przekształceniami w rolnictwie, rozwojem turystyki i agroturystyki, działalnością gospodarczą i ekologią – wspieranie działań w kierunku tworzenia korzystnych warunków prawno-finansowych dla rozwoju przedsiębiorstw i zakładania nowych podmiotów, **modernizację i rozwój sektora MSP** – wspomaganie działań dotyczących podnoszenia kwalifikacji sektora rolnego, **dostosowania gospodarstw rolnych do zmian technologicznych i rynkowych w celu zwiększenia konkurencyjności produkcji rolnej** gospodarstw. – stworzenie nowoczesnej bazy oświatowej opartej na szkole dobrze wyposażonej w pomoce dydaktyczne, zaplecze sportowe, przyjaznej uczniowi i dostępnej dla całej społeczności lokalnej. – racjonalizacja zużycia energii, surowców i materiałów oraz wzrost wykorzystania energii ze źródeł odnawialnych. – zminimalizowanie ilości wytwarzanych odpadów w sektorze komunalnym oraz wdrożenie nowoczesnych systemów ich odzysku i unieszkodliwiania – termomodernizacja budynków użyteczności publicznej, stworzenie systemu zachęt do ocieplania istniejących budynków i propagowanie budowy energooszczędnych domów
Nisko	1. **innowacyjna gospodarka** 2. wszechstronny rozwój mieszkańców oraz rozwój infrastruktury społecznej 3. infrastruktura techniczna i ochrona środowiska 4. rewitalizacja i rozwój terenów miejskich oraz odnowa wsi 5. rozwój turystyki, agroturystyki oraz promocja gminy	*Misją Gminy i Miasta Nisko jest poprawa warunków życia mieszkańców, zapewnienie dynamicznego rozwoju przedsiębiorczości**, otwarcie na innowacyjność** *oraz wzrost atrakcyjności turystycznej.* W ramach działań wskazanych do realizacji znalazły się m.in.: – poprawa infrastruktury technicznej, w tym teleinformatycznej oraz instytucjonalnej otoczenia przedsiębiorstw – poprawa dostępu do informacji na rzecz przedsiębiorstw – stworzenie centrum informacji dla przedsiębiorców i pracodawców, dla osób rozpoczynających działalność biznesową – tworzenie warunków dla podejmowania form działalności pozarolniczej: drobna wytwórczość, rękodzielnictwo, rzemiosło – pomoc dla przedsiębiorców – organizowanie szkoleń w zakresie możliwości wykorzystania i sposobu pozyskiwania środków UE – zaopatrzenie szkół w nowoczesne pomoce dydaktyczne, sprzęt komputerowy – propagowanie idei kształcenia ustawicznego: kursy i szkolenia dokształcające dorosłych, zwłaszcza językowe, komputerowe – budowa sieci światłowodowej i internetowej na terenie gminy – kawiarenka internetowa w każdym sołectwie – stworzenie portalu gminy o profilu turystyczno-gospodarczym

Trzebownisko	1. **konkurencyjna i innowacyjna gospodarka oparta na wiedzy** 2. poprawa dostępności komunikacyjnej gminy dla zapewnienia spójności przestrzennej 3. rozwój kapitału społecznego i podniesienie jakości usług publicznych 4. rozwój sportu, turystyki i rekreacji	W ramach działań wskazanych do realizacji znalazły się m.in.: – inicjowanie działań w zakresie powiększenia Specjalnej Strefy Ekonomicznej na terenie gminy – współpraca z Instytucjami Otoczenia Biznesu w zakresie poszerzania oferty szkoleń, informacji i doradztwa dla lokalnych przedsiębiorców – wykorzystywanie nowoczesnych technik nauczania w procesie kształcenia – nowoczesne zarządzanie publiczne, w tym: rozwój infrastruktury teleinformatycznej, wspierającej rozwój e-administracji, podniesienie efektywności i dostępności e-usług – ochrona i rozbudowa obiektów zabytkowych w celu dostosowania ich do **innowacyjnej działalności kulturalnej**
Ustrzyki Dolne	1. turystyka i sport 2. ochrona środowiska 3. poprawa dostępności 4. kapitał ludzki i społeczny 5. przedsiębiorczość	W ramach działań wskazanych do realizacji znalazły się m.in.: – **rozwój i różnicowanie oferty turystycznej, w tym agroturystycznej i ekoturystycznej gminy w oparciu o zasoby przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz innowacyjne ich wykorzystanie** – budowa i modernizacja obiektów turystycznych i infrastruktury turystycznej – udzielanie wsparcia na etapie powoływania i funkcjonowania inicjatyw klastrowych funkcjonujących w branży turystycznej – transfer nowych technologii opartych na kapitale intelektualnym zmierzających do wzrostu atrakcyjności i konkurencyjności sektora usług – tworzenie informatycznych zasobów geodezyjnych oraz informacji przestrzennej – cyfryzacja usług publicznych oraz tworzenie bazy informatycznej na potrzeby sektora publicznego – rozwój partycypacji społecznej i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego poprzez nowoczesne media, utworzenie miejskiej/gminnej telewizji cyfrowej – utworzenie Uniwersytetu III Wieku – **wspieranie innowacyjności w gospodarce lokalnej** – utworzenie Inkubatora przedsiębiorczości, Inicjowanie i wspieranie działań mających na celu prowadzenie kompleksowej edukacji, profesjonalnego doradztwa dla właścicieli firm usługowych
Wielkie Oczy	1. społeczeństwo 2. rolnictwo 3. turystyka 4. infrastruktura i środowisko	W części diagnostycznej strategii uwzględniono obszar ***„Potencjał innowacyjny”.*** W dokumencie strategii znalazł się zapis, że„Jeden z podstawowych kierunków powinien stanowić **rozwój zasobów ludzkich poprzez otwarcie na zmiany oraz innowacje** jak również pobudzenie aktywności mieszkańców.” W ramach działań wskazanych do realizacji znalazły się m.in.: – rozwój systemów telekomunikacyjnych ma znaczny wpływ na zwiększenie konkurencyjności lokalnej gospodarki poprzez dostęp do innowacji oraz usług świadczonych drogą elektroniczną – **propagowanie innowacyjnych rozwiązań w produkcji rolnej** oraz nowoczesnych metod upraw i hodowli – opracowanie i wdrożenie nowoczesnych, autorskich programów edukacyjnych – organizacja szkoleń (warsztatów, wykładów) kierunkowych dla mieszkańców w oparciu o diagnozę potrzeb – współpraca z Instytucjami Otoczenia Biznesu (IOB) w zakresie poszerzania oferty szkoleń, informacji i doradztwadla lokalnych przedsiębiorców – rozbudowa infrastruktury teleinformatycznej, tworzenie publicznych punktów dostępu do Internetu – doskonalenie kompetencji kadr administracji samorządowej (szkolenia, warsztaty)

województwo warmińsko-mazurskie		
Kozłowo	1. gospodarka i rynek pracy 2. infrastruktura i środowisko 3. wspólnota samorządowa	W dokumencie strategii znalazł się zapis, że„**Stan, do którego należy dążyć w ramach strategii rozwoju, charakteryzują: wielosektorowość i innowacyjność gospodarki**, wysoka efektywność ekonomiczna oraz rozbudowane powiązania sieciowe firm, otwarty, kreatywny i konkurencyjny kapitał ludzki". W ramach działań wskazanych do realizacji znalazły się m.in.: – **promocja innowacyjnych rozwiązań w sektorze rolno-spożywczym**, w tym w szczególności nowych technik i technologii wytwarzania, tworzenia związków czynników produkcji oraz budowania struktur organizacyjnych – **promocja działalności innowacyjnej oraz wpisującej się w katalog inteligentnych specjalizacji** województwa warmińsko-mazurskiego – kreowanie warunków współpracy na rzecz rozwoju gospodarczego gminy poprzez działania: 1) współpraca z instytucjami otoczenia biznesu, w tym: ośrodkami i inkubatorami przedsiębiorczości, ośrodkami innowacji oraz instytucjami finansowymi w zakresie usług wsparcia dla firm, transferu wiedzy i technologii, współpracy nauki i biznesu oraz ułatwienia dostępu do finansowania sektora MŚP; 2) działania na rzecz tworzenia i promocji marki turystycznej gminy, w szczególności poprzez budowę lokalnych specjalizacji turystycznych w oparciu o zasoby naturalne i historyczno-kulturowe, a także inicjowanie i wspieranie współpracy podmiotów branży turystycznej i okołoturystycznej, 3) promocja lokalnych produktów rolno-spożywczych, 4) aktywne poszukiwanie inwestorów w najbardziej pożądanych, z punktu widzenia gminy, obszarach i branżach lokalnego sektora gospodarczego, w tym również poprzez informowanie o planowanych kierunkach rozwoju i możliwościach inwestowania w gminie – upowszechnianie modelu edukacji przez całe życie, łączącego kształcenie w szkołach z uczeniem się w formach pozaszkolnych w powiązaniu z praktyką – przede wszystkim z konkretnymi potrzebami gospodarki i rynku pracy, a także z wymogami życia w zinformatyzowanym społeczeństwie – tworzenie zespołów o charakterze inicjatywnym, konsultacyjnym i opiniodawczym w zakresie planowania strategicznego oraz realizacji zadań publicznych przez samorząd gminny, angażujących lokalnych liderów i mieszkańców – wdrażanie zmian organizacyjnych i technicznych w administracji samorządowej służących usprawnianiu działania instytucji oraz lepszemu ich dopasowaniu do potrzeb mieszkańców, np. elektroniczny obieg dokumentów, kontakty on-line (e-administracja)

Orneta	1. wysoka jakość zamieszkania poprzez rozwój infrastruktury publicznej, usług publicznych oraz optymalne wykorzystanie potencjału przestrzeni gminy do jej rozwoju 2. budowanie więzi społecznych i podnoszenie jakości życia mieszkańców z wykorzystaniem potencjału wewnętrznego, w tym wspieranie ekonomii społecznej 3. rozwój przedsiębiorczości i rolnictwa ekologicznego	W ramach działań wskazanych do realizacji znalazły się m.in.: – wytwarzanie energii ze źródeł odnawialnych – wykorzystanie technologii teleinformatycznych w procesach kształcenia, oraz wspieranie rozwoju kompetencji kluczowych w obszarze przedmiotów ścisłych, języków obcych, przedsiębiorczości, kreatywności – **inwestycje w infrastrukturę popularyzującą naukę i innowacje** – rozwój nowoczesnej infrastruktury teleinformatycznej oraz platform cyfrowych wspierających funkcjonowanie instytucji publicznych, biznesu, społeczeństwa, w tym e-administracji, e-edukacji i e-kultury – wykreowanie *mody na Ornetę*, jako klimatycznego miasteczka Cittaslow, o wyjątkowym otoczeniu przyrodniczym i kulturowym oraz *mody na Ornetę* jako miejsca rozwijania idei przedsiębiorczych – kreowanie i promocja produktów lokalnych – **wykreowanie *mody na Ornetę* jako miejsca przyjaznego inwestorom i sprzyjającego rozwojowi mikro, małej i średniej przedsiębiorczości, w tym branż przemysłu kreatywnego, innowacji, inteligentnych specjalizacji** – **rozwój systemu inkubacji przedsiębiorczości, w tym usługi doradcze i szkoleniowe zwiększające zdolność MSP do budowania oraz wzrostu przewagi konkurencyjnej na rynku, zwłaszcza w obszarze inteligentnych specjalizacji, innowacyjności**
Świętajno	1. wspieranie i promocja lokalnej gospodarki 2. wypromowanie wśród mieszkańców idei społecznej i gospodarczej odpowiedzialności za rozwój 3. rozwój i modernizacja infrastruktury technicznej	W ramach działań wskazanych do realizacji znalazły się m.in.: – **wspieranie postaw przedsiębiorczych oraz innowacyjnych form aktywności gospodarczej mieszkańców** poprzez: stworzenie systemu informacji i merytorycznego wsparcia dotyczących nowych inwestycji na terenie gminy, przygotowanie gminnej oferty inwestycyjnej i jej rozpowszechnienie, organizację spotkań potencjalnych inwestorów, – utworzenie w internetowym portalu gminy serwisu informacyjnego dla inwestorów, popularyzacja wśród mieszkańców wsi wiedzy z zakresu przedsiębiorczości – popularyzowanie akcji informacyjnych wśród społeczności lokalnych – promowanie aktywności społecznej wśród mieszkańców, w tym wspieranie działań instytucji/, organizacji pozarządowych/ośrodków animacji społecznej, wspieranie działań na rzecz powstania sieci współpracy podmiotów prowadzących działalność turystyczną – wspieranie lokalnej przedsiębiorczości, w tym szczególnie usług i gastronomii – sieciowanie lokalnych podmiotów gospodarczych – budowanie partnerstwa na rzecz stymulowania zrównoważonego rozwoju gminy poprzez m.in.: zorganizowanie forum służącego budowaniu porozumienia między różnymi środowiskami społecznymi, stworzenie systemu monitorowania opinii społecznej

Świętajno		– wspieranie inicjatyw mających na celu zintegrowany rozwój turystyki aktywnej kwalifikowanej – wspieranie rozwoju społeczeństwa opartego na wiedzy poprzez m.in.: wsparcie działań edukacyjnych i informacyjnych - szczególnie wśród dorosłych, wspieranie inicjatyw dotyczących rozbudowy infrastruktury teleinformatycznej oraz platform cyfrowych dla instytucji publicznych i mieszkańców, współuczestnictwo w działaniach na rzecz poprawy jakości nauczania i motywowania dzieci do nauki

Źródło: Opracowanie własne na podstawie dokumentów strategicznych: z województwa lubelskiego: *Strategia rozwoju gminy Dzwola na lata 2016-2023*, Wschodnia Grupa Doradcza, 2017-02-17, *Strategia rozwoju lokalnego gminy Janów Lubelski na lata 2014-2022, Od absorpcji do rezultatów – optymalne wykorzystywanie infrastruktury i potencjałów rozwoju gminy*, Janów Lubelski 2014, *Strategia rozwoju lokalnego gminy Jastków na lata 2015 -2020*, Jastków 2015, *Strategia rozwoju gminy Nielisz na lata 2015 – 2020, 2015*, *Strategia rozwoju gminy Parczew 2014-2020*, 2014, z województwa podkarpackiego: *Strategia rozwoju gminy Mielec na lata 2016-2022*, Mielec 2016, *Strategia zrównoważonego rozwoju gminy i miasta Nisko na lata 2014-2020*, Urząd gminy i miasta Nisko, Kraków 2014, *Strategia rozwoju gminy Trzebownisko na lata 2016-2022*, 2016, *Strategia rozwoju gminy Ustrzyki Dolne 2015-2025*, Bieszczadzka Agencja Rozwoju Regionalnego Sp. z o.o., 2015, *Strategia Rozwoju Gminy Wielkie Oczy na lata 2015 – 2025*, Wielkie Oczy 2015, z województwa warmińsko-mazurskiego: *Strategia rozwoju gminy Kozłowo na lata 2016-2025*, Kozłowo 2016, *Strategia rozwoju miasta i gminy Orneta na lata 2016 – 2023*, Orneta 2016, *Strategia zrównoważonego rozwoju gminy Świętajno w pow. oleckim na lata 2015-2024*, Centrum Rozwoju Obszarów Wiejskich UWM w Olsztynie, Stowarzyszenie Doradców na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich, Świętajno 2015.

Analiza dokumentów strategicznych badanych gmin w obszarze ich powiązań z innymi dokumentami – Unii Europejskiej, krajowymi i regionalnymi stanowiącymi podstawę formułowanych polityk rozwoju wykazała, że są one dość słabo powiązane z dokumentami Regionalnych Strategii Innowacji. Tylko w czterech przypadkach gminne dokumenty strategiczne uwzględniały odniesienia i zapewniały spójność z Regionalnymi Strategiami Innowacji (gminy: Janów Lubelski, Jastków i Parczew i Milejów). Żaden z samorządów lokalnych nie dysponował dokumentem lokalnej strategii innowacji, który stworzyłby podstawy programowe do wielowymiarowej diagnozy stanu innowacyjności gminy, określenia celów jej wzmacniania i przyjęcia kierunków realizacji adekwatnych do lokalnych warunków i potrzeb.

Podsumowując, zauważyć należy, że innowacyjność jako umiarkowanie ważny element rozwoju lokalnego artykułowany był w dokumentach strategicznych ponad połowy jednostek, jednak w niewielu strategiach rozwoju problem zwiększania innowacyjności ujęto z perspektywy systemowej, zapewniającej kompleksowe uwzględnienie szeregu aspektów warunkujących szanse większej skuteczności planowanych działań. Systemowe ujęcie wymagałoby także ściślejszego powiązania treści dokumentów z Regionalnymi Strategiami Innowacji oraz opracowania lokalnej strategii innowacji. Wydaje się, że w obliczu trudności i złożoności zjawisk kształtujących innowacyjność uzasadniony jest także udział ekspertów zewnętrznych w charakterze ciała doradczego w procesie opracowywania założeń lokalnych polityk wspierających innowacje.

6.3. Determinanty innowacyjności lokalnej

Charakterystyka determinant innowacyjności lokalnej przez lokalne władze samorządowe objęła zarówno czynniki o charakterze endogenicznym, jak i egzogenicznym i przeprowadzona została w układzie umożliwiającym formułowanie porównań z ocenami dokonanymi przez badanych przedsiębiorców. Do analizowanych elementów należały: położenie i środowisko przyrodnicze, stan infrastruktury, cechy gospodarki lokalnej, stan kapitału ludzkiego i społecznego, a także jakość życia i działania podejmowane przez samorząd gminy ważne z punktu widzenia stymulowania lokalnej innowacyjności. W przypadku władz samorządowych analiza objęła zarówno ocenę stanu w ramach badanych czynników, jak i dodatkowo – ocenę znaczenia danego czynnika dla zwiększania innowacyjności lokalnej gospodarki i społeczeństwa.

Ocena lokalnych warunków innowacyjności dokonana z perspektywy władz samorządowych wskazuje na postrzeganie ich raczej w kategoriach czynników sprzyjających wzmacnianiu innowacyjności lokalnej w przypadku większości ocenianych elementów. Nie ujawniono występowania barier zdecydowanie niekorzystnie oddziałujących na możliwości wprowadzania zmian w funkcjonowaniu lokalnej gospodarki i społeczeństwa. Wśród barier nie znalazły się tradycyjne czynniki peryferyjności, związane z lokalizacją gmin względem głównych szlaków komunikacyjnych, większych ośrodków miejskich czy też specjalnych stref ekonomicznych.

Przedstawiciele lokalnych władz samorządowych jako pozytywnie oddziałujące na lokalną innowacyjność ocenili warunki związane z dostępnością połączeń komunikacyjnych, zasięgiem telefonii komórkowej, dostępnością szybkich łączy internetowych oraz bezpłatnych bezprzewodowych punktów dostępowych do Internetu. W wymiarze funkcjonowania lokalnych gospodarek władze samorządowe dostrzegały sprzyjające warunki wynikające z możliwości rozwijania lokalnej kooperacji przedsiębiorstw oraz stopnia zintegrowania lokalnego środowiska biznesu, kształtu lokalnej polityki fiskalnej i cech dostępnych zasobów siły roboczej. Niedostrzeganie przez władze samorządowe problemów związanych z rozwojem innowacyjności lokalnej wynikać może z nieuznania jej w większości badanych przypadków za priorytetowy kierunek rozwoju, który wymaga szerszego włączenia w politykę rozwoju lokalnego oraz nierozpoznania lokalnych warunków i czynników ważnych z punktu widzenia ich pozytywnego wpływu na wzmacnianie innowacyjności gminy.

Dość wysoko ocenione zostały elementy opisujące jakość życia, w tym możliwości spędzania wolnego czasu, różnorodność oferty rekreacyjnej czy też funkcjonowanie urządzeń i instytucji kultury fizycznej. Ponadprzeciętnie pozytywnie oceniono także warunki związane z cechami środowiska przyrodniczego, w tym położenie względem obszarów atrakcyjnych turystycznie, bogactwo zasobów naturalnych możliwych do użytkowania, czy istnienie obszarów prawnie chronionych. Docenione zostało też bogactwo kulturowe badanych gmin i cechy lokalnych społeczności takie jak poziom wykształcenia, kwalifikacje zawodowe, aktywność w wymiarze społecznym i ekonomicznym.

Samoocena lokalnych władz samorządowych wskazywała na ich znaczną aktywność w zakresie wspierania innowacji lokalnych i przedsiębiorczości oraz oddziaływania na możliwości rozszerzania wiedzy i rozwijania umiejętności na terenie gminy. Pozytywne oceny dotyczyły także troski o jakość obsługi w urzędzie, w tym wykorzystywanie nowoczesnych technologii informatycznych i komunikacyjnych umożliwiających dostępność online podstawowych usług publicznych dla przedsiębiorców i mieszkańców. Pozytywnie też została oceniona sfera relacji nawiązywanych przez władze samorządowe z podmiotami lokalnymi oraz relacji panujących w samorządzie terytorialnym, w tym między wójtem/burmistrzem i radą gminy oraz w samej radzie gminy (tabela 43). Dokonana samoocena władz samorządowych skonfrontowana z oceną przedsiębiorców dotyczącą aktywności lokalnych władz na rzecz wsparcia lokalnej innowacyjności wskazuje na wyraźną różnicę stanowisk tych dwóch grup podmiotów.

Tabela 43. Ocena* wybranych warunków gminy pod względem ich wpływu na możliwości wprowadzania prorozwojowych zmian w funkcjonowaniu lokalnej gospodarki i społeczeństwa według województw (N=30)

Zakres	Element oceny	Ogółem		lubelskie		podkar-packie		warmiń-sko-ma-zurskie		Test Kruskala -Wallisa	
		śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
położenie i środowisko przyrodnicze	dostępność połączeń komunikacyjnych	3,97	0,61	3,90	0,57	3,90	0,74	4,10	0,57	0,72	0,670
	położenie względem obszarów atrakcyjnych turystycznie	3,80	0,71	3,80	0,42	3,80	1,14	3,80	0,42	0,63	0,730
	położenie względem granic państwowych	3,77	0,63	3,80	0,63	3,70	0,67	3,80	0,63	0,20	0,905
	odległość od większych ośrodków miejskich	3,70	0,70	4,00	0,00	3,20	1,03	3,90	0,32	8,69	0,013
	bogactwo zasobów naturalnych możliwych do użytkowania	3,70	0,75	3,70	0,82	3,80	0,42	3,60	0,97	0,08	0,959
	położenie gminy względem głównych szlaków komunikacyjnych	3,67	0,66	3,70	0,48	3,40	0,84	3,90	0,57	2,97	0,226
	stan środowiska przyrodniczego	3,67	0,80	3,60	0,70	3,70	0,82	3,70	0,95	0,90	0,956
	powierzchnia i wyposażenie terenów inwestycyjnych	3,63	0,61	3,80	0,63	3,50	0,53	3,60	0,70	1,19	0,553
	bliskość specjalnych stref ekonomicznych	3,63	0,76	3,80	0,63	3,40	0,84	3,70	0,82	1,71	0,425
	istnienie obszarów prawnie chronionych (jeżeli dotyczy)	3,60	0,72	3,70	0,67	3,40	0,70	3,70	0,82	1,66	0,437
	oddziaływanie miejscowości gminnej/miasta na obszary wiejskie gminy	3,47	0,94	3,70	0,82	3,20	1,03	3,50	0,97	1,48	0,477
infrastruktura	stan dystrybucji energii elektrycznej	3,87	0,51	3,80	0,42	4,00	0,67	3,80	0,42	0,83	0,661
	zasięg telefonii komórkowej	3,83	0,75	4,00	0,00	3,60	1,26	3,90	0,32	0,42	0,811
	stan infrastruktury związanej z pozyskiwaniem alternatywnych źródeł energii	3,80	0,48	3,80	0,42	3,80	0,63	3,80	0,42	0,01	0,994
	stan dystrybucji gazu sieciowego	3,73	0,74	3,80	0,63	3,60	0,97	3,80	0,63	0,40	0,820
	dostępność bezpłatnych bezprzewodowych punktów dostępowych do internetu	3,70	0,65	3,80	0,42	3,60	0,84	3,70	0,67	0,45	0,801
	stan gospodarki wodociągowo-kanalizacyjnej	3,67	0,55	3,70	0,48	3,70	0,67	3,60	0,52	0,19	0,909
	dostępność szybkich łączy internetowych	3,50	0,86	3,60	0,70	3,10	1,20	3,80	0,42	2,91	0,234
	stan infrastruktury turystycznej	3,50	0,73	3,60	0,70	3,50	0,71	3,40	0,84	0,32	0,853
	stan gospodarki odpadami komunalnymi	3,43	0,68	3,60	0,52	3,50	0,71	3,20	0,79	1,46	0,482
	stan gospodarki ciepłem	3,40	0,86	3,50	0,71	3,10	0,99	3,60	0,84	1,49	0,474
	stan infrastruktury drogowej	3,03	0,81	2,80	0,63	3,40	1,07	2,90	0,57	0,21	0,343

cechy gospodarki lokalnej	relacje pomiędzy przedsiębiorcami, stopień zintegrowania lokalnego środowiska biznesu	3,93	0,45	3,90	0,32	3,90	0,57	4,00	0,47	0,32	0,850
	możliwości kooperacji pomiędzy przedsiębiorstwami z różnych branż (dostawcami dóbr i usług)	3,80	0,48	3,90	0,32	3,50	0,53	4,00	0,47	6,03	0,049
	możliwości kooperacji przedsiębiorstw w kluczowych w gminie branżach	3,80	0,61	3,80	0,42	3,80	0,63	3,80	0,79	0,11	0,946
	poziom podatków i opłat lokalnych	3,77	0,73	3,70	0,67	3,80	0,79	3,80	0,79	0,21	0,903
	dostępność surowców i półproduktów do produkcji przemysłowej	3,77	0,57	3,80	0,42	3,70	0,82	3,80	0,42	0,05	0,974
	dostępność siły roboczej o odpowiednich kwalifikacjach	3,72	0,75	3,70	0,67	4,11	0,60	3,40	0,84	4,29	0,117
	produktywność siły roboczej	3,67	0,76	3,40	0,70	4,00	0,67	3,60	0,84	3,11	0,212
	gospodarczy wizerunek gminy	3,63	0,49	3,70	0,48	3,50	0,53	3,70	0,48	1,11	0,574
	dostępność i oferta instytucji wspierających przedsiębiorczość	3,57	0,57	3,70	0,48	3,30	0,67	3,70	0,48	2,87	0,239
	możliwość współpracy przedsiębiorców z instytucjami wspierającymi innowacyjność	3,57	0,68	3,70	0,48	3,50	0,53	3,50	0,97	0,86	0,650
	dostępność i oferta instytucji finansowych, ubezpieczeniowych itp. dla przedsiębiorstw	3,47	0,57	3,60	0,52	3,30	0,67	3,50	0,53	1,13	0,570
	koszty siły roboczej	3,37	0,56	3,40	0,52	3,40	0,70	3,30	0,48	0,36	0,833
	możliwości zbytu dóbr i usług wytworzonych przez lokalne przedsiębiorstwa	3,27	0,78	3,10	0,88	3,60	0,52	3,10	0,88	2,32	0,314
	różnorodność branż w gospodarce gminy	3,17	0,70	3,20	0,79	3,20	0,63	3,10	0,74	0,14	0,935
kapitał ludzki i społeczny	bogactwo kulturowe, historia gminy	3,90	0,40	3,90	0,32	3,90	0,57	3,90	0,32	0,05	0,998
	poziom wykształcenia, kwalifikacje zawodowe ludności	3,87	0,43	3,90	0,32	3,80	0,63	3,90	0,32	0,48	0,785
	poziom aktywności ekonomicznej lokalnej społeczności	3,77	0,57	3,80	0,42	3,80	0,42	3,70	0,82	0,05	0,974
	aktywność organizacji pozarządowych w działania na rzecz gminy	3,73	0,52	3,90	0,32	3,50	0,71	3,80	0,42	2,76	0,252
	sytuacja demograficzna gminy	3,47	0,57	3,60	0,52	3,30	0,48	3,50	0,71	1,80	0,406
	zaangażowanie społeczności lokalnej w sprawy gminy	3,43	0,57	3,60	0,52	3,20	0,63	3,50	0,53	2,35	0,309
	skala zjawiska wykluczenia społecznego w gminie	3,40	0,50	3,40	0,52	3,40	0,52	3,40	0,52	0,00	1,00

zarządzanie	wspieranie przez władze gminy innowacji lokalnych	3,90	0,48	4,00	0,00	3,80	0,42	3,90	0,74	1,80	0,406
	skuteczność realizacji polityki rozwoju gminy	3,83	0,46	3,90	0,32	3,70	0,48	3,90	0,57	1,22	0,54
	oddziaływanie władz gminy na możliwości rozszerzania wiedzy, rozwijania umiejętności i pozyskiwania kwalifikacji na terenie gminy	3,73	0,78	3,70	0,67	3,70	0,95	3,80	0,79	0,19	0,908
	jakość obsługi w urzędzie	3,73	0,58	3,80	0,42	3,50	0,71	3,90	0,57	3,08	0,214
	elastyczność władz gminy w wykorzystywaniu możliwości rozwoju gminy	3,70	0,60	3,80	0,42	3,40	0,84	3,90	0,32	3,02	0,221
	relacje władz gminy z przedsiębiorcami	3,70	0,65	3,80	0,42	3,40	0,84	3,90	0,57	3,40	0,183
	ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego	3,70	0,60	3,60	0,52	3,90	0,74	3,60	0,52	2,89	0,236
	możliwości komunikacji z Urzędem Gminy za pomocą Internetu	3,70	0,65	3,70	0,67	3,80	0,42	3,60	0,84	0,45	0,797
	aktywność władz gminy w tworzeniu warunków sprzyjających rozwojowi przedsiębiorstw	3,67	0,55	3,70	0,48	3,40	0,52	3,90	0,57	4,11	0,128
	relacje między wójtem/burmistrzem i większością w radzie gminy	3,60	0,67	3,80	0,42	3,50	0,53	3,50	0,97	1,81	0,405
	dostępność online podstawowych usług publicznych dla przedsiębiorców	3,57	0,63	3,70	0,48	3,30	0,82	3,70	0,48	3,20	0,202
	koszt i jakość usług komunalnych	3,53	0,68	3,50	0,71	3,70	0,67	3,40	0,70	0,66	0,720
	stan współpracy w radzie gminy	3,50	0,57	3,60	0,52	3,30	0,67	3,60	0,52	1,45	0,484
	skala zamówień publicznych gminy	3,40	0,77	3,40	0,70	3,80	0,42	3,00	0,94	5,46	0,065
jakość życia	możliwości spędzania wolnego czasu	4,10	0,48	4,00	0,00	4,30	0,48	4,00	0,67	2,60	0,273
	dostępność usług i aktywności rekreacyjnych	3,87	0,57	3,90	0,32	3,60	0,84	4,10	0,32	3,77	0,152
	funkcjonowanie urządzeń i instytucji kultury fizycznej	3,83	0,53	3,80	0,42	3,80	0,63	3,90	0,57	0,22	0,894
	dostępność i ceny mieszkań	3,80	0,66	3,80	0,63	3,50	0,71	4,10	0,57	7,71	0,095
	funkcjonowanie pomocy społecznej	3,73	0,78	3,90	0,74	3,40	0,84	3,90	0,74	3,71	0,157
	dostępność online podstawowych usług publicznych dla mieszańców	3,67	0,61	3,80	0,42	3,50	0,85	3,70	0,48	1,25	0,535
	funkcjonowanie instytucji oświaty i kultury	3,57	0,73	3,80	0,42	3,40	0,70	3,50	0,97	1,70	0,427
	funkcjonowanie urządzeń i instytucji ochrony zdrowia	3,53	0,68	3,60	0,52	3,30	0,82	3,70	0,67	2,10	0,349

*Ocena dokonana w skali 1-5, gdzie 1 oznacza ocenę zdecydowanie negatywną, a 5 – zdecydowanie pozytywną
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Stosunkowo niższe oceny, wskazujące na postrzeganie lokalnych warunków rozwijania innowacyjności jako przeciętnie jej sprzyjających, dotyczyły wybranych elementów infrastruktury, w tym stanu gospodarki odpadami komunalnymi, gospodarki ciepłem oraz infrastruktury drogowej. Biorąc pod uwagę wybrane elementy charakterystyki lokalnych gospodarek, wśród stosunkowo niżej ocenionych elementów wskazać można – koszty siły roboczej, możliwości zbytu dóbr i usług wytworzonych przez lokalne przedsiębiorstwa oraz zróżnicowanie branż na terenie gminy. Przeciętne oceny dotyczyły też skali zamówień publicznych gminy, natomiast w zakresie kapitału ludzkiego i społecznego – stanu zaangażowania społeczności lokalnej w sprawy gminy oraz skali zjawiska wykluczenia społecznego w gminie.

Oceny lokalnych warunków innowacyjności były zróżnicowane w ujęciu regionalnym. Dostrzec przy tym należy nieco niższe oceny sformułowane przez przedstawicieli lokalnych władz samorządowych z województwa podkarpackiego w porównaniu do badanych z pozostałych regionów. Mniej korzystne warunki dotyczyły w szczególności: odległości od większych ośrodków miejskich, możliwości kooperacji przedsiębiorstw, bliskości specjalnych stref ekonomicznych, warunków w zakresie łączności (dostępność szybkich łączy internetowych, zasięg telefonii komórkowej), jakości obsługi i dostępności online usług dla przedsiębiorców w urzędzie, a także elastyczności władz gminy w polityce rozwoju oraz relacji władz gminy z przedsiębiorcami. Z perspektywy władz samorządowych stosunkowo bardziej korzystne warunki w województwie podkarpackim w porównaniu do pozostałych regionów dotyczyły natomiast dostępności pracowników o odpowiednich cechach, możliwości zbytu dóbr i usług wytworzonych przez lokalne przedsiębiorstwa oraz stanu infrastruktury drogowej. Oceny odległości od większych ośrodków miejskich i możliwości kooperacji dostawcami dóbr i usług z różnych branż z terenu gminy wykazywały statystycznie istotne różnice międzyregionalne.

Oceny lokalnych warunków innowacyjności uzupełnione o dokonane przez przedstawicieli lokalnych władz samorządowych oceny stopnia znaczenia badanych uwarunkowań dla wprowadzania innowacji lokalnych umożliwiły wykorzystanie metody Kluczowych Czynników Sukcesu (KCS) do wyłonienia kluczowych elementów potencjału lokalnej innowacyjności (por. Krukowski 2009, s. 130).

Do wyłonienia Kluczowych Czynników Sukcesu wykorzystano bazowy zestaw 64 czynników zaliczonych w niniejszym badaniu do determinant endogenicznych innowacyjności lokalnej. W przypadku każdego z badanych regionów dokonano ocen tych 64 czynników w dwóch ujęciach – ich stanu i znaczenia dla zwiększania innowacyjności lokalnej. Na podstawie powyższych ocen z katalogu 64 czynników wyodrębniono 12, stanowiących 20% ogółu badanych czynników, określonych jako kluczowe czynniki sukcesu. Ich wyodrębnienie polegało w szczególności na:

1. wytypowaniu czynników, których oddziaływanie na lokalną innowacyjność określone zostało jako sprzyjające;
2. wskazaniu z grupy czynników uznanych za sprzyjające lokalnej innowacyjności tych czynników, które wykazywały największy wpływ na lokalną innowacyjność; podstawą ich wskazania była średnia ocena znaczenia danego czynnika, a kryterium dodatkowym, w przypadku braku różnic średnich

ocen znaczenia, była liczba wskazań znaczenia danego czynnika określonego jako „duże" lub „bardzo duże".

W Aneksie, w tabelach 5-7, zamieszczono zestawienia wytypowanych w badanych regionach kluczowych czynników sukcesu wraz z kryteriami wykorzystanymi w procesie ich wyodrębnienia. Tabela 44 zawiera zbiorcze zestawienie kluczowych czynników sukcesu wyłonionych w każdym z badanych regionów.

Czynniki, które zdefiniowały potencjał wprowadzania zmian innowacyjnych w układach lokalnych, koncentrowały się w obszarze cech środowiska przyrodniczego/przestrzeni, gospodarki oraz zarządzania lokalnego. W wymiarze środowiska przyrodniczego/przestrzeni za kluczowe czynniki uznać należy: powierzchnię i wyposażenie terenów inwestycyjnych, stan i cechy środowiska przyrodniczego oraz dostępność połączeń komunikacyjnych. W wymiarze cech lokalnych gospodarek ujawniono z kolei potencjał wynikający z możliwości kooperacji między przedsiębiorstwami, dostępności surowców i półproduktów do produkcji przemysłowej, sprzyjającej działalności gospodarczej lokalnej polityki fiskalnej, kosztów siły roboczej oraz gospodarczego wizerunku gminy.

Ocena sfery funkcjonowania samorządu terytorialnego i jego oddziaływania na lokalną innowacyjność ujawniła natomiast znaczenie takich czynników jak możliwości komunikacji z urzędem gminy za pomocą Internetu i jakość obsługi w urzędzie, elastyczność władz gminy w wykorzystywaniu możliwości rozwoju gminy i skuteczność realizacji polityki rozwoju, harmonijne relacje między wójtem/burmistrzem i większością w radzie gminy oraz oddziaływanie władz gminy na możliwości rozszerzania wiedzy, rozwijania umiejętności i kwalifikacji na terenie gminy.

Rzadziej wskazywanym elementem potencjału innowacyjności była infrastruktura techniczna. W ramach infrastruktury technicznej za ważne uznano m.in. warunki związane z elementami nowoczesnej infrastruktury komunikacyjnej oraz dostępnością bezpłatnych usług bezprzewodowego Internetu. Najsłabiej reprezentowanymi wymiarami stanowiącymi źródła kluczowych czynników z perspektyw wzmacniania innowacyjności lokalnej były kapitał ludzki i społeczny oraz jakość życia.

Badane regiony charakteryzowało zróżnicowanie pod względem profili kluczowych czynników sukcesu wyodrębnionych w badaniu, przy czym dostrzec należy, że wspólny, silnie akcentowany element stanowił potencjał środowiska przyrodniczego możliwy do wykorzystania w procesach gospodarczych. W szczególności profil województwa lubelskiego charakteryzował się koncentracją czynników z zakresu cech gospodarki oraz warunków przestrzennych, w tym związanych z cechami środowiska przyrodniczego. Charakterystyczny dla tego regionu był także brak ujawnionych czynników z zakresu kapitału ludzkiego i społecznego.

Profil kluczowych czynników innowacyjności lokalnej województwa podkarpackiego z kolei określały czynniki ze sfery zarządzania i kapitału ludzkiego i społecznego, przy braku ujawnionych elementów potencjału innowacyjności związanych z warunkami określającymi jakość życia i cechy gospodarki.

W województwie warmińsko-mazurskim równie licznie reprezentowane były sfery: środowisko przyrodnicze/cechy przestrzeni, gospodarka oraz zarządzanie. W tym regionie nie ujawniono czynników z zakresu kapitału ludzkiego i społecznego (tabela 44).

Tabela 44. Profile Kluczowych Czynników Sukcesu w województwie lubelskim, podkarpackim i warmińsko-mazurskim (N=30)

Województwo	Zakres					
	środowisko przyrodnicze/ przestrzeń	gospodarka	zarządzanie	infrastruktura	kapitał ludzki i społeczny	jakość życia
lubelskie	3 czynniki: – powierzchnia i wyposażenie terenów inwestycyjnych – stan środowiska przyrodniczego – dostępność połączeń komunikacyjnych	5 czynników: – koszty siły roboczej – poziom podatków i opłat lokalnych – dostępność surowców i półproduktów do produkcji przemysłowej – gospodarczy wizerunek gminy – możliwości kooperacji między przedsiębiorstwami	1 czynnik: – możliwości komunikacji z Urzędem Gminy za pomocą Internetu	2 czynniki: – dostępność bezpłatnych bezprzewodowych punktów dostępowych do internetu – stan gospodarki wodociągowo-kanalizacyjnej	brak czynników	1 czynnik: – fukcjonowanie urządzeń i instytucji ochrony zdrowia
podkarpackie	2 czynniki: – dostępność połączeń komunikacyjnych – stan środowiska przyrodniczego	brak czynników	4 czynniki: – skuteczność realizacji polityki rozwoju gminy – relacje między wójtem/burmistrzem i większością w radzie gminy – oddziaływanie władz gminy na możliwości rozszerzania wiedzy, rozwijania umiejętności i pozyskiwania kwalifikacji na terenie gminy – jakość obsługi w urzędzie	2 czynniki: – zasięg telefonii komórkowej – stan dystrybucji energii elektrycznej	4 czynniki: – poziom wykształcenia, kwalifikacje zawodowe ludności – poziom aktywności ekonomicznej lokalnej społeczności – bogactwo kulturowe, historia gminy – aktywność organizacji pozarządowych w działania na rzecz gminy	brak czynników

warmińsko-mazurskie	3 czynniki: – powierzchnia i wyposażenie terenów inwestycyjnych – stan środowiska przyrodniczego – bogactwo zasobów naturalnych możliwych do użytkowania	3 czynniki: – poziom podatków i opłat lokalnych – dostępność surowców i półproduktów do produkcji przemysłowej – możliwości kooperacji przedsiębiorstw w kluczowych w gminie branżach	3 czynniki: – elastyczność władz gminy w wykorzystywaniu możliwości rozwoju gminy – oddziaływanie władz gminy na możliwości rozszerzania wiedzy, rozwijania umiejętności i pozyskiwania kwalifikacji na terenie gminy – możliwości komunikacji z Urzędem Gminy za pomocą Internetu	2 czynniki: – dostępność bezpłatnych bezprzewodowych punktów dostępowych do internetu – stan gospodarki wodociągowo-kanalizacyjnej	brak czynników	1 czynnik: – możliwości spędzania wolnego czasu
wskazania ogółem	8	8	8	6	4	2

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Ocena determinant proinnowacyjnych zmian lokalnych gospodarek i społeczności została uzupełniona o ocenę czynników innowacyjności mających swoje źródło w otoczeniu gminy. Większość poddanych badaniu czynników została oceniona przez przedstawicieli samorządu terytorialnego ponadprzeciętnie pozytywnie. Do czynników egzogenicznych, o najbardziej korzystnym oddziaływaniu na lokalną innowacyjność, przedstawiciele lokalnych władz samorządowych zaliczyli możliwość realizacji projektów współfinansowanych ze środków programów Unii Europejskiej, działania samorządu powiatu, a także atrakcyjność regionu dla inwestorów zewnętrznych i turystów.

Gorzej oceniono wpływ: realizacji programów rządowych, oferty i aktywności instytucji regionalnych działających na rzecz poprawy innowacyjności, strategii rozwoju lokalnego realizowane w ramach Lokalnych Grup Działania czy też oddziaływania samorządu regionalnego.

W zróżnicowaniu regionalnym formułowanych przez przedstawicieli władz samorządowych ocen zwracają uwagę statystycznie istotne różnice dotyczące realizacji programów Unii Europejskiej, wielkości ruchu turystycznego w regionie postrzegane jako mniej pozytywne w przypadku województwa podkarpackiego oraz strategia i polityka rozwoju wsi i rolnictwa kształtowane na szczeblu centralnym ocenione wyżej w przypadku tego regionu na tle pozostałych (tabela 45).

Tabela 45. Ocena* kierunku wpływu wybranych warunków otoczenia gminy na wprowadzanie prorozwojowych zmian w funkcjonowaniu lokalnej gospodarki i społeczeństwa (N=30)

Warunki otoczenia	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
realizacja programów Unii Europejskiej	4,03	0,49	4,10	0,32	3,70	0,48	4,30	0,48	7,72	0,021
działania samorządu powiatu na rzecz innowacji	3,80	0,66	3,90	0,32	3,90	0,88	3,60	0,70	1,62	0,445
atrakcyjność regionu dla inwestorów zewnętrznych	3,77	0,77	4,00	0,47	3,40	0,84	3,90	0,88	3,40	0,183
wielkość ruchu turystycznego w regionie	3,77	0,57	3,90	0,32	3,40	0,70	4,00	0,47	6,26	0,044
atrakcyjność migracyjna regionu	3,73	0,64	3,80	0,42	3,50	0,53	3,90	0,88	3,05	0,217
oddziaływanie większych ośrodków miejskich na gminę (powiatowych lub regionalnych)	3,67	0,71	3,50	0,71	3,70	0,48	3,80	0,92	0,92	0,631
działania/polityka samorządu powiatu	3,67	0,66	3,60	0,52	3,60	0,84	3,80	0,63	0,85	0,655

realizacja regionalnej polityki innowacji (wdrażanie Regionalnej Strategii Innowacji)	3,67	0,61	3,60	0,70	3,90	0,32	3,50	0,71	2,40	0,301
polityka Unii Europejskiej rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa	3,60	0,62	3,60	0,70	3,60	0,52	3,60	0,70	0,10	0,950
polityka gospodarcza państwa	3,53	0,51	3,60	0,52	3,50	0,53	3,50	0,53	0,26	0,879
przepisy prawa regulujące funkcjonowanie samorządów terytorialnych	3,53	0,68	3,60	0,70	3,70	0,48	3,30	0,82	1,5	0,473
strategia i polityka rozwoju wsi i rolnictwa kształtowane na szczeblu centralnym	3,50	0,82	3,40	0,84	4,00	0,47	3,10	0,88	6,38	0,041
realizacja programów rządowych	3,43	0,94	3,60	0,84	3,00	0,94	3,70	0,95	3,93	0,140
oferta i aktywność instytucji regionalnych działających na rzecz poprawy innowacyjności	3,40	0,62	3,40	0,70	3,50	0,53	3,30	0,67	0,40	0,818
strategie rozwoju lokalnego realizowane w ramach Lokalnych Grup Działania	3,33	0,96	3,30	0,95	3,60	0,84	3,10	1,10	1,25	0,536
działania/polityka samorządu regionalnego	3,30	0,88	3,10	0,88	3,70	0,82	3,10	0,88	3,05	0,217

* Oceny dokonano w skali 1-5, gdzie 1 oznacza ocenę zdecydowanie negatywną, a 5 – zdecydowanie pozytywną
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Za czynniki zewnętrzne o największym znaczeniu dla wprowadzania innowacji, niezależnie od regionu, przedstawiciele lokalnych władz samorządowych uznali: oddziaływanie większych ośrodków miejskich na gminę, przepisy prawa regulujące funkcjonowanie samorządów terytorialnych oraz działania samorządu powiatu. Czynnikami mniej istotnymi były: oferta i aktywność instytucji regionalnych działających na rzecz poprawy innowacyjności, realizacja programów UE, atrakcyjność regionu dla inwestorów zewnętrznych oraz wielkość ruchu turystycznego w regionie. Strategie rozwoju lokalnego realizowane w ramach LGD oraz realizacja regionalnej polityki innowacji uznane zostały za czynniki o ponadprzeciętnym znaczeniu dla innowacyjności lokalnej (tabela 46). W odniesieniu do roli LGD w zwiększaniu innowacyjności zwrócić należy uwagę na zgłaszaną w literaturze potrzebę zwiększania ich oddziaływania na lokalną innowacyjność (por. Guzal-Dec, Zwolińska-Ligaj 2017).

Tabela 46. Ocena* znaczenia wpływu wybranych warunków otoczenia gminy na wprowadzanie prorozwojowych zmian w funkcjonowaniu lokalnej gospodarki i społeczeństwa (N=30)

Warunki otoczenia	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
oddziaływanie większych ośrodków miejskich na gminę (powiatowych lub regionalnych)	3,60	0,81	3,70	0,67	3,50	0,85	3,60	0,97	0,60	0,740
przepisy prawa regulujące funkcjonowanie samorządów terytorialnych	3,57	0,57	3,40	0,52	3,90	0,57	3,40	0,52	4,84	0,089
działania/polityka samorządu powiatu	3,50	0,68	3,50	0,53	3,50	0,71	3,50	0,85	0,04	0,981
oferta i aktywność instytucji regionalnych działających na rzecz poprawy innowacyjności	3,37	0,67	3,30	0,48	3,50	0,97	3,30	0,48	0,22	0,898
realizacja programów Unii Europejskiej	3,37	0,76	3,30	0,67	3,30	0,82	3,50	0,85	0,52	0,772
atrakcyjność regionu dla inwestorów zewnętrznych	3,37	0,93	3,20	0,79	3,40	1,17	3,50	0,85	0,48	0,788
wielkość ruchu turystycznego w regionie	3,37	0,76	3,20	0,63	3,40	0,97	3,50	0,71	0,65	0,722
polityka gospodarcza państwa	3,33	0,55	3,30	0,48	3,40	0,52	3,30	0,67	0,61	0,736
działania/polityka samorządu regionalnego	3,27	0,45	3,30	0,48	3,20	0,42	3,30	0,48	0,33	0,848
strategia i polityka rozwoju wsi i rolnictwa kształtowane na szczeblu centralnym	3,27	0,64	3,10	0,57	3,50	0,85	3,20	0,42	1,97	0,374
polityka Unii Europejskiej rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa	3,27	0,74	3,30	0,67	3,20	0,92	3,30	0,67	0,28	0,869
atrakcyjność migracyjna regionu	3,27	0,83	3,30	0,67	3,20	1,14	3,30	0,67	0,02	0,990
działania samorządu powiatu na rzecz innowacji	3,23	0,63	3,20	0,63	3,30	0,67	3,20	0,63	0,20	0,905
realizacja programów rządowych	3,23	0,86	3,20	0,79	3,30	1,06	3,20	0,79	0,00	1,000
strategie rozwoju lokalnego realizowane w ramach Lokalnych Grup Działania	3,20	0,55	3,30	0,48	3,10	0,57	3,20	0,63	0,59	0,744
realizacja regionalnej polityki innowacji (wdrażanie Regionalnej Strategii Innowacji)	3,13	0,90	3,10	0,74	3,00	1,05	3,30	0,95	0,65	0,724

* Oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak znaczenia, a 5 – znaczenie bardzo duże
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Przedstawiciele badanych władz samorządowych dostrzegali wpływ szeregu czynników na poprawę stanu innowacyjności gminy. Do głównych czynników ujawniających się w sferze oddziaływania na lokalną gospodarkę badani zaliczyli współpracę lokalną, w tym w ramach lokalnych środowisk przedsiębiorców, oraz współpracę między różnymi środowiskami w gminie promowaną przez władze samorządowe, a także wykorzystanie funduszy zewnętrznych w ramach aktywności innowacyjnej lokalnych podmiotów gospodarczych.

Ważnym czynnikiem wzmacniania innowacyjności była aktywność przedsiębiorców w zakresie współpracy lokalnej, a także aktywność w obszarze innowacyjnego wykorzystywania zasobów lokalnych. Dostrzeżony został także wpływ instytucji regionalnych ułatwiających dostęp do wiedzy i informacji nt. działalności innowacyjnej, stan infrastruktury technicznej, dostępność nowoczesnych technologii komunikacyjnych i informatycznych. Zaznaczył się także wpływ czynnika współpracy władz samorządowych z przedsiębiorcami, budowanie relacji biznes-nauka-samorząd oraz zaangażowania samorządu gminy we wspieranie aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw. Stosunkowo mniejszy wpływ na poprawę stanu innowacyjności lokalnej miały czynniki o charakterze egzogenicznym, związane z napływem inwestorów planujących działalność innowacyjną, realizację Regionalnej Strategii Innowacji oraz rozwój powiązań gospodarczych z ośrodkami miejskimi.

Uwzględniając poszczególne regiony, dostrzec można, że województwo lubelskie wyróżniało stosunkowo większe znaczenie przypisywane przez lokalne władze samorządowe współpracy między przedsiębiorcami, wymianie wiedzy, pomocy instytucji regionalnych ułatwiających dostęp do wiedzy i informacji nt. działalności innowacyjnej i aktywności innowacyjnej przedsiębiorców. W przypadku województwa podkarpackiego oprócz dostrzegania wpływu współpracy między przedsiębiorcami wskazano rolę innowacyjnego wykorzystania zasobów lokalnych przez przedsiębiorców. W województwie warmińsko-mazurskim zaś relatywnie większe znaczenie przypisywano rozwojowi współpracy lokalnej przez samorząd gminy, wykorzystaniu funduszy zewnętrznych przez podmioty gospodarcze w gminie i współpracy władz samorządowych z przedsiębiorcami. Nie ujawniono jednak statystycznej istotności obserwowanych różnic (tabela 47).

Tabela 47. Ocena*stopnia wpływu wybranych czynników na poprawę stanu innowacyjności gminy według województw (N=30)

Czynniki	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
współpraca między przedsiębiorcami, wymiana wiedzy	3,67	1,03	3,70	0,95	3,70	1,16	3,60	1,07	0,47	0,793
rozwój współpracy lokalnej przez samorząd gminy	3,60	0,72	3,50	0,71	3,60	0,52	3,70	0,95	0,27	0,875
wykorzystanie funduszy UE i innych przez podmioty gospodarcze w gminie	3,60	0,62	3,40	0,52	3,60	0,70	3,80	0,63	2,03	0,362

innowacyjne wykorzystanie zasobów lokalnych przez przedsiębiorców	3,60	0,62	3,50	0,53	3,90	0,74	3,40	0,52	2,96	0,227
„wpisywanie się" przedsiębiorstw lokalnych w inteligentne specjalizacje regionalne	3,57	0,50	3,60	0,52	3,50	0,53	3,60	0,52	0,262	0,877
pomoc instytucji regionalnych ułatwiających dostęp do wiedzy i informacji nt. działalności innowacyjnej	3,53	0,78	3,70	0,67	3,50	0,53	3,40	1,07	1,04	0,600
stan infrastruktury technicznej, dostępność nowoczesnych technologii komunikacyjnych i informatycznych	3,53	0,57	3,60	0,52	3,40	0,70	3,60	0,52	0,56	0,757
współpraca władz samorządowych z przedsiębiorcami	3,53	0,94	3,60	0,97	3,30	0,95	3,70	0,95	0,97	0,614
aktywność innowacyjna przedsiębiorców	3,53	1,07	3,70	0,95	3,40	1,26	3,50	1,08	0,44	0,801
budowanie relacji biznes -nauka-samorząd	3,50	0,57	3,40	0,52	3,60	0,70	3,50	0,53	0,40	0,817
aktywność samorządu gminy we wspieraniu innowacji w przedsiębiorstwach	3,47	0,86	3,40	0,70	3,60	1,17	3,40	0,70	0,74	0,691
wykształceni, wykwalifikowani, dbający o podnoszenie wiedzy i kwalifikacji mieszkańcy	3,34	0,94	3,50	0,97	3,20	0,79	3,33	1,12	0,35	0,839
istnienie lokalnych sieci innowacji, klastrów	3,30	0,70	3,20	0,63	3,60	0,70	3,10	0,74	2,29	0,318
napływ inwestorów, którzy będą prowadzili działalność innowacyjną	3,23	0,90	3,40	0,84	3,00	0,94	3,30	0,95	1,24	0,537
realizacja Regionalnej Strategii Innowacji	3,23	0,73	3,20	0,42	3,00	0,94	3,50	0,71	1,52	0,468
rozwój powiązań gospodarczych z ośrodkami miejskimi	3,20	0,89	3,40	0,70	3,20	0,92	3,00	1,05	0,68	0,712

* Oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak wpływu, a 5 – wpływ bardzo duży
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Oceny dostrzeganych przez przedstawicieli samorządów terytorialnych czynników oddziałujących na stan innowacyjności reprezentowanych przez nich gmin wykazywały zróżnicowanie w zależności od potencjału inteligentnego rozwoju gmin. W przypadku gmin reprezentujących wysoki potencjał inteligentnego rozwoju ujawniono znacznie większy wpływ czynnika współpracy w ramach lokalnego środowiska biznesu, a także współpracy rozwijanej pomiędzy władzami samorzą-

dowymi i przedstawicielami lokalnych przedsiębiorstw. Ujawniono duży wpływ otoczenia instytucjonalnego wspierającego aktywność innowacyjną w regionie, wykorzystania funduszy zewnętrznych oraz rozwoju profili działalności zgodnych z Regionalnymi Strategiami Innowacji.

W gminach reprezentujących klasę niskiego poziomu potencjału inteligentnego rozwoju dostrzeżono ogólnie niższe oddziaływanie badanych czynników innowacyjności. Do czynników stosunkowo silniej ujawniających się w tej grupie z perspektywy władz samorządowych należały aktywność innowacyjna przedsiębiorców, promowanie współpracy lokalnej przez samorząd gminy oraz innowacyjne wykorzystanie zasobów lokalnych przez przedsiębiorców.

Poziom potencjału inteligentnego rozwoju stanowił kryterium różnicujące porównywane grupy pod względem ocen stopnia wpływu współpracy władz samorządowych z przedsiębiorcami. W grupie gmin reprezentujących wysoki poziom potencjału inteligentnego rozwoju czynnik ten, w opinii badanych, wywierał bardzo duży wpływ na lokalną innowacyjność (tabela 48).

Tabela 48. Ocena* stopnia wpływu wybranych czynników na poprawę stanu innowacyjności tej gminy według potencjału inteligentnego rozwoju gmin (N=30)

Czynniki	Potencjał wysoki		Potencjał niski		Test U Manna -Whitneya	
	śr	os	śr	os	U	p
współpraca między przedsiębiorcami, wymiana wiedzy	4,00	0,85	3,33	1,11	72,00	0,084
współpraca władz samorządowych z przedsiębiorcami	3,93	0,96	3,13	0,74	54,00	0,012
pomoc instytucji regionalnych ułatwiających dostęp do wiedzy i informacji nt. działalności innowacyjnej	3,73	0,70	3,33	0,82	87,50	0,261
wykorzystanie funduszy UE i innych przez podmioty gospodarcze w gminie	3,67	0,62	3,53	0,64	98,50	0,531
„wpisywanie się" przedsiębiorstw lokalnych w inteligentne specjalizacje regionalne	3,67	0,49	3,47	0,52	90,00	0,288
rozwój współpracy lokalnej przez samorząd gminy	3,60	0,63	3,60	0,83	105,50	0,765
innowacyjne wykorzystanie zasobów lokalnych przez przedsiębiorców	3,60	0,74	3,60	0,51	106,50	0,798
stan infrastruktury technicznej, dostępność nowoczesnych technologii komunikacyjnych i informatycznych	3,53	0,52	3,53	0,64	108,50	0,867
budowanie relacji biznes-nauka-samorząd	3,53	0,64	3,47	0,52	109,00	0,887
wykształceni, wykwalifikowani, dbający o podnoszenie wiedzy i kwalifikacji mieszkańcy	3,53	0,99	3,14	0,86	81,50	0,287
aktywność samorządu gminy we wspieraniu innowacji w przedsiębiorstwach	3,40	1,06	3,53	0,64	110,50	0,946
aktywność innowacyjna przedsiębiorców	3,33	1,29	3,73	0,80	96,50	0,442

napływ inwestorów, którzy będą prowadzili działalność innowacyjną	3,33	0,82	3,13	0,99	101,50	0,636
realizacja Regionalnej Strategii Innowacji	3,33	0,90	3,13	0,52	90,50	0,296
istnienie lokalnych sieci innowacji, klastrów	3,27	0,80	3,33	0,62	104,00	0,713
rozwój powiązań gospodarczych z ośrodkami miejskimi	3,13	0,99	3,27	0,80	107,50	0,840

* Oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak wpływu, a 5 – wpływ bardzo duży
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Przedstawiciele lokalnych władz samorządowych nie dostrzegali istnienia szczególnych barier innowacyjności lokalnej. Z grupy 30 badanych jednostek samorządowych tylko w przypadku 12, stanowiących 40% ogółu, potwierdzono występowanie barier innowacyjności lokalnej. Dostrzegane bariery z perspektywy opinii badanych nie były czynnikami silnie oddziałującymi na innowacyjność gminy. Do barier, które zdaniem przedstawicieli władz samorządowych w stopniu ponadprzeciętnym ograniczały innowacyjność gminy, należały: niski poziom wyposażenia i zły stan podstawowej infrastruktury technicznej, mentalność społeczeństwa, niechęć do innowacji, dążenie lokalnych instytucji do zachowania istniejącego stanu gospodarki, zdominowanie gospodarki gminy przez kilka dużych, innowacyjnych firm, nie oddziałujących na rozwój mniejszych podmiotów z terenu gminy.

Badani jako raczej niewielki oceniali wpływ na innowacyjność gminy takich barier jak niska zdolność przedsiębiorców do finansowania inwestycji czy też brak wiedzy w środowisku przedsiębiorców na temat możliwości wprowadzania innowacji, co świadczyć może o niskiej świadomości potrzeb i znajomości problemów przedsiębiorców w kontekście rozważań nad determinantami aktywności innowacyjnej badanych przedsiębiorstw (tabela 49).

Tabela 49. Ocena* stopnia wpływu wybranych barier zwiększania innowacyjności gminy (N=12)

Bariery	Ogółem	
	śr	os
niski poziom wyposażenia i zły stan podstawowej infrastruktury technicznej	2,71	1,64
mentalność społeczeństwa, niechęć do innowacji	2,64	0,84
lokalne instytucje skupione są na zachowaniu istniejącego stanu gospodarki	2,57	1,02
baza ekonomiczna gminy jest zdominowana przez kilka dużych innowacyjnych firm, nie oddziałujących na rozwój mniejszych firm z terenu gminy	2,50	1,87
gospodarkę gminy tworzą małe, działające lokalnie firmy, niezdolne lub nie dostrzegające potrzeby wprowadzania zmian	2,43	1,02
niski poziom kooperacji różnych środowisk w gminie	2,43	1,16
niechęć podmiotów reprezentujących tradycyjne, dominujące w gminie branże do restrukturyzacji	2,36	1,69

wykluczenie społeczne znacznej grupy społeczeństwa, problemy społeczne	2,29	0,99
niedostateczna dostępność szybkich łączy internetowych	2,29	1,90
niski poziom kooperacji przedsiębiorstw	2,14	1,46
niska zdolność przedsiębiorców do finansowania inwestycji	1,71	1,68
brak wiedzy w środowisku przedsiębiorców na temat możliwości wprowadzania innowacji	1,64	1,39

* Oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak wpływu, a 5 – wpływ bardzo duży
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Dostrzegane bariery innowacyjności w gminach o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju ujawniły się na przeciętnym poziomie i objęły: mentalność społeczeństwa (śr=2,67, os=1,00)[17], niechęć podmiotów reprezentujących tradycyjne, dominujące w gminie branże do restrukturyzacji (śr=2,56, os=1,94), niski poziom wyposażenia i zły stan podstawowej infrastruktury technicznej (śr=2,56, os=2,07). W gminach o niskim potencjale inteligentnego rozwoju dostrzeżono ponadprzeciętny wpływ takich barier, jak: niski poziom wyposażenia i zły stan podstawowej infrastruktury technicznej (śr=3,00, os=0,00), koncentracja lokalnych instytucji na zachowaniu istniejącego stanu gospodarki (śr=3,00, os= 1,00), niski poziom kooperacji różnych środowisk w gminie (śr=2,80, os=0,45), czy też niedostateczna dostępność szybkich łączy internetowych (śr=2,80, os=1,64).

Konfrontacja ocen lokalnych warunków innowacyjności dokonanych z perspektywy władz samorządowych i badanych przedsiębiorstw pozwala stwierdzić, że postrzeganie lokalnych warunków przez przedsiębiorców różni się w porównaniu do opinii władz samorządowych. Aktywność i postawy władz samorządowych jawią się jako czynniki o kluczowym znaczeniu w zakresie tworzenia lokalnych warunków sprzyjających innowacyjności, biorąc pod uwagę obydwie porównywane perspektywy. Stan tej aktywności i postawy są jednak odmiennie oceniane przez badane grupy podmiotów. Oceny takie formułowane są wówczas, gdy obydwie strony oceniają istotność współpracy lokalnej, stan zintegrowania lokalnych środowisk i budowę wzajemnych relacji dla poprawy lokalnych warunków innowacyjności. Wydaje się, że przyczyną tego stanu może być niedostosowanie działań podejmowanych przez władze lokalne do potrzeb i oczekiwań przedstawicieli lokalnego sektora gospodarczego wynikające z braku pogłębionej informacji o potrzebach przedsiębiorców. Uzasadnione zatem w przypadku badanych środowisk lokalnych jest podejmowanie działań zmierzających do zacieśniania współpracy między sektorem gospodarczym i samorządowym i prób sformalizowania jej w formie np. lokalnych forów gospodarczych, które służyć mogą wymianie informacji między samorządem i środowiskiem przedsiębiorców oraz budowaniu perspektywicznych planów działań na rzecz poprawy warunków działalności gospodarczej, w tym w wymiarze aktywności bezpośrednio wpływających na warunki ważne z punktu widzenia innowacyjności lokalnych przedsiębiorstw.

[17] Oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak wpływu, a 5 – wpływ bardzo duży.

6.4. Innowacyjność usług publicznych

Innowacyjność usług publicznych rozpatrywano, biorąc pod uwagę istotne w skali gminy zmiany, które w badanym okresie czasu i wymiarze wprowadzono w ramach realizacji przez badane jednostki samorządu terytorialnego przypisanych im zadań. Uzyskane wyniki ujawniły, że aktywność lokalnych władz samorządowych badanych gmin skoncentrowana była na gminnej infrastrukturze drogowej oraz infrastrukturze ochrony środowiska przyrodniczego. W przypadku 27 badanych gmin zrealizowano w okresie 2014-2018 działania wprowadzające istotne w skali danej gminy zmiany w funkcjonowaniu powyższych obszarów – dróg, ulic, mostów, placów i organizacji ruchu drogowego, wodociągów i zaopatrzenia w wodę, kanalizacji, usuwania i oczyszczania ścieków komunalnych, utrzymania czystości i porządku oraz wysypisk i unieszkodliwiania odpadów komunalnych. Z perspektywy ocen władz samorządowych stan innowacyjności w tym zakresie uznać należy za ponadprzeciętny. Zarówno aktywność władz samorządowych, jak i formułowane oceny stanu innowacyjności w wymiarze realizacji usług nie wykazywały zróżnicowania regionalnego (tabela 50).

Tabela 50. Ocena* stopnia innowacyjności rozwiązań wykorzystywanych w realizacji usług publicznych oraz liczba gmin w których wprowadzonych zmiany w danym obszarze w okresie 2014-2018 według województw (N=30)

Zakres usług	lubelskie			podkarpackie			warmińsko -mazurskie		
	ocena innowacyjności		liczba gmin ze zmianami	ocena innowacyjności		liczba gmin ze zmianami	ocena innowacyjności		liczba gmin ze zmianami
	śr	os		śr	os		śr	os	
gminne drogi, ulice, mosty, place, organizacja ruchu drogowego	3,80	0,42	10	3,70	1,06	10	3,80	0,63	10
wodociągi i zaopatrzenie w wodę, kanalizacja, usuwanie i oczyszczanie ścieków komunalnych, utrzymanie czystości i porządku, wysypisk i unieszkodliwiania odpadów komunalnych	3,70	0,48	9	3,50	1,08	9	3,60	0,52	9
usługi administracyjne: wydawanie dokumentów, pozwoleń, decyzji itp.	2,40	2,07	6	3,20	1,48	9	2,20	1,99	6
pomoc społeczna, wspieranie rodziny	2,20	1,93	6	2,50	1,96	7	1,80	1,93	5
ochrona środowiska i przyrody oraz gospodarka wodna	1,40	1,84	5	2,10	1,97	6	1,40	1,84	5
kultura fizyczna i turystyka, w tym tereny rekreacyjne i urządzenia sportowe	1,60	2,07	4	2,00	1,94	7	1,60	2,07	4

ład przestrzenny, gospodarka nieruchomościami	0,40	0,84	3	0,60	1,26	3	0,50	0,85	3
zieleń gminna i zadrzewienia, cmentarze	1,00	1,70	3	0,80	1,48	2	1,00	1,70	3
zaopatrzenie w energię elektryczną i cieplną oraz gaz	0,80	1,69	1	0,89	1,76	1	0,80	1,69	1
porządek publiczny i bezpieczeństwo, ochrona przeciwpożarowa i przeciwpowodziowa	0,00	0,00	-	1,00	1,50	3	0,00	0,00	-
ochrona zdrowia	0,33	1,00	1	0,44	1,01	1	0,30	0,95	1
gminne budownictwo mieszkaniowe	0,00	0,00	-	0,56	1,33	2	0,00	0,00	-
kultura, ochrona zabytków	0,00	0,00	-	0,56	1,33	2	0,00	0,00	-
telekomunikacja	0,00	0,00	-	0,33	1,00	1	0,00	0,00	-
edukacja publiczna	0,00	0,00	-	0,50	1,41	1	0,00	0,00	-
targowiska i hale targowe	0,00	0,00	-	0,11	0,33	1	0,00	0,00	-

* Oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak znamion innowacyjności, a 5 – innowacyjność bardzo dużą
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Innym ważnym obszarem, w którym ujawniła się aktywność innowacyjna jednostek samorządu terytorialnego, choć w mniejszym stopniu niż w dziedzinie infrastruktury, było funkcjonowanie usług administracyjnych. Wprowadzenie tych zmian w badanym okresie zadeklarowało 21 przedstawicieli samorządów, a największą aktywność odnotowano w województwie podkarpackim.

W przypadku co najmniej połowy gmin wdrożono także zmiany w funkcjonowaniu pomocy społecznej i systemie wspierania rodziny, ochronie środowiska przyrodniczego, gospodarki wodnej oraz kultury fizycznej i turystyki, w tym w obszarze funkcjonowania terenów rekreacyjnych i urządzeń sportowych. Stan innowacyjności rozwiązań wykorzystywanych w tych gminach na tle innych gmin wiejskich i miejsko-wiejskich regionu określony został jednak jako niski.

Niewielka aktywność innowacyjna i towarzyszące jej niskie oceny stanu innowacyjności w badanych gminach związane były z zadaniami gmin z zakresu wymiaru społeczno-kulturowego, w tym ochrony zdrowia, edukacji i kultury. Sytuacja ta tworzy niekorzystne uwarunkowania z punktu widzenia potrzeby poprawy w zakresie jakości życia oraz kapitału ludzkiego i społecznego w badanych gminach.

Przyglądając się przykładom wdrożonych zmian, zauważyć należy, że w badanych jednostkach samorządowych realizowano głównie projekty związane z rozwojem podstawowej infrastruktury technicznej, w tym budowano, rozbudowywano oraz modernizowano sieć dróg gminnych oraz rozwijano infrastrukturę wodno-kanalizacyjną. Nieliczne były jednak działania związane z uzbrajaniem terenów inwestycyjnych. Zwrocić uwagę należy na realizację w przypadku 6 gmin działań w ramach rozwoju e-administracji w celu wykorzystania technologii informatycznych i telekomunikacyjnych do sprawniejszej realizacji zadań samorządu oraz rozwijanie alternatywnych źródeł energii i realizowanie programów edukacji ekolo-

gicznej, które miały miejsce w przypadku 7 gmin. Znaczące były zmiany wprowadzane w badanych gminach w sferze kultury fizycznej i turystyki, w tym dotyczące rozwoju bazy terenów rekreacyjnych i urządzeń sportowych. W połowie gmin realizowano duże przedsięwzięcia, ważne zarówno z punktu kształtowania jakości życia, jak i atrakcyjności turystycznej danego obszaru. Mniejszą aktywność badane samorządy wykazywały w zakresie odnawiania obiektów zabytkowych, które zrealizowano w przypadku 5 gmin (tabela 51).

Tabela 51. Przykłady wdrożenia innowacyjnych rozwiązań w realizowanych usługach publicznych w okresie 2014-2018 (N=30)

Zakres usług publicznych	Przykłady i liczba wskazań poszczególnych zmian
gminne drogi, ulice, mosty, place, organizacja ruchu drogowego	budowa nowych dróg – 10 przebudowa sieci dróg – 5 modernizacja dróg – 4 budowa chodników – 4 remont mostu – 1 uzbrojenie terenów pod inwestycje – 1
wodociągi i zaopatrzenie w wodę, kanalizacja, usuwanie i oczyszczanie ścieków komunalnych, utrzymanie czystości i porządku, wysypisk i unieszkodliwiania odpadów komunalnych	kanalizacja – 16 oczyszczalnia ścieków – 11 termomodernizacja – 3 poprawa infrastruktury wodno-kanalizacyjnej – 2 wodociągi – 2 usuwanie wyrobów zawierających azbest – 2 modernizacja wysypiska – 1 uzbrojenie terenów pod inwestycje – 1
usługi administracyjne	nowe oprogramowanie – 10 e-usługi – 6 wyposażenie w nowy sprzęt – 2 usprawnienie wydawania decyzji i dokumentów – 2
pomoc społeczna, wspieranie rodziny	programy profilaktyki – 2 pomoc materialna i niematerialna, w tym stypendia dla dzieci – 2 pomoc żywnościowa – 2
ochrona środowiska i przyrody oraz gospodarka wodna	rozwój alternatywnych źródeł energii – 5 oczyszczalnia ścieków – 2 programy edukacji ekologicznej – 2 budowa zbiornika małej retencji – 2 tworzenie wokół jezior i rzek stref ochronnych – 1
kultura fizyczna i turystyka, w tym tereny rekreacyjne i urządzenia sportowe	budowa i rozbudowa obiektów rekreacyjnych i sportowych, w tym 5 parków, stacja narciarska, kąpielisko, stadion, tor rowerowy, pla zabaw – 12 zagospodarowanie terenów przy wodach, nowe szlaki wodne – 3
ład przestrzenny, gospodarka nieruchomościami	ewidencja nieruchomości – 5

zieleń gminna i zadrzewienia, cmentarze	ochrona przed szkodnikami – 2
zaopatrzenie w energię elektryczną i cieplną oraz gaz	modernizacja, rozbudowa instalacji elektrycznej – 4 modernizacja lokalnej kotłowni – 1 budowa oświetlenia ulicznego – 1
porządek publiczny i bezpieczeństwo, ochrona przeciwpożarowa i przeciwpowodziowa	zakup samochodu na potrzeby OSP – 1 termomodernizacja budynku OSP – 1
ochrona zdrowia	programy profilaktyki zdrowotnej – 2 prefinansowanie placówek zdrowotnych – 1
kultura, ochrona zabytków	odnawianie obiektów zabytkowych, w tym renowacja ruin zamku w Szczytnie – 5
telekomunikacja	rozwój szerokopasmowego internet – 1
edukacja publiczna	zakup książek do biblioteki, komputery dla szkół – 1
targowiska i hale targowe	budowa hali targowej – 1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Wykazywane plany wprowadzenia istotnych zmian w ramach realizacji zadań jednostek samorządu terytorialnego potwierdzały utrzymanie się w przyszłości ujawnionego wiodącego kierunku. Najwięcej gmin planowało kontynuowanie rozwoju lokalnej infrastruktury technicznej, wdrażanie zmian w usługach administracyjnych oraz w wymiarze ochrony środowiska i gospodarki wodnej (tabela 52).

Tabela 52. Samorządy gminne wykazujące plany wdrożenia innowacyjnych rozwiązań w realizowanych usługach publicznych według zakresu usług i województw (N=30)

Zakres usług	Ogółem	lubelskie	podkarpackie	warmińsko-mazurskie
gminne drogi, ulice, mosty, place, organizacja ruchu drogowego	24	8	7	9
wodociągi i zaopatrzenie w wodę, kanalizacja, usuwanie i oczyszczanie ścieków komunalnych, utrzymanie czystości i porządku, wysypisk i unieszkodliwiania odpadów komunalnych	24	8	7	9
usługi administracyjne:wydawanie dokumentów, pozwoleń, decyzji itp.	20	6	8	6
ochrona środowiska i przyrody oraz gospodarka wodna	18	6	7	5
pomoc społeczna, wspieranie rodziny	14	5	5	4
kultura fizyczna i turystyka, w tym tereny rekreacyjne i urządzenia sportowe	14	4	6	4
ład przestrzenny, gospodarka nieruchomościami	8	3	3	2
zaopatrzenie w energię elektryczną i cieplną oraz gaz	6	2	2	2
telekomunikacja	5	2	1	2

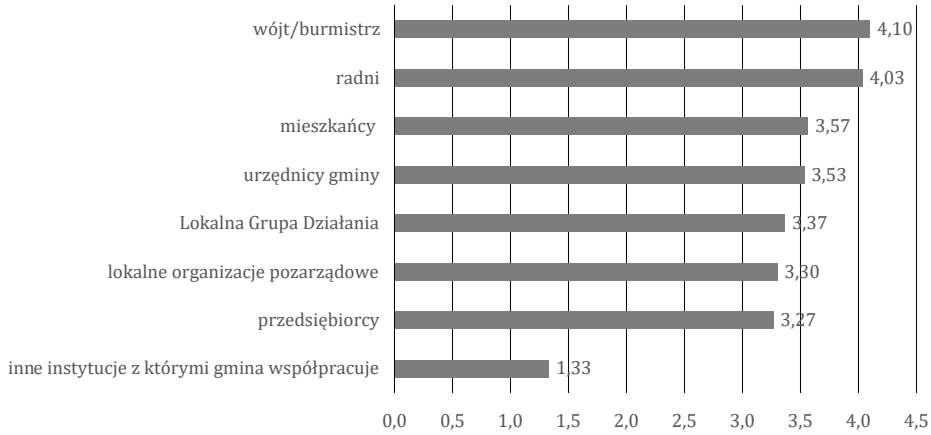
zieleń gminna i zadrzewienia, cmentarze	5	2	1	2
ochrona zdrowia	3	1	1	1
gminne budownictwo mieszkaniowe	1	-	1	-
kultura, ochrona zabytków	1	-	1	-
targowiska i hale targowe	1	-	1	-
porządek publiczny i bezpieczeństwo, ochrona przeciwpożarowa i przeciwpowodziowa	1	-	1	-
edukacja publiczna	-	-	-	-

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Badani przedstawiciele lokalnych władz samorządowych zadeklarowali przypisywanie dużego znaczenia w realizacji zadań samorządu innowacjom zmierzającym do ochrony środowiska przyrodniczego (27 badanych). Deklaracje te pozostawały w zgodzie z aktywnością innowacyjną samorządów terytorialnych w okresie 2014-2018, która w znacznym stopniu ukierunkowana była na realizację celów ochrony środowiska przyrodniczego. W przypadku 19 gmin co najmniej jedna zrealizowana zmiana miała charakter proekologiczny. Wprowadzone zmiany obejmowały głównie zadania inwestycyjne, związane z rozwojem infrastruktury ochrony środowiska, w tym z rozwojem odnawialnych źródeł energii. Odnotować jednocześnie należy, że połowa badanych gmin planowała realizację inwestycji proekologicznych. W przypadku planowanych inwestycji dominowały inwestycje w nowoczesne technologie OZE(w przypadku 6 gmin), infrastrukturę wodno-kanalizacyjną (6), termomodernizację budynków mieszkalnych (1), rozwój ścieżek rowerowych (1) oraz utylizację azbestu (1).

Innowacje zrealizowane przez samorząd, które uznano za najistotniejsze dla rozwoju gminy, dotyczyły przede wszystkim podstawowej infrastruktury technicznej, co wskazuje na nadal duże potrzeby nadrabiania zapóźnień rozwojowych w tym zakresie. Niewielka była liczba działań o szerszym spektrum oddziaływania na procesy rozwojowe w gminie. Spośród wdrożonych w gminie w latach 2014-2018 innowacji największe znaczenie dla rozwoju gminy z perspektywy badanych władz samorządowych wykazywały: rozwój sieci kanalizacyjnej i wodociągowej (wykazany w przypadku 8 gmin) oraz rozwój infrastruktury drogowej (7). Ponadto w grupie mniej licznych wskazań znalazły się: wdrażanie projektów energii odnawialnej i programów ochrony środowiska (3), zmiany w rejestrze nieruchomości (2), tworzenie portali internetowych (2). Projekty takie jak rewitalizacja przestrzeni miejskiej, budowa hali targowej, zbiornika retencyjnego i wysypiska odpadów wskazywane były pojedynczo.

W inicjowanych przez samorząd terytorialny działaniach o charakterze innowacyjnym bardzo ważną rolę pełnili wójtowie/burmistrzowie oraz radni. Mniejszą rolę w inspirowaniu działań innowacyjnych odgrywali mieszkańcy i urzędnicy urzędów gmin. Odnotować należy także aktywności Lokalnych Grup Działania, organizacji pozarządowych i przedsiębiorców w wymiarze ich wpływu na działalność innowacyjną jednostek samorządu terytorialnego (wykres 11).

Wykres 11. Ocena* ważności roli grup podmiotów lokalnych przy podejmowaniu przez samorząd działań innowacyjnych
* Oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak znaczenia, a 5 – znaczenie bardzo duże
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

W ramach badanych uwarunkowań aktywności innowacyjnej samorządów terytorialnych nie ujawniono szczególnych barier tej aktywności. Za sprzyjające aktywności innowacyjnej podejmowanej w sektorze samorządowym uznać można m.in.: dostępność zewnętrznych środków finansowych, dostępność informacji o usługach zewnętrznych w regionie wspierających innowacje oraz stan wiedzy w samorządzie na temat możliwych do wdrażania rozwiązań innowacyjnych. Oceny badanych uwarunkowań nie wykazywały zróżnicowania regionalnego (tabela 53).

Tabela 53. Ocena*wybranych czynników aktywności innowacyjnej samorządu według województw (N=30)

Czynniki	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
wiedza w samorządzie na temat możliwych do wdrażania rozwiązań innowacyjnych	3,87	0,63	4,00	0,47	3,80	0,42	3,80	0,92	0,65	0,724
uregulowania prawne funkcjonowania samorządu terytorialnego	3,83	0,59	3,90	0,32	3,70	0,82	3,90	0,57	0,43	0,807
dostępność zewnętrznych środków finansowych	3,80	0,55	3,80	0,42	3,90	0,74	3,70	0,48	0,47	0,792
dostępność przykładów dobrych praktyk	3,80	0,48	3,80	0,42	3,70	0,67	3,90	0,32	1,12	0,572

dostępność informacji o usługach zewnętrznych w regionie wspierających innowacje	3,77	0,63	3,90	0,57	3,60	0,70	3,80	0,63	0,76	0,680
możliwości znalezienia partnerów do współpracy	3,63	0,56	3,80	0,42	3,50	0,53	3,60	0,70	1,81	0,405
dostępność w regionie usług zewnętrznych wspierających innowacje	3,60	0,72	3,80	0,63	3,50	0,71	3,50	0,85	0,97	0,620
wyposażenie gminy w podstawową infrastrukturę techniczną	3,60	0,77	3,70	0,67	3,30	0,82	3,80	0,79	2,86	0,240
odległość od głównych centrów innowacji (ośrodków miejskich)	3,53	0,63	3,60	0,52	3,30	0,67	3,70	0,67	1,70	0,430
dostępność środków finansowych w budżecie gminy	3,50	0,90	3,60	0,97	3,50	0,71	3,40	1,07	0,27	0,875
dostępność na terenie gminy szybkich łączy internetowych	3,50	0,68	3,60	0,70	3,40	0,70	3,50	0,71	0,62	0,733
poziom ryzyka projektów innowacyjnych	3,40	0,77	3,30	0,82	3,50	0,85	3,40	0,70	0,14	0,918
dostępność wykwalifikowanej kadry w urzędzie	3,33	0,66	3,50	0,53	3,20	0,79	3,30	0,67	0,78	0,676
nastawienie urzędników do zmian	3,33	0,66	3,50	0,71	3,00	0,47	3,50	0,71	4,80	0,091

* Oceny dokonano w skali 1-5, gdzie 1 oznacza, że czynnik zdecydowanie nie sprzyja, a 5 – zdecydowanie sprzyja aktywności innowacyjnej samorządu
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Podsumowując innowacyjność usług publicznych w badanych gminach należy dostrzec koncentrację tej aktywności na inwestycjach materialnych, związanych z rozwojem infrastruktury technicznej, co wynika z dostrzeganych braków w tym zakresie. W kontekście potrzeby wzmocnienia potencjału kapitału ludzkiego i społecznego badanych regionów i uznania jego istotnej roli w procesach rozwoju lokalnego wydaje się, że uzasadnione jest zwiększenie troski lokalnych władz samorządowych o ten wymiar. Innowacje wdrażane w dziedzinie edukacji publicznej, kultury czy też ochrony zdrowia stać się mogą ważnym elementem realizacji koncepcji inteligentnego rozwoju, której jedną z osi w przypadku regionów peryferyjnych są innowacje społeczne.

6.5. Innowacyjność funkcjonowania urzędu gminy

Biorąc pod uwagę wymiar innowacyjności funkcjonowania urzędu gminy, zauważyć należy, że działania podejmowane w badanym okresie koncentrowały się na usprawnieniu kontaktów gminy z podmiotami otoczenia i obejmowały: nowe metody promowania gminy i jej usług, zmiany w obsłudze klientów z wykorzystaniem nowoczesnych narzędzi i rozwiązań technicznych, nowe metody komunikacji urzędu z otoczeniem, w tym np. wykorzystanie mediów społecznościowych, czy też uruchamianie interaktywnych portali internetowych. W odniesieniu do działań wewnętrznych wprowadzone zmiany głównie dotyczyły podnoszenia kwalifikacji i kształcenia pracowników czy metod organizacji pracy, odpowiedzialności lub podejmowania decyzji, np. wprowadzenia pracy w zespołach zadaniowych (tabela 54).

Tabela 54. Ocena*stopnia innowacyjności rozwiązań stosowanych w urzędzie gminy oraz liczba wprowadzonych zmian w danym obszarze w okresie 2014-2018 według województw (N=30)

Wymiar funkcjonowania urzędu gminy	lubelskie			podkarpackie			warmińsko-mazurskie		
	ocena innowacyjności		liczba gmin ze zmianami	ocena innowacyjności		liczba gmin ze zmianami	ocena innowacyjności		liczba gmin ze zmianami
	śr	os		śr	os		śr	os	
obsługa klientów z wykorzystaniem nowoczesnych narzędzi i rozwiązań technicznych	3,30	1,25	9	4,10	0,32	10	3,60	1,43	9
system podnoszenia kwalifikacji i kształcenia pracowników	2,80	1,55	7	3,80	1,40	9	2,90	1,66	7
metody promowania gminy i jej usług	2,40	2,07	7	3,30	1,77	8	2,20	1,87	7
metody komunikacji urzędu z otoczeniem, np. wykorzystanie mediów społecznościowych, uruchamianie interaktywnych portali internetowych	2,80	1,93	6	3,30	1,34	7	3,20	1,69	7
metody organizacji pracy, odpowiedzialności lub podejmowanie decyzji, np. praca w zespołach zadaniowych	1,80	1,93	4	1,60	1,78	3	2,20	1,93	5
rozwiązania stosowane w zarządzaniu zasobami ludzkimi	0,70	1,49	2	2,50	2,17	6	0,60	1,07	1
utrzymanie gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej, obiektów administracyjnych	0,60	1,26	2	2,30	1,57	3	1,00	1,25	2
usprawnienie komunikacji wewnętrznej w urzędzie	0,40	1,26	1	1,10	1,60	1	1,00	1,05	-

procedury administracyjno-biurowe	0,30	0,95	1	0,40	0,97	-	0,50	1,08	1
rozwiązania stosowane w zarządzaniu finansami	0,00	0,00	-	1,20	1,99	1	0,30	0,95	-
struktura organizacyjna urzędu, np. decentralizacja	0,00	0,00	-	0,70	1,25	-	0,30	0,48	-

* Oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak znamion innowacyjności, a 5 – innowacyjność bardzo dużą
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

W badanej grupie jednostek samorządowych nie podejmowano systemowych zmian, które przyczyniłyby się do budowania środowiska urzędu jako przestrzeni proinnowacyjnej, ułatwiającej warunki dla wymiany informacji i wdrażania zmian. Do takich obszarów należy zaliczyć funkcjonowanie systemu podnoszenia kwalifikacji i kształcenia pracowników, proinnowacyjne metody organizacji pracy i podejmowania decyzji, np. praca w zespołach zadaniowych, lub rozwiązania stosowane w zarządzaniu zasobami ludzkimi ukierunkowane na zachęcanie pracowników do poszukiwania nowych rozwiązań, zdobywania wiedzy przydatnej w funkcjonowaniu urzędu i wykonywaniu jego zadań oraz dzielenia się nią. Badane samorządy wykazywały jednak dość dużą aktywność w kierowaniu pracowników na szkolenia i kursy rozszerzające ich wiedzę i kwalifikacje zawodowe. Ponadto ważnym wymiarem innowacyjności urzędów badanych gmin było wykorzystywanie nowoczesnych narzędzi i rozwiązań technicznych w takich wymiarach jak komunikowanie się z różnymi podmiotami otoczenia w ramach realizowania działań promocyjnych oraz obsługi klientów urzędu (tabela 55).

Tabela 55. Przykłady wdrożenia innowacyjnych rozwiązań w funkcjonowaniu urzędu gminy w okresie 2014-2018 (N=30)

Wymiar funkcjonowania urzędu gminy	Przykłady i liczba wskazań
obsługa klientów z wykorzystaniem nowoczesnych narzędzi i rozwiązań technicznych	szkolenia pracowników – 18, w tym: -e-usługi – 3 -obsługa nowych programów komputerowych – 3
system podnoszenia kwalifikacji i kształcenia pracowników	kursy, szkolenia – 25 -w tym z zakresów: organizacja pracy, umiejętność rozwiązywania problemów, umiejętność pracy w zespole, umiejętność słuchania innych, zarządzanie zespołem
metody promowania gminy i jej usług	nowe formy komunikacji, w tym narzędzia internetowe – 13 gazetki: promocyjne, inwestycyjne – 4
metody komunikacji urzędu z otoczeniem, np. wykorzystanie mediów społecznościowych, uruchamianie interaktywnych portali internetowych	strony internetowe – 16 kampania w internecie – 2 aktywność w mediach społecznościowych – 1 szkolenie pracowników – 2

metody organizacji pracy, odpowiedzialności lub podejmowanie decyzji, np. praca w zespołach zadaniowych	szkolenia, w tym grupowe – 10 współpraca pracowników znaczna poprawa pracy w zespole rozliczenia projektów unijnych
rozwiązania stosowane w zarządzaniu zasobami ludzkimi	szkolenia, kursy – 6
utrzymanie gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej, obiektów administracyjnych	przebudowa i renowacja – 6
usprawnienie komunikacji wewnętrznej w urzędzie	biuletyn szkolenia – 2 strona internetowa
procedury administracyjno-biurowe	archiwizacja dokumentów – 1 szkolenia – 1
rozwiązania stosowane w zarządzaniu finansami	szkolenia, kursy – 3
struktura organizacyjna urzędu, np. decentralizacja	-

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Planowane działania z zakresu zwiększenia potencjału innowacyjności badanych urzędów obejmowały metody komunikacji urzędu z otoczeniem, rozwój kwalifikacji i kształcenie pracowników oraz doskonalenie obsługi klientów z wykorzystaniem nowoczesnych narzędzi i rozwiązań technicznych, a także wprowadzanie nowych metod promowania gminy i jej usług (tabela 56).

Tabela 56. Samorządy gminne wykazujące plany wdrożenia innowacyjnych rozwiązań w funkcjonowaniu urzędu gminy według zakresu usług i województw (N=30)

Wymiar funkcjonowania urzędu gminy	Ogółem	Województwo		
		lubelskie	podkarpackie	warmińsko-mazurskie
metody komunikacji urzędu z otoczeniem, np. wykorzystanie mediów społecznościowych, uruchamianie interaktywnych portali internetowych	23	8	7	8
system podnoszenia kwalifikacji i kształcenia pracowników	22	8	6	8
obsługa klientów z wykorzystaniem nowoczesnych narzędzi i rozwiązań technicznych	21	7	7	7
metody promowania gminy i jej usług	20	8	6	6
metody organizacji pracy, odpowiedzialności lub podejmowanie decyzji, np. praca w zespołach zadaniowych	12	5	1	6
rozwiązania stosowane w zarządzaniu zasobami ludzkimi	7	1	6	-

utrzymanie gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej, obiektów administracyjnych	4	1	2	1
usprawnienie komunikacji wewnętrznej w urzędzie	2	1	1	-
procedury administracyjno-biurowe	2	1	-	1
rozwiązania stosowane w zarządzaniu finansami	1	-	1	-
struktura organizacyjna urzędu, np. decentralizacja	-	-	-	-

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Podsumowując zakres wdrażania innowacji w badanych urzędach gmin, a także działań ważnych z punktu widzenia tworzenia w urzędach warunków sprzyjających ujawnianiu się innowacji w sektorze samorządowym, pozytywnie należy ocenić aktywność urzędów ukierunkowaną na obsługę klientów wykorzystującą nowoczesne narzędzia i rozwiązania techniczne oraz uczestnictwo pracowników urzędów w szkoleniach i kursach podnoszących ich kwalifikacje.

Przedstawione w niniejszym rozdziale wyniki badań nad przejawami innowacyjności w sektorze samorządowym oraz działaniami podejmowanymi przez jednostki samorządu terytorialnego na rzecz tworzenia warunków sprzyjających ujawnianiu się innowacji w lokalnym sektorze gospodarczym i społecznym wskazują, że występują (potencjalne) ograniczenia innowacyjności lokalnej. Mają one źródło w postawach lokalnych władz samorządowych względem szerszego włączenia do ram polityki rozwoju lokalnego kwestii pobudzania innowacyjności lokalnej. W szczególności ujawnił się brak potrzeby zwiększania innowacyjności lokalnej w związku z tym, że jej poziom uznano za przeciętny. Stosunkowo rzadko jest on postrzegany jako ważny kierunek zmian gospodarczych w gminie. Odzwierciedlają to dokumenty strategii rozwoju, w których problematyka zwiększania innowacyjności nie była uwzględniona bądź ujęta w sposób wybiórczy. Stwierdzić należy zatem, że w badanych gminach zabrakło podstaw do podejmowania lokalnych działań systemowych na rzecz pobudzania lokalnej innowacyjności. Nie ujawniły się one także szerzej w zakresie funkcjonowania urzędów gmin. Ponadto stwierdzono, że korzystniejsze warunki w zakresie potencjału innowacyjności nie wiązały się z dostrzeganiem wyższego poziomu innowacyjności gminy, co świadczyć może o jego niepełnym wykorzystaniu w lokalnych procesach innowacyjnych. Innym dostrzeżonym problemem, ważnym z punktu widzenia poprawy przez lokalne samorządy warunków lokalnej innowacyjności, był dość niski stopień uspołecznienia lokalnych polityk rozwoju pomimo deklaracji władz samorządowych o potrzebie zapewnienia szerszego udziału w procesach rozwojowych społeczności lokalnej. Ponadto przedstawiciele lokalnych władz samorządowych nie dostrzegali barier innowacyjności lokalnej, co może wskazywać na brak ich rozpoznania z punktu widzenia aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw. Uzyskane wyniki badań skłaniają do podjęcia pogłębionych studiów ukierunkowanych na rozpoznanie szeroko rozumianych lokalnych warunków w gminach w powiązaniu z prezentowanym stanem innowacyjności.

Rozdział 7

Systemowe ujęcie lokalnych procesów innowacyjnych

7.1. Skala i zakres innowacyjności lokalnej

Zgodnie z przyjętym w niniejszej pracy podejściem za innowacje lokalne uznano ogół działań innowacyjnych podmiotów lokalnych, reprezentujących sektor gospodarczy, społeczny i samorządowy, podejmowanych na terenie jednostki administracyjnej (gminy). Rozpatrywanie innowacji lokalnych z perspektywy systemowej wiązało się z uwzględnieniem powiązań/relacji (międzysektorowych i wewnątrzsektorowych) występujących pomiędzy podmiotami lokalnymi oraz oceną stanu wykorzystania szeroko pojętych lokalnych zasobów w procesach innowacyjnych. Systemowe ujęcie lokalnych innowacji wymagało także ujęcia wzajemnych powiązań/relacji i wymiany zasobów pomiędzy układami lokalnymi i ich otoczeniem. Za kluczowy podmiot zdolny do kształtowania pożądanego kierunku rozwoju systemu uznano władze samorządowe. Ich rola w systemie polega na określaniu celów, kierunków lokalnej innowacyjności oraz doboru i wdrażania narzędzi wspierających innowacyjność lokalną w warunkach uspołecznienia tego procesu. W niniejszej pracy uznano, że tak rozumiane innowacje mogą generować pozytywne efekty zarówno w skali pojedynczych podmiotów, jak i przyczyniać się do osiągania celów rozwojowych jednostki terytorialnej (gminy), oraz grupy jednostek terytorialnych (grupy gmin), jak np. w przypadku Lokalnych Grup Działania. Innowacyjność lokalną rozpatrywano z dwóch perspektyw – lokalnych władz samorządowych oraz przedsiębiorstw stanowiących kluczowe ogniwa gospodarek lokalnych.

Z perspektywy władz samorządowych, biorąc pod uwagę stan innowacyjności w lokalnym sektorze gospodarczym, społecznym i samorządowym, największą aktywnością innowacyjną charakteryzował się sektor samorządowy. Podejmowanie innowacyjnych w skali pojedynczych gmin działań na rzecz rozwiązania lokalnych problemów społeczno-gospodarczych oraz rozwijanie nowoczesnej infrastruktury informatycznej i komunikacyjnej dotyczyło ponad ¾ badanych samorządów. W szczególności do odnotowanych działań ukierunkowanych na inno-

wacyjne rozwiązywanie lokalnych problemów społeczno-gospodarczych należały działania związane ze wzmacnianiem lokalnych i ponadlokalnych relacji takie jak zwiększenie uspołecznienia polityki rozwojowej gminy, tworzenie nowych sołectw i zacieśnianie współpracy z sołectwami przez władze gminy, rozwój współpracy pomiędzy samorządami terytorialnymi, w tym z samorządami z innych państw. Inną grupę działań stanowiło wzmacnianie lokalnej bazy materialnej poprzez m.in. modernizację szkół i szkolnych obiektów sportowych, budowę świetlic wiejskich, rozwój podstawowej infrastruktury technicznej i turystycznej, w tym np. szlaków rowerowych. Ważnym wymiarem aktywności innowacyjnej były działania ukierunkowane na grupy społeczne zagrożone marginalizacją. Należały do nich m.in. inicjatywy z związane z aktywizacją zawodową osób bezrobotnych, edukacją i aktywizacją osób starszych, niepełnosprawnych. W ramach wspierania tych grup samorządy wykazywały troskę o podniesienie kompetencji cyfrowych, i zapewnienie dostępności do internetu[18]. Przedstawiciele lokalnych władz samorządowych wykazywali także aktywność w ramach inicjatyw podejmowanych na rzecz ochrony zasobów i walorów lokalnego środowiska przyrodniczego (tabela 57).

Tabela 57. Innowacje lokalne, które ujawniły się na terenie badanych gmin w okresie 2014-2018 w opinii lokalnych władz samorządowych, według sektorów oraz oceny znaczenia innowacji dla rozwoju gminy (N=30)

Sektor	Wymiary innowacji lokalnych	Liczba gmin	Odsetek gmin	Ocena* znaczenia efektów innowacji dla rozwoju gminy	
				śr	os
samorządowy	samorząd podjął nowatorskie działania na rzecz rozwiązania lokalnych problemów społeczno-gospodarczych	23	76,67	3,71	1,21
	rozwijano nowoczesną infrastrukturę informatyczną i komunikacyjną	23	76,67	4,08	0,39
społeczny	ujawniły się nowe aktywności społeczne, np. partnerstwa, organizacje społeczne, inicjatywy	10	33,33	4,00	0,00
	ujawniły się nowe aktywności z zakresu kultury i sztuki, np. festiwale, działalności artystyczne	9	30,00	4,00	0,00

[18] Ciekawym przykładem projektu jest „Podkarpacki E-senior" współfinansowany ze środków Programu Operacyjnego Polska Cyfrowa na lata 2014-2020, Oś Priorytetowa nr 3 „Cyfrowe kompetencje społeczeństwa", Działanie nr 3.1 „Działania szkoleniowe na rzecz rozwoju kompetencji cyfrowych"; celem projektu jest nabycie i utrwalenie kompetencji cyfrowych osób, w tym osób niepełnosprawnych, w wieku 65+.

gospodarczy	ujawniły się nowe formy użytkowania zasobów naturalnych (np. minerałów, wód, krajobrazu, odnawialnych źródeł energii)	10	33,33	4,29	0,49
	pojawili się inwestorzy z zewnątrz w nie rozwijanych dotąd sektorach gospodarki	10	33,33	3,40	0,97
	ujawniły się nowe aktywności z zakresu przemysłu kreatywnego (bazują na indywidualnej kreatywności, umiejętnościach i talencie), takie jak np.: architektura, programowanie, reklama, edukacja, elektronika, turystyka	6	20,00	4,00	0,00
	przedsiębiorcy z gminy rozwijali nowe lub udoskonalone produkty i usługi zaspokajające potrzeby lokalne	6	20,00	4,00	0,00
	przedsiębiorcy z gminy rozwijali nowe lub udoskonalone produkty i usługi zaspokajające potrzeby odbiorców spoza gminy, np. nabywców dóbr, turystów	6	20,00	3,67	0,52
	powstały nowe rodzaje działalności gospodarczej w oparciu o lokalne zasoby	4	13,33	3,33	0,58

* Oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak efektów w rozwoju gminy, a 5 – efekty bardzo duże

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Drugim badanym obszarem aktywności jednostek samorządu terytorialnego był rozwój nowoczesnej infrastruktury informatycznej i komunikacyjnej. Oprócz kluczowych projektów dotyczących rozwoju szybkich połączeń internetowych samorządy podejmowały działania na rzecz zapewnienia dostępu do internetu dla uboższych, wyposażały pracownie komputerowe w szkołach oraz wdrażały systemy informowania o zagrożeniach na terenie gminy poprzez aplikacje na telefony komórkowe.

Poza aktywnością samorządów gmin lokalne innowacje ujawniały się dosyć wyraźnie, w przypadku niemal co trzeciej badanej gminy, w wymiarze społecznym i kulturowym. Nowe inicjatywy dotyczyły głównie dwóch obszarów, tj. tworzenia organizacji społecznych i aktywności z zakresu kultury i sztuki, takich jak plenery malarskie, festiwale, konkursy tańca. Ważne miejsce w ramach tej aktywności zajmowało promowanie kultury ludowej, w tym tańca, malarstwa i rzeźbiarstwa.

Trzecim wymiarem lokalnej innowacyjności ocenianym przez przedstawicieli władz samorządowych była lokalna sfera gospodarcza. W obszarze dotyczącym gospodarki stosunkowo częściej, w przypadku co trzeciej gminy, dostrzegano rozwój nowych form użytkowania zasobów naturalnych, głównie związanych z wykorzystywaniem źródeł energii odnawialnej – wiatru, słońca i ziemi. Inną grupę aktywności nowych w skali lokalnej gospodarki, które ujawniły się w badanym okresie, stanowiły różne rodzaje rzemiosła wykorzystującego surowce naturalne z obszaru gminy oraz wytwarzanie produktów spożywczych na bazie lokalnych surowców

rolniczych. Jednocześnie w co trzeciej jednostce terytorialnej lokalne władze samorządowe dostrzegły zainteresowanie gminą inwestorów zewnętrznych, którzy rozpoczęli działalność w nierozwijanych dotąd sektorach gospodarki lokalnej. Stosunkowo rzadkie natomiast przejawy innowacji lokalnych dotyczyły rozwoju sektora przemysłu kreatywnego. Badani przedstawiciele władz samorządowych rzadko również odnotowywali aktywność lokalnych przedsiębiorców ukierunkowaną ma rozwijanie nowych lub udoskonalonych produktów i usług zaspokajających potrzeby lokalne lub odbiorców spoza gminy oraz nowe rodzaje działalności gospodarczej powstające w oparciu o lokalne zasoby.

Biorąc pod uwagę niewielką liczbę gmin, w których przedstawiciele lokalnych władz samorządowych dostrzegali przejawy innowacji lokalnych, stwierdzić należy ich ograniczony wpływ na przebieg procesów rozwojowych badanego obszaru. W szczególności, na podstawie opinii lokalnych władz samorządowych, za niewielką należy uznać aktywność w badanych gminach podejmowaną w sektorze przemysłu kreatywnego czy w rozwijaniu przez lokalnych przedsiębiorców produktów i usług w celu lepszego zaspokojenia potrzeb nabywców lokalnych lub odbiorców spoza gminy oraz rozwijania nowych rodzajów działalności gospodarczej na bazie wykorzystywania lokalnych zasobów. Za zmiany w największym stopniu oddziałujące na rozwój gmin badani przedstawiciele samorządów terytorialnych uznali: rozwój nowoczesnej infrastruktury informatycznej i komunikacyjnej, ujawnianie się nowych aktywności społecznych i kulturowych oraz nowych form użytkowania zasobów naturalnych.

Charakterystyczne jest, że większość odnotowanych przez badanych wójtów/burmistrzów innowacji lokalnych ujawniło się w badanym okresie w gminach, których potencjał inteligentnego rozwoju określono w niniejszej pracy jako wysoki. W szczególności korzystniejsze warunki w zakresie potencjału inteligentnego rozwoju sprzyjały ujawnianiu się nowych form użytkowania zasobów naturalnych (odnotowano je w 7 gminach reprezentujących wysoki poziom potencjału inteligentnego rozwoju i 3 gminach z grupy gmin o niskim potencjale inteligentnego rozwoju), nowych aktywności społecznych (dostrzeżonych w odpowiednio – 8 i 2 gminach), aktywności z zakresu przemysłu kreatywnego (odpowiednio – w 5 i 1 gminie), ukierunkowaniu działań lokalnych przedsiębiorców na zaspokajanie potrzeb odbiorców lokalnych (odpowiednio – w 4 i 2 gminach) lub pozalokalnych (odpowiednio – w 5 i 1 gminie).

Analiza stanu ujawniania się poszczególnych typów innowacji dokonana na poziomie badanych gmin umożliwiła wytypowanie jednostek terytorialnych wyróżniających się aktywnością innowacyjną. Ponadto możliwa była charakterystyka aktywności innowacyjnej uwzględniającej jej główne kierunki z perspektywy poszczególnych jednostek terytorialnych. Uzyskany obraz stanu aktywności innowacyjnej badanych gmin z perspektywy ocen sformułowanych przez lokalne władze samorządowe ujawnił, że największą skalą innowacji charakteryzowały się jednostki terytorialne z województwa podkarpackiego (w tym regionie ujawniono 49 zaobserwowanych przejawów innowacji lokalnych). Dużo niższą zaś skalę innowacji lokalnych w badanych obszarach zauważono w gminach z województw warmińsko-mazurskiego i lubelskiego (odpowiednio – w 33 i 25 gminach). Ponadto większość jednostek terytorialnych wyróżniających się skalą aktywności innowacyjnej reprezentowała wysoki poziom potencjału inteligentnego rozwoju. W grupie 12

gmin zaliczonych do jednostek o największej liczbie zaobserwowanych przejawów lokalnych innowacji w badanych obszarach należało:

- 8 gmin reprezentujących wysoki poziom potencjału inteligentnego rozwoju, w tym: Janów Lubelski (województwo lubelskie), Trzebownisko, Mielec, Świlcza, Nisko, Ustrzyki Dolne (województwo podkarpackie), Węgorzewo, Orneta (województwo warmińsko-mazurskie);
- 4 gminy zaliczone do grupy jednostek o niskim potencjale inteligentnego rozwoju, w tym: Wielkie Oczy, Dynów, Nozdrzec (województwo podkarpackie) i Sorkwity (województwo warmińsko-mazurskie).

Biorąc pod uwagę lokalną innowacyjność w wymiarze gospodarczym, której poświęcono znaczną część rozważań w niniejszej pracy, wyodrębniono grupę 11 gmin wyróżniających się w tym wymiarze. Należało do niej 8 jednostek o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju, w tym: Janów Lubelski (województwo lubelskie), Trzebownisko, Mielec, Świlcza, Nisko i Ustrzyki Dolne (województwo podkarpackie), Węgorzewo i Orneta (województwo warmińsko-mazurskie). Z grupy gmin o niskim poziomie potencjału inteligentnego rozwoju wyróżniającym się stanem innowacji w sektorze przedsiębiorstw wyróżniały się 3 gminy, w tym: Dynów i Nozdrzec (województwo podkarpackie) oraz Sorkwity (województwo warmińsko-mazurskie).

Zauważyć należy, że odnotowana w 14 gminach aktywność innowacyjna w obszarach społecznego i kulturowego wymiaru innowacji lokalnych, podobnie jak w przypadku innowacji realizowanych w sektorze przedsiębiorstw, ujawniała się częściej w jednostkach terytorialnych o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju (w 9 gminach o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju) oraz gminach z ujawnionymi innowacjami w wymiarze gospodarczym (w 10 przypadkach gmin wyróżniających się skalą innowacji realizowanych przez lokalne przedsiębiorstwa). Odnotowane zostały także przypadki ujawniania się innowacji społeczno-kulturowych w grupie gmin charakteryzującej się niskim potencjałem inteligentnego rozwoju i skalą innowacyjności w lokalnym sektorze gospodarczym (były to gminy: Krzywcza i Wielkie Oczy z województwa podkarpackiego) (tabela 58).

Tabela 58. Przejawy innowacyjności lokalnej zaobserwowane przez przedstawicieli samorządu lokalnego w badanych gminach w okresie 2014-2018 według sektorów i rodzajów innowacji (N=30)*

Województwo	Nazwa gminy	Potencjał inteligentnego rozwoju	Sektor i rodzaj** innowacji									
			samorządowy		społeczny		gospodarczy					
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
lubelskie	Janów Lubelski	wysoki	*	*						*	*	
lubelskie	Jastków	wysoki	*	*				*				
lubelskie	Milejów	wysoki	*	*								
lubelskie	Parczew	wysoki		*	*					*		
lubelskie	Poniatowa	wysoki	*	*				*				
lubelskie	Abramów	niski	*	*								
lubelskie	Dzwola	niski	*									

lubelskie	Leśniowice	niski	*	*				*				
lubelskie	Nielisz	niski		*				*				
lubelskie	Stary Brus	niski	*	*								
podkarpackie	Mielec	wysoki	*	*		*	*		*			
podkarpackie	Nisko	wysoki	*	*	*	*	*		*			
podkarpackie	Świlcza	wysoki	*	*	*		*		*			
podkarpackie	Trzebownisko	wysoki		*	*		*	*	*	*	*	*
podkarpackie	Ustrzyki Dolne	wysoki	*		*		*	*	*		*	*
podkarpackie	Domaradz	niski										
podkarpackie	Dynów	niski	*	*		*	*	*		*		
podkarpackie	Krzywcza	niski	*		*	*						
podkarpackie	Nozdrzec	niski	*			*	*		*			*
podkarpackie	Wielkie Oczy	niski	*	*		*	*					
warmińsko-maz.	Mikołajki	wysoki	*									
warmińsko-maz.	Orneta	wysoki	*	*	*	*	*			*	*	
warmińsko-maz.	Stawiguda	wysoki			*			*				
warmińsko-maz.	Tolkmicko	wysoki	*	*								
warmińsko-maz.	Węgorzewo	wysoki	*	*	*	*	*				*	
warmińsko-maz.	Kozłowo	niski		*						*		
warmińsko-maz.	Sępopol	niski	*	*								
warmińsko-maz.	Sorkwity	niski		*	*	*					*	*
warmińsko-maz.	Szczytno	niski	*	*				*				
warmińsko-maz.	Świętajno	niski	*	*				*				

*Odcieniem szarości oznaczono gminy zaliczone do grupy jednostek wyróżniających się skalą innowacji w wymiarze gospodarczym

**Numerami oznaczono następujące rodzaje innowacji lokalnych: 1 – samorząd podjął nowatorskie działania na rzecz rozwiązania lokalnych problemów społeczno-gospodarczych, 2 – rozwijano nowoczesną infrastrukturę informatyczną i komunikacyjną, 3 – ujawniły się nowe aktywności społeczne, 4 – ujawniły się nowe aktywności z zakresu kultury i sztuki, 5 – ujawniły się nowe formy użytkowania zasobów naturalnych, 6 – pojawili się inwestorzy z zewnątrz w nierozwijanych dotąd sektorach gospodarki, 7 – ujawniły się nowe aktywności z zakresu przemysłu kreatywnego, 8 – przedsiębiorcy z gminy rozwijali nowe lub udoskonalone produkty i usługi zaspokajające potrzeby lokalne, 9 – przedsiębiorcy z gminy rozwijali nowe lub udoskonalone produkty i usługi zaspokajające potrzeby odbiorców spoza gminy, 10 – powstały nowe rodzaje działalności gospodarczej w oparciu o lokalne zasoby.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Stan ujawniania się innowacji w badanych wymiarach innowacyjności lokalnej, tzn. innowacji w sektorze samorządowym, społecznym i gospodarczym, poddany został ocenie badanych przedsiębiorców. Z ich perspektywy dostrzegane innowacje lokalne są zjawiskiem rzadkim, którego przejawy są widoczne jedynie w 12 gminach. Stosunkowo najbardziej widocznym w skali lokalnej przejawem innowacji były nowe rodzaje działalności gospodarczej, nieco mniejszym zaś – nowe rodzaje działalności administracyjnej. Największą aktywność innowacyjną w badanych obszarach badani przedsiębiorcy odnotowali w gminach z województwa lubelskiego (tj. w gminach:

Abramów, Milejów, Nielisz, Parczew, Poniatowa, oraz Stary Brus). Rzadziej natomiast przejawy innowacji obserwowane były przez badanych przedsiębiorców w województwie podkarpackim (gminy: Domaradz, Dynów) oraz w województwie warmińsko-mazurskim (gminy: Mikołajki, Sępopol, Tolkmicko, Węgorzewo) (tabela 59).

Tabela 59. Innowacje lokalne, których ujawnianie się dostrzegali przedsiębiorcy na terenie gminy w okresie 2014-2018 według rodzajów innowacji i gmin (N=240)

Wymiary innowacji lokalnych	Liczba przedsiębiorców	Odsetek przedsiębiorców	Gminy
nowe rodzaje działalności gospodarczej, np. w sektorze alternatywnych źródeł energii	29	12,08	Abramów, Domaradz, Dynów, Mikołajki, Milejów, Nielisz, Parczew, Poniatowa, Stary Brus, Tolkmicko, Węgorzewo
nowe rodzaje działalności administracyjnej, np. innowacje w usługach komunalnych	10	4,17	Domaradz, Mikołajki, Milejów, Stary Brus, Sępopol, Tolkmicko, Węgorzewo
nowe miejsca pracy	9	3,75	Domaradz, Milejów, Nielisz, Poniatowa, Stary Brus, Węgorzewo
nowe rodzaje działalności społecznej, np. festiwale, warsztaty	7	2,92	Domaradz, Mikołajki, Milejów, Nielisz, Stary Brus
nowe produkty, dobra i usługi zaspokajające potrzeby odbiorców spoza gminy, np. nabywców dóbr, turystów	5	2,08	Domaradz, Mikołajki, Milejów, Węgorzewo
nowe produkty, dobra i usługi zaspokajające potrzeby lokalne	3	1,25	Milejów, Nielisz, Poniatowa
nowe firmy, instytucje i organizacje	1	0,42	Milejów
nowe atrakcyjne oferty lokalizacyjne	1	0,42	Milejów
zmiany niosące poprawę jakości środowiska życia	1	0,42	Milejów
napływ mieszkańców, w tym przedstawicieli środowisk twórczych	1	0,42	Milejów

* Oceny dokonano w skali 1-5, gdzie 1 oznacza zdecydowany brak dostrzegania innowacji w badanym obszarze, a 5 – zdecydowane dostrzeganie

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Możliwość rozszerzenia badań nad innowacjami lokalnymi i poszukiwania interesujących i godnych upowszechniania ich przejawów stworzyły badania sondażowe wykorzystujące ankietę elektroniczną skierowaną do przedstawicieli lokalnych władz samorządowych (wójtów i/lub burmistrzów) wszystkich gmin wiejskich i miejsko-wiejskich badanych regionów (poza badanymi w formie wywiadów bezpośrednich przedstawicielami badanych 30 gmin). Uzyskane wypowiedzi

105 przedstawicieli władz samorządowych, podobnie jak w badanych 30 gminach, ujawniły, że poziom innowacyjności gminy na tle innych gmin o podobnych warunkach rozwojowych w województwie jest przeciętny (śr=3,11, os=0,78), przy braku różnic międzyregionalnych (H=1,71, p=0,425).

Rozszerzone badania nad lokalnymi innowacjami, skierowane do przedstawicieli wszystkich jednostek terytorialnych badanych regionów, dały podstawy do potwierdzenia głównych kierunków aktywności innowacyjnej lokalnych podmiotów ujawnionych w okresie 2014-2018, które objęły starania lokalnych władz o rozwój nowoczesnej infrastruktury informatycznej i komunikacyjnej, rozwój aktywności z zakresu kultury i sztuki, zwiększanie skali i różnorodności form użytkowania lokalnych zasobów naturalnych oraz aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw w zakresie kształtowania produktów i usług odpowiadających zarówno potrzebom lokalnym, jak i popytowi zewnętrznemu (tabela 60).

Tabela 60. Innowacje lokalne, które ujawniły się na terenie badanych gmin w okresie 2014-2018 w opinii lokalnych władz samorządowych, według sektorów (N=105)

Sektor	Wymiary innowacji lokalnych	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie	
		liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
samorządowy	rozwijano nowoczesną infrastrukturę informatyczną i komunikacyjną	47	44,76	17	32,69	18	66,67	12	46,15
	samorząd podjął innowacyjne działania na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego gminy	46	43,81	26	50,00	12	44,44	8	30,77
	wprowadzono innowacje w polityce rozwoju, np. uspołeczniono proces budowy strategii, nawiązano współpracę z nowymi partnerami	35	33,33	14	26,92	12	44,44	9	34,62
	samorząd podjął nowatorskie działania na rzecz rozwiązania lokalnych problemów społeczno-gospodarczych	31	29,52	17	32,69	10	37,4	4	15,38
	wprowadzano innowacje w usługach komunalnych	25	23,81	14	26,92	7	25,96	4	15,38
społeczny	ujawniły się nowe aktywności z zakresu kultury i sztuki, np. festiwale, działalności artystyczne	49	46,67	23	44,23	17	62,96	9	34,62
	ujawniły się nowe aktywności społeczne, np. partnerstwa, organizacje społeczne, inicjatywy	40	38,10	22	42,31	12	44,44	6	23,08

gospodarczy	ujawniły się nowe formy użytkowania zasobów naturalnych (np. minerałów, wód, krajobrazu, odnawialnych źródeł energii)	30	28,57	17	32,69	8	29,63	5	19,23
	przedsiębiorcy z gminy rozwijali nowe lub udoskonalone produkty i usługi zaspokajające potrzeby odbiorców spoza gminy, np. nabywców dóbr, turystów	24	22,86	10	19,23	8	29,63	6	23,08
	przedsiębiorcy z gminy rozwijali nowe lub udoskonalone produkty i usługi zaspokajające potrzeby lokalne	18	17,14	5	9,62	8	29,63	5	19,23
	powstały nowe rodzaje działalności gospodarczej w oparciu o lokalne zasoby	16	15,24	8	15,38	6	22,22	2	7,69
	pojawili się inwestorzy z zewnątrz w nie rozwijanych dotąd sektorach gospodarki	13	12,38	7	13,47	4	14,81	2	7,69
	ujawniły się nowe aktywności z zakresu przemysłu kreatywnego bazują na indywidualnej kreatywności, umiejętnościach i talencie, takie, jak np.: architektura, programowanie, reklama, edukacja	7	6,67	2	3,85	3	11,11	2	7,69

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Obserwowane przejawy innowacji lokalnych wykazywały zróżnicowanie regionalne. Regionem, w którym odnotowano największą aktywność innowacyjną, było województwo podkarpackie. Na tle pozostałych badanych regionów w gminach z województwa podkarpackiego szczególnie intensywnie rozwijano nowoczesną infrastrukturę informatyczną i komunikacyjną, wprowadzano innowacje w sposobach realizacji polityki rozwoju, ujawniały się nowe aktywności z zakresu kultury i sztuki, powstawały nowe rodzaje działalności gospodarczej w oparciu o lokalne zasoby, a przedsiębiorcy rozwijali produkty i usługi, w tym w sektorze przemysłu kreatywnego.

W województwie lubelskim z kolei wyróżniała się aktywność samorządów lokalnych w zakresie innowacyjnych działań na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego oraz aktywności przedsiębiorców w obszarze użytkowania zasobów naturalnych (np. minerałów, wód, krajobrazu, odnawialnych źródeł energii). Na tle województwa lubelskiego i podkarpackiego relatywnie mniejszą aktywnością innowacyjną w badanych obszarach charakteryzowały się gminy z województwa warmińsko-mazurskiego. Do silniej zaznaczonych obszarów innowacyjności lokalnej w tym regionie zaliczyć należy: rozwój nowoczesnej infrastruktury informatycznej i komunikacyjnej, zmiany w politykach rozwoju lokalnego, aktywność przedsiębiorstw w sektorze przemysłu kreatywnego oraz innowacji produktowych.

W badanych gminach ujawniło się szereg interesujących inicjatyw o charakterze lokalnych innowacji. Dotyczyły one w dużej mierze wykorzystania w sposób innowacyjny lokalnych zasobów, takich jak walory i zasoby lokalnego środowiska przyrodniczego, elementy lokalnego dziedzictwa historycznego i kulturowego, tradycji, a także majątku poprzemysłowego. Wykorzystywano je do rozwoju funkcji rekreacyjnych i turystycznych i innych funkcji pozarolniczych, a także do poprawy w zakresie warunków życia ludności. Wśród projektów z tego obszaru wyróżnić można budowę Zakładu Przyrodoleczniczego w gminie Dębica oraz umożliwienie mieszkańcom gminy bezpłatnego korzystania z zabiegów rehabilitacyjnych. Innym przykładem inicjatyw wykorzystujących walory przyrodnicze i dziedzictwo kulturowe i zarazem wzmacniającym atrakcyjność oferty turystycznej regionu i kreującym powiązania sieciowe jest „Ekomuzeum Krainy Kanału Elbląskiego". Stanowi ono sieć rozproszonych na obszarze 12 gmin obiektów, miejsc, organizacji społecznych, gospodarczych, instytucji publicznych, partnerów indywidualnych, które są „żywą" kolekcją, obrazującą wartości historyczne, przyrodnicze i kulturowe oraz dorobek jego mieszkańców. Inną inicjatywą bazującą na lokalnych zasobach była przebudowa byłych Zakładów Drzewnych w Nisku na potrzeby Środowiskowego Domu Samopomocy oraz zagospodarowanie zbiornika retencyjnego na cele rekreacyjne. Znaczną część działań innowacyjnych ukierunkowanych na wykorzystywanie zasobów lokalnych stanowi rozwój OZE. Bardzo wysokim stanem zaawansowania w tym wymiarze charakteryzują się działania podjęte przez samorząd gminy Kisielice, prowadzące do rozwoju miejskiego systemu ciepłowniczego zasilanego biomasą.

Drugim ważnym wymiarem innowacji było wykorzystywanie technologii informacyjnych i komunikacyjnych służących zwiększeniu dostępności usług publicznych oraz budowaniu relacji w ramach lokalnych wspólnot. Za przykład takich działań służyć mogą: rozwój internetu szerokopasmowego i tworzenie publicznych punktów dostępowych do Internetu (tzw. *Hot Spot*), rozwój *e*-administracji, wprowadzanie terminali płatniczych w urzędzie gminy, instalowanie na terenie gminy infomatów czy też wdrożenie mobilnego systemu komunikacji samorządów z mieszkańcami. W ramach innowacji realizowanych w usługach publicznych na uwagę zasługują także inicjatywy podejmowane na rzecz organizacji gminnego transportu publicznego czy też realizacja programów na rzecz mieszkań dla młodych rodzin.

Wśród innych przejawów innowacyjności lokalnej podkreślić należy wymiar rozwoju relacji samorządów z podmiotami zewnętrznymi, w tym np. włączanie się samorządów we współpracę międzynarodową, porozumienia na rzecz rozwoju turystyki, podejmowanie współpracy z podmiotami takimi jak Parki Narodowe i Krajobrazowe w dziedzinach rozwoju turystyki i ochrony środowiska.

W ramach aktywności przedsiębiorstw odnotowano rozwój przedsiębiorczości wykorzystującej nowoczesne technologie informatyczne i komunikacyjne, w tym w rozwój sklepów internetowych, a także rozwój usług mobilnych i specjalistycznych. Innowacyjne inicjatywy podejmowane na rzecz wsparcia lokalnej przedsiębiorczości należy uznać za nieliczne. Za szczególnie cenną należy uznać inicjatywę „Rafałki Biznesu" – Forum Przedsiębiorczości, która podjęta została w gminie Bor-

ki i zmierzała m.in. do zacieśnienia współpracy pomiędzy samorządem i lokalnym sektorem biznesu (Aneks, tabela 8).

Uzyskany obraz innowacyjności lokalnej badanych gmin z perspektywy lokalnych władz samorządowych wskazuje na znaczną aktywność sektora samorządowego w wymiarze inicjatyw związanych z rozwojem nowoczesnej infrastruktury informatycznej i komunikacyjnej oraz podejmowanych działań na rzecz rozwiązywania lokalnych problemów społeczno-ekonomicznych. Lokalne władze samorządowe dostrzegały także zainteresowane inwestorów zewnętrznych, aktywność lokalnych podmiotów w zakresie użytkowania zasobów naturalnych, w tym głównie w zakresie rozwoju wykorzystania alternatywnych źródeł energii oraz aktywność społeczno-kulturowa. W mniejszym stopniu ujawniła się innowacyjna aktywność podmiotów sektora społecznego i gospodarczego. Uwzględnienie w badaniu przejawów lokalnej innowacyjności perspektywy przedsiębiorców wykazało, że skala aktywności innowacyjnej lokalnych podmiotów, w tym samorządów terytorialnych, jest niewielka. Może to wskazywać na niepodejmowanie przez lokalne samorządy terytorialne inicjatyw o silniejszym oddziaływaniu na warunki funkcjonowania i możliwości rozwoju przedsiębiorstw bądź niewielki stopień zintegrowania badanej grupy przedsiębiorców z lokalnym środowiskiem społeczno-gospodarczym. Biorąc pod uwagę wyniki badań 30 badanych samorządów oraz badań sondażowych skierowanych do wszystkich pozostałych samorządów gmin wiejskich i miejsko-wiejskich badanych regionów, dostrzec można szereg ważnych i cennych inicjatyw z zakresu lokalnej innowacyjności. Charakterystyczne jest, że ujawnianie się lokalnych innowacji wykazywało związek z istnieniem sprzyjających warunków w zakresie poziomu potencjału inteligentnego rozwoju.

7.2. Charakter współpracy lokalnej przedsiębiorstw

Współpracę pomiędzy przedsiębiorstwami i ich zdolność do tworzenia różnorodnych powiązań lokalnych i ponadlokalnych uznano w niniejszej pracy za ważną determinantę innowacyjności lokalnej. Przyjęto, że rozwój współpracy lokalnej generować może korzyści zarówno dla podmiotów w niej uczestniczących, jak i układów terytorialnych. Współpraca lokalna przedsiębiorstw dotyczyć może realizowanej działalności gospodarczej i obejmować rozwijanie powiązań z dostawcami, odbiorcami oraz konkurentami. Jej zacieśnianie wiąże się z budowaniem relacji zaufania między partnerami i zwiększa skłonność uczestników do wymiany informacji i wiedzy, które mogą sprzyjać ujawnianiu się innowacji w sektorze przedsiębiorstw. Kolejny wymiar lokalnej współpracy przedsiębiorstw wiąże się z relacjami nawiązywanymi z przedstawicielami samorządu terytorialnego, które przejawiać się mogą w partycypacji liderów lokalnej przedsiębiorczości w procesie kształtowania polityki rozwoju gminy, budowaniu partnerstw publiczno-prywatnych, współuczestniczeniu w podejmowanych przez samorząd lokalny inicjatywach na rzecz rozwoju gminy. Innym potencjalnym wymiarem rozwijania lokalnych relacji przedsiębiorstw jest współpraca z przedstawicielami lokalnego sektora organizacji poza-

rządowych czy też grupami mieszkańców. Jest ona wyrazem społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw i może być źródłem lokalnych innowacji społecznych.

Ogólne oceny stanu zaangażowania przedsiębiorców w relacje z podmiotami gospodarczymi z terenu gminy w stosunku do zaangażowania w relacje z podmiotami spoza gminy dokonane w skali od 0 do 5, gdzie 0 oznaczało brak zaangażowania, a 5 – zaangażowanie bardzo duże wskazują na dość duże zaangażowanie badanych podmiotów w relacje z odbiorcami z terenu gminy (śr=3,42, os=1,45), przeciętne z dostawcami (śr=2,99, os=1,47) i nieco niższe z konkurentami (śr=2,64, os=1,54). Największy stopień zaangażowania w relacje lokalne prezentowali przedsiębiorcy z województwa podkarpackiego. Zaangażowanie to określić można jako znaczne. W przypadku przedsiębiorców z województwa lubelskiego stan ich zaangażowania w relacje lokalne uznać należy za ponadprzeciętny, zaś warmińsko-mazurskiego – niewielki. Obserwowane zróżnicowanie regionalne stanu zaangażowania przedsiębiorstw w relacje lokalne w stosunku do relacji z podmiotami z ponadlokalnego otoczenia wykazywało statystyczną istotność (w przypadku relacji z konkurentami – H=74,24, p<0,001, dostawcami – H=104,99, p<0,001 oraz odbiorcami – H=110,25, p<0,001) (tabela 61).

Tabela 61. Samoocena* stopnia zaangażowania przedsiębiorstw w relacje z konkurentami, odbiorcami i dostawcami z terenu gminy w stosunku do podmiotów ponadlokalnych według województw (N=240)

Województwo	Konkurenci		Dostawcy		Odbiorcy	
	śr	os	śr	os	śr	os
lubelskie	2,88	1,48	3,52	1,03	3,89	0,98
podkarpackie	3,56	1,26	3,86	1,13	4,30	1,19
warmińsko-mazurskie	1,48	1,06	1,58	1,05	2,06	1,06
ogółem	2,64	1,54	2,99	1,47	3,42	1,45

* Oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak relacji, a 5 – zaangażowanie bardzo duże
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Biorąc pod uwagę rozwijane przez badane podmioty powiązania z lokalnymi dostawcami dóbr i usług, zauważyć należy, że były one powszechne, jednak charakteryzowała je ograniczona siła. Na gminnych rynkach, w województwach lubelskim i warmińsko-mazurskim, zakupy realizowały niemal wszystkie badane podmioty, jednak udział ich wartości w wartości ogółu realizowanych zakupów nie przekraczał 25%. Przedsiębiorstwa z województwa podkarpackiego w mniejszym stopniu tworzyły popyt na gminnych rynkach dóbr i usług, jednak te podmioty, które korzystały z lokalnych dóbr i usług były z nimi w większym stopniu związane. Niemal co piąty badany przedsiębiorca z tego regionu dokonywał zakupów od gminnych dostawców dóbr i usług, których wartość stanowiła od 25-50% wartości ogółu realizowanych zakupów. Źródłem zaopatrzenia badanych przedsiębiorstw były także w dużej mierze rynki sąsiednich województw oraz krajowe, szczególnie w przypadku województwa lubelskiego i warmińsko-mazurskiego. Przedsiębiorstwa z regionu podkarpackiego dokonujące zakupów na rynkach regionalnych i rynkach

sąsiednich województw wykazywały jednak silniejsze powiązania z tymi rynkami w porównaniu do przedsiębiorstw z pozostałych regionów. Źródłem zaopatrzenia badanych przedsiębiorstw, chociaż o niewielkim znaczeniu w wartości ogółu realizowanych zakupów były rynki zagraniczne, szczególnie w przypadku województwa podkarpackiego i warmińsko-mazurskiego. Przeciętny udział wartości sprzedaży na rynkach zagranicznych nie przekraczał jednak około 3% (tabele 62 i 63, Aneks tabela 9).

Tabela 62. Geograficzny zasięg transakcji zakupów i sprzedaży według regionów (N=240)

Rynek	Zakupy						Sprzedaż					
	lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
miejscowość gminna	79	98,75	55	68,75	75	93,75	80	100,00	59	73,75	76	95,00
gmina	80	100,00	65	81,25	78	97,50	80	100,00	70	87,50	80	100,00
powiat	80	100,00	68	85,00	79	98,75	80	100,00	68	65,00	80	100,00
województwo	80	100,00	66	82,50	79	98,75	73	91,25	57	71,25	80	100,00
sąsiednie województwa	78	97,50	59	73,75	77	96,25	71	88,75	53	66,25	63	78,75
kraj	72	90,00	69	61,25	73	91,25	62	77,50	37	46,25	46	57,50
zagranica	6	7,50	17	21,25	18	22,50	7	8,75	6	7,50	16	20,00

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 63. Przeciętny udział wartości zrealizowanych transakcji zakupów i sprzedaży według rynków geograficznych i regionów (%, N=240)

Rynek	Zakupy						Sprzedaż					
	lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os
gmina	23,86	9,49	28,69	20,20	28,44	11,55	37,56	21,73	39,88	24,61	38,93	16,73
powiat	16,26	6,26	19,44	16,76	17,31	6,75	17,25	6,51	19,19	14,37	19,81	7,89
województwo	17,50	6,89	20,56	20,55	15,75	5,85	14,00	6,58	15,75	18,61	16,19	6,85
sąsiednie województwa	18,44	5,98	15,31	13,08	16,87	7,22	13,38	6,79	12,25	10,64	10,50	7,40
kraj	22,89	12,92	14,07	13,79	18,50	11,35	17,75	13,17	10,63	13,63	11,50	12,91
zagranica	1,25	4,74	3,06	7,53	3,00	6,59	1,75	5,91	1,06	4,11	2,75	5,95

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Dostrzec można, że przedsiębiorstwa z województw podkarpackiego i warmińsko-mazurskiego, biorąc pod uwagę przeciętny udział wartości zrealizowanych zakupów, charakteryzowały się większą koncentracją popytu na gminnych rynkach dóbr i usług. Podmioty z województwa lubelskiego natomiast wykazywały większe powiązania z partnerami krajowymi i zagranicznymi (tabela 63).

Biorąc pod uwagę zasięg geograficzny sprzedaży odnotować należy powszechną obecność przedsiębiorstw z województwa lubelskiego i warmińsko-mazurskiego i dużo rzadszą podmiotów z województwa podkarpackiego na rynkach lokalnych – gminnych i powiatowych. Podmioty z województwa podkarpackiego dokonujące sprzedaży na lokalnych rynkach były z nimi jednak znacznie silniej związane niż podmioty z pozostałych regionów. Na rynkach gminnych w województwie podkar-packim przedsiębiorcy realizowali około 40% wartości sprzedaży przedsiębiorstwa ogółem. Przedsiębiorcy z województwa podkarpackiego zdecydowanie rzadziej znajdowali odbiorów dóbr i usług na rynkach ponadlokalnych w porównaniu do przedsiębiorstw z pozostałych regionów. Pod względem skali obecności na krajowych i zagranicznych rynkach zbytu wyróżniały się przedsiębiorstwa z województwa lubelskiego i warmińsko-mazurskiego, przy czym podmioty z województwa lubelskiego w największym stopniu wykazywały powiązania z rynkami krajowymi, a z warmińsko-mazurskiego – z zagranicznymi. W badanej grupie przedsiębiorstw nie dostrzeżono podmiotów wyspecjalizowanych w obsłudze rynków krajowych i zagranicznych, których ponad połowa wartości sprzedaży realizowana byłaby na tych rynkach (tabele 62 i 63, aneks tabela 9).

Współpraca badanych przedsiębiorstw z dostawcami dóbr i usług z terenu gminy charakteryzowała się w większości przypadków poszerzeniem samych transakcji kupna-sprzedaży o działania wskazujące na trwałość i otwarcie na umacnianie relacji z lokalnymi partnerami. Tylko w przypadku 1/3 badanych przedsiębiorstw relacje z lokalnymi dostawcami ograniczały się do przeprowadzenia transakcji pozbawionej indywidualnego podejścia do odbiorcy. W około połowie pozostałych przypadków przebieg transakcji był dostosowywany do indywidualnych wymagań odbiorców lub podejmowane były pierwsze wspólne przedsięwzięcia, nieobciążone większym ryzykiem. W grupie wszystkich badanych przedsiębiorców nieliczna grupa, stanowiąca około 14% ogółu zadeklarowała osiąganie wspólnych korzyści i występowanie relacji zaufania do kooperantów powiązanego z szerszym zakresem wymiany informacji oraz wspólnie podejmowanych działań. W badanej grupie podmiotów niewielka była skala zaawansowanych form współpracy pomiędzy dostawcami i odbiorcami polegająca na formalizacji współpracy w formie umów. Biorąc pod uwagę ujawnione zróżnicowanie regionalne relacji badanych przedsiębiorców z dostawcami, podkreślić należy relatywnie mniejszą skalę relacji wskazujących na bardziej zaawansowane formy współpracy z dostawcami, wykraczające poza transakcje prowadzone bez indywidualnego podejścia do odbiorców w przypadku województwa warmińsko-mazurskiego (tabela 64). Podejmowane przez badanych przedsiębiorców wspólne przedsięwzięcia z dostawcami dotyczyły najczęściej logistyki (40 przypadków) i współpracy produkcyjnej (19), marketingu (3), leasingu (2) oraz wymiany zasobów (2).

Tabela 64. Charakterystyka relacji pomiędzy przedsiębiorstwem i dostawcami z terenu gminy według grup gmin wyodrębnionych według kryterium intensywności relacji (N=240)

Rodzaj relacji	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
brak jest relacji pomiędzy przedsiębiorcami	17	5,83	0	0	15	18,75	2	2,50
relacje dotyczą wyłącznie realizowanych transakcji, brak jest indywidualnego podejścia w transakcjach	74	30,83	32	40,00	13	16,25	29	36,25
uczestnicy transakcji nie są anonimowi, regularne transakcje, dostosowywanie oferty do wymagań odbiorcy	79	32,92	23	28,75	26	32,50	30	37,50
podejmowane są pierwsze wspólne przedsięwzięcia, nie obciążone większym ryzykiem	70	29,17	25	31,25	26	32,50	19	23,75
osiąganie wspólnych korzyści, zaufanie do kooperantów, większy zakres wymiany informacji oraz wspólnie podejmowanych działań	33	13,75	11	13,75	17	21,25	5	6,25
formalizacja współpracy w formie umów	22	9,17	7	8,75	11	13,75	4	5,00

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

W obszarze relacji charakteryzujących badane przedsiębiorstwa z lokalnymi odbiorcami dóbr i usług zwrócić należy uwagę na dość dużą aktywność przedsiębiorców w zakresie budowania relacji wykraczających poza obsługę standardowych transakcji. Niemal połowa badanych przedsiębiorców zadeklarowała troskę w zakresie indywidualnego podejścia do potrzeb i preferencji lokalnych kontrahentów. Ponadto co trzeci badany podmiot był zaangażowany w podejmowanie przedsięwzięć z odbiorcami z terenu gminy. Regionem, w którym w największym stopniu ujawniły się rozszerzone relacje badanych przedsiębiorstw z odbiorcami z terenu gminy, było województwo podkarpackie. W przypadku niemal co trzeciego badanego przedsiębiorcy z województwa podkarpackiego zadeklarowano występowanie relacji opartych na wzajemnym zaufaniu z kooperantami powiązanych z wymianą informacji i podejmowanymi wspólnymi działaniami. Dość duża grupa przedsiębiorców formalizowała współpracę w formie zawieranych umów (tabela 65). Wspólne przedsięwzięcia podejmowane z odbiorcami z terenu gminy dotyczyły najczęściej: współpracy produkcyjnej (16), leasingu (5) oraz badań rynkowych (2).

Tabela 65. Charakterystyka relacji pomiędzy przedsiębiorstwem i odbiorcami z terenu gminy według grup gmin wyodrębnionych na podstawie kryterium intensywności relacji lokalnych(N=240)

Rodzaj relacji	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko -mazurskie	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
brak jest relacji pomiędzy przedsiębiorcami	10	4,17	0	0	10	12,50	0	0
relacje dotyczą wyłącznie realizowanych transakcji, brak jest indywidualnego podejścia w transakcjach	41	17,08	22	27,50	4	5,00	15	18,75
uczestnicy transakcji nie są anonimowi, regularne transakcje, dostosowywanie oferty do wymagań odbiorcy	109	45,42	29	36,25	35	43,75	45	56,25
podejmowane są pierwsze wspólne przedsięwzięcia, nieobciążone większym ryzykiem	80	33,33	29	36,25	31	38,75	20	25,00
osiąganie wspólnych korzyści, zaufanie do kooperantów, większy zakres wymiany informacji oraz wspólnie podejmowanych działań	25	10,42	3	3,75	21	26,25	1	1,25
formalizacja współpracy w formie umów	28	11,67	6	7,50	19	23,75	3	3,75

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Trzecim badanym wymiarem lokalnych relacji badanych przedsiębiorstw, obok relacji z dostawcami i odbiorcami, były ich relacje z konkurentami. Ten typ relacji należy uznać za najsłabiej rozwinięty w porównaniu z relacjami z dostawcami i odbiorcami. Posiadanie bezpośrednich konkurentów na terenie gminy zadeklarowało 76,25% ogółu badanych, natomiast rozwijanie relacji z lokalnymi konkurentami potwierdziło tylko 42,5% przedsiębiorców. Co czwarty przedsiębiorca zadeklarował wymienianie informacji z konkurentami z terenu gminy, a niemal co piąty określił swoje kontakty z konkurentami jako liczne i częste, dotyczące zarówno spraw przedsiębiorstwa, jak i innych. Jako stosunkowo rzadkie należy określić reagowanie przedsiębiorców na działania rynkowe konkurentów. Nieliczne były także przypadki współdziałania z konkurentami. Biorąc pod uwagę relacje badanych przedsiębiorstw z konkurentami w ujęciu regionalnym, dostrzec trzeba ponadprzeciętny stan ich zaawansowania w regionie podkarpackim. W regionie tym badani przedsiębiorcy wykazywali zarówno znaczną, na tle pozostałych przedsiębiorców, aktywność w zakresie reagowania na działania rynkowe lokalnych konkurentów, jak i podejmowali częściej z nimi współpracę. Współpraca z konkurentami w badanej grupie podmiotów ujawniła się

w takich obszarach, jak: produkcja (11), badania rynkowe (3), marketing (2), obsługa finansowa (1) oraz pozyskiwanie surowców (1) (tabela 66).

Tabela 66. Charakterystyka relacji pomiędzy przedsiębiorstwem i konkurentami z terenu gminy według grup gmin wyodrębnionych według kryterium intensywności relacji (N=240)

Rodzaj relacji	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
brak jest relacji pomiędzy przedsiębiorcami	138	57,50	41	51,25	33	41,25	64	80,00
występują słabe i sporadyczne kontakty, dotyczą kwestii społecznych i wymiany informacji	59	24,58	26	32,50	19	23,75	14	17,50
występują liczne i częste relacje, dotyczą spraw gospodarczych, społecznych i wymiany informacji	43	17,92	13	16,25	28	35,00	2	2,50
przedsiębiorstwo podejmuje działania w odpowiedzi na działania rynkowe konkurentów	30	12,50	7	8,75	23	28,75	0	0
występuje jednoczesne konkurowanie i współdziałanie, o charakterze ekonomicznym i pozaekonomicznym	18	7,50	5	6,25	13	16,25	0	0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Charakterystyka relacji deklarowanych przez przedsiębiorców z dostawcami, odbiorcami i konkurentami dokonana w skali badanych 30 gmin pozwoliła na wytypowanie gmin wyróżniających się występowaniem przedsiębiorstw wykazujących ponadprzeciętny stan zaangażowania w relacje z badanymi grupami podmiotów w skali gminy. Do takich jednostek terytorialnych zaliczono te, które wyróżniały się stanem zaawansowania współpracy lokalnej badanych przedsiębiorstw w przypadku co najmniej jednego obszaru, tzn. stanu rozwoju relacji z dostawcami, odbiorcami lub konkurentami. Ogółem wytypowano 17 gmin wyróżniających się intensywnością powiązań przedsiębiorstw z dostawcami, odbiorcami i konkurentami z terenu gminy. W tej grupie znalazło się 136 badanych przedsiębiorstw stanowiących 56,67% ogółu badanych. Tabela 67 przedstawia gminy uznane za wyróżniające się intensywnością powiązań badanych przedsiębiorstw wykazywanych z dostawcami, odbiorcami i konkurentami z terenu gminy. W Aneksie, w tabelach 10-12 zaprezentowano szczegółową charakterystykę badanych 30 jednostek samorządowych pod względem powiązań z lokalnymi partnerami.

Tabela 67. Badane jednostki samorządowe wyróżniające się intensywnością powiązań przedsiębiorstw z dostawcami, odbiorcami i konkurentami z terenu gminy (N=30)

Województwo	Gmina	Potencjał inteligentnego rozwoju	Wyróżniająca się intensywność relacji z dostawcami	Wyróżniająca się intensywność relacji z odbiorcami	Wyróżniająca się intensywność relacji z konkurentami
lubelskie	Janów Lubelski	wysoki			
lubelskie	Jastków	wysoki	*		
lubelskie	Milejów	wysoki		*	
lubelskie	Parczew	wysoki	*	*	
lubelskie	Poniatowa	wysoki		*	
lubelskie	Abramów	niski			
lubelskie	Dzwola	niski			
lubelskie	Leśniowice	niski			
lubelskie	Nielisz	niski		*	
lubelskie	Stary Brus	niski	*	*	*
podkarpackie	Mielec	wysoki		*	*
podkarpackie	Nisko	wysoki		*	*
podkarpackie	Świlcza	wysoki			
podkarpackie	Trzebownisko	wysoki		*	*
podkarpackie	Ustrzyki Dolne	wysoki		*	*
podkarpackie	Domaradz	niski	*	*	
podkarpackie	Dynów	niski	*	*	*
podkarpackie	Krzywcza	niski		*	*
podkarpackie	Nozdrzec	niski	*		
podkarpackie	Wielkie Oczy	niski			
warmińsko-maz.	Mikołajki	wysoki		*	
warmińsko-maz.	Orneta	wysoki			
warmińsko-maz.	Stawiguda	wysoki			
warmińsko-maz.	Tolkmicko	wysoki			
warmińsko-maz.	Węgorzewo	wysoki		*	
warmińsko-maz.	Kozłowo	niski			
warmińsko-maz.	Sępopol	niski	*		
warmińsko-maz.	Sorkwity	niski			
warmińsko-maz.	Świętajno	niski			
warmińsko-maz.	Szczytno	niski			

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

W grupie 17 gmin wyróżniających się intensywnością powiązań lokalnych wykazywanych przez przedsiębiorstwa o relatywnie większym potencjale ekonomicznym, w przypadku 14 jednostek wykazano silniejsze na tle pozostałych gmin rela-

cje z odbiorcami, 7 – z dostawcami i 7 – z konkurentami. Gminy zaliczone do grupy wyróżniających się intensywnością lokalnych relacji wykazywały zbliżoną strukturę zakupów uwzględniającą kryterium geograficzne rynków, natomiast w zakresie zasięgu sprzedaży charakteryzowała je mniejsza przeciętna wartość sprzedaży na rynku gminy (Z=2,28, p=0,023) oraz większa na rynkach sąsiednich województw (Z=-3,75, p<0,001) (tabela 68).

Tabela 68. Przeciętny udział wartości zrealizowanych transakcji zakupów i sprzedaży według rynków geograficznych i wyodrębnionych grup gmin wyróżnionych ze względu na intensywność relacji lokalnych badanych podmiotów (N=240)

Rynek	Zakupy				Sprzedaż			
	gminy z intensywnymi relacjami gospodarczymi		gminy pozostałe		gminy z intensywnymi relacjami gospodarczymi		gminy pozostałe	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os
gmina	26,95	14,85	27,06	14,38	36,32	21,10	42,01	21,01
powiat	18,71	13,01	16,31	7,71	18,20	11,20	19,47	8,73
województwo	18,60	15,39	17,07	9,15	15,88	14,04	14,57	8,82
sąsiednie województwa	16,62	10,13	17,21	8,24	13,79	8,72	9,76	7,64
kraj	17,70	11,71	19,52	14,87	14,34	12,63	11,92	14,64
zagranica	1,47	4,31	3,70	8,273	1,250	4,46	2,64	6,38

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Przedsiębiorcy ocenili swój stopień zaangażowania w relacje z konkurentami, odbiorcami i dostawcami z terenu gminy w stosunku do podmiotów ponadlokalnych, znacznie wyżej w przypadku gmin wyróżnionych ze względu na intensywność relacji lokalnych w porównaniu do przedsiębiorców z pozostałych gmin. Zaobserwowane różnice wykazały statystyczną istotność (w przypadku oceny stanu zaangażowania w relacje z konkurentami – Z=-7,71, p<0,001, z dostawcami – Z=-7,60, p<0,001, natomiast z odbiorcami – Z=-7,19, p<0,001) (tabela 69).

Tabela 69. Samoocena* stopnia zaangażowania przedsiębiorstw w relacje z konkurentami, odbiorcami i dostawcami z terenu gminy w stosunku do podmiotów ponadlokalnych według grup gmin wyróżnionych ze względu na intensywność relacji lokalnych (N=240)

Intensywność relacji	Konkurenci		Dostawcy		Odbiorcy	
	śr	os	śr	os	śr	os
gminy z intensywnymi relacjami gospodarczymi	3,34	1,34	3,63	1,26	4,01	1,23
gminy pozostałe	1,72	1,29	2,14	1,29	2,64	1,36
ogółem	2,64	1,54	2,99	1,47	3,42	1,45

* Oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak relacji, a 5 – zaangażowanie bardzo duże
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

W grupie gmin wyróżniających się bardziej intensywnymi relacjami gospodarczymi wykazywanymi przez badane przedsiębiorstwa większy był udział jednostek terytorialnych reprezentujących wysoki poziom potencjału inteligentnego rozwoju w stosunku do gmin pozostałych (odpowiednio – 58,82% i 38,46%), jednak nie potwierdzono istotności statystycznej obserwowanych różnic (Chi Kwadrat Pearsona=1,22, p=0,269).

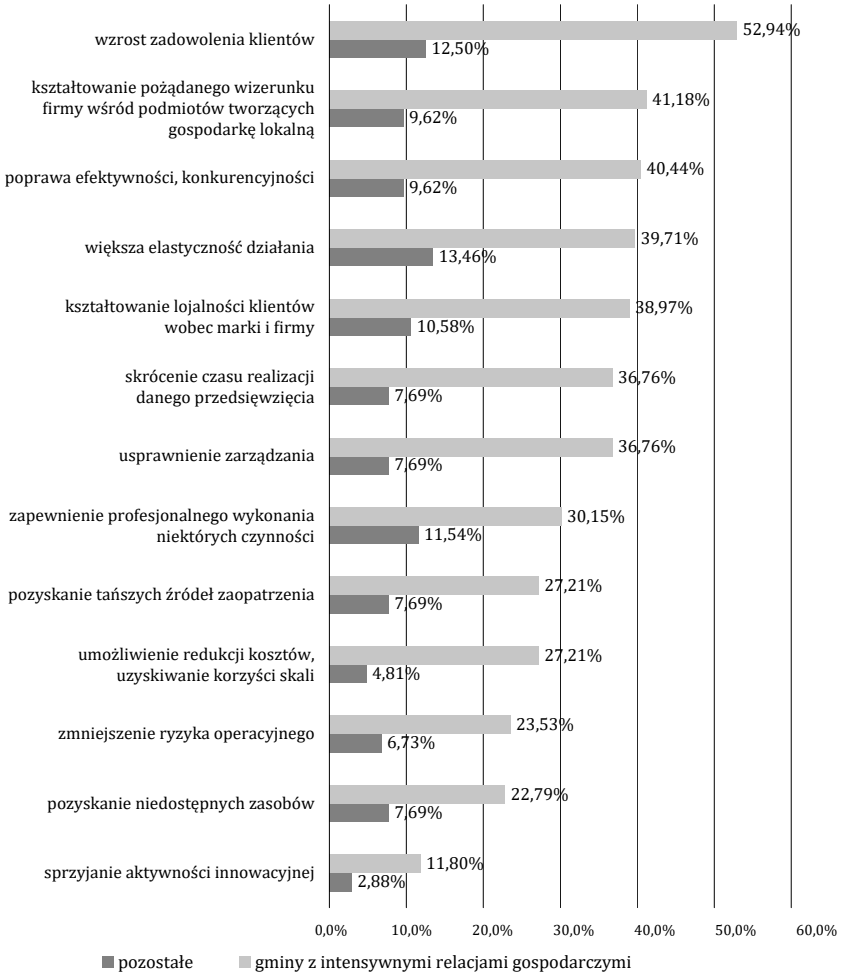
Porównywane grupy gmin nie różniły się znacząco pod względem struktury branżowej badanych przedsiębiorstw. Podobny był udział przedsiębiorstw przetwórstwa przemysłowego (około 43%) oraz budownictwa (około 11%). Różnice dotyczyły natomiast udziału podmiotów reprezentujących branże handlu hurtowego i detalicznego i napraw oraz działalności związanych z zakwaterowaniem i gastronomią. W gminach charakteryzujących się silniejszymi relacjami lokalnymi odnotowano mniejszy udział podmiotów reprezentujących handel i naprawy w porównaniu do gmin pozostałych (odpowiednio – 11,76% wobec 19,23%) oraz większy udział działalności związanych z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi (odpowiednio – 9,56% i 2,88%). Za istotne należy uznać, że w grupie gmin o intensywnych relacjach 44,85% przedsiębiorców dostrzegało istnienie pewnych cech gminy umożliwiających osiąganie szczególnych korzyści przedsiębiorcom branż reprezentowanych przez respondentów. W drugiej grupie – tylko 10,58%. Obserwowana zależność była statystycznie istotna (Chi Kwadrat Pearsona=32,97, p<0,001). Siłę związku między zmiennymi określić można jako przeciętną (Phi=0,37).

W gminach o intensywnych relacjach przedsiębiorcy formułowali także wyższe oceny bieżącej sytuacji ekonomiczno-finansowej przedsiębiorstwa w porównaniu do przedsiębiorców z gmin pozostałych – średnia ocen dokonanych w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało ocenę bardzo złą, a 5 – bardzo dobrą, wyniosła odpowiednio – 3,78, os=0,62 i 3,22, os=0,75. Różnice ocen sytuacji ekonomicznej były statystycznie istotne (Z=-5,77, p<0,001). Przedsiębiorcy z gmin o rozwiniętych relacjach także częściej deklarowali plany rozwoju działalności (38,97% wobec 17,31%–w drugiej grupie) i rzadziej ograniczanie działalności – (3,68% wobec 20,19%).

W grupie gmin o silniejszych relacjach znacznie większy był udział przedsiębiorstw rodzinnych – 41,18% wobec 10,58% w porównaniu do grupy gmin o mniej intensywnych relacjach lokalnych. Obserwowane różnice charakteryzowała statystyczną istotność (Chi Kwadrat Pearsona=27,42159, p<0,001). Ważnym spostrzeżeniem jest także, że w przypadku gmin o słabiej rozwiniętych relacjach dużo mniejszy odsetek przedsiębiorców nie mieszkał na terenie gminy, na której zlokalizowane było przedsiębiorstwo (25,96% wobec 5,88% w gminach o rozwiniętych relacjach gospodarczych), a przedsiębiorcy mieszkający na terenie gminy deklarowali mniejszy stopień przywiązania emocjonalnego do miejsca zamieszkania – odpowiednio 23,38% i 63,28% badanych z gmin wyróżniających się intensywnością relacji swoje przywiązanie do miejsca zamieszkania oceniło jako wysokie i bardzo wysokie.

Przedsiębiorcy z gmin zaliczonych do grupy jednostek o intensywnych relacjach gospodarczych częściej dostrzegali korzyści ze współpracy z partnerami z terenu gminy – 52,21% badanych wobec 17,31% dostrzegających korzyści w przypadku drugiej grupy gmin. Zaobserwowana zależność była statystycznie istotna (Chi Kwadrat Pearsona=30,76, p<0,001). Do najważniejszych korzyści wynikających

ze współpracy lokalnej zaliczały się wzrost zadowolenia klientów, kształtowanie pożądanego wizerunku firmy wśród podmiotów tworzących gospodarkę lokalną, poprawa konkurencyjności, większa elastyczność działania oraz kształtowanie lojalności klientów wobec marki i firmy (wykres 12).

Wykres 12. Korzyści, które uzyskują przedsiębiorstwa z tytułu współpracy w skali lokalnej według rodzajów gmin wyodrębnionych na podstawie kryterium intensywności relacji między przedsiębiorcami
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Bardziej intensywna współpraca lokalna przedsiębiorców postrzegana była jako czynnik sprzyjający aktywności innowacyjnej (wykres 12). W przypadku gmin o silniejszych relacjach przedsiębiorcy częściej deklarowali plany wprowadzenia innowacji w okresie 2019-2021 w porównaniu do przedsiębiorców z pozostałych gmin – odpowiednio – 27,21% i 6,73%, a obserwowaną zależność charakteryzowa-

ła statystyczna istotność (Chi Kwadrat Pearsona=16,50, p<0,001). Ponadto przedsiębiorcy z gmin o intensywnych relacjach oceniali wyżej aktywność innowacyjną przedsiębiorstwa na tle konkurentów. W tej grupie średnia ocena aktywności innowacyjnej wyniosła 2,89, os=0,73 wobec średniej ocen –2,57, os=0,6 w grupie gmin pozostałych. Oceny dokonano w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało bardzo niską aktywność, a 5 – bardzo wysoką, a dostrzeżone różnice były istotne statystycznie (Z=-3,51, p<0,001).

Poza współpracą podejmowaną przez badane przedsiębiorstwa z lokalnymi dostawcami, odbiorcami i konkurentami analizie podano stan i charakter relacji z władzami samorządowymi, organizacjami pozarządowymi i mieszkańcami. W badaniu skoncentrowano się na takich cechach relacji, jak intensywność i powtarzalność, charakter nieformalny oraz skala ich związków ze sprawami dotyczącymi lokalnej wspólnoty. Biorąc pod uwagę powyższe rodzaje relacji wytypowano gminy, w których badani przedsiębiorcy nawiązywali relatywnie więcej relacji określonego typu na tle pozostałych gmin (tabela 70).

Tabela 70. Relacje przedsiębiorców z władzami samorządowymi, organizacjami pozarządowymi i mieszkańcami ujawnione w badanych gminach według rodzaju relacji (N=240)*

Województwo	Nazwa gminy	Potencjał inteligentnego rozwoju	Intensywne i powtarzalne			Nieformalne			Dotczące spraw publicznych		
			SG	OP	M	SG	OP	M	SG	OP	M
lubelskie	Janów Lubelski	wysoki			*						
lubelskie	Jastków	wysoki			*	*	*				*
lubelskie	Milejów	wysoki				*		*	*		
lubelskie	Parczew	wysoki						*	*	*	
lubelskie	Poniatowa	wysoki				*	*				
lubelskie	Abramów	niski					*			*	*
lubelskie	Dzwola	niski				*	*	*	*		
lubelskie	Leśniowice	niski			*						
lubelskie	Nielisz	niski				*	*	*			
lubelskie	Stary Brus	niski				*	*	*			
podkarpackie	Mielec	wysoki			*			*			
podkarpackie	Nisko	wysoki			*			*			
podkarpackie	Świlcza	wysoki	*				*				
podkarpackie	Trzebownisko	wysoki	*		*		*	*			
podkarpackie	Ustrzyki Dolne	wysoki	*		*		*	*			
podkarpackie	Domaradz	niski				*	*	*			
podkarpackie	Dynów	niski						*			
podkarpackie	Krzywcza	niski	*		*		*	*			
podkarpackie	Nozdrzec	niski							*	*	*
podkarpackie	Wielkie Oczy	niski				*	*	*			
warmińsko-maz.	Mikołajki	wysoki						*			

warmińsko-maz.	Orneta	wysoki						*	*		*
warmińsko-maz.	Stawiguda	wysoki							*		
warmińsko-maz.	Tolkmicko	wysoki	*	*	*			*			
warmińsko-maz.	Węgorzewo	wysoki						*			*
warmińsko-maz.	Kozłowo	niski				*	*	*			
warmińsko-maz.	Sępopol	niski						*			*
warmińsko-maz.	Sorkwity	niski					*	*			
warmińsko-maz.	Świętajno	niski						*			
warmińsko-maz.	Szczytno	niski						*			
liczba gmin, w których ujawniły się określone rodzaje relacji			5	1	9	9	14	22	6	3	6

*Odcieniem szarości oznaczono gminy zaliczone do grupy jednostek o intensywnych relacjach lokalnych; w tabeli zastosowano następujące skróty: SG – samorząd gminy, OP – organizacje pozarządowe, M – mieszkańcy
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Charakteryzując relacje nawiązywane przez badanych przedsiębiorców z przedstawicielami sektora samorządowego i społecznego, zauważyć należy ich większą intensywność w drugim z wymienionych obszarów. W przypadku większości badanych gmin ujawniły się relacje o charakterze nieformalnym z mieszkańcami i niemal połowy – z organizacjami pozarządowymi. Intensywne i powtarzalne relacje występowały w tym obszarze rzadko. Bardzo rzadko dotyczyły one też spraw publicznych. Relacje z przedstawicielami lokalnych władz samorządowych dotyczyły głównie spraw przedsiębiorstw, a w nielicznych przypadkach – spraw publicznych. W niemal co trzeciej gminie miały charakter nieformalny. Relacje określone jako intensywne i powtarzalne nawiązane pomiędzy badanymi przedsiębiorstwami i lokalnymi władzami samorządowymi wystąpiły w nielicznych przypadkach. W przypadku relacji z przedstawicielami samorządów lokalnych relatywnie częściej wykazywały się one powtarzalnością i intensywnością oraz dotyczyły spraw publicznych w przypadku gmin charakteryzujących się wyższym potencjałem inteligentnego rozwoju.

Podsumowując, dostrzec należy ukierunkowanie badanych przedsiębiorstw na powiązania z rynkami lokalnymi i regionalnymi. Biorąc pod uwagę powiązania wykazywane z przedstawicielami lokalnych środowisk gospodarczych uwagę, zwraca dość duże zaangażowanie badanych podmiotów w kształtowanie relacji z odbiorcami z terenu gminy. Ujawniło się ono w sposób szczególny w przypadku podmiotów z województwa podkarpackiego. Dostrzeżono także związki pomiędzy występowaniem w gminach relatywnie silniejszych lokalnych powiązań gospodarczych i elementami charakterystyki przedsiębiorstw określonych przez większy udział przedsiębiorstw rodzinnych, których właściciele mieszkają na terenie gminy, w której prowadzona jest działalność gospodarcza, i są silniej przywiązani do miejsca zamieszkania, co wskazywać może na istotne znaczenie tych czynników w procesie rozwoju współpracy lokalnej. Przedsiębiorstwa te wykazywały się także mniejszą skalą zatrudnienia, a ich przedstawiciele formułowali wyższe oceny sytuacji ekono-

miczno-finansowej przedsiębiorstwa. W gminach tych przedsiębiorcy częściej dostrzegali istnienie szczególnych korzyści lokalizacji ważnych dla reprezentowanej przez nich branży. Dostrzegano także częściej, że współpraca lokalna jest czynnikiem potencjalnie sprzyjającym aktywności innowacyjnej. Oceniając relacje badanych przedsiębiorstw z lokalnymi podmiotami sektora samorządowego i społecznego, stwierdzić można ich większą koncentrację na nieformalnych relacjach rozwijanych z przedstawicielami sektora społecznego. Niewielkie było znaczenie relacji lokalnych podejmowanych w zakresie spraw publicznych, w tym np. w ramach partycypacji przedsiębiorstw w ramach uspołecznionej polityki rozwoju lokalnego czy rozwiązywania problemów społecznych. Większe natężenie relacji z przedstawicielami samorządu terytorialnego wystąpiło w przypadku gmin o wyższym potencjale inteligentnego rozwoju.

7.3. Aktywność samorządu gminy w zakresie pobudzania lokalnej innowacyjności

Samorząd gminy jest podmiotem zdolnym do formułowania celów i określania kierunków lokalnej innowacyjności oraz doboru i wdrażania narzędzi wspierających innowacyjność lokalną. Z jednej strony podmiot ten oddziałuje na warunki lokalnej innowacyjności w sektorze gospodarczym i społecznym, z drugiej zaś – sam może być aktywnym innowatorem wdrażającym zmiany ważne z perspektywy przyjętych celów rozwoju lokalnego. Wypełnienie tak określonej roli przez samorząd lokalny warunkowane jest szeregiem czynników, w tym wiedzą i kompetencjami osób tworzących struktury samorządowe, prezentowanymi przez nie postawami wobec zmian, zdolnością do takiego kształtowania lokalnej polityki rozwoju aby umożliwiła integrację interesów lokalnych środowisk i możliwe szerokie włączenie ich aktywnych przedstawicieli w procesy decyzyjne. Z uwagi na znaczną złożoność procesów innowacyjnych oraz ich otoczenia, oddziaływanie na nie i wdrażanie innowacji w sektorze społecznym, gospodarczym i samorządowym wymagać mogą profesjonalnego wsparcia ze strony organizacji i instytucji znajdujących się na terenie lub w otoczeniu jednostki samorządowej. Wsparcie to może obejmować dostarczenie wiedzy i informacji lub środków finansowych niezbędnych do uruchamiania innowacji.

Lokalna polityka rozwoju powinna więc otwierać jednostkę terytorialną na wykorzystywanie szans ujawniających się w jej otoczeniu oraz nawiązywanie różnorodnych relacji, w tym z instytucjami budującymi ponadlokalne systemy innowacji, innymi jednostkami samorządu terytorialnego różnych szczebli z kraju i zagranicy.

Ważne miejsce w lokalnej polityce rozwoju powinny zajmować działania ukierunkowane na rzecz wsparcia innowacyjności lokalnego sektora przedsiębiorstw. Zwiększenie innowacyjności lokalnej gospodarki należy bowiem postrzegać jako źródło procesów rozwojowych i czynnik pozytywnych zmian w ich sferze społecznej i ekologicznej. Lokalna polityka innowacyjna ukierunkowana na zwiększenie aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw oprócz zapewnienia systemowego

wsparcia rozwoju przedsiębiorczości powinna uwzględniać działania bezpośrednio stymulujące ujawnianie się innowacji w sektorze przedsiębiorstw.

W badanych gminach podejmowane były stosunkowo często różnorodne działania na rzecz wspierania rozwoju lokalnej przedsiębiorczości. Dostrzec można ich główne kierunki. Pierwszym był rozwój infrastruktury technicznej i bazy terenów inwestycyjnych, drugim natomiast – działania miękkie związane z kształtowaniem relacji lokalnych i troską o rozwój wiedzy i kompetencji z zakresu przedsiębiorczości, promocją gospodarczą gminy, w tym nawiązywaniem kontaktów gospodarczych, a także wprowadzaniem preferencji w ramach lokalnej polityki fiskalnej. Stosunkowo rzadziej działania na rzecz wsparcia lokalnej przedsiębiorczości uwzględniały upraszczanie procedur formalnych oraz dotacje i pożyczki udzielane przedsiębiorcom (tabela 71).

Tabela 71. Instrumenty wsparcia rozwoju przedsiębiorczości stosowane w gminach (N=30)

Instrumenty	Liczba	Odsetek
rozbudowa infrastruktury technicznej, rozwój terenów inwestycyjnych	26	86,67
organizacja szkoleń, kursów z dziedziny przedsiębiorczości	19	63,33
promocja gospodarcza gminy we współpracy z przedsiębiorcami, zachęcanie nowych inwestorów	18	60,00
bieżąca współpraca, wymiana informacji z przedsiębiorcami	18	60,00
stosowanie ulg bądź zwolnień z lokalnych podatków, opłat	18	60,00
utworzono punkt informacyjno-doradczy dla podejmujących i prowadzących działalność gospodarczą	17	56,67
stworzenie możliwości wymiany informacji, doświadczeń, kojarzenia partnerów	17	56,67
promocja lokalnych produktów/usług	16	53,33
pomoc w nawiązywaniu kontaktów z przedsiębiorcami z kraju i zagranicy	16	53,33
wspieranie działalności instytucji otoczenia biznesu	15	50,00
upraszczanie procedur formalnych przy zakładaniu i prowadzeniu firmy	13	43,33
dotacje i pożyczki udzielane przedsiębiorstwom	10	33,33

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Ramy lokalnych działań na rzecz wzmocnienia innowacyjności tworzą dokumenty programowe. Podstawowym dokumentem jest strategia rozwoju gminy, w której określane są najważniejsze cele i kierunki długookresowych działań na rzecz rozwoju jednostki samorządowej. Ujęcie w tym dokumencie innowacyjności jest wyrazem doceniania jej znaczenia przez lokalną społeczność, natomiast uwzględnienie w strategii rozwoju możliwych odniesień kontekstu lokalnego do założeń Regionalnej Strategii Innowacji wpłynąć może na zapewnienie spójności działań podejmowanych w wymiarze lokalnym i regionalnym a przez to wzmocnie-

nie ich efektów. Wyrazem nadania przez lokalne samorządy wysokiej rangi priorytetowi wzmacniania innowacyjności lokalnej jest opracowanie lokalnej – gminnej strategii innowacji. Lokalną innowacyjność programować można także na poziomie powiatu[19].

Jak już wyartykułowano w niniejszej pracy, priorytet zwiększania innowacyjności w podstawach programowych lokalnych polityk rozwoju w różnym zakresie uwzględniono tylko w 16 strategiach rozwoju badanych gmin, a w przypadku 4 jednostek zapewniono jego spójność z zapisami Regionalnej Strategii Innowacji. Żadna z badanych gmin nie posiadała gminnej strategii innowacji. Podstawy programowe lokalnej polityki innowacji należy zatem uznać za wykształcone w umiarkowanym stopniu (tabela 72).

W ramach aktywności samorządu ukierunkowanych bezpośrednio na wzmacnianie innowacyjności lokalnej deklaracje przedstawicieli władz samorządowych wskazywały na podejmowanie w większości gmin działań na rzecz wzmocnienia kooperacji między samorządem, przedsiębiorstwami, instytucjami naukowymi i organizacjami wsparcia biznesu oraz wdrażanie lokalnych projektów oddziałujących na poprawę innowacyjności przedsiębiorstw. Rzadziej (w przypadku około połowy gmin) wspierano rozwój lokalnych instytucji działających na rzecz pobudzania innowacyjności lokalnej, kooperację z lokalnymi przedsiębiorstwami w projektach na rzecz rozwoju innowacji, a w zamówieniach publicznych uwzględniano kryterium innowacyjności. W badanej grupie samorządów wystąpiły nieliczne przypadki uczestnictwa samorządów w projektach realizowanych przez instytucje otoczenia innowacyjności oraz upowszechniania przez samorząd wiedzy o działalności innowacyjnej, zlecania badań (tabela 72).

Tabela 72. Działania na rzecz pobudzenia innowacyjności lokalnej stosowane w gminie (N=30)

Instrumenty	Liczba	Odsetek
samorząd podejmuje działania rzecz wzmocnienia kooperacji między samorządem, przedsiębiorstwami, instytucjami naukowymi i organizacjami wsparcia biznesu	22	73,33
wdrażanie lokalnych projektów mających na celu poprawę innowacyjności przedsiębiorstw	20	66,67
wspieranie rozwoju lokalnych instytucji działających na rzecz pobudzania innowacyjności lokalnej	17	56,67
preferowanie innowacji w przyjętych celach strategicznych lub kierunkach rozwoju gminy	16	53,33
w zamówieniach publicznych uwzględniane jest kryterium innowacyjności	14	46,67

[19] W województwie lubelskim podjęte zostały działania na rzecz opracowania lokalnych strategii innowacji wybranych powiatów w ramach projektu systemowego „Kapitał Intelektualny Lubelszczyzny 2010-2013" realizowanego w ramach programu operacyjnego Kapitał Ludzki, priorytet VIII Regionalne kadry gospodarki, działanie 8.2. Transfer wiedzy, poddziałanie 8.2.2. Regionalne strategie innowacji na zlecenie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Lubelskiego, www.kil.lubelskie.pl, (1.06.2018).

kooperacja z lokalnymi przedsiębiorstwami w projektach na rzecz rozwoju innowacji	14	46,67
uczestnictwo w projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji i inne	5	16,67
uwzględnianie w strategii rozwoju gminy zapisów Regionalnej Strategii Innowacji	4	13,33
upowszechnianie przez samorząd wiedzy o działalności innowacyjnej, nowych technologiach	4	13,33
prowadzenie/zlecanie badań	3	10,00
opracowano strategię innowacji	-	-
realizowane są procesy wdrażania i monitorowania strategii innowacji	-	-

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Działaniem ważnym z perspektywy oddziaływania na lokalne procesy gospodarcze jest system zarządzania wiedzą obejmujący m.in. jej pozyskiwanie, przetwarzanie i udostępnianie. W badanej grupie gmin dostrzeżono dysproporcje w ramach poszczególnych ogniw tego systemu. Polegały one na istnieniu dość licznych grup gmin, w których podejmowane są działania z zakresu pozyskiwania i przetwarzania informacji gospodarczej – odpowiednio – 83,33% i 73,33% oraz jednocześnie nielicznej grupy jednostek stanowiącej 40,00%, w których podejmowano działania polegające na jej udostępnianiu w środowiskach lokalnych.

Poza aktywnością samorządów na rzecz tworzenia warunków sprzyjających rozwojowi innowacji w sektorze przedsiębiorstw, dokonano charakterystyki ich aktywności w zakresie nawiązywanej przez nie współpracy z instytucjami reprezentującymi podsystem edukacyjno-naukowo-badawczy Regionalnego Systemu Innowacji. Badanie ujawniło, że samorządy podejmowały współpracę z różnorodnymi instytucjami i organizacjami. Instytucją, w ramach której wszystkie badane jednostki samorządowe podjęły współpracę międzysektorową były Lokalne Grupy Działania. Poza LGD wśród instytucji, z którymi najczęściej podejmowana była współpraca, wskazać należy: firmy doradcze i szkoleniowe, samorządy województwa i powiatu, stowarzyszenia zawodowe, agencje i fundacje rozwoju regionalnego i lokalnego i Ośrodki Doradztwa Rolniczego.

Współpraca w obszarze podsystemu edukacyjno-naukowo-badawczego dotyczyła uczelni i innych instytucji szkolnictwa wyższego oraz uczestnictwa w projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji i inne. Nie wystąpiły przypadki współpracy samorządów z takimi instytucjami, jak: państwowe/publiczne instytuty badawcze, laboratoria komercyjne, prywatne instytucje B+R, parki i inkubatory technologiczne, centra transferu technologii, inne ośrodki wsparcia innowacji, przedsiębiorczości. W badanej grupie samorządów nie ujawniono ponadto współpracy z grupami przedsiębiorstw i w ramach klastrów (tabela 73).

Tabela 73. Instytucje i organizacje, z którymi współpracują/są członkami samorządy gminy, cele i ocena efektów współpracy dla rozwoju gminy (N=30)

Instytucja	Gminy współpracujące		Cel współpracy						Efekty dla rozwoju gminy*	
	liczba	%	rozwój innowacji	pozyskanie śr. finans.	realizacja projektów	pozyskanie wiedzy	realizacja usług publicznych	działania promocyjne	śr	os
Lokalna Grupa Działania	30	100,00	*		*	*	*	*	4,06	0,43
konsultanci, firmy doradcze i szkoleniowe	29	96,67	*	*	*	*	*		3,90	0,48
samorząd powiatu	26	86,67		*	*	*		*	3,90	0,71
samorząd województwa	25	83,33		*	*	*	*		3,80	0,41
agencje/fundacje rozwoju lokalnego i regionalnego	18	60,00		*	*	*			3,80	0,70
stowarzyszenia zawodowe, związki zawodowe	18	60,00			*	*	*		3,79	0,54
Ośrodek Doradztwa Rolniczego	18	60,00	*	*	*	*	*	*	3,85	0,67
partnerstwo publiczno-prywatne	16	53,33		*	*	*		*	3,94	0,24
umowy o współpracy i wymianie doświadczeń	16	53,33	*	*	*	*			3,95	0,83
Urząd Wojewódzki	16	53,33			*		*		3,94	0,24
partnerstwo projektowe na rzecz realizacji projektu rozwiązującego problem społeczny	12	40,00	*	*	*	*	*		3,75	0,50
porozumienia z jednoskami samorządu teryorialnego	10	33,33	*		*				3,90	0,32
Urząd Pracy	10	33,33	*	*	*		*		3,90	0,00
instytucje realizujące działania współfinansowane ze środków UE	9	30,00	*		*	*	*	*	4,60	0,70
uczelnie i inne instytucje szkolnictwa wyższego	9	30,00				*			3,75	0,62
związki komunalne	8	26,67	*						4,00	0,00
uczestnictwo w projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji i inne	5	16,67	*			*			3,80	0,34
grupy rolników	4	13,33		*	*				4,00	0,00
specjalne strefy ekonomiczne	4	13,33	*		*		*	*	4,17	0,70
izby i stowarzyszenia gospodarcze	2	6,67		*	*		*	*	3,25	0,50
instytucje ochrony środowiska przyrodniczego	1	3,33			*			*	3,80	0,00

* Oceny dokonano w skali 1-5, gdzie 1 oznacza efekty bardzo małe, a 5 – bardzo duże
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Współpraca z instytucjami i organizacjami koncentrowała się na realizacji wspólnych projektów, pozyskaniu wiedzy bądź środków finansowych. Największe efekty dla rozwoju gminy przynosiła współpraca z instytucjami realizującymi działania współfinansowane ze środków UE, podejmowana w ramach LGD, z zarządcami specjalnych stref ekonomicznych i związków komunalnych oraz z grupami rolników. W obszarze rozwoju innowacji lokalnych przedstawiciele badanych samorządów wykazywali znaczenie współpracy międzysektorowej w ramach z LGD, z firmami szkoleniowo-doradczymi, ODR-ami, instytucjami takimi jak inkubatory przedsiębiorczości i ośrodki innowacji oraz związkami komunalnymi. Dostrzegano także rolę umów o współpracy i wymianie doświadczeń, tworzonych partnerstw, w tym projektowych oraz porozumień z jednostkami samorządu terytorialnego. Jednocześnie badane samorządy nie podejmowały szerszej współpracy z uczelniami wyższymi na rzecz wdrażania innowacji, ograniczając się do uzyskiwania wiedzy w ramach podjętej współpracy.

W badanej grupie gmin dokonano oceny skali podejmowanych działań z zakresu wsparcia przedsiębiorczości, stosowanych działań bezpośrednio ukierunkowanych na stymulowanie innowacji lokalnych oraz współpracy z instytucjami/organizacjami. W każdym z trzech obszarów wyróżniono gminy charakteryzujące się ponadprzeciętną aktywnością (tabela 74).

Tabela 74. Badane jednostki samorządowe wyróżniające się aktywnością w zakresie wsparcia przedsiębiorczości, innowacyjności i współpracy z instytucjami i organizacjami* (N=30)

Województwo	Gmina	Potencjał inteligentnego rozwoju	Wyróżniająca się aktywność w zakresie wsparcia przedsiębiorczości	Wyróżniająca się aktywność w zakresie wsparcia innowacyjności	Wyróżniająca się aktywność w zakresie współpracy z instytucjami
lubelskie	Janów Lubelski	wysoki			
lubelskie	Jastków	wysoki	*	*	
lubelskie	Milejów	wysoki	*	*	
lubelskie	Parczew	wysoki			
lubelskie	Poniatowa	wysoki	*		
lubelskie	Abramów	niski			*
lubelskie	Dzwola	niski		*	
lubelskie	Leśniowice	niski	*		*
lubelskie	Nielisz	niski	*		
lubelskie	Stary Brus	niski			
podkarpackie	Mielec	wysoki	*		*
podkarpackie	Nisko	wysoki	*	*	
podkarpackie	Świlcza	wysoki	*	*	*
podkarpackie	Trzebownisko	wysoki	*	*	*

podkarpackie	Ustrzyki Dolne	wysoki			
podkarpackie	Domaradz	niski			*
podkarpackie	Dynów	niski			*
podkarpackie	Krzywcza	niski			
podkarpackie	Nozdrzec	niski	*		*
podkarpackie	Wielkie Oczy	niski	*	*	*
warmińsko-maz.	Mikołajki	wysoki		*	
warmińsko-maz.	Orneta	wysoki	*		
warmińsko-maz.	Stawiguda	wysoki	*	*	
warmińsko-maz.	Tolkmicko	wysoki			
warmińsko-maz.	Węgorzewo	wysoki			
warmińsko-maz.	Kozłowo	niski			
warmińsko-maz.	Sępopol	niski	*	*	
warmińsko-maz.	Sorkwity	niski	*		
warmińsko-maz.	Świętajno	niski	*		
warmińsko-maz.	Szczytno	niski			

*Za wyróżniającą się aktywność samorządów gminy w zakresie wsparcia przedsiębiorczości uznano jednostki, w przypadku których zadeklarowano podejmowanie min. 8 działań ujętych w tabeli 71; za wyróżniającą się aktywność samorządów gminy w zakresie wsparcia innowacyjności uznano jednostki, w przypadku których zadeklarowano podejmowanie min. 7 działań ujętych w tabeli 72; za wyróżniającą się aktywność samorządów gminy w zakresie współpracy z instytucjami uznano jednostki, w przypadku których zadeklarowano współpracę z min. 13 instytucjami ujętymi w tabeli 73.
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Spośród trzech badanych wymiarów aktywności samorządów najwięcej gmin – 16 – wyróżniono w obszarze wsparcia przedsiębiorczości. Dużo mniej gmin uznano za ponadprzeciętnie aktywne na tle pozostałych jednostek pod względem wspierania innowacyjności i zakresu rozwijanej współpracy z instytucjami i organizacjami – odpowiednio – 10 i 9. W grupie gmin reprezentujących wysoki poziom potencjału inteligentnego rozwoju częściej jednostki wyróżniały się aktywnością w zakresie wsparcia przedsiębiorczości oraz innowacyjności, natomiast rzadziej w tej grupie ujawniały się jednostki o ponadprzeciętnym zakresie współpracy z badanymi instytucjami i organizacjami. Sytuacja ta wskazywać może na wykorzystywanie możliwości rozwojowych gmin o mniej korzystnych warunkach rozwojowych wynikających z kształtowania sieci relacji lokalnych i ponadlokalnych. Biorąc pod uwagę perspektywę regionalną, uwagę zwraca aktywność gmin z województwa podkarpackiego w obszarze działań na rzecz wspierania innowacyjności lokalnej oraz skali i zakresu nawiązywanej współpracy z instytucjami i organizacjami. W tym regionie ujawniono trzy jednostki samorządowe wyróżnione łącznie pod względem trzech badanych kryteriów, przy czym tylko dwie spośród nich współpracowały z instytucjami podsystemu edukacyjno-naukowo-badawczego. Gminy te uznano za realizujące najbardziej zaawansowaną w badanej grupie jednostek politykę wsparcia lokalnych innowacji. Reprezentowały one grupę jednostek o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju.

Podsumowując aktywność badanych jednostek samorządowych w wymiarze oddziaływania na lokalną innowacyjność, podkreślić należy:

- dostrzeganą aktywność samorządów w zakresie oddziaływania na lokalną przedsiębiorczość;
- brak mocnych podstaw programowych lokalnej polityki innowacyjnej;
- ograniczoną szerszą współpracę jednostek samorządowych z instytucjami sektora edukacyjno-naukowo-badawczego ukierunkowaną na realizację innowacji lokalnych.

Uzyskane wyniki badań są zbieżne z wynikami innych autorów, w tym:

- potwierdzają, że samorządy gminne najczęściej poszukują relacji gospodarczych przez kontakty z administracją rządową oraz samorządem regionalnym i powiatowym (Szmigiel-Rawska i in. 2010); dostrzec jedocześnie należy dość ważną rolę współpracy z samorządem województwa w badanej grupie podmiotów;
- włączanie w sieci współpracy organizacji otoczenia biznesu dla znacznej części samorządów jest możliwe jedynie poprzez nawiązywanie relacji ponadlokalnych (Szmigiel-Rawska i in. 2010); szczególnie w przypadku jednostek o mniej korzystnych uwarunkowaniach rozwojowych (niższym potencjale inteligentnego rozwoju);
- w ograniczonym stopniu samorządy gminy realizują działania zmierzające do tworzenia warunków rozwoju endogenicznego, opartego na współpracy w sieciach produkcyjnych wdrażających nowe przedsięwzięcia oraz klastrach (Plawgo 2010, s. 119);
- potwierdzają braki w funkcjonowaniu systemów zarzadzania informacją, co ogranicza możliwości rozpowszechnienia informacji w tym zakresie wśród lokalnych przedsiębiorców (Zioło 2005, s. 307).

7.4. Kulturowe uwarunkowania innowacyjności w środowiskach lokalnych

W nurt rozważań nad innowacyjnością lokalną włączono zagadnienie kultury ekonomicznej przyjmując, że identyfikacja kultury ekonomicznej danego społeczeństwa jest możliwa dzięki znalezieniu powszechnych i dominujących w społeczeństwie poglądów w kluczowych kwestiach gospodarczych, które tworzą sprzyjające warunki do powstania wyjątkowych umiejętności, postaw i zachowań (Kostro 2009, s. 38, 42). Badaniu poddano wybrane elementy kultury ekonomicznej uznane za ważne z punktu widzenia kreowania lokalnych innowacji. Zebrano opinie umożliwiające odzwierciedlenie poglądów badanych przedsiębiorców wskazujących na cechy kultury prorozwojowej/postępowej lub zachowawczej/sprzyjającej stagnacji oraz kolektywnej/indywidualnej mając na uwadze, że te same czynniki mogą być stymulantami i barierami rozwoju (Kostro 2009). Dokonano także oceny stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji przez zarówno przedsiębiorców, jak i przedstawicieli lokalnych władz samorządowych oraz mieszkańców.

W szczególności w badaniu wybranych elementów charakteryzujących cechy kulturowe przedsiębiorców uwzględniono (za Kostro 2009):

- w ramach czynników wskazujących na cechy kultury prorozwojowej/postępowej lub zachowawczej/sprzyjającej stagnacji – racjonalność, którą określa stopień akceptacji postępu jako efektu sumy niewielkich osiągnięć, sposób postrzegania bogactwa jako tworzonego przez rzeczy jeszcze nieistniejące/nierozpoczęte procesy innowacyjne bądź złożone z tego, co już zostało wytworzone, a także wymiar zaufania ograniczający się do rodziny bądź mogący wykraczać poza nią; uwzględniono także poglądy na edukację;
- biorąc pod uwagę umiejscowienie cech kultury na skali kolektywizm/indywidualizm określono poglądy na podstawy gospodarki związane z dostrzeganiem dominującej roli interesów jednostki lub interesów zbiorowych.

Badanie przedsiębiorców ujawniło przewagę opinii wskazujących na cechy kultury prorozwojowej/postępowej z elementami indywidualizmu. Dostrzeżono jednocześnie dość duże zróżnicowanie poglądów badanych w wymiarze regionalnym. W szczególności ujawniono, że badani przedsiębiorcy (tabela 75):

- formułując opinie na temat gospodarki, podkreślali rolę interesów indywidualnych w procesach rozwojowych; poglądy te były charakterystyczne przede wszystkim dla badanych z województwa podkarpackiego i lubelskiego;
- wyrażali poglądy wskazujące na racjonalność, sprzyjające kulturze prorozwojowej, uznając w większości, że bogactwo tworzą rzeczy jeszcze nieistniejące, np. nierozpoczęte procesy innowacyjne; te poglądy częściej formułowali badani z województw warmińsko-mazurskiego i podkarpackiego;
- jednocześnie uznawali w większości, że postęp zależy mniej od drobnych, pojedynczych działań a więcej od projektów realizowanych w większej skali – szczególnie w przypadku województw lubelskiego i podkarpackiego;
- dostrzegali rolę edukacji jako ważnego czynnika budującego podstawy rozwoju i uznawali potrzebę stałego dokształcania się; bardzo wyraźnie postawy doceniające rolę edukacji prezentowali przedsiębiorcy z województw lubelskiego i podkarpackiego; uwagę zwraca jednocześnie niedocenienie tego czynnika w przypadku niemal połowy badanych przedsiębiorców z województwa warmińsko-mazurskiego;
- w większości uznali, że zaufanie może wykraczać poza kręgi rodzinne; takie poglądy wyrażali częściej badani z województw podkarpackiego i warmińsko-mazurskiego; w przypadku przedsiębiorców z województwa lubelskiego silnie zaznaczyły się poglądy, że granicę zaufania wyznacza rodzina.

Tabela 75. Odsetek wskazań opinii charakteryzujących kulturę ekonomiczną, które są bliższe poglądom przedsiębiorców według regionów (N=240)

Przedmiot opinii	Zestawienie przeciwstawnych opinii*	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie	
		opinia 1	opinia 2	opinia 1	opinia 2	opinia 1	opinia 2	opinia 1	opinia 2
gospodarka	1 – gospodarka opiera się na interesach jednostki 2 – gospodarka opiera się na interesach zbiorowych	62,92	37,08	66,25	33,75	70,00	30,00	52,50	47,50
bogactwo	1 – bogactwo tworzą rzeczy jeszcze nieistniejące – nierozpoczęte procesy innowacyjne 2 – bogactwo składa się z tego, co już zostało wytworzone lub od dawna istnieje (ziemia, surowce naturalne)	55,83	44,17	45,00	55,00	62,50	37,50	60,00	40,00
edukacja	1 – edukacja to podstawa rozwoju i należy stale się dokształcać 2 – edukacja zarezerwowana jest tylko dla elit i nie ma potrzeby dokształcać się ponad poziom wiedzy zdobyty w szkole	69,17	30,83	81,25	18,75	71,25	28,75	55,00	45,00
zaufanie	1 – zaufanie wykracza poza rodzinę 2 – rodzina wyznacza granicę wspólnoty	60,00	40,00	26,25	73,75	77,50	22,50	76,25	23,75
postęp	1 – postęp jest rozumiany jako efekt serii niewielkich osiągnięć 2 – ważna jest realizacja projektów z ogromnym rozmachem i w dużej skali	38,75	61,25	32,50	67,50	31,25	68,75	52,50	47,50

*Opracowano na podstawie: Kostro 2009
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Poza opiniami przedsiębiorców wskazującymi na reprezentowany przez nich typ kultury ekonomicznej w badaniu ujęto zestaw wybranych norm, wartości, postaw i motywacji poddając je samoocenie przedsiębiorców pod kątem stopnia respektowania ich w działalności przedsiębiorstwa. Wśród badanych elementów znalazły się normy, wartości, postawy i motywacje:

- o charakterze ogólnym: uczciwość, etyka postępowania, szacunek do pracy ludzkiej, gospodarność;
- ważne z punktu widzenia budowania relacji przedsiębiorstwa z pozaekonomicznym otoczeniem lokalnym: empatia w stosunku do grup defaworyzowanych, patriotyzm lokalny, poszanowanie środowiska naturalnego;
- sprzyjające budowaniu relacji i podejmowaniu współpracy z partnerami ze środowiska przedsiębiorców oraz ważne dla działań proinnowacyjnych: zaufanie do potencjalnych partnerów współpracy, otwartość na zmiany, skłonność do podejmowania ryzyka, innowacyjne podejście w działaniu, przedsiębiorczość i otwarcie na dialog.

Samoocena badanych przedsiębiorców w zakresie respektowania ogólnych norm/wartości obejmujących uczciwość, etykę postępowania, szacunek do pracy ludzkiej i gospodarność wskazała na bardzo wysoki poziom ich przyswojenia w grupie przedsiębiorców z województwa lubelskiego i podkarpackiego i umiarkowany w przypadku badanych z województwa warmińsko-mazurskiego. Badani z województwa lubelskiego i podkarpackiego wysoko ocenili zakres respektowania norm/wartości uznanych za ważne z punktu widzenia budowania relacji przedsiębiorstwa z pozaekonomicznym otoczeniem lokalnym i nieco niżej, chociaż na poziomie zbliżonym do wysokiego, normy/wartości sprzyjające budowaniu relacji w środowisku biznesu oraz działań innowacyjnych. W grupie przedsiębiorców z województwa warmińsko-mazurskiego ponownie ujawniły się oceny wskazujące na znacząco niższy stopień przyswojenia badanych norm, wartości i postaw, szczególnie w odniesieniu do tych ważnych w kontekście rozwijania relacji i podejmowania współpracy z partnerami ze środowiska przedsiębiorców oraz ważne dla działań proinnowacyjnych, w tym w zakresie otwartości na zmiany, innowacyjnego podejścia w działaniu, przedsiębiorczości, otwarcia na dialog oraz skłonności do podejmowania ryzyka (tabela 76).

Tabela 76. Samoocena* przedsiębiorców dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji w działalności przedsiębiorstwa (N=240)

Normy/wartości	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
uczciwość	3,81	1,02	4,37	0,83	4,21	0,76	3,02	0,66	108,01	<0,001
etyka postępowania	3,86	0,91	4,33	0,82	4,17	0,81	3,08	0,47	92,62	<0,001
szacunek do pracy ludzkiej	3,80	0,84	4,30	0,80	4,01	0,61	3,07	0,52	97,67	<0,001
gospodarność	3,80	0,98	4,25	0,83	4,17	0,82	2,99	0,70	85,50	<0,001
empatia w stosunku do grup defaworyzowanych	3,58	0,96	4,16	0,83	3,74	0,69	2,84	0,83	80,90	<0,001

patriotyzm lokalny	3,68	0,96	4,15	0,84	3,90	0,77	2,98	0,84	66,68	<0,001
poszanowanie środowiska naturalnego	3,70	0,96	4,10	0,82	4,09	0,68	2,91	0,83	80,70	<0,001
zaufanie do lokalnych przedsiębiorców	3,59	0,93	4,05	0,88	3,80	0,68	2,92	0,81	63,00	<0,001
zaufanie do przedsiębiorców spoza gminy jako potencjalnych partnerów współpracy/inwestorów	3,45	0,90	3,84	0,91	3,64	0,75	2,89	0,76	45,56	<0,001
skłonność do podejmowania ryzyka	3,45	0,98	3,82	0,87	3,70	0,83	2,82	0,91	43,70	<0,001
otwartość na zmiany	3,48	0,95	3,89	0,84	3,80	0,68	2,75	0,88	66,24	<0,001
innowacyjne podejście w działaniu	3,32	0,88	3,63	0,83	3,56	0,65	2,77	0,87	41,01	<0,001
przedsiębiorczość	3,52	0,99	3,95	0,86	3,86	0,72	2,74	0,87	73,31	<0,001
otwarcie na dialog	3,49	1,14	3,91	1,09	3,92	0,78	2,64	1,00	69,76	<0,001

*Znaczenie normy/wartości/postawy/motywacji w skali 0-5 gdzie 0 oznacza brak przyswojenia, 1 – bardzo niski poziom przyswojenia, 2 – niski poziom, 3 – umiarkowany poziom, 4 – wysoki poziom, 5 – bardzo wysoki poziom

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Badani przedsiębiorcy dokonali także oceny stanu przyswojenia badanych norm, wartości, postaw i motywacji przez innych przedsiębiorców z terenu gminy. Z ocen tych wynikał ponadprzeciętny poziom ich przyswojenia w przypadku przedsiębiorców z województwa lubelskiego i podkarpackiego, przy czym w tym ostatnim regionie badani podkreślali etykę postępowania i poszanowanie środowiska przyrodniczego, nieco niżej oceniając zaufanie badanej grupy do przedsiębiorców spoza gminy jako potencjalnych partnerów współpracy oraz jej otwartość na zmiany. W regionie warmińsko-mazurskim badane elementy ocenione zostały znacznie niżej, w większości na niskim bądź zbliżonym do umiarkowanego poziomie. Do elementów ocenionych stosunkowo wyżej należały: etyka postępowania, zaufanie do lokalnych przedsiębiorców oraz uczciwość. Największe deficyty badani dostrzegli w przypadku skłonności do podejmowania ryzyka, otwartości na zmiany i dialog oraz innowacyjnego podejścia w działaniu i przedsiębiorczości (tabela 77).

Tabela 77. Ocena* przedsiębiorców z terenu gminy dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji (N=239)

Normy/wartości	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
uczciwość	3,20	0,94	3,62	0,79	3,63	0,74	2,36	0,64	99,37	<0,001
etyka postępowania	3,29	1,01	3,60	0,77	3,88	0,83	2,40	0,72	101,21	<0,001
szacunek do pracy ludzkiej	3,18	0,99	3,59	0,84	3,58	0,79	2,37	0,82	78,18	<0,001

gospodarność	3,18	1,01	3,63	0,82	3,64	0,75	2,26	0,78	97,91	<0,001
empatia w stosunku do grup defaworyzowanych	3,15	1,00	3,61	0,88	3,50	0,80	2,32	0,78	81,94	<0,001
patriotyzm lokalny	3,20	1,02	3,60	0,82	3,69	0,82	2,32	0,78	91,24	<0,001
poszanowanie środowiska naturalnego	3,13	1,06	3,50	0,87	3,63	0,80	2,25	0,91	80,62	<0,001
zaufanie do lokalnych przedsiębiorców	3,14	1,03	3,51	0,88	3,54	0,83	2,39	0,95	60,34	<0,001
zaufanie do przedsiębiorców spoza gminy jako potencjalnych partnerów współpracy/inwestorów	3,04	1,01	3,54	0,89	3,35	0,83	2,24	0,78	76,89	<0,001
skłonność do podejmowania ryzyka	3,03	1,03	3,52	0,87	3,40	0,74	2,16	0,86	84,03	<0,001
otwartość na zmiany	3,03	1,02	3,54	0,83	3,38	0,70	2,18	0,91	81,62	<0,001
innowacyjne podejście w działaniu	3,10	1,07	3,49	0,84	3,60	0,82	2,20	0,93	80,33	<0,001
przedsiębiorczość	3,08	1,04	3,50	0,81	3,55	0,71	2,20	0,96	81,32	<0,001
otwarcie na dialog	3,10	1,05	3,56	0,90	3,54	0,73	2,20	0,88	85,31	<0,001

*Znaczenie normy/wartości/postawy/motywacji w skali 0-5 gdzie 0 oznacza brak przyswojenia, 1 – bardzo niski poziom przyswojenia, 2 – niski poziom, 3 – umiarkowany poziom, 4 – wysoki poziom, 5 – bardzo wysoki poziom
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Kolejnym podmiotem lokalnym ocenionym przez przedsiębiorców były władze samorządowe. Oceny stopnia respektowania przez nie badanych norm, wartości, postaw i motywacji dokonane przez przedsiębiorców były wyraźnie niższe w porównaniu do samooceny dokonanej przez przedsiębiorców w przypadku badanych z województwa lubelskiego, porównywalne w przypadku województwa podkarpackiego i niższe w województwie warmińsko-mazurskim. Były one także generalnie niższe od ocen sformułowanych w odniesieniu do środowiska lokalnych przedsiębiorców. Oceny wskazywały na umiarkowany poziom przyswojenia badanych norm/wartości przez lokalne władze samorządowe. Biorąc pod uwagę poszczególne województwa, przedsiębiorcy z Lubelszczyzny dostrzegali umiarkowaną skalę przyswojenia badanych norm/wartości. Relatywnie wyższy poziom przyswojenia norm/wartości w tym regionie dotyczył otwarcia na dialog i zmiany, szacunku do pracy ludzkiej, poszanowania środowiska przyrodniczego oraz patriotyzmu lokalnego. W województwie podkarpackim z kolei oceny przedsiębiorców wskazywały na dość wysoki poziom przyswojenia norm/wartości przez władze samorządowe w zakresie poszanowania środowiska naturalnego, otwarcia na dialog i zmiany, patriotyzmu lokalnego i uczciwości. Nieco niżej zaś oceniono skłonność władz samorządowych do podejmowania ryzyka. W województwie warmińsko-mazurskim przedsiębiorcy dostrzegali ogólnie niski poziom stopnia przyswojenia badanych norm/wartości. Wśród badanych elementów relatywnie wyżej ocenili patriotyzm lokalny oraz gospodarność lokalnych władz (tabela 78).

Tabela 78. Ocena* samorządów gminy dokonana przez badanych przedsiębiorców dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji w działalności przedsiębiorstwa (N=239)

Normy/wartości	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
uczciwość	3,00	1,06	3,29	0,70	3,57	1,10	2,13	0,72	85,70	<0,001
etyka postępowania	3,00	1,03	3,34	0,71	3,51	1,06	2,16	0,72	84,70	<0,001
szacunek do pracy ludzkiej	3,02	0,97	3,38	0,74	3,46	0,94	2,24	0,70	81,41	<0,001
gospodarność	3,05	0,95	3,34	0,71	3,50	0,81	2,33	0,85	72,85	<0,001
empatia w stosunku do grup defaworyzowanych	2,95	0,89	3,26	0,65	3,31	0,79	2,28	0,80	70,59	<0,001
patriotyzm lokalny	3,12	1,01	3,36	0,64	3,56	0,95	2,44	1,03	49,61	<0,001
poszanowanie środowiska naturalnego	3,09	1,00	3,38	0,68	3,61	0,93	2,27	0,80	85,78	<0,001
zaufanie do lokalnych przedsiębiorców	3,03	0,93	3,35	0,70	3,52	0,80	2,21	0,71	97,56	<0,001
zaufanie do przedsiębiorców spoza gminy jako potencjalnych partnerów współpracy/inwestorów	2,89	0,96	3,34	0,76	3,26	0,79	2,07	0,76	88,16	<0,001
skłonność do podejmowania ryzyka	2,82	0,91	3,25	0,74	3,15	0,73	2,08	0,74	84,79	<0,001
otwartość na zmiany	3,03	1,01	3,36	0,75	3,57	0,85	2,15	0,76	96,04	<0,001
innowacyjne podejście w działaniu	2,93	1,01	3,33	0,69	3,41	0,79	2,05	0,88	89,41	<0,001
przedsiębiorczość	2,98	1,04	3,36	0,70	3,49	0,89	2,09	0,87	88,31	<0,001
otwarcie na dialog	3,03	1,10	3,43	0,69	3,60	0,98	2,08	0,90	91,83	<0,001

*Znaczenie normy/wartości/postawy/motywacji w skali 0-5 gdzie 0 oznacza brak przyswojenia, 1 – bardzo niski poziom przyswojenia, 2 – niski poziom, 3 – umiarkowany poziom, 4 – wysoki poziom, 5 – bardzo wysoki poziom
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Grupą, która została oceniona przez badanych stosunkowo wysoko pod względem stopnia przyswojenia badanych norm/wartości, byli mieszkańcy. Wysokie oceny dotyczyły w szczególności województw lubelskiego i podkarpackiego w odniesieniu do uczciwości, etyki postępowania, szacunku do pracy ludzkiej i gospodarności. Mieszkańcy w opinii przedsiębiorców z regionu podkarpackiego wyróżniali się dodatkowo pod względem postaw patriotyzmu lokalnego i poszanowania środowiska naturalnego. Wyraźnie zaś niski stopień respektowania norm/wartości zdaniem przedsiębiorców prezentowali mieszkańcy w przypadku województwa warmińsko-mazurskiego. Oceny przedsiębiorców wskazywały na niedostatki w zakresie przyswojenia przez mieszkańców z tego regionu takich norm jak zaufanie do przedsiębiorców spoza gminy jako potencjalnych pracodawców/inwestorów,

skłonność do podejmowania ryzyka, otwartość na zmiany oraz innowacyjne podejście w działaniu i przedsiębiorczość (tabela 79).

Tabela 79. Ocena* mieszkańców gminy dokonana przez badanych przedsiębiorców dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji w działalności przedsiębiorstwa (N=239)

Normy/wartości	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
uczciwość	3,39	1,26	4,00	0,97	3,95	0,90	2,21	0,96	100,71	<0,001
etyka postępowania	3,36	1,23	4,04	0,96	3,76	1,01	2,28	0,91	92,16	<0,001
szacunek do pracy ludzkiej	3,38	1,22	3,94	0,93	3,91	0,96	2,30	0,97	91,14	<0,001
gospodarność	3,34	1,17	3,87	0,88	3,86	0,88	2,27	0,94	96,22	<0,001
empatia w stosunku do grup defaworyzowanych	3,23	1,09	3,86	0,91	3,54	0,78	2,29	0,89	89,41	<0,001
patriotyzm lokalny	3,36	1,15	3,78	0,89	3,98	0,89	2,34	0,91	95,35	<0,001
poszanowanie środowiska naturalnego	3,27	1,13	3,70	0,88	3,85	0,80	2,26	0,95	94,11	<0,001
zaufanie do lokalnych przedsiębiorców	3,23	1,05	3,72	0,89	3,60	0,74	2,37	0,95	78,10	<0,001
zaufanie do przedsiębiorców spoza gminy jako potencjalnych pracodawców/ inwestorów	3,15	1,04	3,63	0,77	3,49	0,94	2,34	0,87	77,06	<0,001
skłonność do podejmowania ryzyka	3,03	0,97	3,44	0,65	3,49	0,73	2,17	0,87	90,22	<0,001
otwartość na zmiany	3,01	1,05	3,58	0,74	3,29	0,94	2,18	0,90	77,63	<0,001
innowacyjne podejście w działaniu	2,98	1,07	3,48	0,71	3,40	0,89	2,07	0,96	80,17	<0,001
przedsiębiorczość	3,15	1,12	3,55	0,71	3,78	0,84	2,14	0,99	98,39	<0,001
otwarcie na dialog	3,22	1,20	3,61	0,79	3,86	1,00	2,17	1,03	86,70	<0,001

*Znaczenie normy/wartości/postawy/motywacji w skali 0-5 gdzie 0 oznacza brak przyswojenia, 1 – bardzo niski poziom przyswojenia, 2 – niski poziom, 3 – umiarkowany poziom, 4 – wysoki poziom, 5 – bardzo wysoki poziom

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Dostrzegany przez przedsiębiorców stan przyswojenia badanych norm/wartości w środowiskach lokalnych – przedsiębiorców, mieszkańców i władz samorządowych wykazywał powiązanie z poziomem potencjału inteligentnego rozwoju. Przedsiębiorcy prowadzący działalność gospodarczą w gminach zaliczonych w badaniu do jednostek o wysokim poziomie inteligentnego rozwoju wyżej ocenili stopień przyswojenia badanych norm/wartości w lokalnych środowiskach przedsiębiorców i samorządów w porównaniu do przedsiębiorców z jednostek zaklasyfikowanych do grupy o niższym poziomie potencjału inteligentnego rozwoju. Wyjątek

stanowiły postawy empatii w stosunku do grup defaworyzowanych. W przypadku zaś ocen mieszkańców istotne statystycznie różnice ujawniły się w mniejszym zakresie i dotyczyły: uczciwości, etyki postępowania, szacunku do ludzkiej pracy, gospodarności i patriotyzmu lokalnego. Niezależnie od potencjału inteligentnego rozwoju gminy lokalną grupą podmiotów ocenioną najwyżej pod względem stopnia respektowania zdecydowanej większości badanych norm/wartości byli mieszkańcy. W przypadku nielicznych kryteriów, w porównywalnym stopniu lub nieco niżej ocenieni zostali przedsiębiorcy pod względem takich postaw jak skłonność do podejmowania ryzyka, innowacyjne podejście w działaniu – w gminach o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju. Samorząd gminy niezależnie od poziomu potencjału inteligentnego rozwoju, poza czynnikiem otwartości na zmiany, został oceniony najniżej spośród porównywanych przez przedsiębiorców grup (tabela 80).

Tabela 80. Ocena* innych przedsiębiorców, samorządu lokalnego i mieszkańców gminy dokonana przez badanych przedsiębiorców dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji w działalności przedsiębiorstwa według potencjału inteligentnego rozwoju (N=240)

Normy/ wartości	Potencjał inteligentnego rozwoju	Przedsiębiorcy				Samorząd gminy				Mieszkańcy			
		śr	os	Z	p	śr	os	Z	p	śr	os	Z	p
uczciwość	wysoki	3,33	0,94	-2,39	0,017	3,20	1,15	-3,07	0,002	3,61	1,29	-2,97	0,003
	niski	3,08	0,92			2,79	0,92			3,17	1,18		
etyka postępowania	wysoki	3,45	1,07	-2,81	0,005	3,20	1,08	-3,09	0,002	3,53	1,26	-2,26	0,024
	niski	3,13	0,92			2,81	0,95			3,19	1,19		
szacunek do pracy ludzkiej	wysoki	3,29	1,04	-2,45	0,014	3,23	0,95	-3,35	0,001	3,58	1,23	-2,77	0,006
	niski	3,07	0,93			2,82	0,95			3,18	1,19		
gospodarność	wysoki	3,27	1,09	-1,97	0,049	3,23	0,96	-3,23	0,001	3,47	1,17	-2,18	0,029
	niski	3,08	0,92			2,88	0,90			3,20	1,16		
empatia w stosunku do grup defaworyzowanych	wysoki	3,23	1,02	-1,78	0,075	3,05	0,91	-1,93	0,053	3,30	1,12	-1,31	0,190
	niski	3,06	0,98			2,85	0,86			3,16	1,07		
patriotyzm lokalny	wysoki	3,33	1,09	-2,48	0,013	3,26	1,11	-2,60	0,009	3,50	1,17	-2,10	0,036
	niski	3,08	0,92			2,98	0,89			3,22	1,12		
poszanowanie środowiska naturalnego	wysoki	3,28	1,08	-2,56	0,010	3,28	1,07	-3,53	<0,001	3,37	1,14	-1,68	0,093
	niski	2,97	1,02			2,89	0,88			3,17	1,11		
zaufanie do lokalnych przedsiębiorców	wysoki	3,31	1,06	-2,78	0,005	3,21	0,96	-3,27	0,001	3,33	1,08	-1,75	0,081
	niski	2,97	0,98			2,85	0,88			3,14	1,02		

zaufanie do przedsiębiorców spoza gminy jako potencjalnych partnerów/ inwestorów/ pracodawców	wysoki	3,17	1,00	-2,24	0,025	3,03	1,00	-2,47	0,013	3,26	1,08	-1,91	0,056
	niski	2,91	1,00			2,76	0,91			3,04	0,98		
skłonność do podejmowania ryzyka	wysoki	3,14	0,99	-2,05	0,040	2,94	0,94	-2,34	0,019	3,08	1,01	-1,31	0,190
	niski	2,92	1,06			2,71	0,86			2,98	0,93		
otwartość na zmiany	wysoki	3,13	1,01	-1,56	0,118	3,21	1,06	-3,09	0,002	3,01	1,07	-0,36	0,722
	niski	2,93	1,02			2,85	0,92			3,02	1,05		
innowacyjne podejście w działaniu	wysoki	3,25	1,10	-2,38	0,017	3,03	1,09	-2,21	0,027	3,01	1,16	-0,68	0,497
	niski	2,94	1,02			2,83	0,90			2,96	0,99		
przedsiębiorczość	wysoki	3,24	1,04	-2,72	0,007	3,14	1,08	-2,75	0,006	3,26	1,15	-1,83	0,067
	niski	2,93	1,02			2,82	0,97			3,05	1,08		
otwarcie na dialog	wysoki	3,26	0,99	-2,41	0,016	3,20	1,14	-2,69	0,007	3,34	1,25	-1,96	0,050
	niski	2,94	1,09			2,87	1,03			3,09	1,14		

*Znaczenie normy/wartości/postawy/motywacji w skali 0-5 gdzie 0 oznacza brak przyswojenia, 1 – bardzo niski poziom przyswojenia, 2 – niski poziom, 3 – umiarkowany poziom, 4 – wysoki poziom, 5 – bardzo wysoki poziom

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Ocena czynnika kulturowego w środowiskach lokalnych oprócz perspektywy przedsiębiorców uwzględniła także punkt widzenia lokalnych władz samorządowych. Samoocena przedstawicieli samorządu terytorialnego dotycząca stanu przyswojenia badanych norm/wartości wskazała ponadprzeciętny stan ich przyswojenia (średnie oceny badanych norm/wartości dokonywane w skali 0-1 zawarły się w przedziale 3,27-3,80), przy czym podkreślić należy wyższy poziom przyswojenia takich norm, jak uczciwość oraz etyka postępowania, zaś umiarkowany – zaufanie do przedsiębiorców lokalnych i potencjalnych inwestorów zewnętrznych, otwarcie na dialog, gotowość stałego kształcenia się oraz poszanowanie środowiska naturalnego. Najwyższe oceny stanu przyswojenia badanych norm/wartości wystąpiły w województwie lubelskim i warmińsko-mazurskim. W tym ostatnim regionie należy podkreślić deklarowany szczególnie wysoki poziom empatii w stosunku do grup defaworyzowanych. Uwagę zwracają także dość niskie, ocenione jako umiarkowane, na tle porównywanych regionów, wyniki samooceny władz samorządowych z województwa podkarpackiego w takich obszarach jak otwarcie na dialog, gotowość stałego kształcenia się, przedsiębiorczość, zaufanie do przedsiębiorców oraz empatia w stosunku do grup defaworyzowanych (tabela 81). Wyniki te są jednak spójne z przedstawionymi wcześniej ocenami lokalnych władz samorządowych z województwa podkarpackiego dotyczącymi lokalnych warunków gminy w wymiarze funkcjonowania samorządu terytorialnego wskazujących na mniej sprzyja-

jące uwarunkowania funkcjonowania samorządu w tym regionie wynikających ze stanu współpracy w radzie gminy, relacji między wójtem/burmistrzem i większością w radzie gminy, relacji władz gminy z przedsiębiorcami czy też aktywności władz gminy w tworzeniu warunków sprzyjających rozwojowi przedsiębiorstw oraz elastyczności w polityce rozwoju (tabela 43). Wskazywać one mogą na występujące w tym regionie ważne ograniczenia innowacyjności lokalnej mające swoje źródło w postawach samorządów terytorialnych.

Tabela 81. Samoocena* samorządów lokalnych dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji według regionów (N=30)

Normy/wartości	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
uczciwość	3,77	0,57	3,70	0,48	3,60	0,70	4,00	0,47	0,94	0,229
etyka postępowania	3,80	0,55	3,80	0,42	3,80	0,79	3,80	0,42	0,05	0,977
szacunek do pracy ludzkiej	3,47	1,01	3,60	0,70	3,20	1,29	3,70	0,95	1,26	0,532
gospodarność	3,60	0,86	3,70	0,82	3,30	0,82	3,80	0,92	1,96	0,376
empatia w stosunku do grup defaworyzowanych	3,63	0,56	3,70	0,48	3,30	0,48	3,90	0,57	6,02	0,049
patriotyzm lokalny	3,67	0,71	3,80	0,42	3,60	0,70	3,60	0,97	0,374	0,830
poszanowanie środowiska naturalnego	3,43	0,50	3,40	0,52	3,50	0,53	3,40	0,52	0,262	0,877
zaufanie do lokalnych przedsiębiorców	3,37	0,72	3,60	0,52	2,80	0,79	3,70	0,48	9,49	0,009
zaufanie do przedsiębiorców spoza gminy jako potencjalnych partnerów współpracy/inwestorów	3,27	0,91	3,40	0,52	3,20	1,32	3,20	0,79	0,454	0,797
skłonność do podejmowania ryzyka	3,57	0,82	3,60	0,52	3,40	1,17	3,70	0,67	0,124	0,939
otwartość na zmiany	3,53	0,86	3,70	0,48	3,50	0,71	3,40	1,26	1,04	0,596
innowacyjne podejście w działaniu	3,50	0,68	3,50	0,53	3,40	0,84	3,60	0,70	0,384	0,826
gotowość stałego kształcenia się	3,43	0,68	3,40	0,52	3,30	0,82	3,60	0,70	1,07	0,585
przedsiębiorczość	3,63	0,72	3,70	0,48	3,30	0,95	3,90	0,57	2,94	0,230
otwarcie na dialog	3,30	0,88	3,50	0,71	2,90	1,10	3,50	0,71	2,09	0,352

*Znaczenie normy/wartości/postawy/motywacji w skali 0-5 gdzie 0 oznacza brak przyswojenia, 1 – bardzo niski poziom przyswojenia, 2 – niski poziom, 3 – umiarkowany poziom, 4 – wysoki poziom, 5 – bardzo wysoki poziom
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Samoocena stopnia przyswojenia badanych norm, wartości, postaw i motywacji władz samorządowych wykazywała związek z potencjałem inteligentnego rozwoju reprezentowanych przez nie gmin. Badani wójtowie/burmistrzowie z gmin zaliczonych do jednostek o wysokim poziomie potencjału inteligentnego rozwoju stopień przyswojenia badanych norm/wartości oceniali w większości przypadków wyżej niż w grupie gmin zaliczonych do jednostek o relatywnie niskim potencja-

le inteligentnego rozwoju. W szczególności statystycznie istotne różnice dotyczyły postaw względem środowiska przyrodniczego oraz gotowości stałego kształcenia. W badanej grupie dostrzeżono także relatywnie niższe, niezależnie od potencjału inteligentnego rozwoju reprezentowanych jednostek, wyniki samooceny w zakresie innowacyjnego podejścia w działaniu, otwarcia na zmiany i na dialog (średnie wartości ocen na poziomie – odpowiednio – 3,47, 3,53 i 3,33 według przyjętej skali ocen od 0 do 5) (tabela 82).

Tabela 82. Samoocena* samorządów dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji według potencjału inteligentnego rozwoju (N=30)

Normy/wartości	Potencjał inteligentnego rozwoju				Test U Manna-Whitneya	
	wysoki		niski			
	śr	os	śr	os	U	p
uczciwość	3,73	0,46	3,80	0,68	109,00	0,883
etyka postępowania	3,87	0,52	3,73	0,59	98,50	0,499
szacunek do pracy ludzkiej	3,80	0,56	3,13	1,25	76,50	0,106
gospodarność	3,80	0,77	3,40	0,91	85,00	0,220
empatia w stosunku do grup defaworyzowanych	3,80	0,56	3,47	0,52	79,00	0,115
patriotyzm lokalny	3,80	0,56	3,53	0,83	91,00	0,238
poszanowanie środowiska naturalnego	3,67	0,49	3,20	0,41	60,00	0,012
zaufanie do lokalnych przedsiębiorców	3,60	0,51	3,13	0,83	76,50	0,099
zaufanie do przedsiębiorców spoza gminy jako potencjalnych partnerów współpracy/inwestorów	3,53	0,74	3,00	1,00	72,50	0,073
skłonność do podejmowania ryzyka	3,80	0,56	3,33	0,98	80,50	0,147
otwartość na zmiany	3,53	0,52	3,53	1,13	97,00	0,478
innowacyjne podejście w działaniu	3,47	0,52	3,53	0,83	109,50	0,908
gotowość stałego kształcenia się	3,73	0,70	3,13	0,52	61,50	0,018
przedsiębiorczość	3,80	0,56	3,47	0,83	91,00	0,305
otwarcie na dialog	3,33	0,49	3,27	1,16	112,50	0,981

*Znaczenie normy/wartości/postawy/motywacji w skali 0-5 gdzie 0 oznacza brak przyswojenia, 1 – bardzo niski poziom przyswojenia, 2 – niski poziom, 3 – umiarkowany poziom, 4 – wysoki poziom, 5 – bardzo wysoki poziom

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Ogólne oceny norm, wartości, postaw i motywacji sformułowane przez badane władze samorządowe w stosunku do środowiska przedsiębiorców były zróżnicowane. Ocenione na ponadprzeciętnym poziomie pod względem stopnia ich respektowania zostały takie normy/wartości jak: innowacyjne podejście w działaniu, gotowość stałego kształcenia się, przedsiębiorczość oraz otwarcie na dialog (średnie oceny dokonane w skali od 1 do 5 wyniosły odpowiednio – 3,70, 3,73, 3,83 i 3,70). Do norm/wartości ocenionych niżej, na umiarkowanym poziomie zaliczały się: zaufanie do przedsiębiorców lokalnych i potencjalnych partnerów współpracy lub inwestorów

spoza gminy oraz skłonność do podejmowania ryzyka. Wyniki uzyskanych ocen wykazywały zróżnicowanie regionalne. W województwach lubelskim i warmińsko-mazurskim relatywnie wyżej oceniono innowacyjne podejście w działaniu, gotowość stałego kształcenia się, przedsiębiorczość oraz otwarcie na dialog. W przypadku województwa warmińsko-mazurskiego dodatkowo dostrzegane były wyraźne postawy szacunku względem środowiska przyrodniczego, a w województwie podkarpackim – uczciwość, etyka postępowania, przedsiębiorczość oraz otwarcie na dialog. Jednocześnie w trzech porównywanych regionach ujawnił się deficyt zaufania do lokalnych przedsiębiorców w ocenionej przez władze samorządowe grupie (tabela 83).

Tabela 83. Ocena* przedsiębiorców z terenu gminy dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji w działalności przedsiębiorstwa dokonana przez władze samorządowe (N=30)

Normy/wartości	Ogółem		lubelskie		podkarpackie		warmińsko-mazurskie		Test Kruskala-Wallisa	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	H	p
uczciwość	3,43	0,63	3,30	0,48	3,60	0,84	3,40	0,52	0,56	0,755
etyka postępowania	3,57	0,77	3,50	0,53	3,50	1,08	3,70	0,67	0,38	0,824
szacunek do pracy ludzkiej	3,37	0,61	3,60	0,52	2,80	0,42	3,70	0,48	12,79	0,002
gospodarność	3,57	0,63	3,70	0,48	3,20	0,79	3,80	0,42	4,48	0,106
empatia w stosunku do grup defaworyzowanych	3,43	0,68	3,40	0,52	3,30	0,82	3,60	0,70	0,50	0,778
patriotyzm lokalny	3,47	0,73	3,60	0,52	3,30	1,06	3,50	0,53	1,36	0,507
poszanowanie środowiska naturalnego	3,47	0,94	3,30	0,48	3,20	1,14	3,90	0,99	3,49	0,174
zaufanie do lokalnych przedsiębiorców	3,17	0,65	3,30	0,48	3,00	0,82	3,20	0,63	2,08	0,354
zaufanie do przedsiębiorców spoza gminy jako potencjalnych partnerów współpracy/inwestorów	3,33	0,66	3,30	0,48	3,10	0,57	3,60	0,84	2,02	0,364
skłonność do podejmowania ryzyka	3,20	0,81	3,30	0,48	2,90	1,20	3,40	0,52	1,90	0,386
otwartość na zmiany	3,30	0,60	3,50	0,53	3,00	0,67	3,40	0,52	3,42	0,180
innowacyjne podejście w działaniu	3,70	0,79	3,80	0,63	3,30	0,95	4,00	0,67	3,74	0,154
gotowość stałego kształcenia się	3,73	0,52	3,90	0,32	3,40	0,52	3,90	0,57	6,33	0,042
przedsiębiorczość	3,83	0,70	3,90	0,74	3,60	0,52	4,00	0,82	1,53	0,466
otwarcie na dialog	3,70	0,75	3,70	0,67	3,50	0,71	3,90	0,88	1,30	0,521

*Znaczenie normy/wartości/postawy/motywacji w skali 0-5 gdzie 0 oznacza brak przyswojenia, 1 – bardzo niski poziom przyswojenia, 2 – niski poziom, 3 – umiarkowany poziom, 4 – wysoki poziom, 5 – bardzo wysoki poziom

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Podsumowując charakterystykę badanych grup, podkreślić należy, że samoocena przedsiębiorców wskazuje na takie ich cechy jak uczciwość, etyka postępowania, szacunek do pracy ludzkiej oraz gospodarność. Nieco niższe oceny dotyczyły zaufania do lokalnych przedsiębiorców oraz przedsiębiorców spoza gminy jako potencjalnych partnerów współpracy/inwestorów, skłonności do podejmowania ryzyka oraz otwartości na zmiany. Najwyższe wartości ocen dotyczyły samooceny przedsiębiorców. Niżej natomiast ocenieni zostali przez przedsiębiorców mieszkańcy i inni przedsiębiorcy z terenu gminy, a najniżej – samorząd. Podkreślić w tym miejscu należy znaczącą rolę biernych i asekuracyjnych postaw władz jednostek samorządowych wobec zmian i ryzyka w kontekście możliwości wykorzystania szans podniesienia konkurencyjności regionu (Zioło 2005, s. 305).

Badanie elementów kultury ekonomicznej ujawniło, że formułowane oceny dotyczące stopnia przyswojenia norm, wartości, postaw i motywacji przez poszczególne grupy lokalnej społeczności różniły się w zależności od regionu i potencjału inteligentnego rozwoju. Najwyższe oceny dotyczące wszystkich ocenianych grup, dotyczyły województwa lubelskiego i podkarpackiego. Wyraźnie niższe – warmińsko-mazurskiego, szczególnie w przypadku samorządu i mieszkańców. We wszystkich grupach ocenianych przez przedsiębiorców oceny były wyższe w przypadku gmin o wyższym poziomie potencjału inteligentnego rozwoju.

Uzyskane wyniki badań umożliwiają dokonanie charakterystyki profilu poszczególnych regionów pod względem prezentowanych przez badane podmioty postaw i deklarowanego stopnia przyswojenia badanych norm/wartości. W przypadku województwa warmińsko-mazurskiego opinie przedsiębiorców wskazywały na istniejące podstawy kulturowe intensywności współdziałania wyrażające się przypisywaniem dużej roli w realizacji interesów zbiorowych jako czynnika rozwoju gospodarczego oraz zaufania mogącego wykraczać poza rodzinę. Ponadto w środowisku badanych przedsiębiorców dostrzeżone zostały także elementy wskazujące na cechy kultury prorozwojowej/postępowej w zakresie dostrzegania przez badanych potencjału bogactwa w rzeczach nieistniejących oraz znaczenia systematycznych, niewielkich osiągnięć dla sukcesu. Wyraźną lukę natomiast tworzyły postawy badanych względem edukacji i nie dostrzeganie przez znaczną grupę – niemal połowę badanych – potrzeby dokształcania się ponad poziom wiedzy zdobyty w szkole. Niski kapitał społeczności lokalnych w obszarze poziomu kompetencji, a także bierność społeczną mieszkańców w życiu publicznym i postawy roszczeniowe na badanym obszarze wiązać należy z konsekwencjami gospodarki uspołecznionej oraz mozaiki społecznej powstałej w wyniku migracji powojennych, co podkreśla M. Stanny (2012). W województwie warmińsko-mazurskim samoocena przedsiębiorców oraz ich oceny sformułowane w odniesieniu do innych przedsiębiorców z terenu gminy wykazały dodatkowo niski poziom przyswojenia norm/wartości w kontekście podejmowania współpracy gospodarczej, chociaż zaufanie do lokalnych przedsiębiorców ocenione zostało stosunkowo wysoko. Nisko oceniono także władze samorządowe i mieszkańców. Samooceny władz były z kolei wysokie, ujawniły m.in. wrażliwość samorządów na problemy grup defaworyzowanych. Władze samorządowe oceniły znacznie wyżej respektowanie norm/wartości przez przedsiębiorców niż oni sami, w tym innowacyjne podejście w działaniu przedsiębiorców,

gotowość stałego kształcenia się, przedsiębiorczość, otwarcie na dialog oraz troskę o stan środowiska przyrodniczego.

Charakterystyka społeczna obszarów wiejskich województwa lubelskiego powinna się opierać na specyfice określonej przez monofunkcyjność gospodarczą tego regionu bazującą na rolnictwie rodzinnym i występującymi problemami demograficznymi związanymi z niekorzystną strukturą ludności według wieku i płci oraz procesami depopulacji (Stanny 2012). Wyniki badań nad respektowanymi przez przedsiębiorców z tego regionu normami/wartościami wskazują na ukierunkowanie w stronę kultury indywidualizmu, przy zaufaniu ograniczonym do rodziny. Przedsiębiorcy bardzo silnie podkreślali potrzebę stałej edukacji, zaś postęp utożsamiali z działaniami podejmowanymi w większej skali. Samooceny przedsiębiorców oraz ich oceny postaw innych przedsiębiorców z gminy wskazywały na wysokie przyswojenie norm/wartości w obszarze budowania relacji z otoczeniem lokalnym. Te oceny potwierdzały opinie władz samorządowych sformułowane w odniesieniu do grupy przedsiębiorców, doceniające gotowość kształcenia się przedsiębiorców, ich innowacyjność, przedsiębiorczość oraz otwarcie na dialog. Wysokiemu poziomowi samooceny władz samorządowych towarzyszyły niższe oceny stopnia przyswojenia przez nie badanych norm/wartości dokonane przez przedsiębiorców. Przedsiębiorcy dość wysoko ocenili także stan respektowania norm/wartości przez mieszkańców.

W przypadku badanej grupy przedsiębiorców z województwa podkarpackiego ujawniono przejawy kultury ukierunkowanej na indywidualizm, z powszechnym uznaniem, że zaufanie wykraczać może poza rodzinę oraz docenianiem potrzeby edukacji i jej roli w rozwoju. Badani postrzegali postęp jako efekt projektów realizowanych na dużą skalę, postrzegając jeszcze potencjał bogactwa w rzeczach jeszcze nie istniejących. Zarówno samooceny przedsiębiorców, jak i ich oceny sformułowane w stosunku do pozostałych przedsiębiorców z terenu gminy kształtowały się na wysokim poziomie eksponując etykę i poszanowanie środowiska przyrodniczego. Oceny władz samorządowych kształtowały się na umiarkowanym poziomie. Przedsiębiorcy dostrzegali także szacunek do środowiska przyrodniczego w postawach władz samorządowych. Towarzyszyły mu otwarcie na dialog i zmiany, patriotyzm oraz uczciwość. Wysoko został przez przedsiębiorców oceniony stan przyswojenia norm/wartości przez mieszkańców gminy, w tym uczciwość, etyka postępowania i szacunek do pracy ludzkiej. Uzyskane wyniki uznać należy za zgodne z wynikami badań M. Stanny (2012), ujawniające wysoką ocenę społeczności lokalnej badanego obszaru w zakresie ponadprzeciętnej aktywności obywatelskiej i społecznej. W regionie podkarpackim samooceny władz samorządowych wskazywały na ich niski, na tle pozostałych regionów stopień respektowania badanych norm/wartości, co może świadczyć o problemach w funkcjonowaniu samorządu lokalnego w tym regionie. Przedsiębiorcy w ocenie władz samorządowych wykazywali się uczciwością, etyką postępowania, przedsiębiorczością oraz otwarciem na dialog.

7.5. Stan rozwoju lokalnych systemów innowacji

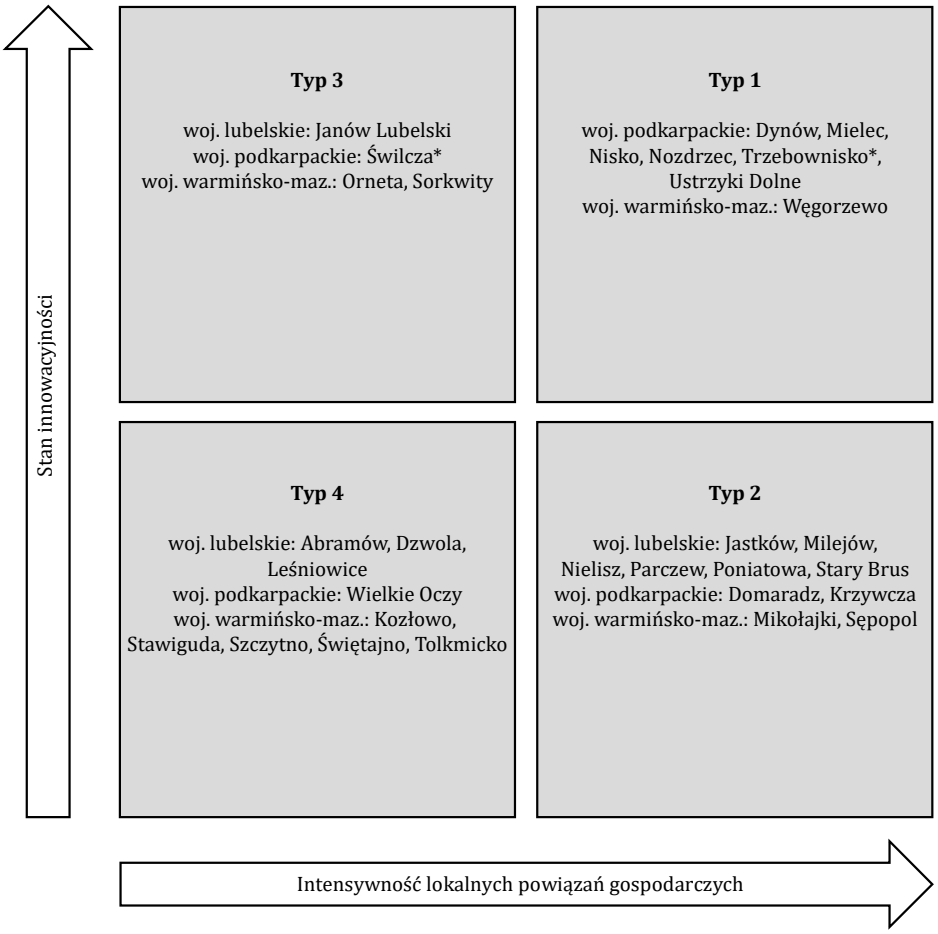
Lokalny system innowacji w niniejszej pracy zdefiniowano jako ogół przejawów aktywności innowacyjnej podmiotów funkcjonujących na terenie gminy, reprezentujących sektor gospodarczy, społeczny i samorządowy, wykorzystujących w różnym zakresie i skali międzysektorowe oraz wewnątrzsektorowe powiązania/relacje i zasoby lokalne oraz zasoby i powiązania z podmiotami z otoczenia gminy, koordynowanych w ramach lokalnej polityki (proinnowacyjnej) przez władze lokalne, wykazującej cechy uspołecznienia. Za trzon lokalnego systemu innowacji uznano występowanie powiązań gospodarczych w ramach lokalnych gospodarek. Takie ujęcie systemów innowacji implikowało uwzględnienie przy ich wyodrębnianiu dwóch kryteriów – skali i zakresu lokalnej współpracy gospodarczej podejmowanej przez przedsiębiorców oraz skali i zakresu innowacji, które ujawniły się w lokalnych gospodarkach. Na podstawie powyższych kryteriów wytypowano:

- grupę 11 gmin wyróżniających się w wymiarze lokalnej innowacyjności gospodarczej (pkt 7.1. niniejszego rozdziału);
- grupę 17 gmin wyróżniających się intensywnością lokalnych powiązań przedsiębiorstw z dostawcami, odbiorcami i konkurentami (pkt 7.2. niniejszego rozdziału).

Wyniki przeprowadzonej typologii wykorzystano do wyodrębnienia czterech typów gmin:

1. jednostek, w których zaobserwowano wyróżniające się relacje gospodarcze oraz przejawy innowacyjności (7 gmin, które stanowiły 23,3% ogółu badanych gmin koncentrując 56 przedsiębiorców – 23,3% ogółu badanych);
2. jednostek, w których ujawniły się intensywne relacje gospodarcze, ale nie odnotowano wyraźnych przejawów innowacyjności (10 gmin stanowiących 33,3% ogółu badanych jednostek, grupujących 80 przedsiębiorców – 33,3% badanych);
3. jednostek o ponadprzeciętnej, na tle pozostałych typów gmin, skali innowacyjności lokalnej i jednoczesnym braku silniejszych relacji między podmiotami gospodarczymi (4 gminy stanowiące 13,3% ogółu, koncentrujące 32 przedsiębiorców – 13,3% badanych);
4. jednostek, które nie wyróżniały się w ramach żadnego z analizowanych kryteriów (9 gmin stanowiących 30,0% ogółu, koncentrujących 72 przedsiębiorców – 30,0% badanych).

Wyodrębnione typy jednostek terytorialnych zostały następnie scharakteryzowane w oparciu o kryterium stanu zaawansowania lokalnej polityki wsparcia innowacji realizowanej przez samorządy gmin. W ten sposób stworzono możliwość ujęcia w procesie typowania lokalnych systemów innowacji ich kluczowych elementów, tj. głównych podmiotów i relacji, i powiązać je ze stanem innowacyjności lokalnej (rysunek 6).

Rysunek 6. Przyporządkowanie badanych gmin do wyodrębnionych zalążkowych form lokalnych systemów innowacji
*Gminy realizujące najbardziej zaawansowaną w badanej grupie jednostek politykę wsparcia lokalnych innowacji (pkt 7.3. niniejszego rozdziału)
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Ocena badanych jednostek terytorialnych dokonana w oparciu o przyjęte kryteria typowania lokalnych systemów innowacji ujawniła występowanie zaledwie zalążków lokalnych systemów innowacji. Poza przypadkiem jednej gminy (Trzebownisko, woj. podkarpackie) w żadnym z wyodrębnionych czterech typów jednostek terytorialnych nie współwystępowały elementy składowe formujące lokalne systemy innowacji, tj. wyróżniające się pod względem stopnia intensywności i zakresu relacje gospodarcze rozwijane przez przedsiębiorstwa o znaczącym w skali lokalnych gospodarek potencjale ekonomicznym, przejawy innowacji w sektorze lokalnych gospodarek oraz towarzysząca im wyróżniająca się aktywność władz

samorządowych w zakresie wykorzystywanych narzędzi wsparcia lokalnej innowacyjności.

Uzyskany obraz zalążkowych form lokalnych systemów innowacji w ujęciu regionalnym ujawnił:

- koncentrację występowania typu 1. zalążkowych form lokalnych systemów innowacji, tj. o rozwiniętych lokalnych relacjach gospodarczych i wyróżniających się stanem innowacyjności, w województwie podkarpackim;
- koncentrację występowania typu 4. wyodrębnionych form zalążków systemów innowacji, o najmniej intensywnych lokalnych relacjach gospodarczych oraz przejawach lokalnej innowacyjności w województwie warmińsko-mazurskim; szczególny przypadek stanowiła tu gmina Stawiguda, o potencjalnie bardzo dobrych warunkach kształtowania lokalnych systemów innowacji;
- skupienie gmin województwa lubelskiego w typie 2. zalążkowych form lokalnych systemów innowacji, charakteryzującym się relatywnie niższą skalą lokalnych procesów innowacyjnych i dostrzeganą intensywnością lokalnych powiązań gospodarczych.

Charakterystyka wyodrębnionych typów zalążków systemów innowacji wskazuje, że typ 1., wyróżniający się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych i skalą innowacji uznać należy za najbardziej zaawansowaną postać zalążka lokalnego systemu innowacji. W gminach zaliczonych do tego typu odnotowano najszerszy zakres i największą skalę przejawów lokalnych innowacji, które ujawniły się w sektorach gospodarczym, samorządowym i społecznym. W wymiarze gospodarczym w omawianym typie zalążka systemu innowacji wystąpiły nowe formy użytkowania zasobów naturalnych, przedsiębiorcy rozwijali nowe lub udoskonalone produkty/usługi kierowane na rynki lokalne i ponadlokalne. Ponadto odnotowano pojawienie się inwestorów spoza gminy, którzy rozpoczęli działalność w nierozwijanych dotąd w gminach dziedzinach działalności. W grupie jednostek zaliczonych do omawianego typu ujawniły się także nowe aktywności z zakresu przemysłu kreatywnego oraz branże wykorzystujące lokalne zasoby. W sektorze samorządowym z kolei miała miejsce aktywność w zakresie nowatorskich działań na rzecz rozwiązywania lokalnych problemów społeczno-gospodarczych oraz rozwoju infrastruktury informacyjnej i komunikacyjnej. W sektorze społecznym zaś wystąpiły przejawy nowych inicjatyw społecznych oraz aktywności z zakresu kultury i sztuki (tabela 84).

Tabela 84. Innowacje lokalne, które ujawniły się w okresie 2014-2018 w gminach przyporządkowanych do wyodrębnionych zalążkowych form lokalnych systemów innowacji w opinii lokalnych władz samorządowych (N=30)

Sektor	Wymiary innowacji lokalnych	Typ 1. gminy wyróżniające się intensynością lokalnych relacji gospodarczych i skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 2. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych		Typ 3. gminy wyróżniające się skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 4. gminy pozostałe	
		liczba jednostek, w których ujawniły się innowacje	jednostki ogółem	liczba jednostek, w których ujawniły się innowacje	jednostki ogółem	liczba jednostek, w których ujawniły się innowacje	jednostki ogółem	liczba jednostek, w których ujawniły się innowacje	jednostki ogółem
samorządowy	samorząd podjął nowatorskie działania na rzecz rozwiązania lokalnych problemów społeczno-gospodarczych	6	7	7	10	3	4	7	9
	rozwijano nowoczesną infrastrukturę informatyczną i komunikacyjną	5	7	7	10	4	4	7	9
społeczny	ujawniły się nowe aktywności z zakresu kultury i sztuki, np. festiwale, działalności artystyczne	5	7	1	10	2	4	1	9
	ujawniły się nowe aktywności społeczne, np. partnerstwa, organizacje społeczne, inicjatywy	4	7	2	10	3	4	1	9
gospodarczy	ujawniły się nowe formy użytkowania zasobów naturalnych (np. minerałów, wód, krajobrazu, odnawialnych źródeł energii)	7	7	-	10	2	4	1	9
	ujawniły się nowe aktywności z zakresu przemysłu kreatywnego (bazują na indywidualnej kreatywności, umiejętnościach i talencie), takie, jak np.: architektura, programowanie, reklama, edukacja, elektronika, turystyka	5	7	-	10	1	4	-	9
	powstały nowe rodzaje działalności gospodarczej w oparciu o lokalne zasoby	3	7	-	10	1	4	-	9
	pojawili się inwestorzy z zewnątrz w nie rozwijanych dotąd sektorach gospodarki	3	7	3	10	-	4	4	9

gospodarczy	przedsiębiorcy z gminy rozwijali nowe lub udoskonalone produkty i usługi zaspokajające potrzeby odbiorców spoza gminy, np. nabywców dóbr, turystów	3	7	-	10	3	4	-	9
	przedsiębiorcy z gminy rozwijali nowe lub udoskonalone produkty i usługi zaspokajające potrzeby lokalne	2	7	1	10	2	4	1	9

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Licznym przejawom innowacji lokalnych dostrzeganym przez władze samorządowe gmin zaklasyfikowanych do omawianego typu zalążka systemu innowacji towarzyszyły ocenione przez przedsiębiorców jako sprzyjające aktywności innowacyjnej warunki lokalne. Większość gmin z tej grupy (5 z 7 jednostek) charakteryzował wysoki potencjał inteligentnego rozwoju. Przedsiębiorcy dostrzegali korzystną lokalizację gmin względem głównych szlaków komunikacyjnych i ośrodków miejskich oraz specjalnych stref ekonomicznych, a także ich dobrą dostępność komunikacyjną. Ponadto gminy te charakteryzowały: cenność środowiska przyrodniczego, dobrze rozwinięta infrastruktura techniczna, w tym nowoczesna infrastruktura związana z pozyskiwaniem odnawialnych źródeł energii. Wysoko oceniona została także różnorodność branż występujących w lokalnej gospodarce oraz lokalne możliwości kooperacji i zbytu. Za ponadprzeciętny należy uznać poziom deklarowanego zaufania występującego pomiędzy lokalnymi przedsiębiorcami. Jednocześnie w badanym typie zalążkowej formy lokalnego systemu innowacji dostrzegana była większa, w stosunku do pozostałych typów systemów innowacji, aktywność władz gminy w zakresie wsparcia przedsiębiorczości oraz występujące silniejsze relacje oparte na zaufaniu między władzami samorządowymi i przedsiębiorcami. Charakterystyka ta determinowała wysokie oceny wizerunku gospodarczego gmin. Ponadto intensywnej aktywności w sferze kultury towarzyszyły sprawnie funkcjonujące instytucje oświaty i kultury oraz rozbudowana oferta usług i możliwości podejmowania aktywności rekreacyjnych. Łącznie z ocenioną jako bogata ofertą możliwości spędzania wolnego czasu, w omawianym typie jednostek ukształtowały się warunki wskazujące na relatywnie wyższą jakość życia w porównaniu do pozostałych typów zrębów lokalnych systemów innowacji (tabela 85).

Tabela 85. Ocena* wybranych warunków gminy pod względem ich wpływu na możliwości wprowadzania prorozwojowych zmian w funkcjonowaniu lokalnej gospodarki i społeczeństwa dokonana przez przedsiębiorców według zalążkowych form lokalnych systemów innowacji (N=240)

Zakres	Element oceny	Typ 1. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych i skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 2. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych		Typ 3. gminy wyróżniające się skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 4. gminy pozostałe	
		śr	os	śr	os	śr	os	śr	os
położenie i środowisko przyrodnicze	położenie gminy względem głównych szlaków komunikacyjnych	3,95	0,70	3,70	0,74	3,34	0,97	3,04	0,81
	cechy i stan środowiska przyrodniczego	3,68	1,13	3,52	0,78	3,25	0,80	3,04	0,91
	odległość od większych ośrodków miejskich	3,64	1,03	3,69	0,80	3,34	1,00	3,07	0,91
	połączenia komunikacyjne	3,59	1,04	3,57	0,76	3,31	1,00	3,21	0,87
	istnienie obszarów prawnie chronionych	3,52	0,87	3,51	0,69	3,47	0,76	3,03	0,92
	bliskość specjalnych stref ekonomicznych	3,50	1,13	3,59	0,74	3,38	1,04	2,97	0,99
	powierzchnia i wyposażenie terenów inwestycyjnych	3,25	0,86	3,57	0,82	3,25	0,98	3,00	0,96
infrastruktura komunalna	infrastruktura związana z pozyskiwaniem alternatywnych źródeł energii	3,59	0,76	3,45	0,73	3,03	0,86	2,92	0,80
	stan gospodarki wodociągowo-kanalizacyjnej	3,57	0,71	3,51	0,81	3,28	0,81	2,96	0,86
	stan gospodarki energetycznej i gazownictwa	3,50	0,63	3,44	0,74	3,22	0,87	2,94	0,87
	infrastruktura drogowa	3,38	0,99	3,41	0,79	3,34	0,79	3,00	1,05
	infrastruktura turystyczna	3,34	0,86	3,42	0,78	3,19	0,86	2,96	0,94
	stan gospodarki odpadami komunalnymi	3,32	0,72	3,34	0,75	3,37	0,83	3,08	0,67
	gospodarka ciepłem	3,32	0,72	3,34	0,73	3,03	0,74	3,01	0,54
	dostępność szybkich łączy internetowych	3,23	0,93	3,42	0,79	3,31	0,93	3,00	0,95
cechy gospodarki lokalnej	gospodarczy wizerunek gminy	3,79	0,82	3,46	0,84	3,16	0,63	2,83	0,71
	możliwości kooperacji z przedsiębiorstwami z różnych branż (dostawcami dóbr i usług)	3,61	0,62	3,35	0,86	3,28	0,73	2,78	0,77
	różnorodność branż w gospodarce gminy	3,57	0,83	3,20	0,99	3,19	0,82	2,78	0,86
	zaufanie pomiędzy przedsiębiorcami	3,48	0,63	3,38	0,74	2,97	0,74	2,86	0,76
	możliwości zbytu	3,46	0,81	3,25	0,93	3,34	0,83	2,85	0,91
	dostępność i oferta instytucji finansowych, ubezpieczeniowych itp.	3,41	0,85	3,19	0,86	3,25	0,80	2,89	0,86

cechy gospodarki lokalnej	dostępność i oferta instytucji wspierających przedsiębiorczość	3,39	0,78	3,21	0,87	3,00	0,67	2,68	0,77
	koszty siły roboczej	3,34	0,69	3,35	0,73	3,06	0,67	2,90	0,67
	możliwość współpracy z instytucjami wspierającymi innowacyjność	3,27	0,98	3,18	0,90	2,96	0,81	2,68	0,80
	poziom podatków i opłat lokalnych	3,25	0,72	3,32	0,84	2,81	0,78	2,79	0,73
	dostępność siły roboczej o odpowiednich kwalifikacjach	3,21	0,73	3,25	0,80	2,91	0,78	3,01	0,76
	istnienie przedsiębiorstw ze swojej branży, możliwości kooperacji	3,21	0,89	3,20	0,91	3,00	0,57	2,82	0,88
	produktywność siły roboczej	3,18	0,64	3,23	0,89	2,91	0,78	2,86	0,79
	dostępność surowców i półproduktów	3,18	0,74	3,16	0,97	3,16	0,68	2,76	0,85
kapitał ludzki i społeczny	postawy społeczności względem przedsiębiorców	3,79	0,82	3,53	0,81	3,00	0,76	2,99	0,76
	bogactwo kulturowe, historia gminy	3,71	0,82	3,50	0,75	3,16	0,68	3,06	0,79
	poziom aktywności ekonomicznej lokalnej społeczności	3,62	0,73	3,39	0,72	3,22	0,61	2,92	0,87
	poziom wykształcenia, kwalifikacje zawodowe ludności	3,45	0,74	3,36	0,78	3,25	0,67	3,03	0,90
	zaangażowanie społeczności lokalnej w sprawy gminy	3,45	0,91	3,48	0,78	3,22	0,66	3,04	0,80
	sytuacja demograficzna gminy	3,34	0,92	3,35	0,80	3,09	0,69	3,00	0,80
	aktywność społeczna, tworzenie organizacji	3,23	0,79	3,31	0,74	3,06	0,62	2,93	0,86
zarządzanie	poziom wzajemnego zaufania pomiędzy władzami i lokalnymi przedsiębiorcami	3,63	0,56	3,36	0,86	3,06	0,80	2,67	0,75
	aktywność władz gminy w tworzeniu preferencji finansowych przedsiębiorcom	3,52	0,99	2,99	0,92	2,94	0,72	2,60	0,80
	nastawienie władz gminy do przedsiębiorców	3,38	0,75	3,29	0,92	3,06	0,62	2,57	0,78
	ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego	3,34	0,82	3,24	0,93	3,13	0,66	2,54	0,85
	szybkość działania, elastyczność władz gminy	3,29	0,68	3,17	0,87	2,94	0,76	2,58	0,75
	skala zamówień publicznych gminy	3,23	0,83	3,33	0,85	3,00	0,80	2,63	0,86
	koszt i jakość usług komunalnych	3,21	0,73	3,27	0,90	2,97	0,69	2,65	0,91
	oddziaływanie władz gminy na możliwości rozszerzania wiedzy, rozwijania umiejętności i pozyskiwania kwalifikacji na terenie gminy	3,16	0,78	3,20	0,92	3,09	0,64	2,56	0,85
	możliwości komunikacji z Urzędem Gminy za pomocą Internetu	3,07	0,78	3,21	0,91	3,03	0,74	2,61	0,85
	wspieranie przez władze gminy innowacji lokalnych	3,00	0,83	3,17	0,92	2,97	0,74	2,50	0,79
	jakość obsługi w urzędzie	2,98	0,80	3,19	0,90	3,03	0,69	2,67	0,77

jakość życia	możliwości spędzania wolnego czasu	3,75	0,72	3,74	0,78	3,09	0,89	3,15	0,82
	funkcjonowanie instytucji oświaty i kultury	3,59	0,83	3,41	0,85	3,09	0,73	2,88	0,90
	dostępność usług i aktywności rekreacyjnych	3,57	0,60	3,59	0,82	3,00	0,84	2,97	0,86
	funkcjonowanie urządzeń i instytucji kultury fizycznej	3,50	0,57	3,44	0,85	2,97	0,93	3,00	0,77
	funkcjonowanie pomocy społecznej	3,48	0,76	3,35	0,89	2,88	0,83	2,82	0,92
	dostępność i ceny mieszkań	3,29	0,93	3,41	0,90	2,97	0,97	3,00	0,89
	funkcjonowanie urządzeń i instytucji ochrony zdrowia	3,27	0,84	3,33	0,87	3,03	0,74	2,75	0,96

*Ocena dokonana w skali 1-5, gdzie 1 oznacza ocenę zdecydowanie negatywną, a 5 – zdecydowanie pozytywną
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Niemal połowa przedsiębiorców (26 – stanowiących 46,43%) zlokalizowanych w jednostkach terytorialnych zaliczonych do omawianego typu zalążka lokalnego systemu innowacji dostrzegała cechy gmin umożliwiające osiąganie szczególnych korzyści przedsiębiorstwom reprezentowanych przez nich branż. Do najważniejszych z nich należały: korzystna lokalizacja określona bliskością większych ośrodków miejskich i szlaków komunikacyjnych, zawiązane pomiędzy przedsiębiorcami porozumienia, zwyczaje oraz nieformalne przepisy umożliwiające wspólne działania oraz wzajemną pomoc, wspólne wartości, normy, postawy, klimat zaufania w środowisku przedsiębiorców, a także wzajemne zaufanie pomiędzy lokalnymi przedsiębiorcami i władzami gminy. Jako sprzyjające postrzegano także warunki społeczno-kulturowe – kreatywność i przedsiębiorczość mieszkańców oraz bogactwo przejawów materialnych lokalnej kultury oraz tradycji (tabela 86).

Tabela 86. Cechy gminy umożliwiające osiąganie szczególnych korzyści przedsiębiorcom wskazane przez przedsiębiorców według zalążkowych form lokalnych systemów innowacji (N=72*)

Cechy gminy	Typ 1. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych i skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 2. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych		Typ 3. gminy wyróżniające się skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 4. gminy pozostałe	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
kreatywność, przedsiębiorczość mieszkańców	19	73,08	23	65,71	1	33,33	3	37,50
korzystna lokalizacja – bliskość większych ośrodków miejskich, szlaków komunikacyjnych	19	73,08	26	74,29	3	100,00	3	37,50

zawiązane pomiędzy przedsiębiorcami porozumienia, zwyczaje oraz nieformalne przepisy umożliwiające wspólne działania w warunkach niepewności solidarność, wzajemną pomoc	17	65,38	15	42,86	2	66,67	6	75,00
bogate zasoby kulturowe, lokalne tradycje	17	65,38	14	40,00	1	33,33	1	12,50
wzajemne zaufanie pomiędzy lokalnymi przedsiębiorcami i władzami gminy	17	65,38	13	37,14	3	100,00	5	62,50
wspólne wartości, normy, postawy, klimat zaufania w środowisku przedsiębiorców	16	61,54	15	42,86	3	100,00	5	62,50
atmosfera innowacji, kreatywności	15	57,69	18	51,43	2	66,67	5	62,50
dobre relacje z samorządem gminy, wsparcie oferowane przez samorząd	15	57,69	24	68,57	3	100,00	5	62,50
korzyści z koncentracji przedsiębiorstw Pana/i branży w jednym miejscu	14	53,85	24	68,57	1	33,33	6	75,00
rozwinięte sieci współpracy przedsiębiorstw	13	50,00	21	60,00	2	66,67	5	62,50
zdrowe relacje społeczne	12	46,15	16	45,71	3	100,00	5	62,50
dostępność technologii komunikacyjnych i informatycznych	10	38,46	14	40,00	3	100,00	3	37,50
dostępność zasobów naturalnych	9	34,62	8	22,86	1	33,33	1	12,50
dobrze rozwinięta infrastruktura techniczna	8	30,77	10	28,57	1	33,33	4	50,00
korzyści z koncentracji przedsiębiorstw różnych branż w jednym miejscu	8	30,77	23	65,71	3	100,00	5	62,50
otoczenie biznesu, warunki dla biznesu	6	23,08	15	42,86	1	33,33	7	87,50
dostępność zasobów produkcyjnych	5	19,23	19	54,29	2	66,67	4	50,00

*72 przedsiębiorców (30% ogółu badanych) dostrzegało korzyści wynikające z lokalizacji
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Przedsiębiorcy reprezentujący gminy zaliczone do najbardziej zaawansowanych form zrębów lokalnych systemów innowacji dostrzegali pozytywny wpływ na poprawę innowacyjności przedsiębiorstwa szeregu czynników. Należały do nich: stan rozwoju infrastruktury technicznej, w tym technologii komunikacyjnych i informacyjnych, współpraca władz samorządowych z przedsiębiorcami i utrzymywanie wzajemnych, bliskich relacji, promowanie rozwoju różnych form lokalnej współpracy, w tym partnerstw publiczno-prywatnych, pomoc instytucji ułatwiających dostęp do wiedzy i informacji niezbędnych w działalności innowacyjnej. Ujawniło się także znaczenie istnienia wykształconych i wykwalifikowanych, dbających o rozwijanie wiedzy mieszkańców (tabela 87).

Tabela 87. Ocena* wybranych czynników lokalnych pod względem siły ich wpływu na wprowadzanie innowacji w przedsiębiorstwach dokonana przez przedsiębiorców według zalążkowych form lokalnych systemów innowacji (N=240)

Czynniki	Typ 1. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych i skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 2. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych		Typ 3. gminy wyróżniające się skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 4. gminy pozostałe	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os
infrastruktura techniczna, technologie komunikacyjne i informatyczne	3,93	0,76	4,16	0,63	3,50	0,72	3,50	0,79
współpraca władz samorządowych z przedsiębiorcami, bliskie relacje	3,89	0,89	4,09	0,81	3,44	0,84	3,67	0,73
pomoc instytucji ułatwiających dostęp do wiedzy i informacji niezbędnej w działalności innowacyjnej	3,88	0,69	4,15	0,77	3,41	0,71	3,49	0,80
rozwój partnerstw publiczno-prywatnych	3,82	0,64	4,06	0,62	3,53	0,76	3,57	0,80
wykształceni, wykwalifikowani, dbający o podnoszenie wiedzy i kwalifikacji ludzie	3,82	0,72	3,91	0,62	3,39	0,80	3,54	0,87
rozwój powiązań gospodarczych z ośrodkami miejskimi	3,68	0,81	3,73	0,89	3,38	0,71	3,15	0,83
rozwój, promowanie współpracy przez samorząd gminy	3,66	0,61	3,99	0,65	3,50	0,67	3,49	0,80
pobudzanie powstawania nowych przedsiębiorstw przez samorząd gminy	3,66	0,86	3,91	0,64	3,47	0,88	3,56	0,85
zaufanie, współpraca między przedsiębiorcami i wymiana wiedzy	3,64	0,86	3,98	0,86	3,47	0,80	3,61	0,81
wspieranie rozwoju instytucji otoczenia biznesu przez władze samorządowe	3,63	0,65	3,74	0,78	3,25	0,88	3,42	0,73
aktywność samorządu gminy w rozwoju istniejących przedsiębiorstw	3,61	0,62	3,86	0,67	3,47	0,72	3,44	0,89
wykorzystanie zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy	3,50	0,74	3,64	0,80	3,22	0,83	3,21	0,77
napływ inwestorów, nowych mieszkańców, turystów	3,43	1,02	3,64	0,88	3,13	0,91	3,14	0,81
wykorzystanie funduszy UE i innych przez podmioty gospodarcze w gminie	3,41	0,87	3,81	0,78	3,28	0,81	3,53	0,71
istnienie lokalnych sieci innowacji, klastrów	3,27	0,88	3,45	0,97	3,22	0,83	3,32	0,73

*Ocena dokonana w skali 1-5, gdzie 1 oznacza, że czynnik zdecydowanie nie wpływa, a 5 – zdecydowanie wpływa na innowacyjność przedsiębiorstw

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Z perspektywy przedsiębiorców aktywność władz samorządowych na rzecz wzmocnienia innowacyjności lokalnej ukształtowała się na najwyższym poziomie na tle pozostałych typów zalążkowych form lokalnych systemów innowacji. Zgodnie z ocenami badanych określić ją jednak można jako przeciętną. W ramach badanych działań podejmowanych przez samorząd zaznaczyły się działania związane z wdrażaniem lokalnych projektów mających na celu poprawę innowacyjności przedsiębiorstw, wdrażaniem innowacji w usługach publicznych, podnoszeniem kwalifikacji pracowników urzędu, kooperacją z lokalnymi przedsiębiorstwami w projektach na rzecz rozwoju innowacji oraz rozwojem infrastruktury technicznej (tabela 88).

Tabela 88. Ocena* stanu aktywności władz gminy w zakresie wybranych działań podejmowanych na rzecz wzmocnienia innowacyjności gminy dokonana przez przedsiębiorców według zalążkowych form lokalnych systemów innowacji (N=240)

Działania samorządu gminy	Typ 1. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych i skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 2. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych		Typ 3. gminy wyróżniające się skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 4. gminy pozostałe	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os
wdrażanie lokalnych projektów mających na celu poprawę innowacyjności przedsiębiorstw	3,11	1,06	2,80	1,01	2,09	0,96	1,94	0,89
wdrażanie innowacji w usługach publicznych	3,09	0,84	2,74	0,95	2,34	1,00	2,04	0,74
podnoszenie kwalifikacji pracowników urzędu	3,04	0,87	2,91	1,00	2,19	0,97	2,08	0,80
kooperacja z lokalnymi przedsiębiorstwami w projektach na rzecz rozwoju innowacji	3,04	0,69	2,79	0,92	2,09	0,64	1,89	0,81
rozwój infrastruktury technicznej	3,02	1,00	2,90	1,03	2,16	0,85	2,11	0,88
ułatwianie przepływu informacji między różnymi środowiskami lokalnymi, działania na rzecz integracji lokalnych środowisk	3,00	0,69	2,77	0,90	2,19	0,86	2,07	0,78
kooperacja z innymi jednostkami samorządu zainteresowanymi rozwojem lokalnym	2,98	0,77	2,80	1,07	2,09	0,78	1,96	0,83
rozwój infrastruktury informatycznej	2,96	0,95	2,74	1,00	2,19	0,90	2,15	0,85
wspieranie rozwoju lokalnych instytucji działających na rzecz pobudzania innowacyjności lokalnej	2,96	0,69	2,90	0,81	2,22	0,83	1,99	0,81

uczestnictwo w projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji i inne	2,95	0,75	2,89	0,95	2,19	0,90	1,93	0,84
wdrażanie nowoczesnych rozwiązań informatycznych w urzędzie	2,91	0,69	2,77	0,97	2,09	1,06	2,03	0,75
preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy	2,89	0,71	2,78	0,99	2,28	0,77	2,03	0,87
działania na rzecz wzmocnienia kooperacji między biznesem i nauką	2,82	0,74	2,91	0,93	2,13	0,75	2,01	0,88
upowszechnianie wiedzy o działalności innowacyjnej	2,75	0,67	2,78	0,83	2,09	0,73	2,06	0,73

*Ocena dokonana w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak aktywności, a 5 – bardzo wysoką aktywność
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Przedsiębiorcy doceniali znaczenie szerokiego spektrum potencjalnych działań, które mogą być podejmowane przez władze lokalne na rzecz wsparcia innowacyjności przedsiębiorstw, jednak za kluczowe uznali: rozwój infrastruktury, działań związanych ze współpracą z lokalnymi przedsiębiorcami w ramach wspólnych projektów oraz podejmowanie przez samorząd współpracy projektowej z innymi jednostkami samorządu terytorialnego. W warunkach dość dobrze rozwiniętej nowoczesnej infrastruktury, w charakteryzowanym typie lokalnego systemu innowacji, wzmocnienia wymaga element kooperacji władz samorządowych z przedsiębiorcami postrzegany przez przedsiębiorców jako jeden z najważniejszych czynników wpływających na wzmocnienie innowacyjności przedsiębiorstwa. Zintensyfikowanie w tym kierunku lokalnych działań w obliczu zaobserwowanych podstaw formowania się lokalnej współpracy może przyczynić się do większej skuteczności inicjowanych lokalnie projektów na rzecz rozwoju innowacji (tabela 89).

Tabela 89. Ocena* znaczenia dla przedsiębiorstwa poszczególnych działań władz samorządowych podejmowanych na rzecz wzmocnienia innowacyjności gminy dokonana przez przedsiębiorców według zalążkowych form lokalnych systemów innowacji (N=240)

Działania samorządu gminy	Typ 1. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych i skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 2. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych		Typ 3. gminy wyróżniające się skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 4. gminy pozostałe	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os
kooperacja z innymi jednostkami samorządu zainteresowanymi rozwojem lokalnym	3,73	0,98	2,91	1,00	3,09	1,23	2,33	1,09
kooperacja z lokalnymi przedsiębiorstwami w projektach na rzecz rozwoju innowacji	3,63	0,80	2,89	1,01	3,13	1,13	2,28	1,13
rozwój infrastruktury technicznej	3,59	1,16	2,96	0,95	2,78	1,10	2,31	0,94
ułatwianie przepływu informacji między różnymi środowiskami lokalnymi, działania na rzecz integracji lokalnych środowisk	3,59	0,95	2,99	0,88	3,41	0,95	3,17	0,82
wdrażanie lokalnych projektów mających na celu poprawę innowacyjności przedsiębiorstw	3,57	0,99	2,95	0,87	3,03	1,20	2,42	0,93
rozwój infrastruktury informatycznej	3,54	1,17	2,97	0,91	2,84	0,95	2,26	0,90
działania na rzecz wzmocnienia kooperacji między biznesem i nauką	3,52	1,11	2,86	1,00	2,94	1,22	2,38	0,94
wspieranie rozwoju lokalnych instytucji działających na rzecz pobudzania innowacyjności lokalnej	3,52	0,97	2,88	0,80	3,06	1,08	2,82	0,86
upowszechnianie wiedzy o działalności innowacyjnej	3,52	0,93	2,94	0,83	3,41	0,87	3,11	0,78
wdrażanie innowacji w usługach publicznych	3,50	1,33	2,73	1,04	3,03	1,23	2,35	1,13
uczestnictwo w projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji i inne	3,46	0,99	2,97	0,91	2,84	1,19	2,25	0,96
preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy	3,45	1,03	2,80	0,89	2,91	1,23	2,24	1,07
wdrażanie nowoczesnych rozwiązań informatycznych w urzędzie	3,32	1,21	2,80	0,99	3,09	1,09	2,42	1,07
podnoszenie kwalifikacji pracowników urzędu	3,30	1,32	2,74	1,04	3,12	1,18	2,35	1,12

*Ocena dokonana w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak znaczenia, a 5 – bardzo duże
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Implikacje dla pogłębiania lokalnej współpracy w zakresie zwiększania innowacyjności w badanym typie zrębu lokalnego systemu innowacji stwarzało docenianie przez przedstawicieli władz samorządowych roli innowacyjnego wykorzystania lokalnych zasobów, intensyfikowania współpracy i wymiany wiedzy w środowisku przedsiębiorców, realizacji strategii lokalnych na rzecz wzmacniania innowacyjności oraz włączenia lokalnych gospodarek w realizację inteligentnych specjalizacji regionalnych. Do innych czynników o istotnym znaczeniu dla poprawy innowacyjności przedstawiciele lokalnych władz samorządowych zaliczyli: wykorzystanie funduszy zewnętrznych, w tym UE przez podmioty gospodarcze w gminie, współpracę między przedsiębiorcami i wymianę wiedzy oraz pomoc instytucji regionalnych ułatwiających dostęp do wiedzy i informacji na temat działalności innowacyjnej (tabela 90).

Tabela 90. Ocena* stopnia wpływu wybranych czynników na poprawę stanu innowacyjności gminy dokonana przez władze samorządowe według zalążkowych form lokalnych systemów innowacji (N=30)

Czynniki	Typ 1. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych i skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 2. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych		Typ 3. gminy wyróżniające się skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 4. gminy pozostałe	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os
współpraca między przedsiębiorcami, wymiana wiedzy	4,00	1,00	3,60	1,07	4,25	0,50	3,22	1,09
innowacyjne wykorzystanie zasobów lokalnych przez przedsiębiorców	3,71	0,76	3,50	0,53	3,75	0,96	3,56	0,53
pomoc instytucji regionalnych ułatwiających dostęp do wiedzy i informacji nt. działalności innowacyjnej	3,57	0,79	3,50	0,53	4,00	0,82	3,33	1,00
wykorzystanie funduszy UE i innych przez podmioty gospodarcze w gminie	3,57	0,53	3,40	0,52	3,50	1,00	3,89	0,60
realizacja Lokalnej Strategii Innowacji	3,57	0,79	3,60	0,70	3,00	0,00	3,89	0,93
„wpisywanie się" przedsiębiorstw lokalnych w inteligentne specjalizacje regionalne	3,57	0,53	3,60	0,52	3,50	0,58	3,56	0,53
stan infrastruktury technicznej, dostępność nowoczesnych technologii komunikacyjnych i informatycznych	3,43	0,53	3,70	0,48	3,50	0,58	3,44	0,73
współpraca władz samorządowych z przedsiębiorcami	3,43	1,13	3,50	0,85	4,25	0,96	3,33	0,87

rozwój współpracy lokalnej przez samorząd gminy	3,43	0,53	3,40	0,70	3,25	0,96	4,11	0,60
budowanie relacji biznes-nauka-samorząd	3,43	0,53	3,20	0,42	3,75	0,96	3,78	0,44
wykształceni, wykwalifikowani, dbający o podnoszenie wiedzy i kwalifikacji mieszkańcy	3,43	0,98	3,30	0,95	3,50	1,29	3,25	0,89
aktywność samorządu gminy we wspieraniu innowacji w przedsiębiorstwach	3,43	1,27	3,40	0,70	3,50	1,29	3,56	0,53
istnienie lokalnych sieci innowacji, klastrów	3,43	0,53	3,10	0,57	3,75	0,96	3,22	0,83
aktywność innowacyjna przedsiębiorców	3,14	1,46	3,70	0,95	3,00	1,15	3,89	0,78
napływ inwestorów, którzy będą prowadzili działalność innowacyjną	3,14	0,69	3,20	1,14	3,50	1,00	3,22	0,83
realizacja Regionalnej Strategii Innowacji	3,14	1,07	3,10	0,57	3,25	0,50	3,44	0,73
rozwój powiązań gospodarczych z ośrodkami miejskimi	3,00	1,00	3,50	0,71	3,00	0,82	3,11	1,05

* Oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak wpływu, a 5 – wpływ bardzo duży
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Rola władz samorządowych jako kreatora lokalnej innowacyjności w charakteryzowanym typie zalążka lokalnego systemu innowacji wykazuje możliwości wzmocnienia stopnia uspołecznienia polityki rozwoju. W przypadku 5 z 7 gmin realizacja lokalnej polityki rozwoju wiązała się z samodzielnym podejmowaniem decyzji przez samorząd lub jedynie przekazywaniem informacji mieszkańcom o podejmowanych przez samorząd działaniach. Ograniczone zaś były bardziej zaawansowane formy partycypacji społecznej w polityce, w tym m.in. konsultacje społeczne.

W drugim z wyodrębnionych typów zrębów systemów innowacji ujawniono ponadprzeciętną skalę lokalnych powiązań gospodarczych i równocześnie mniej liczne przejawy innowacyjności w porównaniu do omówionego typu 1. Były one związane głównie z inwestycjami podmiotów spoza gminy. Przejawy innowacji dostrzegane były natomiast w sektorze samorządowym. Niezbyt liczne przejawy innowacji odnotowane zostały w obszarze społecznym. Podobnie jak w przypadku typu zalążka lokalnego systemu innowacji, w którym gospodarczym powiązaniom lokalnym towarzyszyły ponadprzeciętne przejawy innowacji, lokalne warunki sprzyjały przedsiębiorczości. Połowa gmin omawianego typu zalążka systemu innowacji zaliczona została do grupy jednostek terytorialnych o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju. Korzystne uwarunkowania lokalne określały w szczególności: położenie gminy względem ważnych szlaków komunikacyjnych i większych miast, specjalnych stref ekonomicznych, dostępności komunikacyjnej, powierzchnia i wyposażenie terenów inwestycyjnych. Odnotować należy także dobrze rozwiniętą infrastrukturę techniczną i informacyjno-komunikacyjną oraz ogólnie pozytywny gospodarczy wizerunek gminy. W gminach zaliczonych do omawianego typu systemu innowacji wystąpiły mniej sprzyjające warunki w odniesieniu do cech lokalnych gospodarek. W tym typie zalążkowej formy lokalnego systemu innowacji sprzyjające rozwojowi innowacji uwarunkowania określone były dostępnością instytucji wspierających

przedsiębiorczość oraz instytucji specjalistycznej obsługi podmiotów gospodarczych, w tym finansowych i ubezpieczeniowych. Występowanie podmiotów różnych branż tworzyło zaś podstawy intensywnej kooperacji lokalnej. Niżej, w porównaniu do najwyżej rozwiniętego, omówionego już, typu zalążka systemu innowacji, oceniana była aktywność władz lokalnych na rzecz tworzenia preferencji przedsiębiorstwom. Gminy zaliczone do charakteryzowanego typu zalążkowej formy systemu innowacji cechowały się cennym środowiskiem przyrodniczym i bogactwem usług i aktywności rekreacyjnych oraz możliwości spędzania wolnego czasu.

Znaczna część przedsiębiorców zlokalizowanych w gminach zaliczonych do typu 2 zalążkowej formy systemu innowacji (43,75% - 35) dostrzegała korzyści związane z lokalizacją. Wśród nich wskazywano m.in. kreatywność i przedsiębiorczość mieszkańców, korzystną lokalizację względem miast i szlaków komunikacyjnych, relacje z samorządem, ponadprzeciętne korzyści wynikające z możliwości uczestnictwa w rozwiniętych sieciach współpracy przedsiębiorstw oraz korzystne warunki w zakresie dostępności instytucji otoczenia biznesu. Podstawy rozwijania relacji gospodarczych w tych gminach tworzyły: koncentracja przedsiębiorstw różnych branż oraz branż reprezentowanych przez badanych, a także dostępność zasobów produkcyjnych. Do ważnych, silnie akcentowanych w tej grupie czynników lokalnych wpływających korzystnie na zwiększanie innowacyjności uznano pomoc instytucji, infrastrukturę techniczną, współpracę podejmowaną w sektorze przedsiębiorstw oraz między przedsiębiorcami i przedstawicielami lokalnych władz samorządowych.

Aktywność władz gminy w zakresie inicjatyw wspierających lokalną innowacyjność była niższa niż w typie zrębu lokalnego systemu innowacji o rozwiniętych relacjach gospodarczych i wyróżniającego się skalą lokalnej innowacyjności. Pod względem podejmowanych przez władze samorządowe działań wyróżniała się aktywność w zakresie podnoszenia kwalifikacji pracowników urzędu, rozwoju infrastruktury technicznej, działań na rzecz wzmocnienia kooperacji między nauką i przedsiębiorcami oraz wspierania rozwoju lokalnych instytucji kształtujących warunki ważne z punktu widzenia pobudzania aktywności innowacyjnej.

Podstawę wzmacniania lokalnej polityki innowacji w charakteryzowanym typie zalążkowej formy lokalnego systemu innowacji tworzyć może polityka rozwoju lokalnego charakteryzująca się znacznym stopniem uspołecznienia na tle gmin zaklasyfikowanych do pozostałych typów lokalnych systemów innowacji. Powszechne były w tym przypadku konsultacje społeczne.

Z perspektywy przedsiębiorców do najważniejszych działań władz samorządowych na rzecz kształtowania warunków lokalnej innowacyjności należały działania dotyczące rozwoju infrastruktury technicznej, w tym nowoczesnej infrastruktury informacyjnej i komunikacyjnej, uczestnictwa w projektach realizowanych przez instytucje działające na rzecz poprawy innowacyjności przedsiębiorstw, upowszechnienie wiedzy o działalności innowacyjnej, ułatwianie przepływu informacji między różnymi środowiskami lokalnymi oraz działania na rzecz integracji lokalnych środowisk. Znaczenie działań jednostek samorządu terytorialnego oceniono jako znacznie mniejsze niż we wcześniej omówionym typie zalążkowej formy lokalnych systemów innowacji. W charakteryzowanym typie zalążka lokalnego systemu in-

nowacji dostrzeżono zbieżność w katalogu uznanych za najważniejsze czynników innowacyjności przez władze samorządowe i przedsiębiorców. Należały do nich: stan rozwoju infrastruktury technicznej, współpraca między przedsiębiorcami, ich aktywność innowacyjna, realizacja polityki innowacji uwzględniającej lokalne strategie innowacji i włączanie się gminy w realizację inteligentnych specjalizacji regionalnych.

Trzeci typ zalążkowej formy lokalnych systemów innowacji utworzyły tylko cztery gminy o ujawnionych przejawach innowacji lokalnych, a którym nie towarzyszyły rozwinięte lokalne relacje gospodarcze. Stanowiły one nieliczną grupę jednostek o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju (3 z 4). Odnotowane w tej grupie innowacje dotyczyły głównie nowych form użytkowania zasobów naturalnych oraz dostrzeganej aktywności lokalnych przedsiębiorców na rynkach lokalnych i ponadlokalnych. Ujawniły się także nowe inicjatywy społeczne oraz z zakresu kultury i sztuki. Dostrzegana była aktywność samorządu terytorialnego w ramach działań na rzecz rozwiązywania lokalnych problemów oraz rozwijania nowoczesnej infrastruktury komunikacyjnej i informatycznej.

Lokalne warunki funkcjonowania przedsiębiorstw były postrzegane jako ponadprzeciętne w odniesieniu do położenia względem specjalnych stref ekonomicznych, stopnia rozwoju infrastruktury drogowej oraz bogactwa przyrodniczego, chociaż formułowane oceny były niższe niż w przypadku opisanych wcześniej dwóch typów zrębów lokalnych systemów innowacji. Przedsiębiorcy jednocześnie ocenili nisko aktywność władz gminy w zakresie działań oddziałujących na innowacyjność przedsiębiorstw i rozwój przedsiębiorczości. Niskie oceny dotyczyły także skali zaufania w lokalnym środowisku przedsiębiorców oraz gospodarczego wizerunku gminy.

Nieliczna grupa przedsiębiorstw – tylko 9,38% – 3 badanych – dostrzegała korzyści z lokalizacji na terenie gminy. Odnotować także należy dość wysoki poziom uspołecznienia realizowanej przez samorząd polityki. W przypadku połowy gmin organizowane były konsultacje społeczne i inicjowane szerokie dyskusje tworzące możliwość proponowania przez uczestników własnych rozwiązań.

Do czynników wywierających znaczny wpływ na innowacyjność przedsiębiorstw w gminach reprezentujących charakteryzowany typ zalążkowej formy systemu innowacji zaliczono: dostępność nowoczesnej infrastruktury informacyjno-komunikacyjnej, istnienie klimatu zaufania i współpracy między lokalnymi przedsiębiorstwami, aktywność samorządu lokalnego na rzecz rozwoju przedsiębiorczości i współpracy lokalnej.

Z perspektywy wzmacniania innowacyjności przedsiębiorstw znaczenie miały takie działania władz samorządowych, jak upowszechnienie wiedzy o aktywności innowacyjnej, ułatwianie przepływu informacji i integracja środowisk lokalnych oraz rozwój lokalnych instytucji na rzecz pobudzania innowacyjności. Z kolei według władz samorządowych do szczególnie ważnych czynników zwiększania innowacyjności zaliczyć należy: pomoc instytucji regionalnych ułatwiających dostęp do wiedzy i informacji związanych z działaniami innowacyjnymi, współpracę między przedsiębiorcami i wymianę wiedzy oraz współpracę władz samorządowych z przedsiębiorcami.

Czwartą grupę gmin, pozostających w najmniej sprzyjającej sytuacji pod względem możliwości formowania lokalnych systemów innowacji, stanowiły jednostki terytorialne, w których nie wykształciły się na szerszą skalę relacje współpracy gospodarczej oraz wystąpiły rzadkie przejawy innowacyjności. Dotyczyły one głównie innowacji w sektorze samorządowym oraz inwestycji przedsiębiorców spoza gminy. Tylko 2 z 9 gmin reprezentowały wysoki poziom inteligentnego rozwoju. Z perspektywy przedsiębiorców gminy zaliczone do tej grupy charakteryzowały niesprzyjające warunki rozwoju przedsiębiorczości. Przedsiębiorcy ocenili większość ocenianych elementów opisujących lokalne warunki najniżej ze wszystkich wyodrębnionych form zalążków systemów innowacji. Szczególnie niekorzystna sytuacja dotyczyła dostępności instytucji wspierających przedsiębiorczość oraz wymiaru aktywności lokalnych władz samorządowych w środowisku lokalnym: nastawienia do przedsiębiorców, wspierania innowacji lokalnych, aktywności władz samorządowych w zakresie działań podejmowanych na rzecz rozszerzania wiedzy, umiejętności i kwalifikacji lokalnych środowisk, jakości obsługi w urzędzie i stosowanych rozwiązań informatycznych oraz szybkość działania i elastyczność władz gminy. Za ograniczone należy uznać także możliwości lokalnej kooperacji przedsiębiorstw. Przedsiębiorcy z tej grupy gmin bardzo rzadko wskazywali korzyści wynikające z lokalizacji na terenie gminy (tylko 11,11% – 8).

W tym typie zrębu systemu innowacji za znaczące dla wprowadzania innowacji w przedsiębiorstwach badani uznali szereg różnorodnych czynników. Należały do nich czynniki kulturowo-społeczne, takie jak zaufanie i współpraca między przedsiębiorstwami oraz między władzami samorządowymi i przedstawicielami przedsiębiorstw. Z punktu widzenia aktywności władz samorządowych największe znaczenie miały działania takie jak wsparcie rozwoju lokalnych instytucji działających na rzecz pobudzenia innowacyjności lokalnej, upowszechnienie wiedzy na temat działalności innowacyjnej, ułatwianie przepływu informacji między środowiskami lokalnymi oraz ich integracja. W analizowanym typie zalążka lokalnego systemu innowacji przedstawiciele władz samorządowych jako niewielką określili rolę innowacji w realizowanej polityce rozwoju gminy, jej stopień uspołecznienia uznać należy zaś za przeciętny.

Przedstawiciele samorządu terytorialnego do najważniejszych czynników, od których zależy poprawa stanu innowacyjności lokalnej, zaliczyli rozwój współpracy lokalnej przez samorząd, aktywność innowacyjną przedsiębiorców, wykorzystywanie funduszy UE i innych przez podmioty gospodarcze w gminie oraz realizację lokalnych programów na rzecz innowacyjności.

Badanie elementów kultury ekonomicznej ujawniło, że formułowane oceny dotyczące stopnia przyswojenia norm, wartości, postaw i motywacji przez poszczególne grupy lokalnej społeczności różniły się w zależności od typu zalążkowej formy lokalnego systemu innowacji. Najwyższy stopień przyswojenia norm, wartości, postaw i motywacji w badanych grupach podmiotów z punktu widzenia przedsiębiorców charakteryzował zalążkową formę systemu innowacji wyróżniającą się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych i skalą innowacji oraz formę systemu innowacji w której ujawniła się ponadprzeciętna skala lokalnych powiązań gospodarczych i towarzyszące jej nieliczne przejawy innowacyjności. Najwyższe

oceny stopnia przyswojenia badanych norm/wartości sformułowali przedsiębiorcy w ramach samooceny. Nieco niższe dotyczyły innych przedsiębiorców z gminy oraz lokalnych władz samorządowych. Oceny dokonane w pozostałych typach zalążków lokalnych systemów innowacji wskazywały na umiarkowany lub zbliżający się do niskiego poziom przyswojenia wybranych norm, wartości, postaw i motywacji w badanych grupach podmiotów lokalnych.

W szczególności w zalążkowej formie systemu innowacji koncentrującej gminy wyróżniające się stanem innowacji i intensywnością lokalnych relacji gospodarczych samooceny władz samorządowych podkreślały takie ich cechy jak uczciwość i etyka postępowania. Badani przedstawiciele samorządu jednocześnie dostrzegali posiadanie powyższych cech przez lokalnych przedsiębiorców. Przedstawiciele samorządu deklarowali także wysoki poziom poszanowania środowiska naturalnego oraz skłonność do podejmowania ryzyka. Samoocena przedsiębiorców, oprócz wskazywanego przez przedstawicieli lokalnych władz samorządowych wysokiego stopnia przyswojenia przez przedsiębiorców takich norm jak uczciwość i zasady etyki, wskazała dodatkowo takie ich postawy jak szacunek do pracy ludzkiej i gospodarność. Badani przedsiębiorcy wysoko ocenili także innych przedsiębiorców z terenu gminy, doceniając m.in. etyczność ich postępowania. Przedsiębiorcy reprezentujący omawiany typ zalążkowej formy systemu innowacji ponadprzeciętnie oceniali samorząd gminy w przypadku większości kryteriów. Przypisywali mu w szczególności cechy takie jak patriotyzm lokalny oraz poszanowanie środowiska naturalnego (Aneks, tabele 13 – 15).

W zalążkowej formie systemu innowacji, w której dostrzeżono ponadprzeciętne powiązania gospodarcze, samooceny samorządów gmin podkreślały etykę postępowania, gospodarność oraz patriotyzm lokalny. Te cechy przedstawiciele władz lokalnych dostrzegali także w środowisku lokalnych przedsiębiorców. Ponadto przedsiębiorców, w opinii władz samorządowych, wyróżniało innowacyjne i kreatywne podejście w działaniu, gotowość stałego kształcenia się, a także otwarcie na dialog i przedsiębiorczość. Samoocena badanych przedsiębiorców wskazywała, że, podobnie jak w pierwszym typie zalążkowej formy systemu innowacji, charakteryzowali się oni wysokim stopniem przyswojenia badanych norm/wartości. Dostrzegali także ponadprzeciętny stopień ich przyswojenia w przypadku innych przedsiębiorców z terenu gminy oraz władz samorządowych. Władzom samorządowym przedsiębiorcy przypisywali w szczególności patriotyzm i poszanowanie środowiska przyrodniczego.

W zrębach systemów innowacji wyróżniających się pod względem stanu innowacji lokalnych w przypadku samooceny samorządów ujawniły się takie postawy i wartości, jak gospodarność, patriotyzm lokalny, zaufane do lokalnych przedsiębiorców oraz innowacyjne podejście w działaniu i otwarcie na dialog. Patriotyzm i innowacyjne podejście w działaniu lokalne władze samorządowe przypisywały także przedsiębiorcom. Przedsiębiorcy z kolei ponadprzeciętnie ocenili siebie w wymiarze uczciwości, etyki postępowania i szacunku do pracy ludzkiej. Badane normy/wartości oceniali jednak znacznie niżej w przypadku innych przedsiębiorców z terenu gminy. Na umiarkowanym poziomie ocenili stan przyswojenia badanych norm/wartości przez samorząd i mieszkańców gminy.

W ostatnim z wyróżnionych typów zalążkowych form lokalnych systemów innowacji samooceny samorządu wskazywały na niższy stopień przyswojenia badanych norm/wartości. Wyżej oceniono stopień respektowania takich norm/wartości jak uczciwość czy empatia w stosunku do grup defaworyzowanych. Władze samorządowe dostrzegały także poszanowanie przez przedsiębiorców z terenu gminy środowiska przyrodniczego oraz ich gotowość stałego kształcenia się. Samooceny przedsiębiorców podobnie były znacznie niższe niż w przypadku omówionych wcześniej typów zalążków systemów innowacji i samoocen formułowanych przez władze samorządowe. Przedsiębiorcy na umiarkowanym poziomie oceniali także stan przyswojenia badanych norm/wartości przez innych przedsiębiorców z terenu gminy. Dość nisko ocenione zostały także władze samorządowe pod względem stopnia respektowania badanych norm/wartości. Nieco wyższe były oceny sformułowane w stosunku do mieszkańców gminy.

Dokonana charakterystyka wyodrębnionych typów zalążkowych form lokalnych systemów innowacji pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

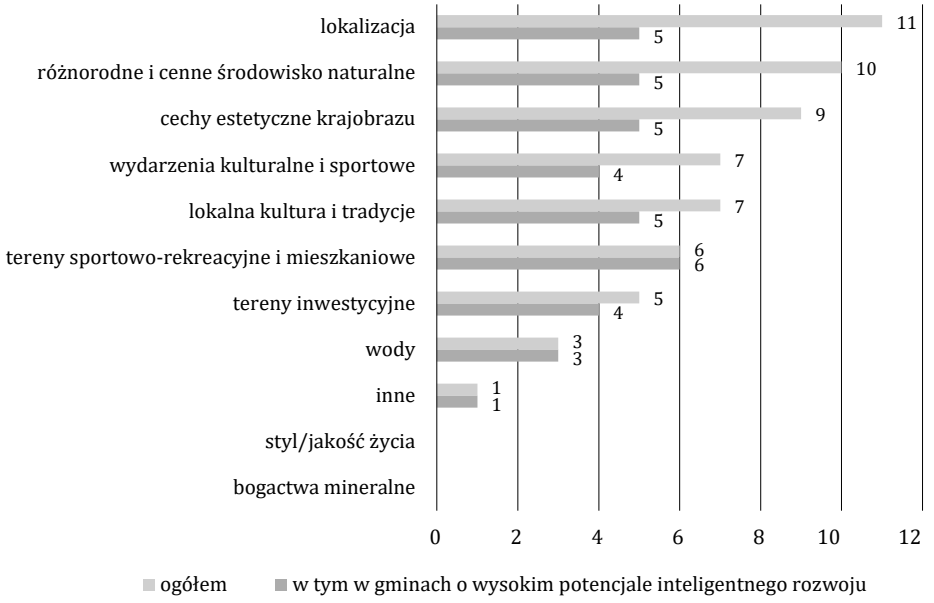
- w ramach oceny stanu procesu formowania się lokalnych systemów innowacji stwierdzono występowanie w badanej grupie gmin zaledwie zalążków lokalnych systemów innowacji; wyodrębnione zalążkowe formy lokalnych systemów innowacji wykazują słabości w badanych elementach ich charakterystyki, szczególnie w zakresie aktywnej roli lokalnych władz samorządowych w zakresie aktywnej polityki innowacji;
- wzmocnienie roli władz samorządowych w zakresie budowania podstaw programowych wsparcia innowacji lokalnych jest uzasadnione w przypadku każdego z wyodrębnionych typów zalążków lokalnych systemów innowacji;
- w najwyżej zaawansowanej formie zalążka lokalnego systemu innowacji skupiają się korzystne uwarunkowania lokalne wynikające zarówno z charakterystyki warunków materialnych, jak i niematerialnych; czynnik kulturowy wykazuje powiązania ze stanem lokalnych powiązań gospodarczych;
- każdy z typów zrębów lokalnych systemów innowacji z uwagi na swoją specyfikę wymaga stosowania odmiennych narzędzi wsparcia; w zależności od typu systemu wzmocnienia wymagają różne obszary ich funkcjonowania jednak wspólnym elementem wymagającym silnego wzmocnienia jest lokalna polityka proinnowacyjna.

7.6. Źródła lokalnej innowacyjności

Potencjalne możliwości pobudzania innowacyjności układów lokalnych związane być mogą zarówno z wykorzystaniem ich zasobów endogenicznych, jak i wynikać z otwarcia się jednostki terytorialnej na otoczenie i wykorzystywanie zewnętrznych czynników rozwojowych. Koncepcja inteligentnego rozwoju wśród wewnętrznych źródeł innowacyjności wskazuje m.in. potrzebę (innowacyjnego) wykorzystania potencjału zasobowego danego obszaru na który składają się tzw. udogodnienia – ang. *amenities* – oraz poszukiwania możliwości rozwoju nowych branż, w tym przemysłów kreatywnych. Ważne jest także pobudzanie i wzmacnianie powiązań

o charakterze sieci i rozbudowywanie pogłębionych relacji między podmiotami lokalnymi, co sprzyja wymianie wiedzy, stymulując lokalne procesy innowacyjne. Zewnętrzne źródła innowacyjności są z kolei efektem powiązań jednostki z otoczeniem. Z jednej strony zależą od zdolności poszczególnych podmiotów gospodarczych do nawiązywania różnego typu relacji zewnętrznych, a z drugiej – są efektem konkurencyjności danej jednostki terytorialnej i efektem postrzegania jej atrakcyjności przez potencjalnych inwestorów, turystów i mieszkańców. Wśród czynników sprzyjających wykorzystywaniu zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych źródeł lokalnych innowacji wskazać należy rozwój technologii informacyjno-komunikacyjnych oraz zasoby kapitału społecznego i ludzkiego. Ponadto ważne uwarunkowanie możliwości wzmacniania lokalnej innowacyjności wynika z odległości danej jednostki terytorialnej od większych ośrodków miejskich.

Biorąc pod uwagę zasoby endogeniczne badanych jednostek terytorialnych podkreślić należy, że przedstawiciele zdecydowanej większości samorządów dostrzegali istnienie szczególnych atrakcji/walorów gminy, które decydują o przyciąganiu mieszkańców, turystów lub inwestorów (wykres 13).

Wykres 13. Atrakcje/walory gminy decydujące o przyciąganiu mieszkańców, turystów lub inwestorów w świetle opinii lokalnych władz samorządowych (N=30, badani mogli wskazać każdy z listy badanych elementów)
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Istnienie szczególnych atrakcji/walorów gminy, które decydują o przyciąganiu mieszkańców, turystów lub inwestorów dostrzegali wszyscy przedstawiciele władz reprezentujący gminy o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju i 80% badanych z gmin zaklasyfikowanych do jednostek o niskim potencjale inteligentnego rozwo-

ju. Biorąc pod uwagę ujęcie regionalne – na istnienie takiego potencjału zwracali uwagę wszyscy przedstawiciele badanych władz samorządowych z województwa lubelskiego, 9 – z warmińsko-mazurskiego i 8 z podkarpackiego.

Do atrakcji/walorów, wymienianych przez badanych wójtów/burmistrzów niezależnie od potencjału inteligentnego rozwoju, zaliczały się przede wszystkim: korzystna lokalizacja, różnorodne i cenne środowisko naturalne oraz cechy estetyczne krajobrazu. Biorąc pod uwagę potencjał inteligentnego rozwoju gmin, w jednostkach o wysokim potencjale w znacznie większym stopniu ujawniły się takie cechy jak: tereny inwestycyjne, wody, tereny sportowo-rekreacyjne i mieszkaniowe, lokalna kultura i tradycje czy też wydarzenia kulturalne i sportowe.

W środowisku przedsiębiorców cechy gmin wpływające na postrzeganie ich jako atrakcyjnych dla inwestorów, turystów czy mieszkańców dostrzegane były dużo rzadziej w porównaniu do grupy badanych władz samorządowych. Jedynie co czwarty badany (25,42% przedsiębiorców) ocenił, że gmina dysponuje walorami zdolnymi do przyciągnięcia mieszkańców, turystów lub inwestorów. Dostrzeganie przez przedsiębiorców szczególnych walorów gmin decydujących o ich atrakcyjności dla wymienionych grup interesariuszy wykazywało dość silne zróżnicowanie regionalne. W przypadku województwa lubelskiego istnienie takich walorów zasygnalizowało 62,30% badanych przedsiębiorców, natomiast w przypadku województw podkarpackiego i warmińsko-mazurskiego – odpowiednio – 21,15% i 21,57%.

Przedsiębiorcy także dość rzadko (niemal co trzeci badany – 72 przedsiębiorców) deklarowali, że warunki lokalne umożliwiają osiąganie szczególnych korzyści podmiotom reprezentowanej przez nich branży (tabela 91).

Tabela 91. Cechy gminy, na terenie której przedsiębiorstwo prowadzi działalność umożliwiające osiąganie szczególnych korzyści przedsiębiorcom (N=72)

Cechy gminy	Liczba	Odsetek
korzystna lokalizacja – bliskość większych ośrodków miejskich, szlaków komunikacyjnych	51	70,83
dobre relacje z samorządem gminy, wsparcie oferowane przez samorząd	47	65,28
kreatywność, przedsiębiorczość mieszkańców	46	63,89
korzyści z koncentracji przedsiębiorstw branży reprezentowanej przez respondenta	45	62,50
rozwinięte sieci współpracy przedsiębiorstw	41	56,94
zawiązane pomiędzy przedsiębiorcami porozumienia, zwyczaje oraz nieformalne przepisy umożliwiające wspólne działania w warunkach niepewności solidarność, wzajemną pomoc	40	55,6
atmosfera innowacji, kreatywności	40	55,56
wspólne wartości, normy, postawy, klimat zaufania w środowisku przedsiębiorców	39	54,17
korzyści z koncentracji przedsiębiorstw różnych branż w jednym miejscu	39	54,17

wzajemne zaufanie pomiędzy lokalnymi przedsiębiorcami i władzami gminy	38	52,78
zdrowe relacje społeczne	36	50,00
bogate zasoby kulturowe, lokalne tradycje	33	45,83
dostępność technologii komunikacyjnych i informatycznych	30	41,67
dostępność zasobów produkcyjnych	30	41,67
otoczenie biznesu, warunki dla biznesu	29	40,28
dobrze rozwinięta infrastruktura techniczna	23	31,94
dostępność zasobów naturalnych	19	26,39

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Najczęściej wskazywaną korzyścią była lokalizacja – bliskość większych ośrodków miejskich i szlaków komunikacyjnych. Wśród innych korzyści wymieniano: dobre relacje z samorządem gminy i wsparcie oferowane przez samorząd, atmosfera innowacji, kreatywność i przedsiębiorczość mieszkańców, korzyści wynikające z koncentracji przedsiębiorstw różnych branż i rozwinięte na ich bazie sieci współpracy i porozumienia, a także zwyczaje oraz nieformalne relacje. Takie cechy, jak dostępność zasobów naturalnych czy bogactwo kulturowe gminy wymieniane były rzadziej.

Kolejnym potencjalnym źródłem lokalnych innowacji są możliwości wynikające z rozwoju profilu funkcji jednostki terytorialnej. Przedstawiciele władz samorządowych wskazali wyróżniające się pod względem dynamiki rozwoju branże lokalne oraz branże wykazujące w ich opinii szanse rozwojowe i jednocześnie potencjał innowacyjności (tabela 92).

Tabela 92. Charakterystyka potencjału rozwojowego branż lokalnych gospodarek dokonana na podstawie opinii lokalnych władz samorządowych według potencjału inteligentnego rozwoju gmin (N=30)

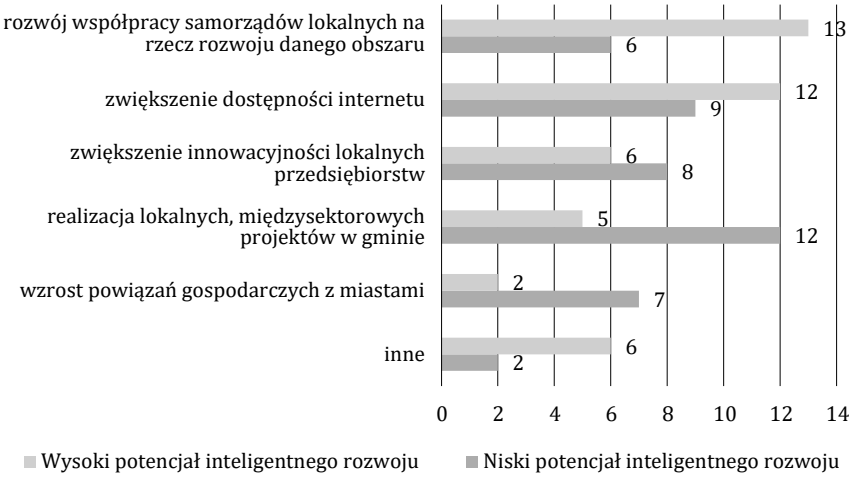
Branże	Ocena branż w gminach o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju		Ocena branż w gminach o niskim potencjale inteligentnego rozwoju	
	rozwijają się jako nowe branże	wykazują szanse rozwoju i duży potencjał innowacyjności	rozwijają się jako nowe branże	wykazują szanse rozwoju i duży potencjał innowacyjności
turystyka przyrodnicza	-	-	-	-
agroturystyka	5	-	1	-
inne formy turystyki	-	-	1	-
usługi rekreacyjne	1	-	-	-
usługi zdrowotne	2	1	4	-
usługi kulturalne	1	1	3	1
usługi środowiskowe	1	2	-	1

ekologiczna edukacja, badania naukowe	3	2	-	1
rolnictwo ekologiczne i produkcja zdrowej żywności	1	2	-	-
rolnictwo tradycyjne	2	-	-	-
wielofunkcyjne rolnictwo	4	1	3	-
rolnictwo wysokotowarowe	2	-	-	-
rzemiosło	3	1	3	3
zielarstwo	1	1	7	-
pozyskanie drewna i produktów leśnych	1	3	5	6
przemysł drzewny	-	-	1	-
przetwórstwo surowców, wytwarzanie żywności	2	3	-	3
sprzedaż hurtowa surowców i żywności	-	2	-	1
budownictwo,	-	2	-	3
pozyskiwanie energii ze źródeł odnawialnych	-	5	1	9
transport	1	4	-	1
handel	1	-	-	-

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

W gminach o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju odnotowano rozwój takich branż, jak agroturystyka oraz wielofunkcyjne rolnictwo. W ich przypadku dostrzegano jednocześnie szanse rozwoju i potencjał innowacyjności tkwiący w sektorze odnawialnych źródeł energii i transportu. W gminach o niskim potencjale inteligentnego rozwoju z kolei wśród noworozwijających się branż znalazły się: usługi zdrowotne, zielarstwo oraz pozyskiwanie drewna i produktów leśnych. Możliwości rozwoju i potencjał innowacyjności dostrzegano w pozyskiwaniu drewna i produktów leśnych oraz energii ze źródeł odnawialnych. Podkreślić należy, że ostatnia z wymienionych branż postrzegana była przez badane władze samorządowe jako ważny nośnik procesów innowacyjnych.

Nieliczna była grupa przedstawicieli samorządów terytorialnych, którzy dostrzegali istnienie niewykorzystanych szans rozwoju gminy. Stanowili oni 36,67% ogółu badanych, przy czym zauważyć należy, że w przypadku jednostek samorządowych zaliczonych do grupy o niskim potencjale inteligentnego rozwoju udział ten był znacznie większy niż w przypadku jednostek o wysokim potencjale – wynosił odpowiednio – 53,33 oraz 20,00% (wykres 14).

Wykres 14. Działania postrzegane przez władze samorządowe jako stanowiące potencjalne źródła rozwoju gminy według poziomu potencjału inteligentnego rozwoju gmin (N=30, badani mogli wskazać do trzech działań)
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

W gminach o wyższym potencjale inteligentnego rozwoju niewykorzystane szanse rozwoju związane były głównie z rozwojem współpracy samorządów lokalnych na rzecz rozwoju danego obszaru oraz ze zwiększeniem dostępności Internetu. W gminach o niskim potencjale ważniejsze były: realizacja lokalnych, międzysektorowych projektów w gminie, poprawa stanu innowacyjności przedsiębiorstw oraz wzrost powiązań gospodarczych z miastami.

Z punktu widzenia możliwości kreowania lokalnych systemów innowacji jako niekorzystną należy ocenić sytuację, gdzie w żadnej z badanych gmin przedstawiciele władz nie dostrzegali, że w gminie istnieje lub zaczyna być zauważany określony rodzaj produktu lub usługi, który jest lub może stać się podstawą rozwoju współpracy wśród lokalnych producentów.

Potencjalnie istotnym katalizatorem lokalnej innowacyjności jest aktywność Lokalnych Grup Działania. Działalność LGD może stymulować takie rodzaje innowacji, jak (Brodziński, Janikowska 2009, s. 50):

- niekonwencjonalne wykorzystanie zasobów lokalnych;
- innowacyjne sposoby angażowania mieszkańców w rozwój społeczny;
- nowatorskie rozwiązania w zakresie wspierania postaw przedsiębiorczych;
- zastosowanie technologii informatycznych i komunikacyjnych w stymulowaniu rozwoju lokalnego.

Do LGD należały wszystkie badane gminy, a zdecydowana większość badanych przedstawicieli samorządów terytorialnych (stanowiąca 70%) oceniła, że działalność LGD wywiera wpływ na obszar, na którym działa. Wpływ ten na podstawie ocen badanych można określić jako pozytywny. Średnia ocena wpływu dokonana w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznacza wpływ zdecydowanie negatywny, a 5 – zdecydo-

wanie pozytywny, wyniosła – 3,75, os – 0,53. Siłę oddziaływania LGD na wybrane obszary funkcjonowania gminy z perspektywy lokalnych władz samorządowych określić można natomiast jako przeciętną. Przedstawiciele badanych samorządów dostrzegali przede wszystkim oddziaływanie LGD na społeczny wymiar procesów rozwoju, w tym w zakresie wsparcia grup defaworyzowanych, rozwoju kapitału ludzkiego, budowania zaufania w środowiskach lokalnych i wzmacniania więzi społecznych (tabela 93).

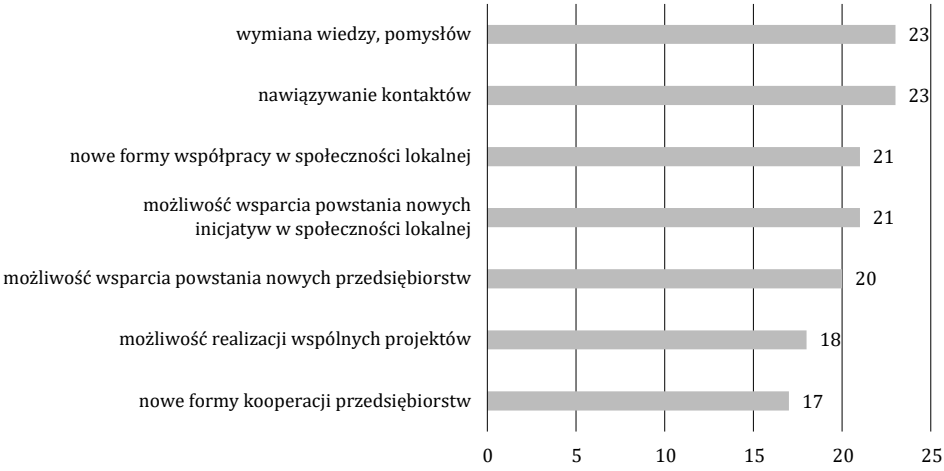
Tabela 93. Oceny* wpływu aktywności LGD na wybrane zjawiska w gminie w opinii władz samorządowych (N=30) i przedsiębiorców (N=240)

Obszary odziaływania LGD na rozwój gminy	Ocena władz samorządowych		Ocena przedsiębiorców	
	śr	os	śr	os
włączenie społeczne	3,46	0,99	2,79	1,13
rozwój kapitału ludzkiego poprzez inicjatywy organizowane przez LGD	3,38	0,90	2,60	1,16
budowanie zaufania, integracja lokalnego środowiska, wzmacnianie więzi społecznych	3,27	1,00	2,95	1,10
kreatywność i przedsiębiorczość mieszkańców	3,08	0,56	2,95	0,88
tworzenie miejsc pracy i rozwój przedsiębiorczości	2,96	1,04	2,77	1,01
tworzenie i rozprzestrzenianie innowacji, w tym innowacji społecznych	2,88	1,11	3,01	1,12
inicjowanie współpracy gospodarczej między przedsiębiorcami	2,88	1,18	2,85	1,05
powstawanie miejsc pracy poza rolnictwem	2,81	1,10	2,77	1,02
kształtowanie świadomości ekologicznej	2,73	1,00	2,70	1,17

*Ocen dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak wpływu, a 5 – wpływ bardzo duży
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

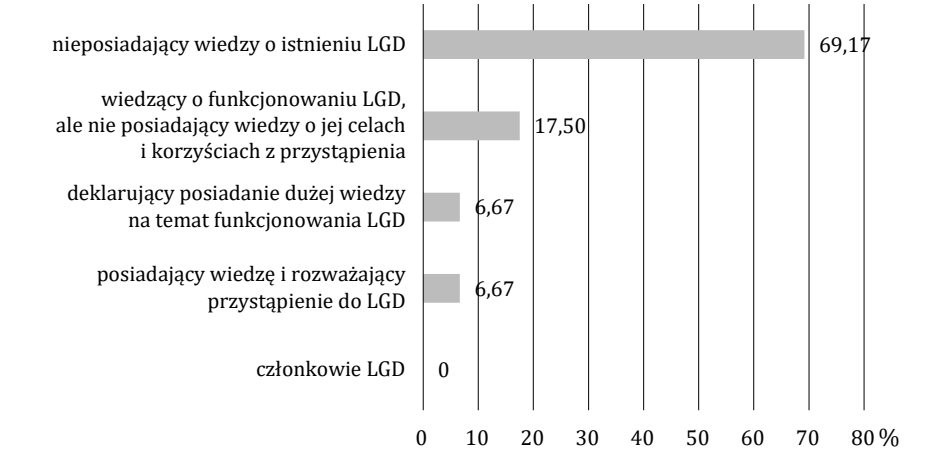
Dużo mniejsze, według badanych władz samorządowych, było znaczenie działań podejmowanych w ramach LGD w obszarze wsparcia tworzenia i rozprzestrzeniania innowacji, rozwoju miejsc pracy poza rolnictwem i pobudzania współpracy między przedsiębiorcami. Charakterystyczne jest, że przedsiębiorcy niżej od władz samorządowych ocenili siłę oddziaływania LGD na badane zjawiska w gminie, dostrzegając jedynie większy ich wpływ na proces tworzenia i dyfuzji innowacji.

Ogólnie pozytywne oceny władz samorządowych dotyczące wpływu LGD na wybrane obszary procesów rozwoju lokalnego wiązały się z dostrzeganiem przez władze lokalne szeregu korzyści płynących z członkostwa w LGD. Do najważniejszych z nich należały: możliwość nawiązywania kontaktów, wymiana wiedzy i pomysłów oraz kreowania szans wsparcia powstania nowych inicjatyw w społeczności lokalnej (wykres 15).

Wykres 15. Korzyści, które uzyskują samorządy gminy z tytułu uczestnictwa w Lokalnej Grupie Działania (N=30)
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Dość duża grupa przedstawicieli lokalnych władz samorządowych (ponad połowa badanych) doceniała potencjał LGD w zakresie ich korzystnego oddziaływania na lokalną przedsiębiorczość. Badanie przedsiębiorców ujawniło jednak istnienie istotnej luki w ich wiedzy na temat funkcjonowania Lokalnej Grupy Działania obejmującej obszar gminy na terenie której działalność prowadzi przedsiębiorstwo, a także korzyści jakie mogą wynikać z tego tytułu dla przedsiębiorstw (wykres 16).

Wykres 16. Stan posiadania przez przedsiębiorców wiedzy na temat Lokalnej Grupy Działania, do której należy gmina (N=240)
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Znacząca grupa badanych nie posiadała wiedzy o funkcjonowaniu LGD. Zaznaczyła się także grupa badanych, którzy dysponowali powierzchowną wiedzą na ten temat – wiedzieli oni o funkcjonowaniu LGD, ale nie znali celu jej utworzenia oraz potencjalnych korzyści wynikających z jej aktywności dla lokalnych przedsiębiorców. Żaden z badanych przedsiębiorców nie był członkiem grupy, tylko 13,3% zadeklarowało szerszą wiedzę na temat funkcjonowania grupy lub rozważało przystąpienie do tej organizacji.

W ujęciu regionalnym największą wiedzą na temat LGD dysponowali badani przedsiębiorcy z województwa lubelskiego, w którym tylko 47,50% badanych nie wiedziało o funkcjonowaniu LGD, do której należy gmina. W województwach podkarpackim i warmińsko-mazurskim udział ten był znacznie większy, kształtując się na poziomie – odpowiednio – 87,50% i 72,50%. W grupie 74 przedsiębiorców, którzy zadeklarowali wiedzę na temat LGD tylko 39,19% badanych posiadało pełne informacje na temat korzyści dla przedsiębiorstw wynikających z działań grupy. W przekroju regionalnym taką wiedzę zadeklarowało w województwie lubelskim – 47,62%, w podkarpackim – 50,00%, a w województwie warmińsko-mazurskim – tylko 18,18% badanych.

Przedstawione rozważania prowadzą do dostrzeżenia kluczowej roli lokalizacji względem większych ośrodków miejskich i szlaków komunikacyjnych w tworzeniu sprzyjających warunków kształtowania lokalnych procesów rozwojowych oraz uzyskiwanych korzyści przedsiębiorców z tytułu lokalizacji działalności gospodarczej w danej gminie. Rozwijanie powiązań gospodarczych z miastami jest dostrzeganym potencjalnym źródłem procesów rozwojowych w większym stopniu w przypadku jednostek o trudniejszych uwarunkowaniach rozwojowych – gmin o niskim potencjale inteligentnego rozwoju. Mniejsze jest znaczenie lokalnych zasobów i walorów gmin. Zauważyć należy także, że potencjał oddziaływania LGD na lokalne procesy rozwojowe, w tym innowacyjność jest nie w pełni wykorzystany.

Uzyskane wyniki badań dotyczące roli Lokalnych Grup Działania w procesach rozwoju lokalnego z uwzględnieniem ich wpływu na procesy innowacyjne na terytoriach peryferyjnych potwierdziły wnioski i spostrzeżenia formułowane w innych badaniach, wskazujących, że ujawnienie się innowacyjnych projektów na obszarach wiejskich zależy od istnienia sieci zainteresowanych stron, które wykazują duże zaangażowanie, a LGD jako kluczowy aktor, jest łącznikiem i promotorem sieci między instytucjami publicznymi, a prywatnymi aktorami. Konieczne jest przy tym posiadanie różnego rodzaju wiedzy i troska o rozwój kapitału ludzkiego i społecznego (Navarro i in. 2018). W sytuacji deficytu tych czynników rola Lokalnych Grup Działania w rozwoju obszaru, w tym w kreowaniu procesów innowacji jest ograniczona. Deficyty dotyczą szczególnie niedostatecznej koncentracji LGD na tworzeniu różnorodnych powiązań o charakterze sieci (Guzal-Dec, Zwolińska-Ligaj 2017). Problem stanowi zachęcenie podmiotów lokalnych, w tym przedsiębiorców do udziału w tych organizacjach (Zajda 2015). Jest on, należy sądzić, powiązany z niskim stopniem znajomości programu Leader i działalności LGD wśród potencjalnych beneficjentów (Kiryluk-Dryjska, Hadyński, Sobieszczańska 2016).

Program Leader odzwierciedlający oddolne podejście do rozwoju obszarów wiejskich, ze względu na swój społeczny charakter, stwarza szansę stymulowania

kapitału społecznego (Hadyński, Borucka 2015, Zajda 2015). Działalność LGD należałoby jednak w większym zakresie ukierunkować na rozwój ekonomiczny (Kiryluk -Dryjska, Hadyński, Sobieszczańska 2016, Guzal-Dec, Zwolińska-Ligaj 2017).

7.7. Model instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia innowacyjności gmin regionów peryferyjnych

Analiza stanu i uwarunkowań przebiegu procesów innowacyjnych w badanych regionach wskazały na potrzebę i istniejące jednocześnie możliwości podjęcia działań na rzecz ich wzmocnienia w układach lokalnych, a także zwiększenia oddziaływania na te procesy zewnętrznych czynników instytucjonalnych. Zrealizowane badania wykazały, że kluczowymi czynnikami lokalnymi innowacyjności są: wiedza z zakresu działalności innowacyjnej, dostępność nowoczesnej infrastruktury informatycznej i telekomunikacyjnej oraz działania na rzecz tworzenia warunków sprzyjających przedsiębiorczości i innowacyjności, podejmowane przez władze samorządowe.

Dostrzeżono trzy następujące wymiary możliwego zwiększenia roli samorządów terytorialnych w budowaniu podstaw i wzmacnianiu przebiegu lokalnych procesów innowacyjnych:

1. wymiar realizowanej polityki rozwoju;
2. wymiar wzmacniania lokalnego potencjału inteligentnego rozwoju;
3. wymiar wzmacniania lokalnego otoczenia instytucjonalnego innowacyjności.

Możliwości zwiększenia oddziaływania lokalnych władz samorządowych w ramach realizowanej polityki rozwoju dotyczą:

- przyjęcia przez samorządy powiatu aktywnej roli w procesie aktywizowania i integrowania samorządów gminnych i innych partnerów wokół podejmowania inicjatyw na rzecz pobudzania innowacyjności na jego obszarze; wskazanym obszarem aktywności jest adaptacja założeń Regionalnych Strategii Innowacji w stosunku do obszaru powiatu, która przyjąć może formę Powiatowej Strategii Innowacji/Inteligentnego Rozwoju; powiat stanowić może platformę wymiany informacji między samorządami gminnymi służącą m.in. rozwojowi ponadgminnych projektów i rozwiązań na rzecz wzmacniania warunków innowacyjności, w tym realizacji zintegrowanych inwestycji terytorialnych oraz nawiązywaniu i pogłębianiu współpracy z regionalnymi jednostkami naukowo-badawczymi;
- stworzenia na poziomie samorządu gminy podstaw programowych polityki rozwoju uwzględniającej potrzebę wzmacniania innowacyjności lokalnej poprzez ujęcie w lokalnych strategiach rozwoju/zrównoważonego rozwoju odniesień do zapisów Regionalnych Strategii Innowacji oraz opracowanie Lokalnych/Gminnych Strategii Innowacji/Inteligentnego Rozwoju, co jest szczególnie istotne w przypadku większych gmin, o silniejszym potencjale innowacyjności;
- wzmocnienia zakresu uspołecznienia lokalnej polityki rozwoju;

- opracowania i realizacji programów wsparcia przedsiębiorczości lokalnej z uwzględnieniem kryteriów innowacyjności.

Powyższe działania umożliwią zapewnienie spójności systemu innowacji na terenie regionu poprzez formalne włączenie do systemu szczebla lokalnego oraz zapewnienie spójności wymiaru lokalnego z regionalnym.

Możliwości w obszarze wzmacniania lokalnego potencjału inteligentnego rozwoju obejmują:

- systematyczną poprawę warunków niezbędnych do zwiększenia innowacyjności lokalnej – rozwój nowoczesnej infrastruktury informatycznej na terenie gminy, wykorzystywanie nowoczesnych metod komunikacji między urzędem i interesariuszami; wprowadzanie nowoczesnych narzędzi informatycznych w ramach realizowanych usług publicznych;
- rozwój miękkich projektów ukierunkowanych na zapewnianie niezbędnej wiedzy, kompetencji i wzmacnianie relacji lokalnych;
- stosowanie kryterium innowacyjności w zamówieniach publicznych;
- wypełnianie przez urzędy w większym zakresie funkcji dostarczania wiedzy i informacji podmiotom lokalnym ważnej zarówno z perspektywy rozwoju działalności gospodarczej, jak i aktywizacji społecznej; dostrzeżono potrzebę uzupełnienia wiedzy przedsiębiorców na temat dostępnych w regionie usług dla przedsiębiorstw (doradztwo, finansowanie); wskazane jest tworzenie regionalnych, aktualizowanych baz danych o usługach i partnerach zainteresowanych współpracą (z regionu i spoza regionu) udostępnianych na stronach urzędów gmin, udostępnianie informacji o lokalnych zasobach i możliwościach ich innowacyjnego wykorzystania (w tym zasobach środowiska przyrodniczego), lokalnych korzyściach dla inwestorów, upowszechnianie wiedzy z zakresu wsparcia, jakie tworzy przedsiębiorcom polityka lokalna, wszelkich informacji wykorzystywanych w działalności gospodarczej, w tym dotyczących planowania przestrzennego, ochrony środowiska, gospodarki nieruchomościami, oferty lokalnych przedsiębiorstw, zgłaszanych potrzeb w zakresie zatrudnienia; działalność ta powinna być oparta na nowoczesnych, interaktywnych narzędziach informatycznych.

Możliwości w ramach wzmocnienia lokalnego otoczenia instytucjonalnego innowacyjności wiążą się z:

- inicjowaniem przez władze lokalne tworzenia Lokalnych (gminnych) Forów Współpracy Gospodarczej stanowiących formalne podstawy/platformę kooperacji między władzami i przedstawicielami lokalnego sektora biznesu, a także kooperacji w ramach lokalnego sektora biznesu; cele takiej inicjatywy obejmować mogą: integrację lokalnego środowiska biznesu, umożliwienie przepływu wiedzy między lokalnymi liderami, opracowywanie projektów lokalnych opierających się na współpracy, spełniających kryterium innowacyjności i prowadzących do rozwoju lokalnych produktów i usług, nawiązywanie, zgodnie z potrzebami zgłaszanymi przez liderów, współpracy z instytucjami sektora nauki w celu zapewnienia specjalistycznej wiedzy nt. procesów innowacyjnych; powyższe działania mogą służyć wzmocnieniu roli LGD poprzez inspirowanie realizacji projektów rozwiązujących lokalne problemy

społeczno-gospodarczych o znacznym stopniu nowości, nieszablonowych i większej skali oddziaływania;
- rozwojem współpracy społecznej (np. poprzez tworzenie Lokalnych Forów Innowacji Społecznych) z innowatorami sektora społecznego, m.in. w celu innowacyjnego rozwiązywania problemów społecznych, czy też wdrażania inicjatyw ze sfery ekonomii społecznej.

Powyższy katalog działań możliwych do podjęcia w ramach budowania podstaw i wzmacniania przebiegu lokalnych procesów innowacyjnych wymaga w obrębie działań odnoszących się do szczebla gminy, zaadaptowania ich do unikalnych warunków lokalnych i potrzeb. Biorąc pod uwagę perspektywę potrzeby dążenia do wsparcia tworzenia lokalnych systemów innowacji i przekształcania ich zalążkowych form w bardziej zaawansowane, sformułowano ogólne zasady i kierunki wsparcia uzasadnione w przypadku jednostek zaliczonych do każdego z czterech typów zalążkowych form systemów innowacji.

W odniesieniu do jednostek, w których zaobserwowano wyróżniające się relacje gospodarcze oraz przejawy innowacyjności, określonych jako najbardziej zaawansowane formy zalążkowe systemów innowacji, dostrzeżono istnienie podstaw rozwijania procesów lokalnych innowacji. Tworzył je ukształtowany kapitał terytorialny tych jednostek, w tym bogactwo lokalnych zasobów, wykształcony kapitał relacyjny oraz sprzyjające rozwojowi czynniki zewnętrzne określone przez dobrą dostępność komunikacyjną gminy i jej lokalizację w strefie oddziaływania ośrodka miejskiego. Przedsiębiorcy w omawianym typie zalążkowej formy lokalnego systemu innowacji najwyżej, na tle badanych z pozostałych zalążkowych form systemów innowacji, ocenili stan aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw (średnia ocena wyniosła śr=3,12, os=0,57, oceny dokonano w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało ocenę bardzo niską, a 5 – bardzo wysoką; obserwowane różnice wykazywały statystyczną istotność – $H=25{,}48$, $p<0{,}001$). Charakterystyka przedsiębiorstw reprezentujących omawiany typ zalążkowej formy lokalnego systemu innowacji wskazuje, że dysponują one potencjałem umożliwiającym zwiększanie aktywności innowacyjnej. Zdecydowana większość badanych przedsiębiorców (82,14%) oceniła sytuację ekonomiczno-finansową przedsiębiorstwa dobrze lub bardzo dobrze i wykazywała plany rozwoju (39,29%).

W przypadku jednostek wyróżniających się stopniem intensywności lokalnych relacji gospodarczych oraz przejawami innowacyjności za uzasadnione w ramach pobudzania stanu lokalnych innowacji przyjąć należy następujące działania:
- w warunkach ujawnionych znacznych potrzeb przedsiębiorców w zakresie wspierania innowacyjności wzmocnieniu powinna ulec polityka wspierania innowacyjności; z uwagi na wyróżniający się stan ujawnionych innowacji lokalnych i potencjał inteligentnego rozwoju uzasadnione jest sformalizowanie lokalnej polityki innowacji w formie strategii innowacji/strategii inteligentnego rozwoju; zalecane jest rozwijanie przez samorząd różnych form relacji z przedsiębiorcami, kreowanie współpracy lokalnej przedsiębiorstw oraz ułatwianie przedsiębiorcom dostępu do wiedzy z ważnej z punktu widzenia aktywności innowacyjnej;

- w pracach nad strategią innowacji ważne byłoby opracowanie koncepcji wzmocnienia wykorzystania lokalnych udogodnień – tzw. *amenities* – i określenie możliwości rozwoju i kierunku wsparcia przemysłów kreatywnych w ramach rozbudowywania powiązań lokalnej gospodarki z ośrodkami miejskimi w warunkach sprzyjającej lokalizacji gmin względem ośrodków miejskich;
- zakres uspołecznienia lokalnej polityki rozwoju wymaga zwiększenia, co stworzy możliwości aktywizacji i lepszego wykorzystania istniejącego potencjału sektora społecznego i gospodarczego; do wskazanych działań należy wzmocnienie komunikacji lokalnej i integracja środowiska lokalnego.

W drugim typie zalążkowej formy lokalnego systemu innowacji, w którym ujawniły się intensywne relacje gospodarcze, ale nie odnotowano wyraźnych przejawów innowacyjności, uzasadnione jest dążenie do zwiększenia wykorzystania istniejących relacji lokalnych jako potencjalnego czynnika lokalnej innowacyjności. Podobnie, jak we wcześniej omówionym systemie, w sektorze przedsiębiorstw uformowała się grupa przedsiębiorstw wykazujących perspektywy rozwojowe i potencjał innowacyjności – 65% przedsiębiorców oceniało sytuację ekonomiczno-finansową przedsiębiorstwa dobrze i bardzo dobrze, a 38,75% planowało rozwój działalności. Samoocena stanu innowacyjności przedsiębiorstw na tle konkurentów była jednak niska (śr=2,73, os=0,78).

W odniesieniu do zalążkowej formy lokalnego systemu innowacji wykazującego intensywne relacje gospodarcze, szczególnie uzasadnione wydaje się podjęcie następujących działań:

- powołanie Lokalnego Forum Współpracy Gospodarczej formalizującego wykształcone relacje lokalne między przedsiębiorcami oraz umożliwiającego ukierunkowanie ich współpracy na realizację wspólnych lokalnych inicjatyw, obejmujących zarówno poprawę lokalnych warunków innowacyjności, jak i podejmowanie wspólnych inicjatyw o charakterze gospodarczym;
- wykorzystanie wypracowanych metod uspołecznienia w zakresie kreowania innowacji w wymiarze społecznym;
- podobnie jak we wcześniej omówionym systemie, wskazane są działania na rzecz sformalizowania lokalnej polityki innowacji oraz podjęcie próby rozbudowania powiązań lokalnej gospodarki z ośrodkami miejskimi.

Trzecim typem wyodrębnionych form zalążkowych lokalnych systemów innowacji były jednostki o ponadprzeciętnej, na tle pozostałych typów gmin, skali innowacyjności lokalnej i jednoczesnym braku silniejszych relacji między podmiotami gospodarczymi. Taka charakterystyka wskazuje na ukształtowaną w lokalnej gospodarce grupę przedsiębiorstw wykazujących dość silne powiązania ponadlokalne i ograniczony zakres powiązań z lokalnym systemem społeczno-ekonomicznym. W omawianym typie systemu sprzyjającym warunkom lokalnym z zakresu „twardych czynników rozwoju" towarzyszył dość niski kapitał lokalnych relacji bazujących na zaufaniu. Przedsiębiorcy rzadziej, w porównaniu do scharakteryzowanych powyżej typów zalążkowych form systemów, pozytywnie oceniali sytuację ekonomiczno-finansową przedsiębiorstwa (43,76%) oraz formułowali plany rozwoju (28,13%). Stosunkowo niska była także samoocena stanu ich aktywności innowa-

cyjnej na tle konkurentów (śr=2,53, os=0,72). Do zalecanych działań na rzecz rozwoju lokalnej innowacyjności w charakteryzowanym typie jednostek terytorialnych należą:

- aktywizacja lokalnych władz samorządowych w zakresie stworzenia spójnej polityki pobudzania przedsiębiorczości i sformalizowania lokalnej polityki innowacyjnej, jako wyrazu dostrzegania przejawów lokalnej innowacyjności i dążenia do zapewnienia poprawy warunków dla rozwoju tych procesów oraz ich rozprzestrzeniania w lokalnej gospodarce zgodnie z pożądanymi w danym układzie terytorialnym kierunkami rozwoju innowacyjności;
- podejmowanie działań na rzecz pobudzania zaufania w środowisku lokalnych przedsiębiorców oraz kształtowania lokalnych relacji w ramach realizacji projektów „miękkich";
- podejmowanie przez samorząd współpracy z przedstawicielami lokalnego środowiska biznesu, zorientowanej na dostarczanie wiedzy nt. innowacji i tworzenia nowoczesnych narzędzi komunikacji lokalnej.

Ostatni typ zalążkowej formy lokalnego systemu innowacji tworzyły jednostki, które nie wyróżniały się w ramach żadnego z analizowanych kryteriów. Charakteryzowały je niekorzystne warunki w zakresie potencjału kapitału terytorialnego oraz niska aktywność lokalnych władz samorządowych w zakresie działań na rzecz poprawy warunków lokalnej przedsiębiorczości i innowacyjności. Badane przedsiębiorstwa cechowała mniej sprzyjająca sytuacja w zakresie stanu ich innowacyjności (śr=2,58, os=0,55), udziału przedsiębiorców oceniających sytuację ekonomiczno-finansową przedsiębiorstwa jako dobrą i bardzo dobrą (20,84%) oraz udziału przedsiębiorstw wykazujących plany rozwoju (12,50%). Ograniczone były więc możliwości rozwoju procesów innowacyjnych w lokalnym sektorze gospodarczym. Do działań zalecanych w przypadku tych jednostek należą:

- wykorzystanie zewnętrznych funduszy do kreowania kapitału społecznego i sieci relacji lokalnych i ponadlokalnych;
- rozbudowa nowoczesnej infrastruktury informacyjnej i komunikacyjnej;
- ujęcie innowacji w strategiach rozwoju lokalnego; poszukiwanie możliwych form wykorzystujących w innowacyjny sposób lokalne zasoby.

Przedstawione kierunki działań są możliwe do podjęcia w skali poszczególnych gmin lub tworzonych przez nie partnerstw. Powinny być spójne z działaniami podejmowanymi na szczeblu regionalnym.

Zakończenie

Podjęty w pracy problem badawczy wpisuje się w dyskusję ważną zarówno z punktu widzenia budowania podstaw teoretycznych, jak i projektowania celów, kierunków i narzędzi polityki regionalnej względem regionów peryferyjnych. Ukierunkowano go na możliwości i ograniczenia zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich z wykorzystaniem koncepcji inteligentnego rozwoju, która tworzy szeroką perspektywę endogenicznego rozwoju w oparciu o wykorzystanie czynnika innowacji.

Pomyślność procesów innowacyjnych zależy od szeregu sprzyjających czynników mających swoje źródło zarówno w samych podmiotach procesów rozwojowych, jak i ich bliższym i dalszym otoczeniu. W przypadku regionów peryferyjnych w literaturze przedmiotu podkreśla się występowanie na ich terenie kompleksu współpowiązanych ze sobą barier innowacyjności o charakterze przestrzennym, ekonomicznym i społeczno-kulturowym. Z jednej strony ograniczają one możliwości osiągnięcia stanu innowacyjności charakterystycznego dla obszarów stanowiących centra rozwoju, z drugiej zaś powodują potrzebę zredefiniowania pojęć innowacji i innowacyjności w stosunku do obszarów peryferyjnych. Skłaniają tym samym do poszukiwania możliwych do podjęcia działań ukierunkowanych na efektywne wykorzystanie lokalnych zasobów, rozwój funkcji ekonomicznych i społecznych czy też wykorzystanie szans rozwojowych otoczenia.

W niniejszej pracy przyjęto, że koncepcja inteligentnego rozwoju tworzy możliwości wsparcia procesu rozwoju zrównoważonego w zakresie, z jednej strony potrzeby dostosowania się, a z drugiej strony – wykorzystania szans, jakie generują współczesne warunki przebiegu procesów rozwojowych. Określone są one przez postępujące procesy globalizacji i integracji, zwiększające się natężenie konkurencji, nasilające je zmiany techniczne i technologiczne oraz zwiększające się zapotrzebowanie na wiedzę i informacje w procesach społeczno-gospodarczych. W obliczu zmian zachodzących na obszarach wiejskich i w ich otoczeniu oraz specyfiki ich procesów rozwojowych możliwości wdrażania innowacji w ramach kreowania rozwoju lokalnego poszukiwać należy m.in. w kształtowaniu usług opartych na atrakcjach lokalnych, rozwoju gospodarki kreatywnej, rozwijaniu sieci i współpracy czy też budowaniu partnerstw z miastami.

***

Wzmacnianie zrównoważonego rozwoju w kontekście koncepcji inteligentnego rozwoju wiąże się z kreowaniem innowacji w sferze gospodarczej, społecznej i ekologicznej procesów rozwojowych, prowadząc do poprawy konkurencyjności danego terenu. Związki zaś występujące między innowacyjnością, konkurencyjnością i zrównoważonym rozwojem opisuje kategoria zrównoważonej konkurencyjności znajdująca zastosowanie w odniesieniu do obszarów wiejskich (Weresa 2016, Guzal-Dec 2015).

Poszukiwanie źródeł innowacyjności regionalnej skłania do przyjęcia perspektywy lokalnej i zarazem systemowej prowadzonych badań. W tym układzie możliwe jest kompleksowe ujęcie determinant innowacyjności oparte na koncepcji

terytorium, zwracającej uwagę na relacje między podmiotami lokalnego systemu społeczno-ekonomicznego, specyfikę przestrzeni geograficznej określonej przez jej cechy kulturalno-historyczne czy też specyficzne zasoby, które mogą stać się źródłem przewag konkurencyjnych. W przypadku regionów peryferyjnych w obliczu ujawniających się ograniczeń potencjału endogenicznego ważne stają się także ponadlokalne źródła innowacji wynikające z wzajemnych relacji układu lokalnego i regionalnego z otoczeniem.

Uznając za słuszne powyższe podejście badawcze, za cel główny niniejszej pracy przyjęto charakterystykę determinant i stanu zaawansowania procesu formowania się lokalnych systemów innowacji oraz ich roli w procesie zrównoważonego i inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w warunkach regionów peryferyjnych. Biorąc pod uwagę cel główny pracy, sformułowano cztery cele szczegółowe o charakterze poznawczym i jeden o charakterze aplikacyjnym oraz przyjęto do weryfikacji hipotezę główną oraz dwie hipotezy szczegółowe.

Rozpatrywanie determinant i czynników rozwojowych badanego obszaru prowadzące do wskazania możliwości w zakresie zwiększania ich innowacyjności w pierwszym etapie badań wiązało się z określeniem endo- i egzogenicznych czynników rozwoju lokalnego. Z perspektywy lokalnych władz samorządowych badane jednostki samorządu terytorialnego pozostają pod znacznym wpływem egzogenicznych czynników rozwoju, wśród których ważne miejsce zajmowały polityka gospodarcza państwa, działalność regionalnych władz oraz sytuacja gospodarcza regionu. Dość istotną determinantę rozwoju stanowiły także powiązania obszarów wiejskich z miejskimi rynkami zbytu. Z grupy czynników o charakterze endogenicznym najbardziej istotne dla przebiegu procesów rozwojowych w opinii władz samorządowych okazały się: działalność lokalnego samorządu, w tym w zakresie wsparcia przedsiębiorczości, koncentracja przedsiębiorstw na terenie gminy oraz wykorzystywanie lokalnych zasobów naturalnych.

Potrzebie wykorzystania wewnętrznego potencjału gmin w polityce rozwoju lokalnego towarzyszyło dostrzeganie przez władze samorządowe znaczenia budowania relacji zewnętrznych na rzecz rozwoju gminy i przyciągania zasobów zewnętrznych, co ma znamiona podejścia do procesów rozwojowych zgodnego z koncepcją rozwoju neoendogenicznego. Przedstawiciele zdecydowanej większości samorządów dostrzegali, że gminy dysponują zasobami zdolnymi do przyciągnięcia mieszkańców, turystów lub inwestorów. Należały do nich: korzystna lokalizacja, różnorodne i cenne środowisko naturalne oraz cechy estetyczne krajobrazu. Dostrzeżono przy tym, że gminy o wyższym potencjale inteligentnego rozwoju uzyskały zdolność do wykorzystania zarówno zewnętrznych, jak i wewnętrznych czynników w procesach rozwojowych i charakteryzowało je występowanie całego zespołu pozytywnych uwarunkowań rozwojowych. W szczególności w ich przypadku zauważono większe znaczenie oddziaływania regionalnych instytucji wspierających procesy rozwoju, aktywność lokalnych władz na rzecz rozwoju lokalnego, korzyści z koncentracji przedsiębiorstw, kreatywność i przedsiębiorczość mieszkańców oraz istnienie powiązań gospodarczych z obszarami miejskimi. Z uwagi na ograniczenia wewnętrznych potencjałów rozwojowych władze samorządowe gmin o niższym potencjale inteligentnego rozwoju impulsy rozwojowe dostrzegały głównie w otoczeniu.

Ocena lokalnych warunków innowacyjności dokonana z perspektywy władz samorządowych wskazuje na postrzeganie ich raczej w kategoriach czynników sprzyjających wzmacnianiu innowacyjności lokalnej w przypadku większości ocenianych elementów. Czynniki, które zdefiniowały potencjał wprowadzania zmian innowacyjnych w układach lokalnych, koncentrowały się w obszarze cech środowiska przyrodniczego/przestrzeni, gospodarki oraz działań samorządu gminy. Za czynniki zewnętrzne o największym znaczeniu dla wprowadzania innowacji przedstawiciele lokalnych władz samorządowych uznali: oddziaływanie większych ośrodków miejskich, przepisy prawa regulujące funkcjonowanie samorządów terytorialnych oraz działania samorządu powiatu. Ważne okazały się także strategie rozwoju lokalnego realizowane w ramach LGD oraz oddziaływanie instrumentów regionalnej polityki innowacji. W przypadku gmin reprezentujących wysoki potencjał inteligentnego rozwoju ujawniono znacznie większe oddziaływanie czynnika współpracy w ramach lokalnego środowiska biznesu, a także współpracy rozwijanej pomiędzy władzami samorządowymi i przedstawicielami lokalnych przedsiębiorstw w porównaniu do jednostek zaklasyfikowanych do grupy o niskim potencjale inteligentnego rozwoju. Ta zintensyfikowana współpraca współwystępowała z ujawnionym oddziaływaniem w tej grupie jednostek czynnika kulturowego, związanego z deklarowanym większym stopniem przyswojenia w lokalnych środowiskach badanych norm, wartości i postaw sprzyjających m.in. budowaniu lokalnych relacji. Ponadto w omawianej grupie jednostek ujawniono istotny wpływ otoczenia instytucjonalnego wspierającego aktywność innowacyjną w regionie, wykorzystania funduszy zewnętrznych oraz rozwoju profili działalności zgodnych z Regionalnymi Strategiami Innowacji. W gminach reprezentujących klasę niskiego poziomu potencjału inteligentnego rozwoju dostrzeżono ogólnie niższe odziaływanie badanych czynników innowacyjności.

Uzyskany obraz innowacyjności lokalnej badanych gmin z perspektywy lokalnych władz samorządowych wskazuje na znaczną aktywność sektora samorządowego w wymiarze inicjatyw związanych z rozwojem nowoczesnej infrastruktury informatycznej i komunikacyjnej oraz podejmowanych innowacyjnych w skali danej jednostki terytorialnej działaniach na rzecz rozwiązywania lokalnych problemów społeczno-ekonomicznych. Władze samorządowe dostrzegały także zainteresowane inwestorów zewnętrznych, aktywność lokalnych podmiotów w zakresie wykorzystania alternatywnych źródeł energii oraz aktywność społeczno-kulturową. Charakterystyczne jest, że ujawnianie się lokalnych innowacji wykazywało związek z istnieniem sprzyjających warunków w zakresie poziomu potencjału inteligentnego rozwoju. Sprzyjały one ujawnianiu się nowych form użytkowania zasobów naturalnych, aktywności z zakresu przemysłu kreatywnego, ukierunkowaniu działań lokalnych przedsiębiorców na zaspokajanie potrzeb odbiorców lokalnych lub pozalokalnych oraz aktywności innowacyjnej w obszarach społecznym i kulturowym.

***

Drugą perspektywę badań nad lokalną innowacyjnością stworzyły badania przedsiębiorstw stanowiących ważne ogniwa lokalnych gospodarek. W badanej grupie przedsiębiorstw stwierdzono niewielką skalę innowacyjności i jej zdolność do od-

działywania na lokalne procesy innowacyjne. Wykazywała ona cechy pojedynczych działań, podejmowanych bez angażowania do współpracy partnerów zewnętrznych, w tym innych przedsiębiorstw lub podmiotów publicznych. Żadne z przedsiębiorstw w ramach działalności innowacyjnej nie podjęło współpracy nad innowacyjnym projektem, z podmiotem zarówno z otoczenia lokalnego, jak i ponadlokalnego.

Lokalne warunki z perspektywy ocen formułowanych przez badanych przedsiębiorców określić można jako raczej niesprzyjające funkcjonowaniu i rozwojowi przedsiębiorstw. Dość rzadko badani dostrzegali cechy gmin wpływające na ich atrakcyjność dla inwestorów, turystów czy mieszkańców, a także możliwości osiągania szczególnych korzyści z tytułu lokalizacji przedsiębiorstwa w danej gminie.

Przedsiębiorcy dostrzegali istnienie ponadprzeciętnych barier działalności innowacyjnej. Poza oddziaływaniem barier ogólnych, głównie o charakterze finansowym, ujawniono także bariery związane z dostępnością i ofertą instytucji wspierających działalność innowacyjną, a także informacji o specjalistycznych usługach. Inny ujawniony problem dotyczył trudności związanych ze znalezieniem partnerów do współpracy w ramach realizacji innowacyjnych projektów.

Biorąc pod uwagę wpływ lokalnych warunków na aktywność innowacyjną przedsiębiorstw, kluczową jej determinantą są działania lokalnych władz w zakresie zarówno instrumentów oddziałujących na wymierne korzyści lokalizacji przedsiębiorstw, takie jak korzyści podatkowe czy też koszty usług komunalnych, jak również kreowane przez lokalne władze relacje ze środowiskiem biznesu. Drugim ważnym z perspektywy przedsiębiorców wymiarem atrakcyjności lokalnych warunków innowacyjności przedsiębiorstw są możliwości podjęcia kooperacji oraz zbytu. Czynniki te postrzegane były przez przedsiębiorców jako umiarkowanie sprzyjające ich aktywności innowacyjnej. Wyżej oceniono zaś warunki w zakresie środowiska przyrodniczego, kapitału ludzkiego i społecznego, jakości życia oraz stanu rozwoju infrastruktury komunalnej.

Badani przedsiębiorcy dostrzegali ponadprzeciętny wpływ całego kompleksu czynników ujawniających się w skali gminy na poprawę stanu innowacyjności przedsiębiorstw. Do najważniejszych zaliczono jakość lokalnego otoczenia instytucjonalnego, dostępność nowoczesnej infrastruktury komunikacyjnej i informatycznej oraz relacje zaufania i otwartości na współpracę charakteryzujące lokalne środowisko gospodarcze i przedstawicieli samorządu terytorialnego.

Biorąc pod uwagę czynniki konkurencyjności przedsiębiorstw pozostające w centrum zainteresowania koncepcji inteligentnego rozwoju, do których zaliczają się m.in. kształtowanie relacji lokalnych, rozszerzanie rynków zbytu oraz wykorzystywanie nowoczesnych technologii w działalności gospodarczej, dostrzec należy, że badani nie dostrzegali w tych czynnikach większych możliwości wzmacniania konkurencyjności przedsiębiorstwa.

Badane przedsiębiorstwa wykazywały dość silne powiązania z rynkami lokalnymi i regionalnymi, jednak w żadnej z badanych gmin przedstawiciele władz nie dostrzegali, że w gminie istnieje lub zaczyna być zauważany określony rodzaj produktu lub usługi, który jest lub może stać się podstawą rozwoju współpracy wśród lokalnych producentów, w którą mogłyby się włączyć lokalne władze samorządowe. Współpra-

ca lokalna warunkowała szereg korzyści dla przedsiębiorców, jednak w niewielkim stopniu była czynnikiem potencjalnie sprzyjającym aktywności innowacyjnej.

Diagnoza badanych gmin pod względem przyjętych kryteriów delimitacji lokalnych systemów innowacji, tj. intensywności i zakresu lokalnych relacji gospodarczych, ujawniających się innowacji w sektorze przedsiębiorstw, aktywności władz samorządowych w zakresie wykorzystywanych narzędzi wsparcia lokalnej innowacyjności wykazała, że poza przypadkiem jednej gminy w żadnym z wyodrębnionych czterech typów jednostek terytorialnych nie współwystępowały ponadprzeciętnie rozwinięte elementy składowe formujące lokalne systemy innowacji. W badanych jednostkach ujawniono brak podstaw programowych lokalnej polityki innowacyjnej i podejmowania systemowych działań na rzecz wzmacniania innowacyjności lokalnej we współpracy z sektorem naukowo-badawczym. Jednocześnie wykazano powiązania czynnika kulturowego z formowaniem lokalnych relacji gospodarczych.

***

Zrealizowane badania umożliwiły pozytywne zweryfikowanie hipotezy szczegółowej i wykazanie, że lokalne systemy innowacji znajdują się w stadium zalążkowym, ujawniając się głównie w gminach o korzystniejszych warunkach potencjału inteligentnego rozwoju, a aktywność innowacyjna przedsiębiorstw w układach lokalnych przedstawia obraz rzadkich, pojedynczych, nieskoordynowanych działań, podejmowanych bez współpracy z podmiotami lokalnego i regionalnego otoczenia stanowiących źródła innowacyjności.

W związku z tym, że formy lokalnych systemów innowacji nie są rozwinięte, a aktywność i postawy władz samorządowych są czynnikiem mającym kluczowy wpływ na formowanie się lokalnych systemów innowacji, scharakteryzowano szczegółowo, w jaki sposób samorząd terytorialny wypełnia swoją rolę. Uwzględniono przy tym podwójną rolę władz samorządowych w kształtowaniu procesów innowacji w układach lokalnych – jako podmiotu inicjującego innowacje oraz wspierającego lokalne procesy innowacyjne i potencjalnie zdolnego do inicjowania i zogniskowania rozproszonych, pojedynczych innowacyjnych działań wokół celów rozwoju lokalnego.

Aktywność innowacyjna władz samorządowych w wymiarze kształtowania usług publicznych koncentrowała się na inwestycjach materialnych, związanych z rozwojem infrastruktury technicznej. Wykazano, że uzasadnione jest zwiększenie ich troski o realizowanie innowacji w dziedzinie edukacji publicznej, kultury czy też ochrony zdrowia. W zakresie funkcjonowania urzędów gmin widoczna była troska władz o obsługę klientów wykorzystującą nowoczesne narzędzia i rozwiązania techniczne oraz rozwój kwalifikacji i umiejętności pracowników urzędów. W badanej grupie jednostek samorządowych nie podejmowano jednak systemowych zmian, które przyczyniłyby się do budowania środowiska urzędu jako przestrzeni proinnowacyjnej, budującej podstawy dla wymiany informacji i wdrażania zmian.

Większość przedstawicieli lokalnych władz samorządowych dostrzegała potrzebę wdrażania zmian gospodarczych w gminie, jednak dość rzadko pożądanym kierunkiem zmian gospodarczych były innowacje i modernizacja lokalnej gospodarki, co odzwierciedlały dokumenty strategii rozwoju, w których problematykę zwiększania

innowacyjności uwzględniono w sposób wybiórczy lub nie uwzględniono jej w ogóle. W badanych gminach nie było formalnych podstaw do włączenia innowacji w proces kreowania rozwoju lokalnego. Wzmocnienie stanu innowacyjności układów lokalnych wymaga przygotowania lokalnych programów innowacyjności i wmontowania ich w strategie rozwoju lokalnego, co stworzy podstawy lokalnych działań systemowych. Zdiagnozowane podstawy lokalnych systemów innowacji wymagają lepszego zintegrowania z systemami regionalnymi. Konieczne jest powiązanie dokumentów lokalnych z zapisami regionalnych strategii innowacji. Z perspektywy planowania realizacji działań lokalnych wykazujących znamiona innowacji zwiększenia wymaga zakres uspołecznienia lokalnych polityk rozwoju.

Badane jednostki samorządowe oddziaływały na lokalną przedsiębiorczość w zakresie rozwoju infrastruktury technicznej i bazy terenów inwestycyjnych, kształtowania relacji lokalnych, działań podejmowanych na rzecz rozwoju wiedzy i kompetencji z zakresu przedsiębiorczości, promocji gospodarczej gminy, w tym nawiązywaniu kontaktów gospodarczych, a także wprowadzania preferencji w ramach lokalnej polityki fiskalnej.

Aby wzmocnić innowacyjność lokalną, podejmowano w większości gmin działania na rzecz wzmocnienia kooperacji między samorządem, przedsiębiorstwami, instytucjami naukowymi i organizacjami wsparcia biznesu oraz wdrażano lokalne projekty. Rzadziej wspierano rozwój lokalnych instytucji działających na rzecz pobudzania innowacyjności lokalnej, współpracę z lokalnymi przedsiębiorstwami w projektach na rzecz rozwoju innowacji, a w zamówieniach publicznych uwzględniano kryterium innowacyjności. W badanej grupie samorządów wystąpiły nieliczne przypadki uczestnictwa samorządów w projektach realizowanych przez instytucje otoczenia innowacyjności oraz upowszechniania przez samorząd wiedzy o działalności innowacyjnej i innego typu. Odnotowano niewielką skalę i ograniczony zakres współpracy jednostek samorządowych z instytucjami sektora edukacyjno-naukowo-badawczego. Dotyczyła ona głównie instytucji szkolnictwa wyższego, ograniczając się do uzyskiwania wiedzy.

Ważnym, niewykorzystanym źródłem stymulowania rozwoju lokalnych systemów innowacji jest kreowanie współpracy lokalnej z przedstawicielami podmiotów gospodarczych i instytucji publicznych, w tym w ramach sieci produkcyjnych, klastrów, współpracy z grupami przedsiębiorstw. Badania wykazały istnienie potencjału relacji, który może zostać wykorzystany w procesach innowacji przez władze samorządowe przy ich większym zaangażowaniu. Innym niewykorzystanym w pełni źródłem wzmacniania innowacyjności lokalnych gospodarek była współpraca samorządów w ramach LGD, która koncentrowała się na wzmacnianiu społecznego wymiaru procesów rozwojowych, jednocześnie w niewielkim stopniu prowadząc do rozwoju lokalnych inicjatyw integrujących przedsiębiorców w ramach realizacji innowacyjnych projektów.

Aktywność innowacyjna samorządów terytorialnych w znacznym stopniu ukierunkowana była na realizację celów ochrony środowiska przyrodniczego. Towarzyszył jej znaczny poziom deklarowanego szacunku względem środowiska przyrodniczego, ujawniającego się szczególnie wyraźne w grupie gmin o wysokim potencjale inteligentnego rozwoju. Tworzy to potencjał kształtowania konkurencyjności przy-

rodniczej układów lokalnych w ramach podejmowania lokalnych inicjatyw (projektów) w obliczu wykazanego w badaniu znacznego elementu potencjału zasobów endogenicznych układów lokalnych w postaci zasobów naturalnych (por. Zwolińska 2015, Guzal-Dec 2015).

Aktywność lokalnych władz samorządowych postrzegana była przez badanych jako kluczowy czynnik kształtujący lokalne warunki innowacyjności przedsiębiorstw. Z perspektywy badanych przedsiębiorców stan aktywności samorządów lokalnych na rzecz wzmocnienia innowacyjności gminy uznać można za przeciętny we wszystkich badanych obszarach. Do działań samorządów gminy o największym znaczeniu dla aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw zaliczyć należy działania o charakterze „miękkim", związane ze wspieraniem przepływu informacji w środowisku lokalnym, upowszechnianiem wiedzy o działalności innowacyjnej oraz zmierzające do integracji grup tworzących środowisko lokalne, podejmowania współpracy z różnymi podmiotami w środowisku lokalnym i ponadlokalnym, w tym kooperacji z biznesem i nauką oraz rozwój infrastruktury technicznej.

Pozytywnie zweryfikowano zatem hipotezę szczegółową: Władze samorządowe w ograniczonym zakresie wykorzystują dostępne narzędzia i źródła stymulowania rozwoju lokalnych systemów innowacji; niedostateczny stan zaawansowania działań dotyczy realizacji polityki wspierającej lokalne innowacje oraz kreowania współpracy z potencjalnymi innowatorami zarówno z sektora publicznego, jak i gospodarczego i społecznego. Przedstawione wyniki upoważniają jednocześnie do pozytywnego zweryfikowania hipotezy głównej niniejszej pracy stanowiącej, że w obliczu niekorzystnych warunków procesów rozwojowych innowacje lokalne w regionach peryferyjnych nie mają charakteru systemowego, przez co ich rola w procesie zrównoważonego i inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich nie jest jeszcze wykorzystana.

***

Analiza stanu i uwarunkowań przebiegu procesów innowacyjnych w badanych regionach wskazały na potrzebę i istniejące jednocześnie możliwości podjęcia działań na rzecz ich wzmocnienia w układach lokalnych, a także zwiększenia oddziaływania na te procesy zewnętrznych czynników instytucjonalnych. Zrealizowane badania wykazały, że kluczowymi czynnikami lokalnymi innowacyjności są: wiedza z zakresu działalności innowacyjnej, dostępność nowoczesnej infrastruktury informatycznej i telekomunikacyjnej oraz działania na rzecz tworzenia warunków sprzyjających przedsiębiorczości i innowacyjności, podejmowane przez władze samorządowe. Niezależnie od poziomu potencjału inteligentnego rozwoju i typu zalążkowej formy lokalnego systemu innowacji ujawniono, że nie są wykorzystywane możliwości w zakresie oddziaływania władz samorządowych na lokalne procesy innowacyjne. Możliwości zwiększenia roli samorządów terytorialnych w budowaniu podstaw i wzmacnianiu przebiegu lokalnych procesów innowacyjnych dostrzeżono w trzech głównych obszarach: w wymiarze realizowanej polityki rozwoju, wzmacniania lokalnego potencjału inteligentnego rozwoju oraz wzmacniania lokalnego otoczenia instytucjonalnego innowacyjności. Zrealizowane badania empiryczne upoważniły do sformułowania

szczegółowych rekomendacji w zakresie lokalnej i regionalnej polityki ukierunkowanej na wsparcie kształtowania lokalnych systemów innowacji w warunkach regionów peryferyjnych, uwzględniające ich unikalne warunki i potrzeby rozwoju. Wśród najważniejszych z nich znalazły się:

- wzmocnienie funkcji powiatu jako platformy wymiany informacji i integracji działań samorządów gminnych i innych instytucji na rzecz poprawy innowacyjności; sformułowanie i wdrażanie Powiatowej Strategii Innowacji/Inteligentnego Rozwoju;
- stworzenie na poziomie samorządu gminy podstaw programowych polityki rozwoju uwzględniającej potrzebę wzmacniania innowacyjności lokalnej i wykazującej cechy uspołecznienia;
- systematyczna poprawa warunków innowacyjności lokalnej – rozwój nowoczesnej infrastruktury informatycznej, metod komunikacji między urzędem i interesariuszami; wprowadzanie nowoczesnych narzędzi informatycznych w ramach realizowanych usług publicznych;
- rozwój miękkich projektów ukierunkowanych na dostarczanie niezbędnej wiedzy, rozwój kompetencji i wzmacnianie relacji lokalnych; rozwój współpracy społecznej, np. poprzez tworzenie Lokalnych Forów Innowacji Społecznych, z innowatorami sektora społecznego;
- wzmocnienie wypełniania przez urzędy funkcji dostarczania wiedzy i informacji podmiotom lokalnym, ważnej zarówno z perspektywy rozwoju działalności gospodarczej, jak i aktywizacji społecznej; działalność ta powinna być oparta na nowoczesnych, interaktywnych narzędziach informatycznych i współpracy z innymi jednostkami samorządowymi i instytucjami;
- inicjowanie przez władze lokalne tworzenia Lokalnych (gminnych) Forów Współpracy Gospodarczej stanowiących formalne podstawy/platformę kooperacji między władzami i przedstawicielami lokalnego sektora biznesu, a także kooperacji w ramach lokalnego sektora biznesu.

Podjęty w pracy problem badawczy w wymiarze teoretycznym wypełnił lukę w zakresie lokalnego ujęcia inteligentnego rozwoju w warunkach regionów peryferyjnych bazującego na koncepcji terytorium i ujęciu systemowym. Ponadto dotąd brakowało pogłębionych studiów empirycznych nad innowacyjnością lokalną opartych na koncepcji terytorium prowadzonych z indywidualnej perspektywy gmin i uwzględniających zarówno ich obiektywne uwarunkowania potencjału inteligentnego rozwoju, jak i działania i formułowane opinie funkcjonujących w nich podmiotów. Wskazać należy w szczególności następujące osiągnięcia o charakterze empirycznym wynikające z podjętego tematu badawczego:

- charakterystyka stanu zróżnicowania warunków potencjału inteligentnego rozwoju gmin badanych regionów w wymiarze ilościowym, strukturalnym i przestrzennym; ujawniono przy tym znaczenie całego kompleksu uwarunkowań, zarówno o charakterze egzo-, jak i endogenicznym, w tym czynnika kulturowego w kształtowaniu warunków sprzyjających lokalnym procesom innowacyjnym;
- wyodrębnienie i dokonanie wielowymiarowej charakterystyki zalążków lokalnych systemów innowacji ze wskazaniem głównych czynników i barier oraz in-

strumentów wsparcia ich rozwoju w zależności od wyodrębnionej formy; wykazano ważną rolę lokalnych czynników w kształtowaniu warunków innowacyjności; ujawniono, że w zależności od typu systemu wzmocnienia wymagają różne obszary ich funkcjonowania jednak wspólnym elementem wymagającym silnego wzmocnienia jest lokalna polityka proinnowacyjna;

- ocena możliwości wykorzystania we wzmacnianiu innowacyjności lokalnej czynników ujętych w koncepcji inteligentnego rozwoju, w tym nowoczesnych technologii, współpracy lokalnej, lokalnych zasobów, powiązań z obszarami miejskimi z uwzględnieniem warunków regionów peryferyjnych; przedstawione rozważania wskazują kluczową rolę lokalizacji względem większych ośrodków miejskich i szlaków komunikacyjnych w tworzeniu sprzyjających warunków kształtowania lokalnych procesów rozwojowych oraz uzyskiwanych korzyści przez przedsiębiorców z tytułu lokalizacji działalności gospodarczej w danej gminie; rozwijanie powiązań gospodarczych z miastami oraz wykorzystywanie technologii informacyjnych i komunikacyjnych jest potencjalnym źródłem procesów rozwojowych w większym stopniu w przypadku jednostek o trudniejszych uwarunkowaniach rozwojowych; współpraca lokalna jako ważny czynnik rozwoju innowacji lokalnych wykazuje możliwości wzmocnienia w ramach pełnego wykorzystania możliwości wynikających z działań władz lokalnych oraz funkcjonowania LGD; jednym z podstawowych elementów kapitału terytorialnego badanych obszarów są zasoby naturalne, tworzące ważny potencjał kształtowania konkurencyjności przyrodniczej;
- pozytywna weryfikacja międzyregionalnych zróżnicowań w zakresie warunków przebiegu procesów innowacyjnych będących podstawą regionalnej polityki innowacji.

Autorka wyraża nadzieję, że podjęte w niniejszej pracy studia nad rozległą problematyką innowacyjności lokalnej umożliwiły zwrócenie uwagi na jej kluczowe aspekty oraz stanowią wkład w rozwój badań zmierzających do pogłębienia zrozumienia tych procesów. Wydaje się słusznym pogłębianie prowadzonych rozważań w zakresie rozszerzenia grupy badanych podmiotów lokalnych procesów rozwojowych, w tym gospodarstw rolnych i lokalnych organizacji pozarządowych, w tym LGD w celu badania relacji i ich efektów dla lokalnej innowacyjności. Ważne jest także podejmowanie pogłębionych badań nad kształtowaniem się lokalnych innowacji w oparciu o wykorzystywany kapitał lokalnych zasobów naturalnych. Interesujące wnioski mogłyby przynieść także przeprowadzone studia porównawcze nad lokalnymi systemami innowacji w innych regionach, np. w zachodniej części Polski.

Obserwacja praktyki działań badanej grupy samorządów lokalnych, możliwa dzięki aktywnemu zaangażowaniu ich przedstawicieli, pozwoliła dostrzec na badanym terenie interesujące przykłady innowacyjnych działań oraz sformułowanie zaleceń wspierających rozwój systemowej innowacyjności w regionach peryferyjnych. Autorka wyraża nadzieję, że wyniki badań zawartych w niniejszej pracy umożliwią podmiotom odpowiedzialnym za politykę rozwoju lokalnego i regionalnego, w tym przede wszystkim władzom samorządowym, ich wykorzystanie w procesie kształtowania lokalnych innowacji.

Bibliografia:

Adamowicz M. (2003a). Skala lokalna w terytorialnym podziale kraju. W: M. Adamowicz (red.). *Strategie rozwoju lokalnego. Aspekty instytucjonalne.* T. 1. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

Adamowicz M. (2003b). Kształtowanie rozwoju lokalnego. W: M. Adamowicz (red.). *Strategie rozwoju lokalnego. Aspekty instrumentalne*. T. 2. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

Adamowicz M. (2011). Zachowanie konsumentów w procesach adopcji innowacji na rynku owoców. W: M. Adamowicz (red.). *Konsumenci a innowacje na rynku owoców.* Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

Adamowicz M. (2015). Lokalne strategie innowacji jako narzędzie zarządzania rozwojem powiatów stanowiących obszary potencjalnego wzrostu Lubelszczyzny. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 17(3), 11-18.

Adamowicz M., Zwolińska-Ligaj M. (2009). Koncepcja wielofunkcyjności jako element zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Polityki Europejskie, Finanse i Marketing,* 51, 11-38.

Adamowicz M., Zwolińska-Ligaj M.A. (2017). Lokalne czynniki innowacyjności-perspektywa władz lokalnych i przedsiębiorców. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Polityki Europejskie, Finanse i Marketing,* 18 (67), 7-21.

Adamowicz M., Zwolińska-Ligaj M. (2018a). New concepts for rural development in the strategies and policies of the European Union. *Economic and Regional Studies/Studia Ekonomiczne i Regionalne,* 11(3), 7-31.

Adamowicz M., Zwolińska-Ligaj M.A. (2018b). The Role of Local Government in the Creation of Innovation in Regional Peripheral Economies (A Case Study of The Lublin Region, Poland). *Olsztyn Economic Journal,* 13(2), 123-140.

Adamowicz M., Zwolińska-Ligaj M. (2018c). Finansowanie działalności innowacyjnej na przykładzie przedsiębiorstw z regionów peryferyjnych. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu,* 20(1), 9-16.

Agriculture Directorate – General: A framework for indicators for the economic and social dimensions of sustainable agriculture and rural development. (2001). European Commission.

Araújo L., Silva S., Teixeira A.A.C. (2013). Knowledge Spillovers and Economic Performance of Firms Located in Depressed Areas: Does Geographical Proximity Matter? *FEP Working Papers, Research Work in Progress.* No 488.

Asheim B.T. (1996). Industrial districts as 'learning regions': a condition for prosperity. *European planning studies,* 4(4), 379-400.

Asheim B.T. (1999). Interactive learning and localised knowledge in globalising learning economies. *GeoJournal,* 49(4), 345-352.

Asheim B.T. (2001). Learning regions as development coalitions: Partnership as governance in European workfare states? *Concepts and transformation*, 6(1), 73-101.

Asheim B.T. (2004). *SME innovation policy and the formation of regional networked innovation systems. Global knowledge flows and economic development.* OECD.

Asheim B.T., Coenen L. (2005). Knowledge bases and regional innovation systems: Comparing Nordic clusters. *Research policy*, 34(8), 1173-1190.

Asheim B.T., Gertler M.S. (2005). The geography of innovation: regional innovation systems. W: J. Fagerberg, D.C. Mowery (red.). *The Oxford handbook of innovation.*

Asheim B.T., Isaksen A. (2002*).* Regional Innovation Systems: The Integration of Local 'Sticky' and Global 'Ubiquitous' Knowledge. *The Journal of Technology Transfer*, 27(1), 77-86.

Asheim B.T., Isaksen A., Nauwelaers C., Tödtling F. (red.). (2003). *Regional Innovation Policy for Small+ Medium Enterprises.* Edward Elgar Publishing.

Asheim B.T., Cooke P., Martin R. (red.). (2006). *Clusters and Regional Development: Critical Reflections and Explorations.* Routledge.

Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski. (2016). Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.

Atterton J. (2016). Invigorating the New Rural Economy: Entrepreneurship and Innovation. W: M. Shucksmith, D.L. Brown (red.). *Routledge International Handbook of Rural Studies,* Routledge.

Aydalot Ph., Keeble D. (1988). High Technology Industry and Innovative Environments in Europe: An Overview. W: Ph. Aydalot, D. Keeble (red.). *High Technology Industry and Innovative Environments: The European Experience.* London New York: Routledge.

Babuchowska K., Kisiel R. (2006). Wpływ samorządu gminnego na lokalny rozwój gospodarczy na przykładzie gmin województwa warmińsko-mazurskiego. *Acta Sci. Pol. Oeconomia,* 5(2), 5-15.

Bański J. (2011). Wieś w badaniach geograficznych – ewolucja badań i przegląd koncepcji obszaru wiejskiego. W: M. Halamska (red.). *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku.* Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

Bański J. (2016). Identyfikacja i wykorzystanie zasobów lokalnych w budowaniu przewagi konkurencyjnej – przykład regionu lubelskiego. *Studia Obszarów Wiejskich*, 44, 7-19.

Barca F. (2009). *Agenda for a Reformed Cohesion Policy. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations. Independent Report prepared at the request of Danuta Hübner, Commissioner for Regional Policy European Communities.*

Barke M., Newton M. (1997). The EU LEADER Initiative and Endogenous Rural Development: the Application of the Programme in Two Rural Areas of Andalusia, Southern Spain. *Journal of Rural Studies,* 3(3), 319-341.
Barro R. J., Sala-i-Martin X. (1992). Convergence. *Journal of political Economy,* 100(2), 223-251.
Bartkowiak R. (2008). *Historia myśli ekonomicznej*. PWE, Warszawa.
Bartkowiak R. (2010). Współczesne teorie ekonomiczne. *Roczniki Nauk Rolniczych*, Seria G, 97(2), 16-29.
Baruk J. (2009). *Zarządzanie wiedzą i innowacjami*. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
Bathelt H., Malmberg A., Maskell P. (2004). Clusters and knowledge: local buzz, global pipelines and the process of knowledge creation. *Progress in human geography,* 28(1), 31-56.
Becattini G. (1990). The Marshallian industrial district as a socio-economic notion. W: F. Pyke, G. Becattini, W. Sengenberger (red.). *Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy.* International Institute for Labour Studies.
Becla A., Czaja S. (2016). Inteligentny i trwały rozwój – pojęciowe i poznawcze wyzwania dla teorii ekonomii i praktyki gospodarczej. *Optimum. Studia Ekonomiczne,* 4(82), 3-14.
Best Practices in Local Development (2001). Local Economic and Employment Development (LEED). OECD Publishing.
Białoń L., Werner L. (2014). Zarządzanie działalnością innowacyjną w kontekście społecznej świadomości innowacyjności. W: A. Kamińska (red.). *Innowacyjność. Uwarunkowania, strategie, wyzwania.* Wydawnictwo Placet, Warszawa.
Bilbao-Osorio B., Rodríguez-Pose A. (2004). From R&D to innovation and economic growth in the EU. *Growth Change*, 35(4), 434-455.
Blakely E.J., Leigh N.G. (2010). *Planning local economic development. Theory and practice.* Sage, Los Angeles.
Bled Declaration for a Smarter Future of the Rural Areas in EU, European Parliament and European Commission. (2018).
Boekema F., Morgan K., Bakkers S., Rutten R. (2000). *Knowledge, innovation and economic growth.* Edward Elgar Publishing.
Bogdanienko J. (2004). Innowacje jako czynnik przewagi konkurencyjnej. W: J. Bogdanienko, M. Haffer, W. Popławski. *Innowacyjność przedsiębiorstw*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
Bogers M., Chesbrough H., Moedas C. (2018). Open innovation: research, practices, and policies. *California Management Review*, 60 (2), 5-16.
Bończak-Kucharczyk E. (2008). *Strategie rozwoju regionu i miast. Metodologia i wskazówki praktyczne*. Minigo.
Boryczka E.M. (2015). Partycypacyjne instrumenty zarządzania jednostkami samorządu terytorialnego. W: A. Nowakowska (red.). *Nowoczesne metody i narzędzia zarządzania rozwojem lokalnym i regionalnym*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
Borys T. (red.). (2005). *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*. Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Warszawa – Białystok.
Borys T. (2011). Zrównoważony rozwój – jak rozpoznać ład zintegrowany. *Problemy Ekorozwoju – Problems of Sustainable Development*, 6 (2), 75-81.
Borys T. (2013). Nowe kierunki ekonomii środowiska i zasobów naturalnych w aspekcie nowej pespektywy finansowej Unii Europejskiej. *Ekonomia i Środowisko*, 1 (44), 8-28.
Borys T. (2016). Aksjologiczne podstawy zrównoważonego i inteligentnego rozwoju. *Ekonomia i Środowisko,* 3 (58), 35-46.
Boschma R.A. (2004). Competitiveness of regions from an evolutionary perspective. *Regional Studies,* 38, 993-1006.
Boschma R.A. (2005). Proximity and innovation: a critical assessment. *Regional Studies,* 39, 61-74.
Boschma R.A. (2015). Smart Specialization and Regional Innovation Policy. *Welsh Economic Review*, 24, 7.
Bosworth G., Rizzo F., Marquardt D., Strijker D., Haartsen T., Aagaard Thuesen A. (2016). Identifying social innovations in European local rural development initiatives. *Innovation: The European Journal of Social Science Research,* 29(4), 442-461.
Bowler I. (1999). Endogenous agricultural development in Western Europe. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie,* 90(3), 260-271.
Braczyk H.J., Cooke P., Heidenreich M. (1998). *Regional Innovation Systems: The Role of Governances in a Globalized World.* Routledge.
Brańka P., Kudłacz T. (2017). Uwarunkowania instytucjonalne wzmacniania i wykorzystania kapitału terytorialnego w rozwoju obszarów wiejskich. *Studia KPZK*, 177, 67-81.
Breschi S., Lissoni F. (2001). Knowledge spillovers and local innovation systems: a critical survey. *Industrial and corporate change*, 10(4), 975-1005.
Brodzicki T., Szultka S. (2002). Koncepcja klastrów a konkurencyjność przedsiębiorstw. *Organizacja i kierowanie,* 4(110), 45-60.
Brodziński Z., Janikowska A.J. (2009). Obszary aktywności innowacyjnej Lokalnych Grup Działania w województwie warmińsko-mazurskim. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 3(58), 48-56.
Brodziński Z., Brodzińska K. (2016). Uwarunkowania aktywności społeczno-gospodarczej podmiotów sektora MSP na terenach przygranicznych województwa warmińsko-mazurskiego. *Journal of Agribusiness and Rural Development,* 1(39), 31-38.
Brol R. (2006). Rozwój regionalny jako kategoria ekonomiczna. W: D. Strahl (red.). *Metody oceny rozwoju regionalnego.* Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław.

Brol R. (2009). Innowacyjność lokalnych jednostek terytorialnych. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu,* 46, 52-61.
Brol R. (2013a). Relacje między globalnością zmian a lokalnością rozwoju. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu,* 284, 11-18.
Brol R. (2013b). Innovation vs. Regional Development. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 286, 13-26.
Brol R., Sztando A. (2011). Strategiczne kreowanie innowacyjności gospodarki lokalnej na przykładzie gminy Polkowice. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu,* 179, 206-220.
Bruckmeier K., Tovey H. (2009). Conclusion. Beyond the policy process: conditions for rural sustainable development in European countries. W: K. Bruckmeier, H. Tovey (red.). *Rural Sustainable development in the knowledge society. Perspectives on rural policy and planning.* Ashgate, Farnham, Surrey, Burlington.
Brunow S., Miersch V. (2015). Innovatin capacity, workforce diversity and intra-industrial externalities: a study of German establishments. W: K. Kourtit, P. Nijkamp, R.R. Stough (red.). *The Rise of the City. Spatial Dynamics in the Urban Century.* Edward Elgar Publishing.
Brusco S. (1990). The idea of the Industrial District: Its genesis. W: F. Pyke, G. Becattini, W. Sengenberger. *Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy*. International Institute for Labour Studies.
Bryden J.M., Dawe S.P. (1998). Development strategies for remote rural regions: what do we know so far. W: OECD International Conference on Remote Rural Areas: *Developing through Natural and Cultural Assets*, Albarracin, Spain.
Brzeziński M., Gorynia M., Hockuba Z. (2008). Ekonomia a inne nauki społeczne na początku XXI w. Między imperializmem a kooperacją. *Ekonomista, 2*, 201-232.
Burzyńska D. (2012). *Rola inwestycji ekologicznych w zrównoważonym rozwoju gmin w Polsce.* Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
Cainelli G., Mazzanti M., Montresor S. (2011). *Environmental innovations, local networks and internationalization.* No. 1. Università Degli Studi di Ferrara, Dipartimento di Economia Istituzioni Territorio, Ferrara.
Camagni R. (1995). The concept of innovative milieu and its relevance for public policies in European lagging regions. *Papers in regional science,* 74(4), 317-340.
Camagni R. (2002a). Compétitivité territoriale, milieux locaux et apprentissage collectif: une contre-réflexion critique. *Révue d'Economie Régionale et Urbaine,* 4, 553-578.
Camagni R. (2002b). *On the concept of territorial competitiveness: sound or misleading? 42nd Congress of the European Regional Science Association, Industry to advanced services – perspectives of European metropolitan regions.* August 27th – 31st, Dortmund, Germany, European Regional Science Association (ERSA), Louvain-la-Neuve.
Camagni R. (2009). Territorial capital and regional development. W: R. Capello, P. Nijkamp (red.). *Handbook of Regional Growth and Development Theories,* Edward Elgar, Cheltenham.
Camagni R. (2017). Regional Competitiveness: Towards a Concept of Territorial Capital. W: R. Capello (red.). *Seminal Studies in Regional and Urban Economics*. Springer, Cham.
Camagni R., Capello R. (2013a). Regional Competitiveness and Territorial Capital: A Conceptual Approach and Empirical Evidence from the European Union. *Regional Studies*, 47(9), 1383-1402.
Camagni R., Capello R. (2013b). Regional innovation patterns and the EU regional policy reform: Toward smart innovation policies. *Growth and change*, 44(2), 355-389.
Capello R. (2007). *Regional Economics.* Routledge, London.
Capello R. (2008). Regional economics in its 1950s: recent theoretical directions and future challenges. *The Annals of Regional Science,* 42(4), 747-767.
Capello R. (2009). Regional growth and local development theories: conceptual evolution over fifty years of regional science. *Géographie, économie, société,* 11(1), 9-21.
Capello R. (2011). Location, Regional Growth and Local Development Theories. *Aestimum* 58, 1-25.
Capello R. (2016). *Regional economics*. Routledge.
Capello R. (2019). *Interpreting and understanding territorial identity.* Reg Sci Policy Pract. 11, 141-158.
Capello R., Caragliu A., Nijkamp P. (2011). Territorial capital and regional growth: increasing returns in knowledge use. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 102(4), 385-405.
Capello R., Faggian A. (2005). Collective learning and relational capital in local innovation processes. *Regional studies*, 39(1), 75-87.
Capello R., Nijkamp P. (2009). Introduction: regional growth and development theories in the twenty-first century – recent theoretical advances and future challenges. W: R. Capello, P. Nijkamp (red.). *Handbook of regional growth and development theories*. Edward Elgar Publishing.
Capello R., Nijkamp P. (2011). Regional growth and development theories revisited. W: R.J. Stimson, R. Stough, P. Nijkamp (red.). *Endogenous regional development: perspectives, measurement and empirical investigation*. New Horizons in Regional Science, Edward Elgar Publishing.
Carlsson B., Jacobsson S., Holmén M., Rickne A. (2002). Innovation systems: analytical and methodological issues. *Research policy*, 31(2), 233-245.
Carroll M.C., Blair J.P. (2008). *Local Economic Development: Analysis, Practices, and Globalization.* Sage Publications.
Cegis R., Ramanauskiene J., Martinkus B.T. (2009). The Concept of Sustainable Development and its Use for Sustainability Scenarios. *Inzinierine Ekonomika-Engineering Economics,* 2 (68), 28-37.

Celińska-Janowicz D., Zawalińska K., Widła-Domaradzki Ł. (2013). Structural Equation Model of Successful Territorial Cooperation. W: G. Gorzelak, K. Zawalińska (red.). *European Territories: From Cooperation to Integration?* Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
Chesbrough H. (2008). Open innovation: a new paradigm for understanding industrial innovation. W: H. Chesbrough, W. Vanhaverbeke, J. West (red.). *Open Innovation: Researching a New Paradigm.* OUP Oxford.
Chesbrough H.W. (2003). *Open innovation: The new imperative for creating and profiting from technology.* Harvard Business School Press, Boston.
Chesbrough H., Vanhaverbeke W., Bakici T., Lopez-Vega H. (2011). *Open innovation and public policy in Europe.* Science|Business Publishing.
Cheshire P.C., Gordon I.R. (1996). Territorial competition and the predictability of collective (in) action. *International Journal of Urban and Regional Research*, 20(3), 383-399.
Chodyński A. (2007). *Wiedza i kompetencje ekologiczne w strategiach rozwoju przedsiębiorstw.* Difin, Warszawa.
Chojnicki Z. (2011). Systemy społeczne jako przedmiot geografii społeczno-ekonomicznej. W: L. Mierzejewska, M. Wdowicka (red.). *Współczesne problemy rozwoju miast i regionów.* Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
Churski P. (2005). Czynniki rozwoju regionalnego w świetle koncepcji teoretycznych. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej we Włocławku*, 19(3), 13-30.
Churski P. (2008). *Czynniki rozwoju regionalnego i polityka regionalna w Polsce w okresie integracji z Unią Europejską.* Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
Churski P. (2018). Podejście zorientowane terytorialnie (place-based policy) – teoria i praktyka polityki regionalnej. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, (41), 31-50.
Churski P., Dolata M., Dominiak J., Hauke J., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Nowak A., Perdał R., Woźniak M. (2018). Współczesne przemiany czynników rozwoju społeczno-gospodarczego. *Studia KPZK.* T. 183. *Teoretyczne i aplikacyjne wyzwania współczesnej geografii społeczno-ekonomicznej*, 67-88.
Cities and Regions in the New Learning Economy. (2001). OECD, Paris.
Clark G.L., Feldman M.P., Gertler M.S., Wójcik D. (red.). (2018). *The New Oxford Handbook of Economic Geography.* Oxford University Press.
Competitiveness in low-income and low-growth regions. The lagging regions report, European Commission (2017). Commission Staff Working Document, Brussels.
Cooke P. (1996). The new wave of regional innovation networks: analysis, characteristics and strategy. *Small Business Economics*, 8(2), 159-171.
Cooke P. (1998). Introduction. Origins of the concept. W: H.J. Braczyk, P. Cooke, M. Heidenreich (red.). *Regional innovation systems: the role of governances in a globalized world.* Psychology Press.
Cooke P. (2001). Regional innovation systems, clusters, and the knowledge economy. *Industrial and corporate change,* 10(4), 945-974.
Cooke P. (2006). Bliskość, wiedza i powstawanie innowacji. *Studia Regionalne i Lokalne*, 2(24), 21-47.
Cooke P., Boekholt P., Tödtling F. (2000). *The governance of innovation in Europe: regional perspectives on global competitiveness.* Cengage Learning EMEA.
Cooke P., Morgan K. (1993). The network paradigm: new departures in corporate and regional development. *Environment and planning D: Society and space*, 11(5), 543-564.
Cooke P., Uranga M.G., Etxebarria G. (1997). Regional innovation systems: Institutional and organisational dimensions. *Research policy*, 26(4-5), 475-491.
Cooke P., Uranga M.G., Etxebarria G. (1998). Regional systems of innovation: an evolutionary perspective. *Environment and planning A*, 30(9), 1563-1584.
Copus A. (2001). From Core-periphery to Polycentric Development: Concepts of Spatial and Aspatial Peripherality. *European Planning Studies*, 9(4), 539-552.
Copus A., Skuras D. (2006). *Accessibility, innovative milieu and the innovative activity of businesses in EU peripheral and lagging areas.* W: Vaz T. de Noronha., E.J. Morgan., P. Nijkamp (red.). *The new European rurality: strategies for small firms.* Ashgate Publishing.
Copus A., Skuras D., Tsegenidi K. (2008). Innovation and peripherality: An empirical comparative study of SMEs in six European Union member countries. *Economic Geography*, 84(1), 51-82.
Cork 2.0., http://ksow.pl/fileadmin/user_upload/ksow.pl/PROJEKTY_2017/cork-declaration_pl.pdf. (2016), (01.05.2018).
Coronado D., Acosta M., Fernandez A. (2008). Attitudes to Innovation in Peripheral Economic Regions. *Research Policy*, 37(6), 1009-1021.
Courlet C. (2002). Les systèmes productifs localisés: Un bilan de la literature. *Etudes et Recherches sur les Systèmes Agraires et le Développement,* 33, 27-40.
Courtney P., Lépicier D., Schmitt B. (2005*). Rural firms and the local economy – A focus on small and medium -sized towns. 45th Congress of the European Regional Science Association.*
Crevoisier O. (2004). The innovative milieus approach: toward a territorialized understanding of the economy? *Economic geography,* 80(4), 367-379.
Crevoisier O. (2014). Beyond territorial innovation models: the pertinence of the territorial approach. *Regional Studies*, 48(3), 551-561.
Czernek K. (2017). *Zakorzenienie społeczne jako determinanta współpracy w sektorze turystycznym*. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice.

Czupiał J., Karaś M. (2003). Rozwój wiedzy o przedsiębiorstwie i zarzadzaniu nim. W: J. Lichtarski (red.). *Podstawy nauki o przedsiębiorstwie.* Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. O. Langego we Wrocławiu, Wrocław.
Da Rosa Pires A., Pertoldi M., Edwards J., Hegyis F.B. (2014). Smart Specialisation and innovation in rural areas. *S3 Policy Brief Series.* No.09/2014, Joint Research Centre, Luksemburg, 4.
Dacko A., Dacko M. (2018). Studia nad rozwojem obszarów wiejskich – od paradygmatu wzrostu do rezyliencji. *Wieś i Rolnictwo,* 2(179), 49-64.
Dargan L., Shucksmith M. (2008*).* Leader and innovation. *Sociologia ruralis*, 48(3), 274-291.
Dawkins C. J. (2003). Regional development theory: conceptual foundations, classic works, and recent developments. *Journal of planning literature,* 18(2), 131-172.
De la Mothe J., Paquet G. (1998). *Local and regional systems of innovation as learning socio-economies. In Local and regional systems of innovation.* Springer, Boston.
Dej M., Janas K., Wolski O. (red.). (2014). *Współpraca miejsko-wiejska w Polsce Uwarunkowania i potencjał*. Instytut Rozwoju Miast, Kraków.
Deller S.C., Tsai T.H.S., Marcouiller D.W., English D.B. (2001). The role of amenities and quality of life in rural economic growth. *American Journal of Agricultural Economics,* 83 (2), 352-365.
Dibrell C., Craig J., Hansen E. (2011). Natural environment, market orientation, and firm innovativeness: An organizational life cycle perspective. *Journal of Small Business Management,* 49(3), 467-489.
Digital and social innovation in rural services. (2018). EAFRD Projects Brochure, https://enrd.ec.europa.eu/publications/eafrd-projects-brochure-digital-and-social-innovation-rural-services_pl, (1.05.2018).
DiMaggio P. (1990). Cultural aspects of economic action and organization. W: R. Friedland, A.F. Robertson (red.). *Beyond the Marketplace. Rethinking economy and society*. Aldine de Gruyter, New York.
Dobrzańska B.M. (2007). *Planowanie strategiczne zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych.* Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
Dolińska M. (2016). Otwarte procesy innowacji realizowane w sieci. *Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa,* 6, 77-88.
Dolnicki B. (2016). *Samorząd terytorialny.* Seria Akademicka, Wolters Kluwer, Warszawa.
Doloreux D. (2002). What we should know about regional systems of innovation. *Technology in society,* 24(3), 243-263.
Doloreux D., Dionne S. (2008). Is regional innovation system development possible in peripheral regions? Some evidence from the case of La Pocatière. Canada. *Entrepreneurship and Regional Development,* 20(3), 259-283.
Domański R. (2012). *Ewolucyjna gospodarka przestrzenna.* Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.
Dominiak J., Churski P. (2012). Rola innowacji w kształtowaniu regionów wzrostu i stagnacji gospodarczej w Polsce. *Studia Regionalne i Lokalne*, 4(50), 54-77.
Drucker P.F. (2002). The discipline of innovation*. Harvard business review*, 80, 95-104.
Drucker P.F. (2004). *Natchnienie i fart czyli innowacja i przedsiębiorczość*. Wydawnictwo Studio Emka, Warszawa.
Dudek M. (2018). Opportunities and barriers for smart rural development in Poland in the light of field studies/ Możliwości i bariery inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w świetle badań terenowych. *Economic and Regional Studies,* 11(4), 57-68.
Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A. (2016). *Wybrane determinanty polaryzacji społecznej oraz stabilności ekonomicznej na obszarach wiejskich i w rolnictwie*. IERiGŻ-PIB, Warszawa.
Dziemianowicz W., Laskowska A., Peszat K. (2017). Local innovation systems in Poland – the beginning of the road. *Miscellanea Geographica*, 21(2), 60-67.
Dziemianowicz W., Szmigiel-Rawska K., Nowicka P., Dąbrowska A. (2012). *Planowanie strategiczne. Poradnik dla pracowników administracji publicznej.* Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
Edquist Ch. (1999). *Innovation Policy – A Systemic Approach.* Incomplete Draft of May 9, 1999, http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.559.7157&rep=rep1&type=pdf, (12.10.2018).
Edquist Ch. (2005a). Systems of innovation. Perspectives and challenges. W: J. Fagerberg, D.C. Mowery, R.R. Nelson (red.). *The Oxford Handbook of innovation*. Oxford University Press.
Edquist Ch. (2005b). Systems of Innovation Approaches – Their Emergence and Characteristics. W: Ch. Edquist (red.). *Systems of innovation. Technologies, Institutions and Organizations.* Routledge.
Edquist Ch., Johnson B. (1997). Institutions and Organizations. W: Ch. Edquist. (red.). *Systems of Innovation.* London, Routledge.
Edquist Ch., Hommen L. (1999). Systems of innovation: theory and policy for the demand side. *Technology in society,* 21(1), 63-79.
Engel J. S., del-Palacio I. (2009). Global networks of clusters of innovation: Accelerating the innovation process. *Business Horizons,* 52(5), 493-503.
Esparcia J. (2014). Innovation and networks in rural areas. An analysis from European innovative projects. *Journal of Rural Studies*, 34, 1-14.
EU Action for smart villages, 12 April 2017, European Commission, https://enrd.ec.europa.eu/news-events/news/eu-action-smart-villages_en, (30.05.2018).
Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu. (2010). Komisja Europejska. Komunikat Komisji, Bruksela.

Ewaluacja innowacyjności w programach rozwoju obszarów wiejskich na lata 2014–2020. Wytyczne. (2017). Komisja Europejska – Dyrekcja Generalna ds. Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich – Dział C.4.
Fagerberg J. (2005). Innovation. A guide to the literature. W: J. Fagerberg, D.C. Mowery, R.R. Nelson (red.). *The Oxford Handbook of innovation.* Oxford University Press.
Famielec J. (2015). Znaczenie relacji w ekologizacji przedsiębiorstw. W: M. Kożuch (red.). *Ekologizacja gospodarki.* Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków.
Farole T., Goga S., Ionescu-Heroiu M. (2018). *Rethinking Lagging Regions. Using cohesions policy to deliver on the potential of Europe's regions*. World Bank Report on the European Union, World Bank Group.
Farole T., Rodríguez-Pose A., Storper M. (2011). Cohesion policy in the European Union: growth, geography, institutions. *Journal of Common Market Studies*, 49(5), 1089-1111.
Farrell G., Lukesch R. (1998) *The innovativeness of rural Europe: A contribution to the concept of innovation. 38th Congress of the European Regional Science Association: "Europe Quo Vadis? – Regional Questions at the Turn of the Century", 28 August 1 September 1998, Vienna, Austria, European Regional Science Association (ERSA), Louvain-la-Neuve.*
Fazlagić J. (2015). *Smart City+: Jak wykorzystać koncepcję Smart Cities oraz pokrewną Smart Specialization do wsparcia rozwoju mniejszych miast w Polsce?* Ekspertyzy NIST, Łódź, Narodowy Instytut Samorządu Terytorialnego.
Fekete É.G. (2007). Innovations in Micro-regional and Local Development. *Eszak-magyarorszagi Strategiai Fuzetek*, 4, 57-58.
Felsenstein D., Fleischer A. (2002). Small–Scale Entrepreneurship and Access to Capital in Peripheral Locations: An Empirical Analysis. *Growth and Change,* 33(2), 196-215.
Fitjar R.D., Rodríguez-Pose A. (2011). Innovating in the periphery: Firms, values and innovation in Southwest Norway. *European Planning Studies*, 19(4), 555-574.
Five generations of innovation, https://www.provenmodels.com/575/five-generations-of-innovation/roy-r.-rothwell, (23.08.2017).
Florczak W. (2011). *W kierunku endogenicznego i zrównoważonego rozwoju – perspektywa makroekonometryczna*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
Florida R. (1995). Toward the learning region. *Futures*, 27(5), 527-536.
Foltynowicz Z. (2009). *Ekoinnowacje szansą na rozwój*, http://e-czytelnia.abrys.pl/ecomanager/2009-1-419/zarzadzanie-4180/ekoinnowacje-szansa-na-rozwoj-9919, (8.09.2018).
Foray D., David P., Hall B.H. (2011*). Smart Specialisation: From Academic Idea to Political Instrument, the Surprising Career of a Concept and the Difficulties Involved*. EPFL.
Francik A. (2003). *Sterowanie procesami innowacyjnymi w organizacji.* Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków.
Freeman C. (1995). The National System of Innovation in historical perspective. *Cambridge Journal of economics,* 19(1), 5-24.
Frenkel A. (2000). Can regional policy affect firms' innovation potential in lagging regions? *The Annals of Regional Science,* 34(3), 315-341.
Freshwater D. (2016*). Economic transformations. Understanding the determinants of rural growth.* Routledge International Handbook of Rural Studies.
Freshwater, D. (2012). *Rural Innovation-Crucial, But Rarely Systemic*. (No. 139829). University of Kentucky, Department of Agricultural Economics.
Friedmann J. (1967). *A general theory of polarized development*. Ford Foundation, Urban and Regional Development Advisory Program in Chile. Santiago.
Fujita M., Mori T. (2005). Frontiers of the new economic geography. *Papers in Regional Science*, 84(3), 377-405.
Fuks K. (2013). Sieci w nauce i gospodarce. W: M. Ciesielski (red.). *Sieci w gospodarce.* Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
Furmankiewicz M. (2002). Funkcjonalno-przestrzenne sieci współpracy samorządów lokalnych. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(8), 5-24.
Garcia R., Calantone R. (2002). A critical look at technological innovation typology and innovativeness terminology: a literature review. *The Journal of product Innovation Management,* 19, 110-132.
Garofoli G. (1993). Economic development, organization of production and territory. *Revue d'économie industrielle,* 64(1), 22-37.
Godlewska-Majkowska H. (2010). Innowacyjność jako zagadnienie przestrzenne. W: H. Godlewska-Majkowska (red.). *Innowacyjność jako czynnik wzrostu atrakcyjności inwestycyjnej polskich regionów w latach 2002-2007.* Studia i Analizy Instytutu Przedsiębiorstwa. Oficyna Wydawnicza. Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Kolegium Nauk o Przedsiębiorstwie. Warszawa.
Gorzelak G. (2004). Polska polityka regionalna wobec zróżnicowań polskiej przestrzeni. *Studia regionalne i lokalne,* 4 (18), 37-72.
Gorzelak G., Bąkowski A., Kozak M., Olechnicka A., przy wsp. Płoszaja A. (2006). *Polskie regionalne strategie innowacji: ocena i wnioski dla dalszych działań.* Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
Gosnell H., Abrams J. (2011). Amenity migration: diverse conceptualizations of drivers, socioeconomic dimensions, and emerging challenges. *GeoJournal,* 76 (4), 303-322.
Grabher G. (1993). The weakness of strong ties: the lock- in of regional development in the Ruhr area. W: G. Grabher (red*.). The Embedded Firm: On the Socioeconomics of Industrial Networks*. London, New York, Routledge.

Gradziuk P., Gradziuk B. (2017). Polityka klimatyczno-energetyczna Unii Europejskiej – wyzwania i szanse dla obszarów wiejskich. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu,* 19(4), 71-78.

Granovetter M. (1985*). E*conomic action and social structure: The problem of embeddedness. *American journal of sociology,* 91(3), 481-510.

Granovetter M. (1990). The Old and the New Ecoinomic Sociology: a History and an Agenda. W: R. Friedland, A. F. Robertson (red.). *Beyond the Marketplace. Rethinking economy and society.* Aldine de Gruyter, New York.

Green paper on innovation. (1995). European Commission, http://europa.eu/documents/comm/green_papers/pdf/com95_688_en.pdf, (2.09.2018).

Gregersen B., Johnson B. (1997). Learning economies, innovation systems and European integration. *Regional studies*, 31(5), 479-490.

Greta M. (2014). Endogeniczność w rozwoju regionów/euroregionów w aspekcie europejskich wyzwań smart specialisation. *Optimum. Studia Ekonomiczne*, 1(67), 46-57.

Grillitsch M., Nilsson M. (2015). Innovation in peripheral regions: Do collaborations compensate for a lack of local knowledge spillovers? *The Annals of Regional Science*, 54(1), 299-321.

Grosse T.G. (2002). Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego*. Studia regionalne i lokalne,* 1 (8), 25-48.

Grosse T.G. (2007a). Wybrane koncepcje teoretyczne i doświadczenia praktyczne dotyczące rozwoju regionów peryferyjnych. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(27), 27-49.

Grosse T.G. (2007b). *Innowacyjna gospodarka na peryferiach?* Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.

Gruchman B. (1992). Nowy paradygmat rozwoju regionalnego*. Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny,* Rok LIV, Zeszyt 2.

Grzeszczak J. (1999). *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*. (Vol. 173). IGiPZ PAN, Wrocław.

Grzybowska B., Juchniewicz M. (2005). Bariery działalności innowacyjnej polskich przedsiębiorstw. *Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa*, (4), 51-57.

Guellec D., Paunov C. (2018). *Innovation policies in the digital age*. OECD Science, Technology and Industry Policy Papers, No. 59, OECD Publishing, Paris.

Guinjoan E., Badia A., Tulla A.F. (2016). The new paradigm of rural development. Theoretical considerations and reconceptualization using the 'Rural Web'. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles,* 71, 179-204.

Gustavsen B., Nyhan B., Ennals R. (2007). *Learning together for local innovation: promoting learning regions*. Office for Official Publications of the European Communities.

Guzal-Dec D. (2009). *Konkurencyjność jednostek terytorialnych na przykładzie gmin wiejskich województwa lubelskiego.* Wydawnictwo PWSZ im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska.

Guzal-Dec D. (2014). Partnerstwa międzysektorowe – lokalne grupy działania jako instrument wykorzystania zasobów lokalnych w procesie zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych województwa lubelskiego. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu,* 16(4), 109-114.

Guzal-Dec D. (2015). *Samorząd gminny w kreowaniu zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych województwa lubelskiego.* Wydawnictwo PSW JPII, Biała Podlaska.

Guzal-Dec D., Zwolińska-Ligaj M. (2017). The Role of Local Action Groups in the Process of Multifunctional Development of a Peripheral Region. A Case Study of the Region of Lublin, Poland. *Wieś i Rolnictwo*, 3(176), 97-120.

Guzal-Dec D. (2018a). Local development in peripheral rural areas – conceptions and challenges. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, 11, 53-73.

Guzal-Dec D. (2018b). Intelligent development of the countryside – the concept of smart villages: assumptions, possibilities and implementation limitations/ Inteligentny rozwój wsi – koncepcja smart villages: założenia, możliwości i ograniczenia implementacyjne. *Economic and Regional Studies*, 11(30), 32-49.

Hadyński J., Borucka K. (2015). Aktywizacja obszarów wiejskich Unii Europejskiej w kontekście programu Leader w Wielkopolsce. *J. Agribus. Rural Dev.*, 1(35), 49-56.

Hajduk S. (2016). The concept of a smart city in urban management. *Business, Management and Education,* 14(1), 34-49.

Hashi I., Stojčić N. (2013). The impact of innovation activities on firm performance using a multi-stage model: Evidence from the Community Innovation Survey 4. *Research Policy*, 42(2), 353-366.

Hassink R. (2005). How to unlock regional economies from path dependency? From learning region to learning cluster. *European Planning Studies,* 13(4), 521-535.

Hassink R. (2010). *Locked in decline? On the role of regional lock-ins in old industrial areas.* W: R. Boschma, R. Martin (red.). *The handbook of evolutionary economic geography.* Edward Elgar Publishing.

Heffner K. (2011a). Ewolucja zróżnicowania poziomu rozwoju regionów w Polsce a potrzeba polityki spójności. Perspektywy rozwoju regionalnego Polski w okresie programowania po 2013 r. W: A. Harańczyk (red.). *Studia KPZK,* 140, 57-73.

Heffner K. (2011b). Wieś jako przedmiot badań w gospodarce przestrzennej. Procesy zagospodarowania przestrzeni wiejskiej w Polsce. W: M. Halamska (red.). *Wieś jako przedmiot badań naukowych.* Scholar, Warszawa

Heffner K. (2015). Przestrzeń jako uwarunkowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. *Wieś i Rolnictwo,* 2 (167), 83-103.
Hernando M. (2007). *El desenvolupament local*. Barcelona. Editorial UOC.
High C., Nemes G. (2007). Social learning in LEADER: Exogenous, endogenous and hybrid evaluation in rural development. *Sociologia Ruralis.* 47 (2), 103-119.
Hilgers D., Ihl C. (2010). Citizensourcing: Applying the concept of open innovation to the public sector. *International Journal of Public Participation*, 4(1), 67-88.
Hollanders H., Arundel A., Buligescu B., Peter V., Roman L., Simmonds P. with inputs from Nordine Es-Sadki (MERIT). (2013). *European Public Sector Innovation Scoreboard 2013.* A pilot exercise, European Commission.
Hoover E.,Giarratani F. (1999). *An Introduction to Regional Economics*. Regional Research Institute, West Virginia University.
Hübner D. (2011). Regiony na rzecz innowacji. W: *Nowy paradygmat rozwoju – najnowsze trendy i perspektywy polityki regionalnej*. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
Huczek M. (2010). Przedsiębiorczość ekologiczna a rozwój lokalny. *Przedsiębiorczość – Edukacja,* 6, 271-279.
Huczek M. (2012). Środowisko innowacyjne źródłem rozwoju regionu. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Zarządzanie,* 2, 19-35.
Huggins R., Johnston A. (2009). Knowledge networks in an uncompetitive region: SME innovation and growth. *Growth and Change*, 40(2), 227-259.
Idczak P. (2013). *Wielowymiarowa koncepcja peryferyjności regionalnej. Identyfikacja regionów peryferyjnych w Polsce.* Difin, Warszawa.
Innovation and Modernising the Rural Economy. (2014). OECD Publishing.
Innovation Systems and the Periphery. Final report. (2005). Nordic Innovation Centre, https://www.rha.is/static/files/Rannsoknir/2005/ISP-final-report2.pdf, (2.09.2018).
Isaksen A. (1994). New industrial spaces and industrial districts in Norway: productive concepts in explaining regional development? *European Urban and Regional Studies,* 1(1), 31-48.
Isaksen A. (2001). Building regional innovation systems: is endogenous industrial development possible in the global economy? *Canadian Journal of Regional Science*, 24(1), 101-120.
Isaksen A. (2003). National and regional contexts for innovation. W: B.T. Asheim, A. Isaksen, C. Nauwelaers, F. Tödtling (red.). *Regional Innovation Policy For Small-Medium Enterprises*. Edward Elgar.
Isaksen A., Karlsen J. (2016). Innovation in Peripheral Regions. W: R. Shearmur, C. Carrincazeaux, D. Doloreux (red.). *Handbook on the Geographies of Innovation.* Edward Elgar Publishing.
Isaksen A., Tödtling F., Trippl M. (2016). *Innovation policies for regional structural change: Combining actor-based and system-based strategies*, SRE-Discussion 2016/05. WU Vienna University of Economics and Business, Vienna.
Isard W. (2003). *History of regional science and the Regional Science Association International: The beginnings and early history.* Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
Isserman A.M., Feser E., Warren D.E. (2009). Why some rural places prosper and others do not. *International Regional Science Review*, 32 (3), 300-342.
Jakobsen S., Clausen T.H. (2016). Innovating for a greener future: the direct and indirect effects of firms' environmental objectives on the innovation process. *Journal of Cleaner Production,* 128, 131-141.
Janasz W. (2011). Procesy innowacyjne w przedsiębiorstwie. W: S. Marek, M. Białasiewicz (red.). *Podstawy nauki o organizacji. Przedsiębiorstwo jako organizacja gospodarcza.* Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
Janasz W., Kozioł K. (2007). *Determinanty działalności innowacyjnej przedsiębiorstw*. PWE, Warszawa.
Janasz W., Kozioł-Nadolna K. (2011). *Innowacje w organizacji.* Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
Jasiński A.H. (2012). Procesy innowacji, transferu techniki i dyfuzji. W: A.H. Jasiński, R. Ciborowski (red.). *Ekonomika i zarządzanie innowacjami w warunkach zrównoważonego rozwoju.* Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
Jewtuchowicz A. (2005). *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
Jewtuchowicz A. (2016). Terytorium i terytorializacja w europejskiej polityce rozwoju regionalnego. *Studia Prawno-Ekonomiczne*, 98, 221-235.
Jewtuchowicz A., Pietrzyk I. (2003). Rozwój terytorialny. Teoria a polska rzeczywistość. (Przykład regionu łódzkiego). W: A. Klasik (red.). *Zarządzanie rozwojem lokalnym i regionalnym w kontekście integracji europejskiej. Biuletyn KPZK PAN*, 208.
Johansson B., Karlsson C., Stough R. (2011). Introduction: Endogeneour regional growth and policies. W: B. Johansson, C. Karlsson, R. Stough (red.). *Theories of Endogenous Regional Growth – Lessons for Regional Policies. In Theories of endogenous regional growth*. Springer, Berlin, Heidelberg.
Johnson B. (2010). Institutional learning. W: B. Å. Lundvall (red.). *National systems of innovation: Toward a theory of innovation and interactive learning.* Vol. 2. Anthem press.
Józsa V., Káposzta J., Nagy H. (2017). Is Smartness the Privilege of Cities? Pilot Development and Application in the Hungarian-Slovak Border Region. *Romanian Journal of Regional Science,* 11(2), 12-26.
Kamińska A. (2017). *Uwarunkowania regionalne innowacyjności przedsiębiorstw w Polsce.* Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa.
Kardas M. (2014). Inteligentna specjalizacja – nowa koncepcja polityki innowacyjnej. *Optimum. Studia Ekonomiczne*, 2(50), 121-135.

Karpa A., Łaguna D., Łaguna T.M., Napiórkowska-Baryła A., Witkowska-Dąbrowska M., Zapotoczna M. (2010). Gospodarowanie zasobami naturalnymi. W: T. M. Łaguna, M. Witkowska-Dąbrowska (red.). *Zarządzanie zasobami środowiska*. Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok – Olsztyn.

Kaufmann A., Tödtling F. (2001). Science–industry interaction in the process of innovation: the importance of boundary-crossing between systems. *Research policy*, 30(5), 791-804.

Kaźmierczak T. (2014). *Koprodukcja usług publicznych (koncepcja, badania, rola w świadczeniu usług adresowanych do osób wykluczonych społecznie, warunki upowszechnienia),* http://www.eapn.org.pl/wp-content/uploads/2014/06/EAPN_ekspertyza_TK.pdf, (18.08.2018).

Kieżun W. (1998). *Sprawne zarządzanie organizacją.* Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.

King R.P., Hand M.S., Gómez M.I. (red.). (2014). *Growing local: case studies on local food supply chains*. University of Nebraska Press.

Kiryluk-Dryjska E., Hadyński J., Sobieszczańska P. (2016). Ocena skuteczności działań Programu LEADER przez mieszkańców obszarów wiejskich w Polsce. *Studia KPZK PAN*, 167, 357-366.

Kisiel R., Stolarski M., Szczukowski S., Tworkowski J. (2006). Biomasa pozyskiwana z gruntów rolniczych źródłem energii. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej,* (4), 90-101.

Kitchen L., Marsden T. (2009). Creating Sustainable Rural Development through Stimulating the Eco-economy: Beyond the Eco-economic Paradox? *Sociologia ruralis,* 49(3), 273-294.

Klasik A. (2002). *Strategie regionalne: formułowanie i wprowadzanie w życie.* Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. K. Adamieckiego w Katowicach, Katowice.

Klemens B., Heffner K. (2017). Czynniki innowacyjności polskich regionów. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu,* 467, 187-201.

Kłodziński M. (1997). Istota wielofunkcyjnego rozwoju terenów wiejskich. W: M. Kłodziński, A. Rosner (red.). *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce.* Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

Kłodziński M. (1999*). Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich*. PAN-IRWiR, Centrum Naukowo-Wdrożeniowe SGGW, Warszawa.

Kłodziński M. (2010). Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagraryzacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej. *Studia BAS*, 4(24), 9-28.

Kłodziński M. (2014). Przedsiębiorczość pozarolnicza na wsi w procesie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. *Wieś i Rolnictwo,* 162(1), 97-112.

Kłodziński M. (2015). Kształtowanie się rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej na tle ogólnokrajowych i europejskich tendencji. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu,* 17(3), 175-179.

Kłodziński M., Rosner A. (1995). Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich a polityka regionalna. W: K. Duczkowska-Małysz, M. Kłodziński, C. Siekierski (red.). *Polityka regionalna w rozwoju obszarów wiejskich.* Konferencja ogólnokrajowa.

Knosala R., Boratyńska-Sala A., Jurczyk-Bunkowska M., Moczała A. (2014). *Zarządzanie innowacjami.* PWE, Warszawa.

Kociszewski K. (2011). Koncepcja zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i jej wdrażanie w polityce Unii Europejskiej, Problemy koncepcyjne i implementacyjne zrównoważonego rozwoju. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu,* 229, 37-48.

Kołodziejczak A. (2016). Funkcjonowanie lokalnych systemów innowacji społecznych na podstawie koncepcji zakorzenienia. W: M. Biczkowski, R. Rudnicki (red.). *Społeczno-ekonomiczny wymiar innowacyjności na obszarach wiejskich. Studia KPZK PAN* 173, 137-144.

Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju 2030. (2012). Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.

Korenik S. (2007). Innowacja jako podstawa rozwoju lokalnego-próba syntezy doświadczeń z budowy strategii innowacji dla wybranych gmin i powiatów województwa dolnośląskiego. W: *Miejsce innowacji we współczesnych koncepcjach rozwoju regionalnego–teoria i praktyka.* Teoria i praktyka, Dolnośląskie Centrum Studiów Regionalnych, Prace Naukowe, Seria Konferencje, 7,Wrocław.

Korenik S. (2011). Ewolucja teorii lokalizacji i teorii rozwoju regionalnego. W: S. Korenik, A. Zakrzewska -Półtorak. *Teorie rozwoju regionalnego – ujęcie dynamiczne*. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.

Kosiedowski W. (2001). Teoretyczne problemy rozwoju regionalnego. W: W. Kosiedowski (red.). *Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym. Problemy teorii i praktyki.* Wydawnictwo „Dom Organizatora", Toruń.

Kostro K. (2009). Zagadnienia kulturowe w ekonomii. *Gospodarka narodowa,* 3(20), 27-59.

Kot J. (2003). *Zarządzanie rozwojem gmin a praktyka planowania strategicznego.* Wydawnictwo UŁ, Łódź.

Kot J. (2008). Przegląd podstawowych pojęć w zakresie innowacji i konkurencyjności regionalnej. *Raport z realizacji tematu badawczego: struktura gałęziowo-branżowa gospodarka regionu świętokrzyskiego w kontekście absorpcji innowacji i skłonności jednostek gospodarczych do ich wdrażania*, http://www.ujk.edu.pl/iekon/zporr/raport/Kot.doc, (1.08.2017).

Kowalski A.M. (2010). Kooperacja w ramach klastrów jako czynnik zwiększania innowacyjności i konkurencyjności regionów. *Gospodarka Narodowa,* (5-6), 225-226.

Kowalski A.M. (2013). *Znaczenie klastrów dla innowacyjności gospodarki w Polsce.* Szkoła Główna Handlowa – Oficyna Wydawnicza, Warszawa.

Kowalski A.M., Marcinkowski A. (2012). Struktury klastrowe jako bieguny wzrostu gospodarki – przykład Bawarskiego Klastra Biotechnologicznego. *Gospodarka Narodowa,* 9(253), 61-78.

Kozioł-Nadolna K., Świadek A. (2010). Innovation process models with emphasis on open innovation models. *Folia Oeconomica Stetinensia*, 9(1), 167-178.
Kożuch B., Kożuch A. (2012). Innowacyjność w zarządzaniu rozwojem lokalnym. *Journal of Agribusiness and Rural Development,* 3(25), 137-145.
Kożuch B., Kożuch A. (2013). Przedsiębiorczość w zarządzaniu samorządowym. *Zarządzanie Publiczne*, 2(22), 137-147.
Kożuch A. i in. (2016). *Obszary zarządzania publicznego.* Monografie i Studia Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020: Regiony, Miasta, Obszary Wiejskie. (2010). Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
Krievina A., Leimane I., Melece L. (2015). Role of Local Action Groups in addressing regional development and social problems in Latvia. *Research for rural development*, 2, 146-153.
Krugman P. (1991). Increasing returns and economic geography. *Journal of political economy,* 99(3), 483-499.
Krugman P. (1998). What's new about the new economic geography? *Oxford review of economic policy,* 14(2), 7-17.
Krugman P. (2011). The new economic geography, now middle-aged. *Regional Studies*, 45(1), 1-7.
Krukowski K. (2009). Metody planowania rozwoju lokalnego. W: K. Krukowski (red.). *Planowanie w zarządzaniu rozwojem lokalnym.* Białostocka Fundacja Kształcenia Kadr, Białystok.
Kuchmacz B. (2016). *Kapitał społeczny jako czynnik rozwoju lokalnego.* CeDeWu, Warszawa.
Kuciński K. (1999*).* Przestrzeń operacyjna firmy a jej otoczenie lokalne. W: K. Kuciński (red.). *Lokalne uwarunkowania przedsiębiorczości.* Monografie i Opracowania, SGH, Warszawa.
Kudłacz T., Woźniak D. (2009). Konwergencja czy polaryzacja rozwoju regionalnego Polski w perspektywie 2020 r. w świetle projekcji modelu HERMIN? *Zarządzanie Publiczne*, 1(7), 19-32.
Kukuła K. (1999). Metoda unitaryzacji zerowanej na tle wybranych metod normowania cech diagnostycznych. *Acta Scientifica Academiae Ostroviensis*, 4, 5-31.
Kukuła K. (2014). Regionalne zróżnicowanie stopnia zanieczyszczenia środowiska w Polsce a gospodarka odpadami. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, 15(8), cz. I. *Wybrane problemy zarządzania rozwojem regionalnym*, 183-198.
Lagendijk A. (2003). Towards conceptual quality in regional studies: the need for subtle critique-a response to Markusen. *Regional Studies*, 37(6-7), 719-727.
Lagendijk A., Lorentzen A. (2007). Proximity, knowledge and innovation in peripheral regions. On the intersection between geographical and organizational proximity. *European Planning Studies,* 15(4), 457-466.
Lambooy J.G., Boschma R.A. (2001). Evolutionary economics and regional policy. *The Annals of Regional Science*, 35(1), 113-131.
Landry R., Amara N., Lamari M. (2002). Does social capital determine innovation? To what extent? *Technological forecasting and social change*, 69(7), 681-701.
Lawson C., Lorenz E. (1999). Collective learning, tacit knowledge and regional innovative capacity. *Regional studies*, 33(4), 305-317.
Lechwar M. (2013). Kreatywne partnerstwa szansą na ograniczenie problemów obszarów peryferyjnych – studium przypadku. *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, 34, 247-254.
Lee J., Árnason A., Nightingale A., Shucksmith M. (2005). Networking: social capital and identities in European rural development. *Sociologia ruralis*, 45(4), 269-283.
Lee N., Brown R. (2017). Innovation, SMEs and the liability of distance: the demand and supply of bank funding in UK peripheral regions. *Journal of Economic Geography*, 17(1), 233-260.
Lewandowska B., Szut J., Kowalewska A., Krynicki T., Kwiatkowska M., Sułkowski Ł., Marjański A. (2009). *Firmy rodzinne w polskiej gospodarce – szanse i wyzwania.* PARP, Warszawa.
Leydesdorff L. (2012). The triple helix, quadruple helix,..., and an N-tuple of helices: explanatory models for analyzing the knowledge-based economy? *Journal of the Knowledge Economy*, 3(1), 25-35.
Lichtarski J. (2003). Współpraca przedsiębiorstwa z innymi podmiotami gospodarczymi. Istota współpracy. W: J. Lichtarski (red.). *Podstawy nauki o przedsiębiorstwie.* Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. O. Langego we Wrocławiu, Wrocław.
Liebowitz S.J., Margolis S.R. (1995). Path dependence, lock-in, and history. *Journal of Law, Economics and Organization*, 11(1), 205-226.
Lisowska R. (2010). Kierowanie postaw przedsiębiorczych w regionach zmarginalizowanych przez władze samorządowe. Z*eszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne problemy usług*, 47, 57-70.
Lovering J. (2001). The coming regional crisis (and how to avoid it). *Regional Studies,* 35(4), 349-354.
Lowe P., Murdoch J., Ward N. (1995*).* Networks in rural development: beyond exogenous and endogenous models. W: J.D. van der Ploeg, G. van Dijk (red.). *Beyond modernization: The impact of endogenous rural development*. Van Gorcum, Assen.
Lundvall B.Å. (2007). National innovation systems – analytical concept and development tool. *Industry and innovation,* 14(1), 95-119.
Lundvall B.Å. (2009*).* Innovation as an interactive process: user – producer interaction to the national system of innovation. *African Journal of Science, Technology, Innovation and Development*, 1(23), 10-34.
Łaźniewska E., Chmielewski R., Nowak P. (2012). Definicje, modele i studia nad regionalną konkurencyjnością. W: E. Łaźniewska, M. Gorynia (red.). *Konkurencyjność regionalna, Koncepcje, strategie, przykłady.* Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Łaźniewska E., Górecki T., Chmielewski R. (2011). *Konwergencja regionalna*. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.
Łaźniewska E., Nowak P. (2012). Źródła regionalnej konkurencyjności. W: E. Łaźniewska, M. Gorynia (red.). *Konkurencyjność regionalna, Koncepcje, strategie, przykłady.* Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
Łuczyszyn A. (2013). *Nowe kierunki rozwoju lokalnego ze szczególnym uwzględnieniem peryferyjnych ośrodków w metropoliach.* CeDeWu, Warszawa.
MacKinnon D., Cumbers A., Chapman K. (2002). Learning, innovation and regional development: a critical appraisal of recent debates. *Progress in human geography,* 26(3), 293-311.
Maillat D, Crevoisier O, Lecoq B. (1991). *Towards a Quantitative Approach to Local Milieu. Working Paper 9102*, Universite´ de Neuchatel.
Maillat D. (1990). Regional restructuring in French-speaking Europe: the examples of the Swiss watch -making area and the French Montpellier region. W: W.B. Stöhr (red.). *Global challenge and local response. Initiatives for economic regeneration in contemporary Europe.* London: The United Nations University, Mansell.
Maillat D. (1998). From the industrial district to the innovative milieu: Contribution to an analysis of territorialised productive organisations*. Recherches Économiques de Louvain/Louvain Economic Review,* 64(1), 111-129.
Makieła Z. (2013). Przedsiębiorczość i innowacyjność – koncepcja i uwarunkowania rozwoju regionu. *Przegląd Organizacji*, 2, 30-36.
Malecki E. J. (1997). *Technology and Economic Development: The Dynamics of Local, Regional, and National Change.* University of Illinois at Urbana-Champaign's Academy for Entrepreneurial Leadership Historical Research Reference in Entrepreneurship, https://ssrn.com/abstract=1496226, (12.08.2018).
Malerba F. (2002). Sectoral systems of innovation and production*. Research policy,* 31(2), 247-264.
Malmberg A. (1996). Industrial geography: agglomeration and local milieu. *Progress in Human Geography,* 20(3), 392-403.
Malmberg A., Maskell P. (2005). Localized Learning Revisited. *Growth and Change*, 37(1), 1-18.
Marciniak S. (2010). *Innowacyjność i konkurencyjność gospodarki*. Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
Markeson B., Deller S. (2012). Growth of rural US non-farm proprietors with a focus on amenities. *Review of Urban and Regional Development Studies*, 24(3), 83-105.
Markowska M. (2010). Innowacyjność w wybranych teoriach rozwoju regionalnego. W: D. Strahl (red.). *Innowacyjność europejskiej przestrzeni regionalnej a dynamika rozwoju gospodarczego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.
Markowski T. (2000). *Konkurencyjność i innowacyjność polskich regionów wobec akcesji do UE,* https://www.academia.edu/1091925/Konkurencyjno%C5%9B%C4%87_i_innowacyjno%C5%9B%C4%87_polskich_region%C3%B3w_wobec_akcesji_do_UE, (5.07.2018).
Markowski T. (2008). *Teoretyczne podstawy rozwoju lokalnego i regionalnego*. W: Z. Strzelecki (red.). Gospodarka regionalna i lokalna, PWN, Warszawa.
Markowski T. (2016). Kapitał terytorialny jako cel zintegrowanego planowania rozwoju. *Mazowsze Studia Regionalne*, 18, 111-119.
Marks-Bielska R., Lizińska W., Babuchowska K., Wojarska M. (2017). *Sprawność instytucjonalna vs. lokalny rozwój gospodarczy – czynniki kształtujące i interakcje. Raport z wykonania projektu badawczego.* Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie. Wydział Nauk Ekonomicznych, Katedra Polityki Gospodarczej i Regionalnej, Olsztyn.
Markusen A.R. (1999). Four structures for second tier cities. W: A.R. Markusen, Y.S. Lee, S. DiGiovanna (red.). *Second tier cities: Rapid growth beyond the metropolis* (Vol. 3). U of Minnesota Press.
Marsden T., Banks J., Bristow G. (2000). Food supply chain approaches: exploring their role in rural development. *Sociologia ruralis*, 40(4), 424-438.
Martin R. (1999). The new "geographical turn" in economics: Some critical reflections. *Cambridge Journal of Economics*, 23(1), 65-91.
Martin R. (2006). Economic geography and the new discourse of regional competitiveness. W: Sh. Bagchi-Sen, H. Lawton Smith (red.). *Economic geography. Past, present and future.* Routledge Studies of Economic Geography.
Martin R. (2009). *Rethinking Regional Path Dependence: Beyond Lock-in to Evolution.* Papers in Evolutionary Economic Geography. 09.10. Utrecht University, Utrecht.
Martin R., Sunley P. (1998). Slow convergence? The new endogenous growth theory and regional development. *Economic geography,* 74(3), 201-227.
Martin R., Sunley P. (2003). Deconstructing clusters: chaotic concept or policy panacea? *Journal of economic geography,* 3(1), 5-35.
Martin R., Sunley P. (2006). Path dependence and regional economic evolution. *Journal of economic geography,* 6(4), 395-437.
Maskell P., Malmberg A. (1999a). Localised learning and industrial competitiveness. *Cambridge journal of economics,* 23(2), 167-185.
Maskell P., Malmberg A. (1999b). The Competitiveness of Firms and Regions: 'Ubiquitification' and the Importance of Localized Learning*. European Urban and Regional Studies*, 6(1), 9-25.
Mayer H., Habersetzer A., Meili R. (2016). Rural–urban linkages and sustainable regional development: the role of entrepreneurs in linking peripheries and centers. *Sustainability,* 8(8), 745.

McCann P., Ortega-Argilés R. (2013). Modern regional innovation policy. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society,* 6(2), 187-216.
McGranahan D.A., Wojan T.R., Lambert D.M. (2011). The rural growth trifecta: outdoor amenities, creative class and entrepreneurial context. *Journal of Economic Geography*, 11(3), 529-557.
Mempel-Śnieżyk A. (2013). Koncepcje rozwoju regionalnego ze szczególnym uwzględnieniem klastrów i inteligentnych specjalizacji. *Biblioteka Regionalisty*, 13, 107-121.
Michalewska-Pawlak M. (2013). *Priorytety i wyzwania polityki rozwoju obszarów wiejskich Unii Europejskiej.* Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Oficyna Wydawnicza Aspra, Warszawa.
Milewski L. (2011). Oddziaływanie łańcuchów dostaw energii odnawialnej na rozwój obszarów wiejskich. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu,* 4(13), 129-132.
Miranda G., Larcombe G. (2012). Enabling Local Green Growth: Addressing Climate Change Effects on Employment and Local Development. OECD Local Economic and Employment Development (LEED). *Working Papers,* 2012/01, OECD Publishing, Paris.
Miszczuk A. (2013). *Uwarunkowania peryferyjności regionu przygranicznego*. Wydawnictwo Norbertinum, Lublin.
Morgan K. (1997). The Learning Region: Institutions. Innovation and Regional Renewal. *Regional Studies,* 31(5), 491-503.
Morgan K., Cooke P. (1998). *The Associational Economy: Firms, Regions, and Innovation.* University of Illinois at Urbana-Champaign's Academy for Entrepreneurial Leadership Historical Research Reference in Entrepreneurship, https://ssrn.com/abstract=1496189, (5.07.2018).
Moulaert F. (2009). Social innovation: institutionally embedded, territorially (re)produced. W: D. MacCallum, F. Moulaert, J. Hillier, S. Vicari Haddock (red.). *Social innovation and territorial development*. Ashgate Publishing.
Moulaert F., Martinelli F., Swyngedouw E., Gonzalez S. (2005). Towards alternative model (s) of local innovation. *Urban studies*, 42(11), 1969-1990.
Moulaert F., Mehmood A. (2011). Spaces of social innovation. W: A. Pike, A. Rodríguez-Pose, J. Tomaney (red.). *Handbook of local and regional development.* Routledge.
Moulaert F., Sekia F. (2003). Territorial innovation models: a critical survey. *Regional studies,* 37(3), 289-302.
Muller E. (1999). There is no territorial fatality! (Or how innovation interactions between KIBS and SMEs may modify the development patterns of peripheral regions). *Arbeitspapiere Unternehmen und Region*. (No. R3/1999). Fraunhofer Institute Systems and Innovation Research.
Murdoch J. (2000). Networks – a new paradigm of rural development? *Journal of Rural Studies,* 16(4), 407-419.
Murray R., Caulier-Grice J., Mulgan G. (2010). *The open book of social innovation.* London: National Endowment for Science, Technology and the Art.
Mytelka L.K., Smith K. (2002). Policy learning and innovation theory: an interactive and co-evolving process. *Research policy,* 31(8-9), 1467-1479.
Naldi L., Nilsson P., Westlund H., Wixe S. (2015). What is smart rural development? *Journal of Rural Studies*, 40, 90-101.
Nardone G., Sisto R., Lopolito A. (2010). Social capital in the LEADER initiative: A methodological approach. *Journal of Rural Studies,* 26(1), 63-72.
Nauwelaers C., Wintjes R. (2002). Innovating SMEs and regions: the need for policy intelligence and interactive policies. *Technology Analysis and Strategic Management*, 14(2), 201-215.
Nauwelaers C., Wintjes R. (2003). Towards a new paradigm for innovation policy? W: B. T. Asheim, A. Isaksen, C. Nauwelaers, F. Tödtling (red.). *Regional Innovation Policy for Small-Medium Enterprises.* Edward Elgar.
Navarro F., Labianca M., Cejudo E., de Rubertis E., Salento A., Maroto J. C., Navarro A.B. (2018). Interpretations of Innovation in Rural Development. The Cases of Leader Projects in Lecce (Italy) and Granada (Spain) in 2007–2013 Period. *Europ. Countrys.,* · 10(1), 107-126.
Neely A., Hii J. (1998). *Innovation and business performance: a literature review.* Commissioned by GO-ER. The Judge Institute of Management Studies, University of Cambridge.
Nelson R.R. (red.). (1993). *National Innovation Systems: A Comparative Analysis.* Oxford University Press.
Nelson R.R., Winter S.G. (1977). In search of useful theory of innovation. *Research Policy,* 6(1), 36-76.
Neumeier S. (2012). Why do social innovations in rural development matter and should they be considered more seriously in rural development research? – Proposal for a stronger focus on social innovations in rural development research. *Sociologia ruralis*, 52(1), 59-60.
Niedzielski E. (2015). Funkcje obszarów wiejskich i ich rozwój. *Zagadnienia ekonomiki rolnej.* (2), 84-93.
Niedzielski P. (2003). *Polityka innowacyjna w transporcie*. Szczecin.
Niedzielski P. (2011). Innowacyjność. W: K.B. Matusiak (red.). *Innowacje i transfer technologii.* Słownik pojęć, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
Niedzielski P., Jaźwiński I. (2007) Polityka regionalna i innowacje w rozwoju społeczno-gospodarczym województwa zachodniopomorskiego. W: S. Pangsy-Kania (red.). *Wiedza i innowacje w rozwoju polskich regionów: siły motoryczne i bariery*. Gdańsk, Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego.
Niedzielski P., Łobacz K. (2011). Istota współczesnych innowacji – specyfika, kierunki, trendy. W: J. Perenc, J. Hołub-Iwan (red.). *Innowacje w rozwijaniu konkurencyjności firm. Znaczenie, wsparcie, przykłady zastosowań.* Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.

Niedziółka D. (2010). Kapitał naturalny jako przesłanka przedsiębiorczości i rozwoju regionalnego. W: K. Kuciński (red.). *Przedsiębiorczość a rozwój regionalny w Polsce.* Difin, Warszawa.
Nijkamp P. (2003). Entrepreneurship in a modern network economy. *Regional Studies,* 37, 395-405.
Nijkamp P., Abreu M.A. (2009). *Regional development theory.* Vrije Universiteit, Faculty of Economics and Business Administration. No 29, Serie Research Memoranda from VU University Amsterdam, Faculty of Economics, Business Administration and Econometrics.
Nijkamp P., Hoover E.S. (2000). Advances in regional economics. W: P. Nijkamp (red.). *Handbook of regional and urban economics.* Vol. 1. *Regional economics, Handbooks in economics 7,* Elsevier, North-Holland.
Nijkamp P., Poot J. (1998). Spatial perspectives on new theories of economic growth. *The annals of regional science,* 32(1), 7-37.
North D., Smallbone D. (2000). Innovative activity in SMEs and rural economic development: Some evidence from England. *European Planning Studies,* 8(1), 87-106.
Nowak M., Mażewska M., Mazurkiewicz S. (2011). *Współpraca ośrodków innowacji z administracją publiczną.* Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Seria Innowacje, Łódź – Gdańsk – Kielce.
Nowakowska A. (2011). *Regionalny wymiar procesów innowacji.* Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
Nowakowska A. (2013). Terytorium – źródło procesów innowacji. W: A. Nowakowska (red.). *Zrozumieć terytorium. Idea i praktyka.* Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
Nowakowska A. (2015a). Zintegrowane plany rozwoju – w stronę terytorialno-funkcjonalnego podejścia do rozwoju jednostki terytorialnej. W: A. Nowakowska (red.). *Nowoczesne metody i narzędzia zarządzania rozwojem lokalnym i regionalnym.* Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
Nowakowska A. (2015b). Budowanie inteligentnych specjalizacji – doświadczenia i dylematy polskich regionów. *Studia Prawno-Ekonomiczne*, 97, 325-340.
Noworól A. (2007) *Planowanie rozwoju terytorialnego w skali regionalnej i lokalnej*. Wydawnictwo UJ, Kraków.
Noworól A. (2011). Animowanie współpracy międzysektorowej jako instrument rozwoju lokalnego i regionalnego. *Optimum*, 3(51), 54-70.
Noworól A. (2013). Zarządzanie rozwojem w kontekście nowej polityki regionalnej. *Studia Ekonomiczne,* 169, 157-167.
Nurzyńska I. (2016). Przyczyny i przejawy peryferyjności obszarów wiejskich w Polsce. *Wieś i Rolnictwo*, 2 (171), 123-139.
Obrębalski M. (2006). Mierniki rozwoju regionalnego. W: D. Strahl (red.). *Metody oceny rozwoju regionalnego.* Wydawnictwo AE im. O. Langego we Wrocławiu, Wrocław.
Obrębalski M. (2016). Specjalizacja i inteligencja miasta – identyfikacja, pomiar i ocena. W: A. Klasik, F. Kuźnik (red.). *Specjalizacja regionalna – współczesne podejścia*. *Studia KPZK PAN*, 170.
Managing National Innovation Systems. (1999). OECD, Paris.
OECD territorial outlook. Territorial economy. (2001). OECD Publishing.
Oerlemans L.A.G., Meeus M.T.H., Boekema F.W.M. (1999*). Innovation and space: Theoretical perspectives.* (ECIS working paper series; Vol. 9903). Eindhoven: Eindhoven Centre for Innovation Studies.
Okoń-Horodyńska E. (1998). *Narodowy system innowacji w Polsce.* Akademia Ekonomiczna w Katowicach. Katowice.
Olechnicka A. (2004). *Regiony peryferyjne w gospodarce informacyjnej*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
Olechnicka A., Płoszaj A. (2010). Sieci współpracy receptą na innowacyjność regionu? W: A. Tucholska (red.). *Europejskie wyzwania dla Polski i jej regionów.* Warszawa, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
Olejniczak K. (2003). Apetyt na grona? Koncepcja gron oraz koncepcje bliskoznaczne w teorii i praktyce rozwoju regionalnego. *Studia Regionalne i Lokalne,* 2(12), 55-76.
Osborne S. P. (2010). The (New) Public Governance: a suitable case for treatment?. W: S.P. Osborne (red.). *The New Public Governance?: Emerging Perspectives on the Theory and Practice of public governance*, Routledge.
Oslo Manual 2005: Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data. (2005). OECD/Eurostat, Paris.
Oslo Manual 2018: Guidelines for Collecting, Reporting and Using Data on Innovation. The Measurement of Scientific, Technological and Innovation Activities. (2018). OECD Publishing, Paris/Eurostat, Luxembourg.
Ottati G.D. (1994). Cooperation and competition in the industrial district as an organization model. *European Planning Studies,* 2(4), 463-483.
Pachura P., Nowicka-Skowron M. (2010). Theory of innovation in spatial perspective. *Polish Journal of Management Studies,* 1, 113-120.
Pakeltienė R. (2015). "Rural web" method for revealing a potential of rural development synergy. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development,* 37(4), 562-575.
Parysek J.J. (2001). *Podstawy gospodarki lokalnej*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
Parysek J.J. (2015). Miasto w ujęciu systemowym. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 77(1), 27-53.
Paszkowski S. (2000). Rozwój zrównoważony w ujęciu europejskiej konferencji na temat rozwoju wiejskiego w Cork Rural Europe – future perspectives. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 2(4), 18-25.
Pavitt K. (2003). *The Process of Innovation.* SPRU Electronic Working Paper Series, Paper 89, http://www.sussex.ac.uk/Units/spru/publications/imprint/sewps/sewp89/sewp89.pdf, (14.08.2018).

Penc J. (1999). *Innowacje i zmiany w firmie. Transformacja i sterowanie rozwojem przedsiębiorstwa. Zasady działania i warunki sukcesu.* Agencja Wydawnicza Placet, Warszawa.
Perucca G. (2014). The role of territorial capital in local economic growth: evidence from Italy. *European Planning Studies,* 22(3), 537-562.
Pietrzyk I. (2000). *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
Pietrzyk I. (2004). Globalizacja, integracja europejska a rozwój regionalny. W: A. Jewtuchowicz (red.). *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionów*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
Pietrzyk I. (2013). Reforma europejskiej polityki spójności na lata 2014–2020. W: A. Nowakowska (red.). *Zrozumieć terytorium. Idea i praktyka.* Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
Pike A., Rodríguez-Pose A., Tomaney J. (2006). *Local and Regional Development*. Routledge.
Pike A., Rodríguez-Pose A., Tomaney J. (2007). What Kind of Local and Regional Development and for Whom? *Regional Studies.* 41(9), 1253-1269.
Pilarska Cz. (2014). Koncepcja smart specialisation w polityce ekonomicznej Unii Europejskiej. *Studia Europejskie*, 4, 59-81.
Pittaway L., Robertson M., Munir K., Denyer D., Neely A. (2004). Networking and innovation: a systematic review of the evidence. *International Journal of Management Reviews,* 5(3-4), 137-168.
Planes-Satorra S., Paunov C. (2017). *Inclusive innovation policies: Lessons from international case studies.* OECD Science, Technology and Industry Working Papers, 2017/02, OECD Publishing, Paris.
Plawgo B. (red.). (2010). *Raport Rola samorządów gminnych w procesach rozwojowych Polski Wschodniej.* Fundacja BFKK, Białystok.
Podgórniak-Krzykacz A. (2016). Wpływ governance i good governance na strukturę administracji samorządowej. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Oeconomica* 3(321), 115-130.
Pomykalski A. (2004). Innowacyjność przedsiębiorstw w kontekście rynku globalnego. Acta Universitatis Lodziensis, *Folia Oeconomica,* 179, 141-148.
Pomykalski A. (2010). Interakcyjna strategia innowacji. *Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów/ Szkoła Główna Handlowa*, (99), 162-171.
Pomykalski A., Blażlak R. (2014). Współczesne tendencje zarządzania organizacjami poprzez innowacje. *Studia Ekonomiczne*, 183, 141-150.
Porter M.E. (1990). The Competitive Advantage of Nations. *Harvard Business Review,* 68(2), 73-93.
Porter M.E. (1996). Competitive Advantage, Agglomeration Economies, and Regional Policy. *International Regional Science Review*, 19, 85-90.
Porter M.E. (1998). Clusters and the New Economics of Competition. *Harvard Business Review,* November–December 1998, Reprint Number, 77-90.
Porter M.E. (2000). Location, competition, and economic development: Local clusters in a global economy. *Economic development quarterly,* 14(1), 15-34.
Porter M.E. (2003). The economic performance of regions. *Regional studies,* 37(6-7), 549-578.
Porter M.E., Ketels C.H. (2003). *UK competitiveness: moving to the next stage.* DTI Economics paper no. 3, ESRC.
Porter M.E., Stern S. (2001). Innovation: Location matters. *Sloan Management Review*, 42(4), 28-36.
Potoczek A. (2003) *Polityka regionalna i gospodarka przestrzenna*. Agencja TNOiK i Centrum Kształcenia i Doskonalenia Kujawscy, Toruń.
Potter J., Miranda G. (2008). *Entrepreneurship and Local Innovation Systems in Cantabria, Spain. A review by the Local Economic and Employment Development (LEED) Programme of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD).*
Poznańska K. (2009). Innowacyjność przedsiębiorstw. W: I. Lichniak (red.). *Nauka o przedsiębiorstwie*. Wybrane zagadnienia, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie – Oficyna Wydawnicza, Warszawa.
Poznańska K. (2010). Współpraca przedsiębiorstw w teorii i polityce gospodarczej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług,* (47 Kreatywność-innowacje-przedsiębiorczość), 167-175.
Program strategiczny „Proinnowacyjny samorząd lokalny w ramach Regionalnej Strategii Innowacji dla Wielkopolski na lata 2015-2020 (RIS3)". Wyniki Ankiety 2016, Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego, Wielkopolskie Obserwatorium Innowacji, http://iw.org.pl/wp-content/uploads/2018/05/Opracowanie-wyniki-z-przeprowadzonych-ankiet-za-2016-rok_.pdf, (14.07.2018).
Proniewski M. (2012). *Rozwój regionów peryferyjnych w Unii Europejskiej: wybrane aspekty.* Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
Proniewski M. (2014*).* Polityka rozwoju regionów peryferyjnych. *Optimum. Studia Ekonomiczne* 6(72), 79-90.
Przewodnik budowania Lokalnej strategii Innowacji opracowany w ramach projektu „Sieć regionalnych obserwatoriów specjalistycznych". (2015). Główny Instytut Górnictwa, Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego, Katowice.
Przygodzka R. (2009*).* Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. W: D. Kiełczewski (red.). *Od koncepcji ekorozwoju do ekonomii zrównoważonego rozwoju.* Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok.
Ptak A. (2011). *Rywalizacja polityczna w samorządach lokalnych. Studium wybranych gmin.* Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
Pyke F., Sengenberger W. (1990). Introduction. W: G. Becattini, W. Sengenberger, (red.). *Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy.* International Institute for Labour Studies.

Pylak K., Czyż P., Gorgol I. (2014). The Competencies of Local Self-Government Authorities Supporting the Competitiveness and Innovativeness of Companies. W: V. Grozdanić (red.). *Proceedings of the 10th European Conference on Management Leadership and Governance.* Zagreb, Republic of Croatia: VERN' University of Applied Sciences.

Rappaport J. (2009). The increasing importance of quality of life. *Journal of Economic Geography,* 9(6), 779-804.

Ray Ch. (1999). Towards a Meta – Framework of Endogenous Development: Repertoires, Paths, Democracy and Rights. *Sociologia Ruralis,* 4(39), 522-537.

Ray Ch. (2006). Neo-endogenous rural development in the EU. W: P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney (red.). *Handbook of rural studies*. Thousand Oaks, Calif., SAGE, London.

Regional Innovation Scoreboard 2017. (2017). European Commission.

Regional Policy Contributing to Smart Growth in Europe. (2010). EC – Commission of the European Communities COM, Brussels.

Regionalna Strategia Innowacji Województwa Lubelskiego do 2020 roku, załącznik 1, *Szczegółowa diagnoza potencjału innowacyjnego województwa lubelskiego,* Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego, (2014). Lublin.

Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020 na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3). (2016). Rzeszów.

Regionalna Strategia Innowacyjności Województwa Warmińsko-Mazurskiego do roku 2020. (2010), Olsztyn.

Regions and Innovation Policy. OECD Reviews of Regional Innovation. (2011). OECD Publishing.

Richardson H.W. (1970) Introduction. W: H. W. Richardson (red.). *Regional economics: a reader*. Palgrave Macmillan.

Rodríguez-Pose A. (2001). *The role of the ILO in implementing Local Economic Development strategies in a globalising world.* Geneva: ILO.

Rodríguez-Pose A., Crescenzi R. (2006). *R&D, spillovers, innovatoin systems and the genesis of regional growth in Europe.* Departmental Working Papers of Economics - University 'Roma Tre', Department of Economics - University Roma Tre.

Rodríguez-Pose A., Crescenzi R. (2008). Research and development, spillovers, innovation systems, and the genesis of regional growth in Europe. *Regional studies*, 42(1), 51-67.

Rogers E.M. (1995). *Diffusion of innovations.* The Free Press, New York, London.

Romer P.M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of political economy,* 94(5), 1002-1037.

Roszkowska-Mądra B. (2009). Koncepcje rozwoju europejskiego rolnictwa i obszarów wiejskich. *Gospodarka Narodowa*, 10, 83-102.

Rothwell R. (1992). Developments towards the fifth generation model of innovation, *Technology Analysis and Strategic Management*, 4 (1), 73-75.

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) Nr 1303/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. ustanawiające wspólne przepisy dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności, Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego oraz ustanawiające przepisy ogólne dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności i Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego oraz uchylające rozporządzenie Rady (WE) 1083/2006.

Rural 3.0: a framework for rural development. (2018). Policy Note. OECD.

Rutten R., Boekema F. (2007). Regional social capital: Embeddedness, innovation networks and regional economic development. *Technological Forecasting and Social Change*, 74(9), 1834-1846.

Sala-i-Martin X. (1996). Regional cohesion: evidence and theories of regional growth and convergence. *European Economic Review*, 40(6), 1325-1352.

Sarkar S. (2007). *Innovation, market archetypes and outcome: an integrated framework.* Physica Verlag. Springer Science and Business Media.

Schmitter Ph.C. (2002). Participation in Governance Arrangements: Is there any Reason to Expect it will Achieve "Sustainable and innovative Policies in a Multilevel Context"? W: J.R. Grote, B. Gbikpi (red.). *Participatory Governance. Political and Societal Implications.* Springer Fachmedien.

Schumpeter J.A. (1928). The instability of capitalism. W: J.A. Schumpeter (2017). *Essays: on entrepreneurs, innovations, business cycles and the evolution of capitalism.* Routledge.

Schumpeter J.A. (1983). *Theory of Economic Development*. New York: Routledge.

Scott A.J. (1988). Flexible production systems and regional development: the rise of new industrial spaces in North America and Western Europe. *International Journal of Urban and Regional Research,* 12(2), 171-186.

Scott A.J. (1996). Regional motors of the global economy. *Futures-the Journal of Forecasting Planning and Policy,* 28(5), 391-412.

Scott A.J. (2000). Economic Geography: The Great Half-Century. W: G.L. Clark Maryann, P. Feldman, M.S. Gertler. (red.). *The Oxford Handbook of Economic Geography*. Economic Geography, Oxford University Press.

Scott A.J. (2006). Entrepreneurship, innovation and industrial development: geography and the creative field revisited. *Small business economics*, 26(1), 1-24.

Scott A., Storper M. (2003*).* Regions, globalization, development. *Regional studies*, 37(6-7), 579-593.

Serrasqueiro Z., Caetano A. (2015). Trade-off Theory versus Pecking Order Theory: capital structure decisions in a peripheral region of Portugal. *Journal of Business Economics and Management*, 16(2), 445-466.
Seyfang G., Smith A. (2007). Grassroots innovations for sustainable development: Towards a new research and policy agenda. *Environmental politics,* 16(4), 584-603.
Shefer D., Frenkel A. (1998). Local milieu and innovations: Some empirical results. *The Annals of Regional Science,* 32(1), 185-200.
Sikorska-Wolak I. (2004). Rozwój lokalny jako wielowymiarowe zjawisko społeczno-gospodarcze. W: I. Sikorska-Wolak (red.). *Turystyka w rozwoju lokalnym*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
Słodowa-Hełpa M. (2013a*).* Inteligentna specjalizacja polskich regionów. Warunki, wyzwania i dylematy. *Roczniki Nauk Społecznych*, 5(41), 1, 87-120.
Słodowa-Hełpa M. (2013b). Wyzwania stojące przed polskim samorządem lokalnym w perspektywie 2014-2020. *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 1(6), 32-57.
Słownik języka polskiego PWN, https://sjp.pwn.pl/sjp/innowacja;2561627.html, (20.05.2018).
Smallbone D. *Innovation, Entrepreneurship and Rural Development: Some Key Themes*, http://www.oecd.org/regional/regional-policy/5%20David%20Smallbone_Innovation%20in%20the%20context%20of%20rural_ENG.pdf, (20.08.2018).
Smallbone D., North D., Kalantaridis C. (1999). Adapting To Peripherality: a Study of Small Rural Manufacturing Firms in Northern England. *Entrepreneurship and Regional Development,* 11(2), 109-127.
Smart villages revitalizing rural services. (2018). EU Rural Review. No 26.
Smętkowski M., Olechnicka A., Płoszaj A. (2017). Współpraca naukowa jako element potencjału innowacyjnego regionów europejskich. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(67), 5-25.
Sokołowicz M.E. (2015). *Rozwój terytorialny w świetle dorobku ekonomii instytucjonalnej. Przestrzeń – bliskość – instytucje.* Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
Solow R.M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The quarterly journal of economics,* 70(1), 65-94.
Speech by Commissioner Phil Hogan at Smart Villages Conference, Lake Bled, Slovenia, 13 April, 2018, https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2014-2019/hogan/announcements/speech-commissioner-phil-hogan-smartvillages-conference-lake-bled-slovenia_en, (3.01.2019).
Stackelberg K., Hahne U. (1998). Teorie rozwoju regionalnego. W: S. Golinowska (red.). *Rozwój ekonomiczny regionów. Rynek pracy. Procesy migracyjne. Polska, Czechy, Węgry.* Raport IPiSS, 16, Warszawa.
Stanny M. (2011) Typologia wiejskich obszarów peryferyjnych pod względem anatomii struktury społeczno-gospodarczej. *Wieś i Rolnictwo*, 2(151), 59-75.
Stanny M. (2012). Społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich. W: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.). *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi 2012. Fundacja na Rzecz Polskiego Rolnictwa,* Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
Stanny M. (2013). *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce.* IRWiR PAN, Warszawa.
Stawasz D. (2004). Wybrane aspekty gospodarki regionalnej. W: D. Stawasz (red.). *Ekonomiczno-organizacyjne uwarunkowania rozwoju regionu – teoria i praktyka.* Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
Stawasz D. (2015b). Innowacyjne aspekty zarządzania w administracji samorządowej. *Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej.* Zarządzanie, (20), 98-109.
Stawasz E. (2009). Realizacja i integracja polityki innowacyjnej i przedsiębiorczości (wybrane problemy na przykładzie regionu łódzkiego). W: A. Nowakowska (red.). *Budowanie zdolności innowacyjnych regionów*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
Stawasz E. (2010). Rozwój badań nad innowacyjnością małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica.* 234, 123-136.
Stawasz E. (2015a). Determinants of knowledge transfer processes in a region. *Research Papers of Wrocław University of Economics, Local and Regional Economy in Theory and Practice*, 394, 166-174.
Stawasz E., Niedbalska G. (2008). Hasło „innowacje". W: K. B. Matusiak (red.). *Innowacje i transfer technologii. Słownik pojęć.* Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
Sternberg R. (2000). Innovation networks and regional development – evidence from the European Regional Innovation Survey (ERIS): theoretical concepts, methodological approach, empirical basis and introduction to the theme issue. *European Planning Studies,* 8(4), 389-407.
Sternberg R., Arndt O. (2001). The Firm or the Region: What Determines the Innovation Behavior of European Firms? *Economic Geography,* 77(4), 364-382.
Stimson R.J., Stough R.R., Roberts B.H. (2006). *Regional economic development: analysis and planning strategy*. Springer Science and Business Media.
Stimson R., Stough R., Nijkamp P. (2011). Endogenous regional development. W: R. Stimson, R. Stough, P. Nijkamp (red.). *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*. New Horizons in Regional Science, Edward Elgar Publishing.
Stöhr W.B. (1984). *Selective Self-Reliance and Endogenous Regional Development -Preconditions and Constraints.* IIR-Discussion Papers, 19. WU Vienna University of Economics and Business, Vienna.
Stöhr W.B. (1986). Territorial Innovation Complexes*. Papers in Regional Science,* 59(1), 29-44.
Stöhr W.B. (1990). On the theory and practice of local development in Europe. W: W.B. Stöhr (red.). *Global challenge and local response. Initiatives for economic regeneration in contemporary Europe.* London: The United Nations University, Mansell.
Stoner J.A.F., Freeman R.E., Gilbert Jr. D.R. (2011). *Kierowanie.* PWE, Warszawa.

Storhammar E., Tohmo T. (2010). *Innovation activity in the SMEs and local environment.* 50th Congress of the European Regional Science Association: "Sustainable Regional Growth and Development in the Creative Knowledge Economy", 19-23. August 2010, Jönköping, Sweden, European Regional Science Association (ERSA), Louvain-la Neuve.
Storper M. (1995). Competitiveness policy options: the technology-regions connection. *Growth and Change*, 26(2), 285-308.
Storper M. (1997). *The regional world: territorial development in a global economy.* Guilford Press.
Stough R.R. (2001). Endogenous Growth Theory and the Role of Institutions in Regional Economic Development. W: B. Johansson, C. Karlsson, R.R. Stough (red.). *Theories of Endogenous Regional Growth. Advances in Spatial Science*. Springer, Berlin, Heidelberg.
Strategia rozwoju gminy Dzwola na lata 2016-2023. (2017). Wschodnia Grupa Doradcza.
Strategia rozwoju lokalnego gminy Janów Lubelski na lata 2014 – 2022. Od absorpcji do rezultatów – optymalne wykorzystywanie infrastruktury i potencjałów rozwoju gminy. (2014). Janów Lubelski.
Strategia rozwoju lokalnego gminy Jastków na lata 2015 – 2020. (2015). Jastków.
Strategia rozwoju gminy Nielisz na lata 2015 – 2020. 2015.
Strategia rozwoju gminy Parczew 2014 – 2020. 2014.
Strategia rozwoju gminy Mielec na lata 2016 – 2022. (2016). Mielec.
Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020. (2013). Aktualizacja. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
Strategia zrównoważonego rozwoju gminy i miasta Nisko na lata 2014 – 2020. (2014). Urząd gminy i miasta Nisko. Kraków.
Strategia rozwoju gminy Trzebownisko na lata 2016 – 2022. (2016).
Strategia rozwoju gminy Ustrzyki Dolne 2015 – 2025. (2015). Bieszczadzka Agencja Rozwoju Regionalnego Sp. z o.o.
Strategia Rozwoju Gminy Wielkie Oczy na lata 2015 – 2025. (2015). Wielkie Oczy.
Strategia rozwoju gminy Kozłowo na lata 2016 – 2025. (2016). Kozłowo.
Strategia rozwoju miasta i gminy Orneta na lata 2016 – 2023. (2016). Orneta.
Strategia zrównoważonego rozwoju gminy Świętajno w pow. oleckim na lata 2015 – 2024. (2015). Centrum Rozwoju Obszarów Wiejskich UWM w Olsztynie, Stowarzyszenie Doradców na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich, Świętajno.
Strategia rozwoju społeczno – gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2025. (2013). Olsztyn.
Strategie innowacji krajowych/regionalnych na rzecz inteligentnej specjalizacji. Polityka spójności. Europejska Komisja (2014).
Strużycki M. (2002). Wewnętrzne i zewnętrzne uwarunkowania rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce. W: M. Strużycki (red.). *Zarządzanie małym i średnim przedsiębiorstwem. Uwarunkowania Europejskie.* Difin, Warszawa.
Strzelecki Z. (2011). Strategiczne wyzwania Polski a polityka regionalna (wybrane problemy). W: *Nowy paradygmat rozwoju – najnowsze trendy i perspektywy polityki regionalnej*. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
Strzelecki Z. i in. (2013). *Raport problemowy: usługi publiczne a rozwój lokalny i regionalny na potrzeby realizacji projektu „Usługi publiczne w powiecie płockim – zmiany dla teraźniejszości i przyszłości".* Warszawa.
Sudoł S. (2006). *Przedsiębiorstwo, Podstawy nauki o przedsiębiorstwie. Zarządzanie przedsiębiorstwem.* PWE, Warszawa.
Szajnowska-Wysocka A. (2009). Theories of regional and local development-abridged review. *Bulletin of Geography. Socio-economic series,* 12(12), 75-90.
Szczech-Pietkiewicz E. (2015). Smart city – próba definicji i pomiaru. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu,* 391, 7-82.
Szewczuk A. (2011). Rozwój lokalny i regionalny – główne determinanty. W: A. Szewczuk, M. Kogut-Jaworska, M. Zioło. *Rozwój lokalny i regionalny. Teoria i praktyka.* Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
Szlachta J. (2012). Strategia Europa 2020 a europejska polityka spójności po 2013 roku. *Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH*, 88, 231-253.
Szlachta J. (1993). *Rozwój regionalny w warunkach transformacji gospodarczej*. Wydawnictwo Friedrich Ebert Stiftung, Warszawa.
Szlachta J., Dziemianowicz W., Szmigiel-Rawska K. (2011). *Subregionalne bieguny wzrostu w Polsce.* Uniwersytet Warszawski. Geoprofit.
Szmigiel-Rawska K., Dziemianowicz, W., Szlachta J. (2010). *Samorząd lokalny w sieciach gospodarczych*. Geoprofit.
Sztando A. (2017). Innowacje i innowacyjność lokalna w ponadlokalnej perspektywie zarządzania strategicznego rozwojem lokalnym małych miast. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 467, 230-256.
Sztando A. (1998). Oddziaływanie samorządu lokalnego na rozwój lokalny w świetle ewolucji modeli ustrojowych gmin. *Samorząd Terytorialny*, 11(95), 12-29.
Szymoniuk B. (2008). Partnerstwo klastrów gospodarczych: szansa dla europejskich regionów peryferyjnych. Przypadek Lubelszczyzny. *Studia Regionalne i Lokalne,* 1(31), 81-88.
Śleszyński P., Bański J., Degórski M., Komornicki T. (2017). *Delimitacja obszarów strategicznej interwencji państwa: obszarów wzrostu i obszarów problemowych: Delimitation of the state intervention strategic areas: growth areas and problem areas.* (Vol. 260). IGiPZ PAN.

Świadek A. (2014). Endogeniczne i egzogeniczne uwarunkowania innowacji na poziomie regionalnym w zachodniej Polsce. *Studia Ekonomiczne/Polska Akademia Nauk. Instytut Nauk Ekonomicznych,* 2(81), 264-288.
Świtalski W. (2005). *Innowacje a konkurencyjność.* Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
Teilmann K. (2012). Measuring social capital accumulation in rural development. *Journal of Rural Studies,* 28, 458-465.
Teräs J., Dubois A., Sörvik J., Pertoldi M. (2015). Implementing smart specialisation in sparsely populated areas. *S3 Working Papers Series no* 10/2015, JRC Technical Papers, Sewilla.
Terluin I.J. (2003). Differences in economic development in rural regions of advanced countries: an overview and critical analysis of theories. *Journal of Rural Studies*, 19(3), 327-344.
The Cork Declaration – A living countryside. (1996). The European Conference on Rural Development.
Tidd J. (2006). A Review of Innovation Models. *Imperial College London*, 1-15.
Tidd J., Bessant J. (2011). *Zarządzanie innowacjami. Integracja zmian technologicznych, rynkowych i organizacyjnych.* Oficyna Wolters Kluwer business, Warszawa.
Tidd J., Bessant, J., Pavitt K. (2005). *Managing innovation integrating technological, market and organizational change.* John Wiley and Sons Ltd.
Tödtling F., Kaufmann A. (2001). The Role of the Region for Innovation Activities of SMEs. *European Urban and Regional Studies*, 8(3), 203-215.
Tödtling F., Lehner P., Kaufmann A. (2009). Do Different Types of Innovation Rely on Specific Kinds of Knowledge Interactions? *Technovation*, 29(1), 59-71.
Tödtling F., Trippl M. (2005). One size fits all? Towards a differentiated regional innovation policy approach. *Research policy,* 34(8), 1203-1219.
Tuziak A. (2016). Innowacyjność w organizacjach sektora samorządowego. *Opuscula Sociologica*, 2, 63-73.
Uphoff N.T. (1992). *Local institutions and participation for sustainable development.* London: Sustainable Agriculture and Rural Livelihoods Programme of the International Institute for Environment and Development. Gatekeeper series No. 31.
Van Der Ploeg J.D., Renting H., Brunori G., Knickel K., Mannion J., Marsden T., De Roest K., Sevilla-Guzmán E., Ventura F. (2000). Rural Development: From Practices and Policies towards Theory. *Sociologia Ruralis*, 40(4), 391-408.
Van der Ploeg, J. D., Marsden T. (2008). *Unfolding Webs: the dynamics of regional rural development.* Assen. Royal Van Gorcum.
Van Dyck B., Van den Broeck P. (2013). Social innovation: a territorial process. W: F. Moulaert, D. MacCallum, A. Mehmood, A. Hamdouch (red.). *The international handbook on social innovation: collective action, social learning and transdisciplinary research*. Edward Elgar.
Van Gevelt T., Holmes J. (2015). *A vision for smart villages. Smart Villages.* Briefing, 5, 1-6, http://e4sv.org/wp-content/uploads/2015/08/05-Brief.pdf, (10.02.2018).
Van Well L., Schmitt P. (2016). Territorial governance acros Europe. Setting the stage. W: L. Van Well, P. Schmitt (red.). *Territorial governance across Europe. Pathways, practices and prospects.* Routledge.
Vázquez-Barquero A. (2003). *Endogenous development: Networking, innovation, institutions and cities.* Routledge.
Ventura P., Milone F., Berti G., Brunoni B. (2010). Some notes on the identification of rural webs. *Networking the Rural. The Future of Green Regions in Europe.* Uitgeverij Van Gorcum.
Villages and small towns as catalysts for rural development. (2017). European Economic and Social Committee, https://www.eesc.europa.eu/en/our-work/opinions-information-reports/opinions/villages-and-small-towns-catalysts-rural-development, (01.05.2018).
Virkkala S. (2007). Innovation and networking in peripheral areas - a case study of emergence and change in rural manufacturing. *European Planning Studies*, 15(4), 511-529.
Vollenbroek F.A. (2002). Sustainable development and the challenge of innovation. *Journal of Cleaner Production,* 10(3), 215-223.
Ward N., Atterton J.H., Kim T.Y., Lowe P.D., Phillipson J., Thompson N. (2005). Universities, the knowledge economy and 'neo-endogenous rural development'. *CRE Discussion Paper*, 1, 1-15.
Weresa M. A. (2016). Innowacje a koncepcja zrównoważonej konkurencyjności – przypadek Polski. *Studia Prawno-Ekonomiczne*, 98, 293-311.
Wielka encyklopedia PWN. (2004). T. 22. Warszawa.
Wilkin J. (2007). *Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście europejskim i globalnym. Implikacje teoretyczne i praktyczne.* (Referat przygotowany na VIII Kongres Ekonomistów Polskich pt. „Polska w gospodarce światowej – szanse i zagrożenia rozwoju", 29–30 listopada 2007), www.pte.pl, (17.08.2018).
Wilkin J. (2008). *Badanie dotyczące stworzenia systemu wskaźników dla oceny realizacji zasady good governance w Polsce. Raport końcowy.* ECORYS, Warszawa.
Wilkin J. (2010). Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie roli rolnictwa w gospodarce i społeczeństwie. W: J. Wilkin (red.). *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne.* IRWiR PAN, Warszawa.
Wilkin J. (2016). *Instytucjonalne i kulturowe podstawy gospodarowania. Humanistyczna perspektywa ekonomii.* Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
Windrum P. (2008). Innovation and entrepreneurship in public services. W: P. Windrum, P. Koch (red.). *Innovation in Public Sector Services.* Edward Elgar, Cheltenham.

Winiarski B., Winiarska F. (2006). Polityka regionalna. W: B. Winiarski (red.). *Polityka gospodarcza.* Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
Wojciechowski E. (2012). *Zarządzanie w samorządzie terytorialnym*. Difin, Warszawa.
Woods M. (2005). *Rural geography: processes, responses and experiences in rural restructuring.* Sage Publications. London, United Kingdom.
Woods M. (2011). *Rural. Oxon and New York.* Routledge.
Woźniak L. (2010). Możliwe kierunki rozwoju ekoinnowacyjności – poziom globalny, wspólnotowy i kraju. W: L. Woźniak, J. Strojny, E. Wojnicka (red.*). Ekoinnowacyjność dziś i jutro – wyzwania, bariery rozwoju oraz instrumenty wsparcia.* PARP, Warszawa.
Wójcik M. (2018). Wprowadzenie. W: M. Wójcik (red.). *Inteligentny rozwój obszarów wiejskich (smart rural development): koncepcja, wymiary, metody.* Global Point, Łódź.
Wysocki F. (2010). *Metody taksonomiczne w rozpoznawaniu typów ekonomicznych rolnictwa i obszarów wiejskich*. Poznań: Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu.
Zagóra-Jonszta U. (2015). Teoria rozwoju gospodarczego i „twórczej destrukcji" Schumpetera oraz jej aktualność. *Optimum. Studia Ekonomiczne*, 3(75), 20-31.
Zajda K. (2015). Wieś jako terytorium innowacyjne. *Wieś i Rolnictwo*, 168(3), 7-19.
Zalewski A. (2007). Reformy sektora publicznego w duchu nowego zarzadzania publicznego. W: A. Zalewski (red.). *Nowe zarządzanie publiczne w polskim samorządzie terytorialnym.* Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa.
Zarębski M. (2002). *Bariery i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (na przykładzie regionu konińskiego).* Rozprawa habilitacyjna, Wydawnictwo UMK, Toruń.
Zarębski P. (2015). Typy obszarów wiejskich w Polsce ze względu na poziom rozwoju społeczno-gospodarczego i dynamikę przedsiębiorstw. *Wieś i Rolnictwo*, 3(168), 63-77.
Zaucha J., Brodzicki T., Ciołek D., Komornicki T., Szlachta J., Zaleski J., Mogiła Z. (2015). *Terytorialny wymiar wzrostu i rozwoju*. Difin.
Zawalińska K. (2012). Rozwój obszarów wiejskich w warunkach zmieniającej się koniunktury gospodarczej. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu,* 14(1), 580-585.
Zawicki M., Mazur S., Bober J. (red.). (2004). *Zarządzanie w samorządzie terytorialnym. Najlepsze praktyki*. MSAP w Krakowie, MSWiA Warszawa, Kraków – Warszawa.
Zawisza S., Strucińska M. (2006). Przywództwo w wiejskiej społeczności lokalnej. W: Z. Wyszkowska (red.). *Rola kapitału ludzkiego w rozwoju obszarów wiejskich*. Wydawnictwa Uczelnianie Uniwersytetu Technologiczno-Przyrodniczego w Bydgoszczy, Bydgoszcz.
Zegar J. S. (2003). *Kierowanie zrównoważonym rozwojem społeczno-gospodarczym*. SGH, Warszawa.
Zioło M. (2005). Czynniki kształtujące wzrost konkurencyjności gmin, powiatów i regionów. W: B. Filipiak, M. Kogut, A. Szewczuk, M. Zioło. *Rozwój lokalny i regionalny. Uwarunkowania, finanse, procedury*. Fundacja na Rzecz Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
Ziółkowski M., Goleń M. (2003). Zarządzanie strategiczne rozwojem lokalnym. W: H. Sochacka-Krysiak (red.). *Zarządzanie gospodarką i finansami gminy.* SGH w Warszawie, Warszawa.
Zwolińska-Ligaj M.A. (2015a). Areas of business activity in the development of environmentally valuable eco-products-as exemplified by the Lublin voivodship. *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia,* 14(3), 157-166.
Zwolińska-Ligaj M.A. (2015b). *Integracja funkcji gospodarczych i środowiskowych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego: perspektywa przedsiębiorstw.* Wydawnictwo PSW JPII, Biała Podlaska.
Zwolińska-Ligaj M. (2011). Rola samorządów gminnych w zarządzaniu zrównoważonym rozwojem obszarów wiejskich regionu Zielone Płuca Polski. W: A. Bołtromiuk (red.). *Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju gmin objętych siecią Natura 2000.* Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Wydawnictwo IRWiR, Warszawa.
Zwolińska-Ligaj M.A., Adamowicz M. (2018). Innovative activity of enterprises in the peripheral region, *Proceedings of the 2018 International Conference "Economic science for rural development".* No 47. Jelgava, LLU ESAF, 9-11 May 2018, 433-441.
Zwolińska-Ligaj M., Guzal-Dec D., Adamowicz M. (2018). Koncepcja inteligentnego rozwoju lokalnych jednostek terytorialnych na obszarach wiejskich region peryferyjnego na przykładzie województwa lubelskiego. *Wieś i Rolnictwo,* 2(179), 247-279.

Spis tabel

Tabela 1. Typologia głównych elementów składowych kapitału terytorialnego na obszarach wiejskich ... 35
Tabela 2. Kryteria i cechy wyróżniające learning region ... 40
Tabela 3. Klasyfikacja instrumentów regionalnej polityki innowacyjnej kierowanych do sektora MSP ... 55
Tabela 4. Zmienne opisujące poszczególne wymiary koncepcji smart village ... 126
Tabela 5. Charakterystyka wyodrębnionych skupień odzwierciedlających typy struktur potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich ... 133
Tabela 6. Wybrane elementy charakterystyki ekonomiczno-społecznej regionów Polski Wschodniej na tle pozostałych regionów kraju ... 137
Tabela 7. Wykaz inteligentnych specjalizacji w badanych regionach ... 141
Tabela 8. Charakterystyka warunków i stanu regionalnej innowacyjności z perspektywy przedsiębiorstw oraz ich otoczenia instytucjonalnego w badanych regionach ... 142
Tabela 9. Liczebność grup jednostek terytorialnych wyodrębnionych pod względem syntetycznego wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju w gminach województwa lubelskiego, podkarpackiego i warmińsko-mazurskiego ... 146
Tabela 10. Zestawienie 30 gmin wytypowanych do badań według województw, powiatów, rodzaju, klasy i wartości miernika Qs ... 147
Tabela 11. Charakterystyka gmin, z których uzyskano zwroty z badania sondażowego z wykorzystaniem ankiety elektronicznej według województw, rodzaju, i klasy miernika Qs na tle struktury rodzajowej jednostek terytorialnych w badanych regionach ... 152
Tabela 12. Charakterystyka badanych przedsiębiorstw ... 154
Tabela 13. Charakterystyka osoby odpowiedzialnej za podejmowanie decyzji w przedsiębiorstwie ... 156
Tabela 14. Średnie wartości zmiennych opisujących poszczególne wymiary koncepcji smart village w ujęciu regionalnym ... 157
Tabela 15. Charakterystyka średnich skupień wyodrębnionych w województwie lubelskim, wartości F oraz istotności p ... 164
Tabela 16. Charakterystyka średnich skupień wyodrębnionych w województwie warmińsko-mazurskim, wartości F oraz istotności p ... 165
Tabela 17. Charakterystyka średnich skupień wyodrębnionych w województwie podkarpackim, wartości F oraz istotności p ... 166
Tabela 18. Samoocena aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw na tle konkurentów z sektora według województw ... 170
Tabela 19. Ocena możliwości wzmocnienia pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa według wybranych obszarów i województw ... 173
Tabela 20. Ocena stopnia natężenia istniejących barier działalności innowacyjnej przedsiębiorstwa według województw ... 175
Tabela 21. Ocena istotności barier działalności innowacyjnej przedsiębiorstwa według województw ... 175
Tabela 22. Ocena ogólnych warunków gminy w zakresie sprzyjania funkcjonowaniu i rozwojowi przedsiębiorstw ... 178
Tabela 23. Ocena położenia i cech środowiska przyrodniczego gminy pod względem ich wpływu na wprowadzanie prorozwojowych zmian (innowacji) w przedsiębiorstwach według województw ... 179
Tabela 24. Ocena stanu infrastruktury komunalnej pod względem ich wpływu na wprowadzanie prorozwojowych zmian (innowacji) w przedsiębiorstwach według województw ... 180
Tabela 25. Ocena cech gospodarki lokalnej i jej instytucjonalnego otoczenia pod względem jej wpływu na wprowadzanie prorozwojowych zmian (innowacji) w przedsiębiorstwach według województw ... 181
Tabela 26. Ocena stanu wybranych cech opisujących lokalny kapitał ludzki i społeczny pod względem ich wpływu na wprowadzanie prorozwojowych zmian (innowacji) w przedsiębiorstwach według województw ... 182
Tabela 27. Ocena wybranych obszarów aktywności władz lokalnych pod względem ich wpływu na wprowadzanie prorozwojowych zmian (innowacji) w przedsiębiorstwach według województw ... 183
Tabela 28. Ocena wybranych cech opisujących jakość życia w gminie pod względem ich wpływu na wprowadzanie prorozwojowych zmian (innowacji) w przedsiębiorstwach według województw ... 184
Tabela 29. Główne walory gminy z punktu widzenia możliwości wprowadzania przez przedsiębiorców zmian o charakterze innowacji ... 185
Tabela 30. Główne bariery rozwoju gminy z punktu widzenia możliwości wprowadzania przez przedsiębiorców zmian o charakterze innowacji ... 186
Tabela 31. Ocena wybranych czynników lokalnych pod względem siły ich wpływu na wprowadzanie innowacji w przedsiębiorstwach według województw ... 188

Tabela 32. Ocena stanu aktywności władz gminy w zakresie wybranych działań podejmowanych na rzecz wzmocnienia innowacyjności gminy według województw 190
Tabela 33. Ocena znaczenia dla przedsiębiorstwa poszczególnych działań władz samorządowych podejmowanych na rzecz wzmocnienia innowacyjności gminy według województw.... 192
Tabela 34. Samoocena poziomu rozwoju gminy na tle innych gmin wiejskich i miejsko wiejskich regionu według województw..... 198
Tabela 35. Ocena stopnia wpływu wybranych czynników na rozwój gminy według województw .. 199
Tabela 36. Ocena stopnia wpływu wybranych czynników na rozwój gminy według potencjału inteligentnego rozwoju gmin..... 201
Tabela 37. Ocena obecnego znaczenia wybranych funkcji społeczno-gospodarczych gminy według województw..... 203
Tabela 38. Funkcje społeczno-gospodarcze gmin, do których rozwoju będzie dążył samorząd gmin według województw i potencjału inteligentnego rozwoju gminy..... 205
Tabela 39. Formy udziału społeczności lokalnej w prowadzonej polityce rozwoju..... 206
Tabela 40. Samoocena poziomu innowacyjności gminy na tle innych gmin wiejskich i miejsko wiejskich regionu o podobnych warunkach rozwojowych według województw 208
Tabela 41. Ocena znaczenia zwiększania innowacyjności w obecnej i przyszłej polityce rozwoju gminy według województw 209
Tabela 42. Sformułowane cele strategiczne i wybrane działania odnoszące się do ich realizacji w gminnych strategiach rozwoju badanych gmin, w których uwzględnione zostały bezpośrednie odniesienia do innowacji według województw 211
Tabela 43. Ocena wybranych warunków gminy pod względem ich wpływu na możliwości wprowadzania prorozwojowych zmian w funkcjonowaniu lokalnej gospodarki i społeczeństwa według województw..... 220
Tabela 44. Profile Kluczowych Czynników Sukcesu w województwie lubelskim, podkarpackim i warmińsko-mazurskim 225
Tabela 45. Ocena kierunku wpływu wybranych warunków otoczenia gminy na wprowadzanie prorozwojowych zmian w funkcjonowaniu lokalnej gospodarki i społeczeństwa..... 227
Tabela 46. Ocena znaczenia wpływu wybranych warunków otoczenia gminy na wprowadzanie prorozwojowych zmian w funkcjonowaniu lokalnej gospodarki i społeczeństwa..... 229
Tabela 47. Ocena stopnia wpływu wybranych czynników na poprawę stanu innowacyjności gminy według województw 230
Tabela 48. Ocena stopnia wpływu wybranych czynników na poprawę stanu innowacyjności tej gminy według potencjału inteligentnego rozwoju gmin 232
Tabela 49. Ocena stopnia wpływu wybranych barier zwiększania innowacyjności gmin 233
Tabela 50. Ocena stopnia innowacyjności rozwiązań wykorzystywanych w realizacji usług publicznych oraz liczba gmin, w których wprowadzonych zmiany w danym obszarze w okresie 2014-2018 według województw..... 235
Tabela 51. Przykłady wdrożenia innowacyjnych rozwiązań w realizowanych usługach publicznych w okresie 2014-2018..... 237
Tabela 52. Samorządy gminne wykazujące plany wdrożenia innowacyjnych rozwiązań w realizowanych usługach publicznych według zakresu usług i województw..... 238
Tabela 53. Ocena wybranych czynników aktywności innowacyjnej samorządu według województw..... 240
Tabela 54. Ocena stopnia innowacyjności rozwiązań stosowanych w urzędzie gminy oraz liczba wprowadzonych zmian w danym obszarze w okresie 2014-2018 według województw.... 242
Tabela 55. Przykłady wdrożenia innowacyjnych rozwiązań w funkcjonowaniu urzędu gminy w okresie 2014-2018 243
Tabela 56. Samorządy gminne wykazujące plany wdrożenia innowacyjnych rozwiązań w funkcjonowaniu urzędu gminy według zakresu usług i województw 244
Tabela 57. Innowacje lokalne, które ujawniły się na terenie badanych gmin w okresie 2014-2018 w opinii lokalnych władz samorządowych, według sektorów oraz oceny znaczenia innowacji dla rozwoju gminy..... 248
Tabela 58. Przejawy innowacyjności lokalnej zaobserwowane przez przedstawicieli samorządu lokalnego w badanych gminach w okresie 2014-2018 według sektorów i rodzajów innowacji 251
Tabela 59. Innowacje lokalne, których ujawnianie się dostrzegali przedsiębiorcy na terenie gminy w okresie 2014-2018 według rodzajów innowacji i gmin..... 253
Tabela 60. Innowacje lokalne, które ujawniły się na terenie badanych gmin w okresie 2014-2018 w opinii lokalnych władz samorządowych, według sektorów..... 254
Tabela 61. Samoocena stopnia zaangażowania przedsiębiorstw w relacje z konkurentami, odbiorcami i dostawcami z terenu gminy w stosunku do podmiotów ponadlokalnych według województw 258
Tabela 62. Geograficzny zasięg transakcji zakupów i sprzedaży według regionów..... 260
Tabela 63. Przeciętny udział wartości zrealizowanych transakcji zakupów i sprzedaży według rynków geograficznych i regionów..... 260

Tabela 64. Charakterystyka relacji pomiędzy przedsiębiorstwem i dostawcami z terenu gminy według grup gmin wyodrębnionych według kryterium intensywności relacji 262
Tabela 65. Charakterystyka relacji pomiędzy przedsiębiorstwem i odbiorcami z terenu gminy według grup gmin wyodrębnionych na podstawie kryterium intensywności relacji lokalnych 263
Tabela 66. Charakterystyka relacji pomiędzy przedsiębiorstwem i konkurentami z terenu gminy według grup gmin wyodrębnionych według kryterium intensywności relacji 264
Tabela 67. Badane jednostki samorządowe wyróżniające się intensywnością powiązań przedsiębiorstw z dostawcami, odbiorcami i konkurentami z terenu gminy 265
Tabela 68. Przeciętny udział wartości zrealizowanych transakcji zakupów i sprzedaży według rynków geograficznych i wyodrębnionych grup gmin wyróżnionych ze względu na intensywność relacji lokalnych badanych podmiotów 266
Tabela 69. Samoocena stopnia zaangażowania przedsiębiorstw w relacje z konkurentami, odbiorcami i dostawcami z terenu gminy w stosunku do podmiotów ponadlokalnych według grup gmin wyróżnionych ze względu na intensywność relacji lokalnych 266
Tabela 70. Relacje przedsiębiorców z władzami samorządowymi, organizacjami pozarządowymi i mieszkańcami ujawnione w badanych gminach według rodzaju relacji 269
Tabela 71. Instrumenty wsparcia rozwoju przedsiębiorczości stosowane w gminach 272
Tabela 72. Działania na rzecz pobudzenia innowacyjności lokalnej stosowane w gminie 273
Tabela 73. Instytucje i organizacje, z którymi współpracują/są członkami samorządy gminy, cele i ocena efektów współpracy dla rozwoju gminy 275
Tabela 74. Badane jednostki samorządowe wyróżniające się aktywnością w zakresie wsparcia przedsiębiorczości, innowacyjności i współpracy z instytucjami i organizacjami 276
Tabela 75. Odsetek wskazań opinii charakteryzujących kulturę ekonomiczną, które są bliższe poglądom przedsiębiorców według regionów 280
Tabela 76. Samoocena przedsiębiorców dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji w działalności przedsiębiorstwa 281
Tabela 77. Ocena przedsiębiorców z terenu gminy dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji 282
Tabela 78. Ocena samorządów gminy dokonana przez badanych przedsiębiorców dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji w działalności przedsiębiorstwa 284
Tabela 79. Ocena mieszkańców gminy dokonana przez badanych przedsiębiorców dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji w działalności przedsiębiorstwa 285
Tabela 80. Ocena innych przedsiębiorców, samorządu lokalnego i mieszkańców gminy dokonana przez badanych przedsiębiorców dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji w działalności przedsiębiorstwa według potencjału inteligentnego rozwoju 286
Tabela 81. Samoocena samorządów lokalnych dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji według regionów 288
Tabela 82. Samoocena samorządów dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji według potencjału inteligentnego rozwoju 289
Tabela 83. Ocena przedsiębiorców z terenu gminy dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji w działalności przedsiębiorstwa dokonana przez władze samorządowe 290
Tabela 84. Innowacje lokalne, które ujawniły się w okresie 2014-2018 w gminach przyporządkowanych do wyodrębnionych zalążkowych form lokalnych systemów innowacji w opinii lokalnych władz samorządowych 296
Tabela 85. Ocena wybranych warunków gminy pod względem ich wpływu na możliwości wprowadzania prorozwojowych zmian w funkcjonowaniu lokalnej gospodarki i społeczeństwa dokonana przez przedsiębiorców według zalążkowych form lokalnych systemów innowacji 298
Tabela 86. Cechy gminy umożliwiające osiąganie szczególnych korzyści przedsiębiorcom wskazane przez przedsiębiorców według zalążkowych form lokalnych systemów innowacji . 300
Tabela 87. Ocena wybranych czynników lokalnych pod względem siły ich wpływu na wprowadzanie innowacji w przedsiębiorstwach dokonana przez przedsiębiorców według zalążkowych form lokalnych systemów innowacji 302
Tabela 88. Ocena stanu aktywności władz gminy w zakresie wybranych działań podejmowanych na rzecz wzmocnienia innowacyjności gminy dokonana przez przedsiębiorców według zalążkowych form lokalnych systemów innowacji 303
Tabela 89. Ocena znaczenia dla przedsiębiorstwa poszczególnych działań władz samorządowych podejmowanych na rzecz wzmocnienia innowacyjności gminy dokonana przez przedsiębiorców według zalążkowych form lokalnych systemów innowacji 305
Tabela 90. Ocena stopnia wpływu wybranych czynników na poprawę stanu innowacyjności gminy dokonana przez władze samorządowe według zalążkowych form lokalnych systemów innowacji 306

Tabela 91. Cechy gminy, na terenie której przedsiębiorstwo prowadzi działalność umożliwiające osiąganie szczególnych korzyści przedsiębiorcom 314
Tabela 92. Charakterystyka potencjału rozwojowego branż lokalnych gospodarek dokonana potencjału inteligentnego rozwoju gmin 315
Tabela 93. Oceny wpływu aktywności LGD na wybrane zjawiska w gminie w opinii władz samorządowych i przedsiębiorców 318

Spis wykresów

Wykres 1. Wartości syntetyczne badanych wymiarów potencjału inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w ujęciu regionalnym w Polsce 132
Wykres 2. Charakterystyka profili województw wytypowanych do badań według badanych wymiarów inteligentnego rozwoju 135
Wykres 3. Wartości syntetycznych wskaźników potencjału inteligentnego rozwoju gmin województwa lubelskiego według badanych wymiarów potencjału inteligentnych rozwiązań 149
Wykres 4. Wartości syntetycznych wskaźników potencjału inteligentnego rozwoju gmin województwa podkarpackiego według badanych wymiarów potencjału inteligentnych rozwiązań 150
Wykres 5. Wartości syntetycznych wskaźników potencjału inteligentnego rozwoju gmin województwa warmińsko-mazurskiego według badanych wymiarów potencjału inteligentnych rozwiązań 151
Wykres 6. Przyczyny braku aktywności innowacyjnej badanych przedsiębiorstw 171
Wykres 7. Przyczyny niekorzystania lub korzystania w niewielkim zakresie z usług instytucji wsparcia innowacyjności 172
Wykres 8. Działania władz samorządowych, które należy intensyfikować, dążąc do zwiększenia stanu innowacyjności gminy 194
Wykres 9. Kierunki potrzebnych zmian gospodarczych w gminie 204
Wykres 10. Działania umożliwiające pomyślne wprowadzanie zmian gospodarczych w gminie ... 206
Wykres 11. Ocena ważności roli grup podmiotów lokalnych przy podejmowaniu przez samorząd działań innowacyjnych 240
Wykres 12. Korzyści, które uzyskują przedsiębiorstwa z tytułu współpracy w skali lokalnej według rodzajów gmin wyodrębnionych na podstawie kryterium intensywności relacji między przedsiębiorcami 268
Wykres 13. Atrakcje/walory gminy decydujące o przyciąganiu mieszkańców, turystów lub inwestorów w świetle opinii lokalnych władz samorządowych 313
Wykres 14. Działania postrzegane przez władze samorządowe jako stanowiące potencjalne źródła rozwoju gminy według poziomu potencjału inteligentnego rozwoju gmin 317
Wykres 15. Korzyści, które uzyskują samorządy gminy z tytułu uczestnictwa w Lokalnej Grupie Działania 319
Wykres 16. Stan posiadanej przez przedsiębiorców wiedzy na temat Lokalnej Grupy Działania, do której należy gmina 319

Spis rysunków

Rysunek 1. Proces doboru jednostek terytorialnych i przedsiębiorstw do badań 11
Rysunek 2. Relacje pomiędzy uczeniem się, rozwojem wiedzy oraz innowacją 20
Rysunek 3. Komponenty kapitału terytorialnego wyróżnione na podstawie kryterium rywalizacji i wymiaru materialnego z wyróżnieniem elementów stosunkowo nowych 34
Rysunek 4. Rodzaje środowisk w zależności od stopnia innowacyjności i skali występujących w nich powiązań sieciowych 76
Rysunek 5. Mechanizm wdrażania koncepcji smart village 116
Rysunek 6. Przyporządkowanie badanych gmin do wyodrębnionych zalążkowych form lokalnych systemów innowacji 294

Spis map

Mapa 1. Gminy wiejskie i miejsko-wiejskie województwa lubelskiego według klasy wartości wskaźnika syntetycznego potencjału inteligentnego rozwoju Qs 161
Mapa 2. Gminy wiejskie i miejsko-wiejskie województwa podkarpackiego według klasy wartości wskaźnika syntetycznego potencjału inteligentnego rozwoju Qs 162
Mapa 3. Gminy wiejskie i miejsko-wiejskie województwa warmińsko-mazurskiego według klasy wartości wskaźnika syntetycznego potencjału inteligentnego rozwoju Qs 163

Aneks

Tabela 1. Ranking gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego ze względu na poziom syntetycznego wskaźnika inteligentnego rozwoju i przynależność do klasy wartości syntetycznego wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju Qs

Pozycja gminy w rankingu i wartość wskaźnika syntetycznego Qs	Klasa wartości syntetycznego wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju Qs
1. Łęczna (0,429); 2. Janów Lubelski (0,415); 3. Kazimierz Dolny (0,397); 4. Parczew (0,389); 5. Milejów (0,380); 6. Poniatowa (0,369); 7. Jastków (0,369)	bardzo wysoki
8. Nałęczów (0,361); 9. Końskowola (0,353); 10. Rossosz (0,352); 11. Wólka (0,350); 12. Ryki (0,349); 13. Spiczyn (0,348); 14. Puławy (0,345); 15. Puchaczów (0,345); 16. Janów Podlaski (0,344); 17. Niemce (0,337); 18. Tarnogród (0,332); 19. Fajsławice (0,332); 20. Zwierzyniec (0,331); 21. Janowiec (0,330); 22. Kraśnik (0,330); 23. Markuszów (0,328); 24. Bełżyce (0,326); 25. Krasnobród (0,326); 26. Lubartów (0,325); 27. Konopnica (0,325); 28. Łukowa (0,325); 29. Susiec (0,321); 30. Jabłoń (0,321); 31. Krasnystaw (0,316); 32. Cyców (0,316); 33. Terespol (0,315); 34. Frampol (0,315); 35. Stężyca (0,315); 36. Opole Lubelskie (0,315); 37. Siennica Różana (0,314); 38. Bychawa (0,314); 39. Józefów (0,311); 40. Wisznice (0,311); 41. Krzczonów (0,309); 42. Trzeszczany (0,308)	wysoki
43. Piaski (0,304); 44. Podedwórze (0,304); 45. Łuków (0,301); 46. Zamość (0,301); 47. Kodeń (0,300); 48. Trzebieszów (0,297); 49. Adamów pow. zamojski (0,294); 50. Ludwin (0,294); 51. Niedrzwica Duża (0,291); 52. Milanów (0,290); 53. Włodawa (0,289); 54. Łopiennik Górny (0,289); 55. Głusk (0,288); 56. Biszcza (0,288); 57. Nowodwór (0,288); 58. Siemień (0,285); 59. Łaziska (0,285); 60. Strzyżewice (0,284); 61. Łomazy (0,282); 62. Komarówka Podlaska (0,282); 63. Łabunie (0,282); 64. Tarnawatka (0,282); 65. Bełżec (0,281); 66. Potok Górny (0,279); 67. Mełgiew (0,278); 68. Biała Podlaska (0,278); 69. Ostrów Lubelski (0,277); 70. Dzierzkowice (0,277); 71. Wilków (0,275); 72. Szczebrzeszyn (0,275); 73. Rejowiec (0,272); 74. Urszulin (0,272); 75. Rachanie (0,272); 76. Kock (0,271); 77. Jeziorzany (0,270); 78. Kłoczew (0,267); 79. Sosnówka (0,266); 80. Wola Mysłowska (0,265); 81. Wąwolnica (0,265); 82. Księżpol (0,265); 83. Sławatycze (0,261); 84. Dorohusk (0,261); 85. Kamionka (0,261); 86. Jabłonna (0,261); 87. Biłgoraj (0,260); 88. Piszczac (0,260); 89. Chełm (0,260); 90. Sosnowica (0,259); 91. Hańsk (0,257); 92. Żółkiewka (0,256); 93. Kurów (0,255); 94. Wierzbica (0,254); 95. Dubienka (0,254); 96. Modliborzyce (0,253); 97. Baranów (0,252); 98. Leśna Podlaska (0,252); 99. Sułów (0,251); 100. Wysokie (0,250); 101. Sitno (0,250); 102. Tomaszów Lubelski (0,249); 103. Garbów (0,249); 104. Werbkowice (0,248); 105. Grabowiec (0,247); 106. Izbica (0,246); 107. Konstantynów (0,246); 108. Trawniki (0,246)	przeciętny

109. Sawin (0,245); 110. Gorzków (0,245); 111. Wola Uhruska (0,244); 112. Firlej (0,242); 113. Wojciechów (0,241); 114. Szastarka (0,240); 115. Krynice (0,240); 116. Wojcieszków (0,239); 117. Rokitno (0,238); 118. Radecznica (0,237); 119. Białopole (0,236); 120. Jarczów (0,236); 121. Uchanie (0,236); 122. Komarów-Osada (0,235); 123. Adamów pow. łukowski (0,233); 124. Mircze (0,233); 125. Karczmiska (0,232); 126. Tyszowce (0,232); 127. Wojsławice (0,232); 128. Urzędów (0,231); 129. Żyrzyn (0,231); 130. Czemierniki (0,230); 131. Międzyrzec Podlaski (0,229); 132. Zakrzówek (0,229); 133. Telatyn (0,224); 134. Turobin (0,223); 135. Goraj (0,223); 136. Ruda-Huta (0,222); 137. Krzywda (0,221); 138. Wilkołaz (0,221); 139. Batorz (0,220); 140. Hanna (0,220); 141. Aleksandrów (0,220); 142. Annopol (0,220); 143. Rybczewice (0,218); 144. Ułęż (0,218); 145. Stary Zamość (0,218); 146. Kamień (0,217); 147. Hrubieszów (0,217); 148. Zalesie (0,217); 149. Obsza (0,217); 150. Godziszów (0,216); 151. Ulhówek (0,213); 152. Tuczna (0,213); 153. Rejowiec Fabryczny (0,212); 154. Siedliszcze (0,211); 155. Stanin (0,210); 156. Józefów nad Wisłą (0,208); 157. Borzechów (0,208); 158. Zakrzew (0,208); 159. Niedźwiada (0,208); 160. Skierbieszów (0,205); 161. Radzyń Podlaski (0,205); 162. Żmudź (0,204); 163. Wohyń (0,204); 164. Horodło (0,204); 165. Lubycza Królewska (0,203); 166. Borki (0,203); 167. Serniki (0,203); 168. Kąkolewnica (0,202); 169. Ostrówek (0,197); 170. Trzydnik Duży (0,197); 171. Michów (0,194); 172. Miączyn (0,194); 173. Uścimów (0,189); 174. Dębowa Kłoda (0,188); 175. Dołhobyczów (0,188); 176. Łaszczów (0,188); 177. Kraśniczyn (0,187)	niski
178. Nielisz (0,184); 179. Rudnik (0,182); 180. Drelów (0,179); 181. Wyryki (0,175); 182. Serokomla (0,174); 183. Stoczek Łukowski (0,174); 184. Chrzanów (0,173); 185. Stary Brus (0,172); 186. Abramów (0,170); 187. Potok Wielki (0,170); 188. Chodel (0,168); 189. Tereszpol (0,168); 190. Dzwola (0,165); 191. Leśniowice (0,153); 192. Ulan-Majorat (0,147); 193. Gościeradów (0,130)	bardzo niski

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS, UKE i CEPiK.

Tabela 2. Ranking gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa podkarpackiego ze względu na poziom syntetycznego wskaźnika inteligentnego rozwoju i przynależność do klasy wartości syntetycznego wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju Qs

Pozycja gminy w rankingu i wartość wskaźnika syntetycznego Qs	Klasa wartości syntetycznego wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju Qs
1. Trzebownisko (0,413); 2. Mielec (0,361); 3. Świlcza (0,357)	bardzo wysoki
4. Chmielnik (0,351); 5. Gawłuszowice (0,347); 6. Sędziszów Małopolski (0,346); 7. Nowa Dęba (0,343); 8. Boguchwała (0,341); 9. Cieszanów (0,338); 10. Białobrzegi (0,335); 11. Tyczyn (0,334); 12. Strzyżów (0,332); 13. Łańcut (0,331); 14. Żyraków (0,330); 15. Lesko (0,329); 16. Oleszyce (0,328); 17. Kamień (0,324); 18. Głogów Małopolski (0,316); 19. Błażowa (0,313); 20. Nisko (0,311); 21. Hyżne (0,306); 22. Korczyna (0,306); 23. Ulanów (0,303); 24. Miejsce Piastowe (0,302); 25. Krościenko Wyżne (0,301); 26. Gorzyce (0,301); 27. Tuszów Narodowy (0,299); 28. Wojaszówka (0,297); 29. Ustrzyki Dolne (0,297); 30. Bukowsko (0,297); 31. Ropczyce (0,293); 32. Orły (0,293); 33. Frysztak (0,292); 34. Żurawica (0,292); 35. Zagórz (0,291); 36. Pysznica (0,289); 37. Cisna (0,289)	wysoki
38. Dębica (0,289); 39. Kolbuszowa (0,286); 40. Krasiczyn (0,285); 41. Czarna pow. łańcucki (0,284); 42. Kołaczyce (0,284); 43. Brzozów (0,284); 44. Czudec (0,283); 45. Medyka (0,282); 46. Jarosław (0,282); 47. Krasne (0,280); 48. Rymanów (0,278); 49. Sanok (0,271); 50. Markowa (0,271); 51. Lubenia (0,268); 52. Radomyśl Wielki (0,266); 53. Nowa Sarzyna (0,265); 54. Jasło (0,265); 55. Iwierzyce (0,265); 56. Wiązownica (0,264); 57. Dębowiec (0,263); 58. Nowy Żmigród (0,261); 59. Iwonicz-Zdrój (0,259); 60. Pilzno (0,257); 61. Dukla (0,256); 62. Stary Dzików (0,256); 63. Baligród (0,255); 64. Jaśliska (0,254); 65. Jedlicze (0,253); 66. Grodzisko Dolne (0,252); 67. Rudnik nad Sanem (0,251); 68. Zaklików (0,251); 69. Grębów (0,245); 70. Haczów (0,244); 71. Zaleszany (0,244); 72. Żołynia (0,243); 73. Zarzecze (0,243); 74. Padew Narodowa (0,242); 75. Brzostek (0,242); 76. Ostrów (0,241); 77. Kuryłówka (0,239); 78. Przemyśl (0,238); 79. Leżajsk (0,237); 80. Kańczuga (0,234); 81. Krzeszów (0,234); 82. Chorkówka (0,231); 83. Przecław (0,231); 84. Borowa (0,231); 85. Pawłosiów (0,231); 86. Jeżowe (0,229); 87. Gać (0,229); 88. Adamówka (0,228); 89. Sieniawa (0,228); 90. Tarnowiec (0,227)	przeciętny

91. Sokołów Małopolski (0,227); 92. Osiek Jasielski (0,226); 93. Horyniec-Zdrój (0,226); 94. Majdan Królewski (0,226); 95. Roźwienica (0,224); 96. Czarna pow. dębicki (0,224); 97. Bojanów (0,223); 98. Baranów Sandomierski (0,223); 99. Lutowiska (0,222); 100. Skołyszyn (0,221); 101. Zarszyn (0,221); 102. Chłopice (0,221); 103. Tryńcza (0,220); 104. Stubno (0,216); 105. Komańcza (0,215); 106. Olszanica (0,213); 107. Radomyśl nad Sanem (0,208); 108. Jasienica Rosielna (0,208); 109. Wadowice Górne (0,205); 110. Besko (0,202); 111. Lubaczów (0,201); 112. Jodłowa (0,199); 113. Dubiecko (0,199); 114. Dzikowiec (0,199); 115. Rokietnica (0,198); 116. Krempna (0,198); 117. Bircza (0,196); 118. Jarocin (0,195); 119. Narol (0,192); 120. Raniżów (0,191); 121. Przeworsk (0,190); 122. Wiśniowa (0,190); 123. Rakszawa (0,189); 124. Jawornik Polski (0,189); 125. Solina (0,189); 126. Cmolas (0,188); 127. Laszki (0,186); 128. Wielopole Skrzyńskie (0,185); 129. Dydnia (0,182); 130. Fredropol (0,182); 131. Niwiska (0,181); 132. Czermin (0,180); 133. Pruchnik (0,177); 134. Czarna pow. bieszczadzki (0,174); 135. Radymno (0,173); 136. Tyrawa Wołoska (0,173); 137. Niebylec (0,171); 138. Harasiuki (0,168); 139. Brzyska (0,166)	niski
140. Krzywcza (0,163); 141. Wielkie Oczy (0,157); 142. Domaradz (0,151); 143. Dynów (0,140); 144. Nozdrzec (0,103)	bardzo niski

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS, UKE i CEPiK.

Tabela 3. Ranking gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego ze względu na poziom syntetycznego wskaźnika inteligentnego rozwoju i przynależność do klasy wartości syntetycznego wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju Qs

Pozycja gminy w rankingu i wartość wskaźnika syntetycznego Qs	Klasa wartości syntetycznego wskaźnika potencjału inteligentnego rozwoju Qs
1. Stawiguda (0,574)	bardzo wysoki
2. Tolkmicko (0,447); 3. Mikołajki (0,411); 4. Węgorzewo (0,410); 5. Ryn (0,401); 6. Orneta (0,394)	wysoki
7. Reszel (0,385); 8. Olecko (0,384); 9. Dywity (0,381); 10. Dobre Miasto (0,374); 11. Prostki (0,371); 12. Jonkowo (0,367); 13. Giżycko (0,364); 14. Gołdap (0,358); 15. Gietrzwałd (0,358); 16. Morąg (0,350); 17. Ostróda (0,344); 18. Pisz (0,341); 19. Iłowo-Osada (0,339); 20. Susz (0,339); 21. Barczewo (0,335); 22. Grunwald (0,332); 23. Orzysz (0,326); 24. Młynary (0,326); 25. Olsztynek (0,325); 26. Frombork (0,324); 27. Wydminy (0,317); 28. Purda (0,316); 29. Nidzica (0,316); 30. Pasłęk (0,309); 31. Ruciane-Nida (0,305); 32. Lubomino (0,304); 33. Biskupiec (0,303)	przeciętny
34. Bisztynek (0,295); 35. Srokowo (0,294); 36. Kisielice (0,291); 37. Miłakowo (0,289); 38. Elbląg (0,288); 39. Dubeninki (0,288); 40. Kurzętnik (0,286); 41. Miłomłyn (0,286); 42. Łukta (0,285); 43. Korsze (0,285); 44. Janowo (0,283); 45. Zalewo (0,282); 46. Milejewo (0,279); 47. Jeziorany (0,278); 48. Grodziczno (0,276); 49. Iława (0,275); 50. Piecki (0,274); 51. Biała Piska (0,269); 52. Markusy (0,269); 53. Płośnica (0,269); 54. Kruklanki (0,267); 55. Jedwabno (0,265); 56. Pieniężno (0,261); 57. Biskupiec (0,261); 58. Miłki (0,258); 59. Lidzbark (0,257); 60. Ełk (0,248); 61. Kowale Oleckie (0,241); 62. Gronowo Elbląskie (0,237); 63. Dąbrówno (0,236); 64. Świątki (0,230); 65. Małdyty (0,230); 66. Nowe Miasto Lubawskie (0,226); 67. Stare Juchy (0,225); 68. Pasym (0,223); 69. Bartoszyce (0,219); 70. Pozezdrze (0,218); 71. Lubawa (0,218); 72. Banie Mazurskie (0,217); 73. Lidzbark Warmiński (0,202)	niski
74. Płoskinia (0,200); 75. Świętajno pow. szczycieński (0,199); 76. Kętrzyn (0,194); 77. Szczytno (0,194); 78. Godkowo (0,191); 79. Sępopol (0,190); 80. Sorkwity (0,190); 81. Barciany (0,186); 82. Działdowo (0,184); 83. Wielbark (0,181); 84. Dźwierzuty (0,178); 85. Kozłowo (0,173); 86. Rybno (0,169); 87. Rychliki (0,164); 88. Mrągowo (0,163); 89. Janowiec Kościelny (0,157); 90. Świętajno pow. olecki (0,157); 91. Kalinowo (0,147); 92. Rozogi (0,144); 93. Kiwity (0,139); 94. Lelkowo (0,135); 95. Kolno (0,135); 96. Wieliczki (0,133); 97. Budry (0,130); 98. Górowo Iławeckie (0,123); 99. Braniewo (0,122); 100. Wilczęta (0,108)	bardzo niski

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS, UKE i CEPiK.

Tabela 4. Zestawienie 105 gmin, z których uzyskano zwroty z badania sondażowego z wykorzystaniem ankiety elektronicznej według województw, powiatów, rodzaju, klasy i wartości miernika Qs

Województwo	Nazwa gminy	Powiat	Rodzaj gminy	Wartość miernika Qs	Klasa miernika Qs
lubelskie	Nałęczów	puławski	miejsko -wiejska	0,360	wysoki
lubelskie	Wólka	lubelski	wiejska	0,350	wysoki
lubelskie	Puchaczów	łęczyński	wiejska	0,345	wysoki
lubelskie	Janów Podlaski	bialski	wiejska	0,344	wysoki
lubelskie	Markuszów	puławski	wiejska	0,328	wysoki
lubelskie	Bełżyce	lubelski	miejsko -wiejska	0,326	wysoki
lubelskie	Krasnystaw	krasnostaw-ski	wiejska	0,320	wysoki
lubelskie	Cyców	łęczyński	wiejska	0,316	wysoki
lubelskie	Frampol	biłgorajski	miejsko -wiejska	0,315	wysoki
lubelskie	Opole Lubelskie	opolski	miejsko -wiejska	0,315	wysoki
lubelskie	Bychawa	lubelski	miejsko -wiejska	0,314	wysoki
lubelskie	Trzeszczany	hrubieszow-ski	wiejska	0,308	wysoki
lubelskie	Zamość	zamojski	wiejska	0,301	przeciętny
lubelskie	Adamów	zamojski	wiejska	0,294	przeciętny
lubelskie	Łaziska	opolski	wiejska	0,285	przeciętny
lubelskie	Łabunie	zamojski	wiejska	0,282	przeciętny
lubelskie	Bełżec	tomaszowski	wiejska	0,281	przeciętny
lubelskie	Biała Podlaska	bialski	wiejska	0,278	przeciętny
lubelskie	Wilków	opolski	wiejska	0,275	przeciętny
lubelskie	Kock	lubartowski	miejsko -wiejska	0,271	przeciętny
lubelskie	Jeziorzany	lubartowski	wiejska	0,270	przeciętny
lubelskie	Biłgoraj	biłgorajski	wiejska	0,260	przeciętny
lubelskie	Księżpol	biłgorajski	wiejska	0,260	przeciętny
lubelskie	Piszczac	bialski	wiejska	0,260	przeciętny
lubelskie	Sosnowica	parczewski	wiejska	0,259	przeciętny
lubelskie	Baranów	puławski	wiejska	0,252	przeciętny
lubelskie	Tomaszów Lubelski	tomaszowski	wiejska	0,249	przeciętny
lubelskie	Grabowiec	zamojski	wiejska	0,247	przeciętny

lubelskie	Izbica	krasnostaw-ski	wiejska	0,246	przeciętny
lubelskie	Trawniki	świdnicki	wiejska	0,246	przeciętny
lubelskie	Szastarka	kraśnicki	wiejska	0,240	niski
lubelskie	Uchanie	hrubieszow-ski	wiejska	0,240	niski
lubelskie	Krynice	tomaszowski	wiejska	0,240	niski
lubelskie	Rokitno	bialski	wiejska	0,238	niski
lubelskie	Jarczów	tomaszowski	wiejska	0,236	niski
lubelskie	Komarów-Osada	zamojski	wiejska	0,235	niski
lubelskie	Mircze	hrubieszow-ski	wiejska	0,233	niski
lubelskie	Karczmiska	opolski	wiejska	0,232	niski
lubelskie	Tyszowce	tomaszowski	miejsko -wiejska	0,232	niski
lubelskie	Zakrzówek	kraśnicki	wiejska	0,229	niski
lubelskie	Aleksandrów	biłgorajski	wiejska	0,220	niski
lubelskie	Annopol	kraśnicki	miejsko -wiejska	0,220	niski
lubelskie	Zalesie	bialski	wiejska	0,217	niski
lubelskie	Tuczna	bialski	wiejska	0,213	niski
lubelskie	Stanin	łukowski	wiejska	0,210	niski
lubelskie	Józefów nad Wisłą	opolski	wiejska	0,208	niski
lubelskie	Niedźwiada	lubartowski	wiejska	0,208	niski
lubelskie	Borki	radzyński	wiejska	0,203	niski
lubelskie	Łaszczów	tomaszowski	miejsko -wiejska	0,190	niski
lubelskie	Dołhoby-czów	hrubieszow-ski	wiejska	0,188	niski
lubelskie	Kraśniczyn	krasnostaw-ski	wiejska	0,187	niski
lubelskie	Serokomla	łukowski	wiejska	0,174	bardzo niski
podkarpackie	Cieszanów	lubaczowski	miejsko -wiejska	0,339	wysoki
podkarpackie	Strzyżów	strzyżowski	miejsko -wiejska	0,332	wysoki
podkarpackie	Żyraków	dębicki	wiejska	0,330	wysoki
podkarpackie	Nisko	niżański	miejsko -wiejska	0,311	wysoki
podkarpackie	Wojaszówka	krośnieński	wiejska	0,297	wysoki
podkarpackie	Cisna	leski	wiejska	0,290	wysoki
podkarpackie	Dębica	dębicki	wiejska	0,289	przeciętny

podkarpackie	Brzozów	brzozowski	miejsko -wiejska	0,284	przeciętny
podkarpackie	Nowa Sarzyna	leżajski	miejsko -wiejska	0,266	przeciętny
podkarpackie	Dębowiec	jasielski	wiejska	0,264	przeciętny
podkarpackie	Rudnik nad Sanem	niżański	miejsko -wiejska	0,252	przeciętny
podkarpackie	Pawłosiów	jarosławski	wiejska	0,231	przeciętny
podkarpackie	Sokołów Małopolski	rzeszowski	miejsko -wiejska	0,227	niski
podkarpackie	Roźwienica	jarosławski	wiejska	0,224	niski
podkarpackie	Zarszyn	sanocki	wiejska	0,221	niski
podkarpackie	Radomyśl nad Sanem	stalowowol-ski	wiejska	0,209	niski
podkarpackie	Lubaczów	lubaczowski	wiejska	0,201	niski
podkarpackie	Dubiecko	przemyski	wiejska	0,200	niski
podkarpackie	Dzikowiec	kolbuszow-ski	wiejska	0,199	niski
podkarpackie	Rakszawa	łańcucki	wiejska	0,190	niski
podkarpackie	Cmolas	kolbuszow-ski	wiejska	0,188	niski
podkarpackie	Niwiska	kolbuszow-ski	wiejska	0,182	niski
podkarpackie	Czermin	mielecki	wiejska	0,180	niski
podkarpackie	Pruchnik	jarosławski	miejsko -wiejska	0,177	niski
podkarpackie	Czarna	bieszczadzki	wiejska	0,174	niski
podkarpackie	Tyrawa Wołoska	sanocki	wiejska	0,173	niski
podkarpackie	Niebylec	strzyżowski	wiejska	0,172	niski
warmińsko-ma-zurskie	Reszel	kętrzyński	miejsko -wiejska	0,385	przeciętny
warmińsko-ma-zurskie	Dywity	olsztyński	wiejska	0,381	przeciętny
warmińsko-ma-zurskie	Dobre Miasto	olsztyński	miejsko -wiejska	0,374	przeciętny
warmińsko-ma-zurskie	Jonkowo	olsztyński	wiejska	0,367	przeciętny
warmińsko-ma-zurskie	Pisz	piski	miejsko -wiejska	0,341	przeciętny
warmińsko-ma-zurskie	Susz	iławski	miejsko -wiejska	0,339	przeciętny
warmińsko-ma-zurskie	Młynary	elbląski	miejsko -wiejska	0,326	przeciętny

warmińsko-mazurskie	Olsztynek	olsztyński	miejsko -wiejska	0,325	przeciętny
warmińsko-mazurskie	Nidzica	nidzicki	miejsko -wiejska	0,316	przeciętny
warmińsko-mazurskie	Kisielice	iławski	miejsko -wiejska	0,291	niski
warmińsko-mazurskie	Kurzętnik	nowomiejski	wiejska	0,286	niski
warmińsko-mazurskie	Korsze	kętrzyński	miejsko -wiejska	0,285	niski
warmińsko-mazurskie	Jeziorany	olsztyński	miejsko -wiejska	0,278	niski
warmińsko-mazurskie	Grodziczno	nowomiejski	wiejska	0,276	niski
warmińsko-mazurskie	Piecki	mrągowski	wiejska	0,274	niski
warmińsko-mazurskie	Lidzbark	działdowski	miejsko -wiejska	0,257	niski
warmińsko-mazurskie	Gronowo Elbląskie	elbląski	wiejska	0,237	niski
warmińsko-mazurskie	Świątki	olsztyński	wiejska	0,230	niski
warmińsko-mazurskie	Małdyty	ostródzki	wiejska	0,230	niski
warmińsko-mazurskie	Nowe Miasto Lubawskie	nowomiejski	wiejska	0,226	niski
warmińsko-mazurskie	Lubawa	iławski	wiejska	0,218	niski
warmińsko-mazurskie	Rybno	działdowski	wiejska	0,169	bardzo niski
warmińsko-mazurskie	Mrągowo	mrągowski	wiejska	0,163	bardzo niski
warmińsko-mazurskie	Kalinowo	ełcki	wiejska	0,147	bardzo niski
warmińsko-mazurskie	Wieliczki	olecki	wiejska	0,133	bardzo niski
warmińsko-mazurskie	Wilczęta	braniewski	wiejska	0,108	bardzo niski

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 5. Kluczowe Czynniki Sukcesu* w zakresie innowacyjności lokalnej wyodrębnione w województwie lubelskim (N=10)

Zakres	Element oceny	Ocena stanu**	Ocena znaczenia***	Liczba wskazań znaczenia dużego i bardzo dużego
środowisko przyrodnicze/ przestrzeń	oddziaływanie miejscowości gminnej/miasta na obszary wiejskie gminy	pozytywna	3,30	4
	powierzchnia i wyposażenie terenów inwestycyjnych	pozytywna	3,50	6
	dostępność połączeń komunikacyjnych	pozytywna	3,50	5
	stan środowiska przyrodniczego	pozytywna	3,60	7
	istnienie obszarów prawnie chronionych (jeżeli dotyczy)	pozytywna	3,10	4
	bogactwo zasobów naturalnych możliwych do użytkowania	pozytywna	3,30	4
infrastruktura	stan infrastruktury drogowej	negatywna	3,20	3
	dostępność szybkich łączy internetowych	pozytywna	3,20	2
	zasięg telefonii komórkowej	pozytywna	3,00	2
	dostępność bezpłatnych bezprzewodowych punktów dostępowych do internetu	pozytywna	3,70	7
	stan infrastruktury turystycznej	pozytywna	3,20	4
	stan infrastruktury związanej z pozyskiwaniem alternatywnych źródeł energii	pozytywna	3,20	4
	stan gospodarki wodociągowo-kanalizacyjnej	pozytywna	3,60	7
	stan gospodarki odpadami komunalnymi	pozytywna	3,40	4
	stan dystrybucji energii elektrycznej	pozytywna	3,30	3
	stan dystrybucji gazu sieciowego	pozytywna	3,20	3
	stan gospodarki ciepłem	pozytywna	3,10	4
gospodarka	koszty siły roboczej	pozytywna	3,30	6
	dostępność siły roboczej o odpowiednich kwalifikacjach	pozytywna	3,10	3
	poziom podatków i opłat lokalnych	pozytywna	3,50	5
	produktywność siły roboczej	pozytywna	2,90	1
	możliwości zbytu dóbr i usług wytworzonych przez lokalne przedsiębiorstwa	przeciętna	2,90	2
	różnorodność branż w gospodarce gminy	przeciętna	2,70	1
	dostępność surowców i półproduktów do produkcji przemysłowej	pozytywna	3,50	6
	możliwości kooperacji pomiędzy przedsiębiorstwami	pozytywna	3,50	5

gospodarka	dostępność i oferta instytucji finansowych, ubezpieczeniowych itp. dla przedsiębiorstw	pozytywna	3,20	4
	dostępność i oferta instytucji wspierających przedsiębiorczość	pozytywna	3,30	5
	możliwość współpracy przedsiębiorców z instytucjami wspierającymi innowacyjność	pozytywna	3,20	5
	relacje pomiędzy przedsiębiorcami, stopień zintegrowania lokalnego środowiska biznesu	pozytywna	3,20	3
	gospodarczy wizerunek gminy	pozytywna	3,50	5
kapitał ludzki i społeczny	sytuacja demograficzna gminy	pozytywna	3,20	5
	poziom wykształcenia, kwalifikacje zawodowe ludności	pozytywna	3,40	5
	poziom aktywności ekonomicznej lokalnej społeczności	pozytywna	3,30	4
	skala zjawiska wykluczenia społecznego w gminie	przeciętna	3,10	3
	zaangażowanie społeczności lokalnej w sprawy gminy	pozytywna	2,90	3
	bogactwo kulturowe, historia gminy	pozytywna	3,40	5
	aktywność organizacji pozarządowych w działania na rzecz gminy	pozytywna	3,10	3
zarządzanie	skuteczność realizacji polityki rozwoju gminy	pozytywna	3,30	3
	relacje między wójtem/burmistrzem i większością w radzie gminy	pozytywna	3,30	3
	stan współpracy w radzie gminy	pozytywna	3,30	3
	aktywność władz gminy w tworzeniu warunków sprzyjających rozwojowi przedsiębiorstw	pozytywna	3,20	4
	elastyczność władz gminy w wykorzystywaniu możliwości rozwoju gminy	pozytywna	3,10	3
	relacje władz gminy z przedsiębiorcami	pozytywna	3,20	2
	wspieranie przez władze gminy innowacji lokalnych	pozytywna	3,10	2
	ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego	pozytywna	3,00	3
	oddziaływanie władz gminy na możliwości rozszerzania wiedzy, rozwijania umiejętności i pozyskiwania kwalifikacji na terenie gminy	pozytywna	3,10	5
	jakość obsługi w urzędzie	pozytywna	3,30	3
	koszt i jakość usług komunalnych	pozytywna	2,90	3
	skala zamówień publicznych gminy	pozytywna	2,90	4
	możliwości komunikacji z Urzędem Gminy za pomocą Internetu	pozytywna	3,50	7
	dostępność online podstawowych usług publicznych dla przedsiębiorców	pozytywna	3,20	3

jakość życia	dostępność online podstawowych usług publicznych dla mieszańców	pozytywna	3,40	5
	funkcjonowanie urządzeń i instytucji ochrony zdrowia	pozytywna	3,50	6
	funkcjonowanie pomocy społecznej	pozytywna	3,30	5
	funkcjonowanie instytucji oświaty i kultury	pozytywna	3,30	4
	funkcjonowanie urządzeń i instytucji kultury fizycznej	pozytywna	3,10	2
	dostępność i ceny mieszkań	pozytywna	3,20	3
	dostępność usług i aktywności rekreacyjnych	pozytywna	3,30	4
	możliwości spędzania wolnego czasu	pozytywna	3,40	4

* Kluczowe Czynniki Sukcesu oznaczono w tabeli odcieniem szarości
** Ocena dokonana w skali 1-5, gdzie 1 oznacza ocenę zdecydowanie negatywną, a 5 – zdecydowanie pozytywną
*** Ocena dokonana w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak znaczenia danego elementu, a 5 – znaczenie bardzo duże
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 6. Kluczowe Czynniki Sukcesu* w zakresie innowacyjności lokalnej wyodrębnione w województwie podkarpackim (N=10)

Zakres	Element oceny	Ocena stanu**	Ocena znaczenia***	Liczba wskazań znaczenia dużego i bardzo dużego
środowisko przyrodnicze/ przestrzeń	oddziaływanie miejscowości gminnej/miasta na obszary wiejskie gminy	przeciętna	3,60	7
	powierzchnia i wyposażenie terenów inwestycyjnych	pozytywna	3,40	5
	dostępność połączeń komunikacyjnych	pozytywna	3,60	6
	stan środowiska przyrodniczego	pozytywna	3,90	7
	istnienie obszarów prawnie chronionych (jeżeli dotyczy)	przeciętna	3,20	3
	bogactwo zasobów naturalnych możliwych do użytkowania	pozytywna	3,10	3
infrastruktura	stan infrastruktury drogowej	przeciętna	3,20	3
	dostępność szybkich łączy internetowych	przeciętna	3,50	6
	zasięg telefonii komórkowej	pozytywna	3,50	6
	dostępność bezpłatnych bezprzewodowych punktów dostępowych do internetu	pozytywna	3,60	4
	stan infrastruktury turystycznej	pozytywna	3,10	1
	stan infrastruktury związanej z pozyskiwaniem alternatywnych źródeł energii	pozytywna	3,20	4
	stan gospodarki wodociągowo-kanalizacyjnej	pozytywna	3,20	5
	stan gospodarki odpadami komunalnymi	pozytywna	3,40	3
	stan dystrybucji energii elektrycznej	pozytywna	3,60	5
	stan dystrybucji gazu sieciowego	pozytywna	3,20	2
	stan gospodarki ciepłem	przeciętna	3,00	4
gospodarka	koszty siły roboczej	przeciętna	3,10	4
	dostępność siły roboczej o odpowiednich kwalifikacjach	pozytywna	3,20	5
	poziom podatków i opłat lokalnych	pozytywna	3,30	3
	produktywność siły roboczej	pozytywna	3,50	4
	możliwości zbytu dóbr i usług wytworzonych przez lokalne przedsiębiorstwa	pozytywna	3,20	4
	różnorodność branż w gospodarce gminy	przeciętna	3,00	1
	dostępność surowców i półproduktów do produkcji przemysłowej	pozytywna	3,40	5
	możliwości kooperacji pomiędzy przedsiębiorstwami	pozytywna	3,30	5
	dostępność i oferta instytucji finansowych, ubezpieczeniowych itp. dla przedsiębiorstw	przeciętna	2,70	2

gospodarka	dostępność i oferta instytucji wspierających przedsiębiorczość	przeciętna	3,20	4
	możliwość współpracy przedsiębiorców z instytucjami wspierającymi innowacyjność	pozytywna	3,40	5
	relacje pomiędzy przedsiębiorcami, stopień zintegrowania lokalnego środowiska biznesu	pozytywna	3,10	3
	gospodarczy wizerunek gminy	pozytywna	3,20	2
kapitał ludzki i społeczny	sytuacja demograficzna gminy	przeciętna	3,30	3
	poziom wykształcenia, kwalifikacje zawodowe ludności	pozytywna	3,60	7
	poziom aktywności ekonomicznej lokalnej społeczności	pozytywna	3,40	6
	skala zjawiska wykluczenia społecznego w gminie	przeciętna	3,50	5
	zaangażowanie społeczności lokalnej w sprawy gminy	przeciętna	3,50	5
	bogactwo kulturowe, historia gminy	pozytywna	3,60	5
	aktywność organizacji pozarządowych w działania na rzecz gminy	pozytywna	3,50	5
zarządzanie	skuteczność realizacji polityki rozwoju gminy	pozytywna	3,60	5
	relacje między wójtem/burmistrzem i większością w radzie gminy	pozytywna	3,60	6
	stan współpracy w radzie gminy	przeciętna	3,50	5
	aktywność władz gminy w tworzeniu warunków sprzyjających rozwojowi przedsiębiorstw	przeciętna	3,60	5
	elastyczność władz gminy w wykorzystywaniu możliwości rozwoju gminy	przeciętna	3,80	7
	relacje władz gminy z przedsiębiorcami	przeciętna	3,20	2
	wspieranie przez władze gminy innowacji lokalnych	pozytywna	3,40	5
	ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego	pozytywna	3,00	4
	oddziaływanie władz gminy na możliwości rozszerzania wiedzy, rozwijania umiejętności i pozyskiwania kwalifikacji na terenie gminy	pozytywna	3,60	8
	jakość obsługi w urzędzie	pozytywna	3,90	8
	koszt i jakość usług komunalnych	pozytywna	3,20	4
	skala zamówień publicznych gminy	pozytywna	3,40	4
	możliwości komunikacji z Urzędem Gminy za pomocą Internetu	pozytywna	3,10	5
	dostępność online podstawowych usług publicznych dla przedsiębiorców	przeciętna	3,30	3

jakość życia	dostępność online podstawowych usług publicznych dla mieszańców	przeciętna	3,30	4
	funkcjonowanie urządzeń i instytucji ochrony zdrowia	przeciętna	3,40	5
	funkcjonowanie pomocy społecznej	przeciętna	4,00	8
	funkcjonowanie instytucji oświaty i kultury	przeciętna	3,20	2
	funkcjonowanie urządzeń i instytucji kultury fizycznej	pozytywna	3,30	2
	dostępność i ceny mieszkań	pozytywna	2,80	-
	dostępność usług i aktywności rekreacyjnych	pozytywna	3,20	3
	możliwości spędzania wolnego czasu	pozytywna	3,60	4

* Kluczowe Czynniki Sukcesu oznaczono w tabeli odcieniem szarości
** Ocena dokonana w skali 1-5, gdzie 1 oznacza ocenę zdecydowanie negatywną, a 5 – zdecydowanie pozytywną
*** Ocena dokonana w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak znaczenia danego elementu, a 5 – znaczenie bardzo duże
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 7. Kluczowe Czynniki Sukcesu* w zakresie innowacyjności lokalnej wyodrębnione w województwie warmińsko-mazurskim (N=10)

Zakres	Element oceny	Ocena stanu**	Ocena znaczenia***	Liczba wskazań znaczenia dużego i bardzo dużego
środowisko przyrodnicze/ przestrzeń	oddziaływanie miejscowości gminnej/miasta na obszary wiejskie gminy	pozytywna	3,20	3
	powierzchnia i wyposażenie terenów inwestycyjnych	pozytywna	3,50	6
	dostępność połączeń komunikacyjnych	pozytywna	3,40	4
	stan środowiska przyrodniczego	pozytywna	3,50	6
	istnienie obszarów prawnie chronionych (jeżeli dotyczy)	pozytywna	3,40	5
	bogactwo zasobów naturalnych możliwych do użytkowania	pozytywna	3,90	7
infrastruktura	stan infrastruktury drogowej	negatywna	3,20	3
	dostępność szybkich łączy internetowych	pozytywna	3,40	3
	zasięg telefonii komórkowej	pozytywna	3,20	3
	dostępność bezpłatnych bezprzewodowych punktów dostępowych do internetu	pozytywna	3,70	7
	stan infrastruktury turystycznej	przeciętna	3,30	5
	stan infrastruktury związanej z pozyskiwaniem alternatywnych źródeł energii	pozytywna	3,20	4
	stan gospodarki wodociągowo-kanalizacyjnej	pozytywna	3,70	7
	stan gospodarki odpadami komunalnymi	przeciętna	3,50	4
	stan dystrybucji energii elektrycznej	pozytywna	3,30	3
	stan dystrybucji gazu sieciowego	pozytywna	3,40	4
	stan gospodarki ciepłem	pozytywna	3,20	4
gospodarka	koszty siły roboczej	przeciętna	3,30	6
	dostępność siły roboczej o odpowiednich kwalifikacjach	przeciętna	3,00	2
	poziom podatków i opłat lokalnych	pozytywna	3,60	6
	produktywność siły roboczej	pozytywna	2,80	1
	możliwości zbytu dóbr i usług wytworzonych przez lokalne przedsiębiorstwa	przeciętna	3,20	3
	różnorodność branż w gospodarce gminy	przeciętna	2,90	2
	dostępność surowców i półproduktów do produkcji przemysłowej	pozytywna	3,50	6
	możliwości kooperacji pomiędzy przedsiębiorstwami	pozytywna	3,60	5

gospodarka	dostępność i oferta instytucji finansowych, ubezpieczeniowych itp. dla przedsiębiorstw	pozytywna	3,20	4
	dostępność i oferta instytucji wspierających przedsiębiorczość	pozytywna	3,20	5
	możliwość współpracy przedsiębiorców z instytucjami wspierającymi innowacyjność	pozytywna	3,00	4
	relacje pomiędzy przedsiębiorcami, stopień zintegrowania lokalnego środowiska biznesu	pozytywna	3,40	4
	gospodarczy wizerunek gminy	pozytywna	3,40	4
kapitał ludzki i społeczny	sytuacja demograficzna gminy	pozytywna	3,10	5
	poziom wykształcenia, kwalifikacje zawodowe ludności	pozytywna	3,40	5
	poziom aktywności ekonomicznej lokalnej społeczności	pozytywna	3,30	4
	skala zjawiska wykluczenia społecznego w gminie	przeciętna	3,00	3
	zaangażowanie społeczności lokalnej w sprawy gminy	pozytywna	2,80	3
	bogactwo kulturowe, historia gminy	pozytywna	3,30	4
	aktywność organizacji pozarządowych w działania na rzecz gminy	pozytywna	3,00	2
zarządzanie	skuteczność realizacji polityki rozwoju gminy	pozytywna	3,30	4
	relacje między wójtem/burmistrzem i większością w radzie gminy	pozytywna	3,40	3
	stan współpracy w radzie gminy	pozytywna	3,30	3
	aktywność władz gminy w tworzeniu warunków sprzyjających rozwojowi przedsiębiorstw	pozytywna	3,10	4
	elastyczność władz gminy w wykorzystywaniu możliwości rozwoju gminy	pozytywna	3,60	6
	relacje władz gminy z przedsiębiorcami	pozytywna	3,40	3
	wspieranie przez władze gminy innowacji lokalnych	pozytywna	3,00	1
	ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego	pozytywna	3,00	3
	oddziaływanie władz gminy na możliwości rozszerzania wiedzy, rozwijania umiejętności i pozyskiwania kwalifikacji na terenie gminy	pozytywna	3,30	6
	jakość obsługi w urzędzie	pozytywna	3,50	4
	koszt i jakość usług komunalnych	przeciętna	3,30	5
	skala zamówień publicznych gminy	przeciętna	2,80	3
	możliwości komunikacji z Urzędem Gminy za pomocą Internetu	pozytywna	3,60	7
	dostępność online podstawowych usług publicznych dla przedsiębiorców	pozytywna	3,30	4

jakość życia	dostępność online podstawowych usług publicznych dla mieszańców	pozytywna	3,40	5
	funkcjonowanie urządzeń i instytucji ochrony zdrowia	pozytywna	3,20	5
	funkcjonowanie pomocy społecznej	pozytywna	3,10	4
	funkcjonowanie instytucji oświaty i kultury	pozytywna	3,20	4
	funkcjonowanie urządzeń i instytucji kultury fizycznej	pozytywna	3,30	3
	dostępność i ceny mieszkań	pozytywna	3,10	3
	dostępność usług i aktywności rekreacyjnych	pozytywna	3,30	4
	możliwości spędzania wolnego czasu	pozytywna	3,50	5

*Kluczowe Czynniki Sukcesu oznaczono w tabeli odcieniem szarości
**Ocena dokonana w skali 1-5, gdzie 1 oznacza ocenę zdecydowanie negatywną, a 5 – zdecydowanie pozytywną
***Ocena dokonana w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak znaczenia danego elementu, a 5 – znaczenie bardzo duże
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 8. Innowacje lokalne, których ujawnianie się dostrzegali przedstawiciele lokalnych władz samorządowych z województw lubelskiego, podkarpackiego i warmińsko-mazurskiego uczestniczący w badaniach sondażowych z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety przesłanej elektronicznie (N=105)

Sektor	Wymiary innowacji lokalnych	Przykłady i liczba wskazań poszczególnych rodzajów innowacji
samorządowy	samorząd podjął nowatorskie działania na rzecz rozwiązania lokalnych problemów społeczno-gospodarczych	– działania socjalno-społeczne, np. budowa mieszkań socjalnych, wdrożenie strategii rozwiązywania problemów społecznych, utworzenie centrów integracji społecznej, spółdzielni socjalnych – 8 – działania związane z poprawą życia mieszkańców, np. zapewnienie dostępu do internetu szerokopasmowego, modernizacja targowiska, akcje promocji zdrowia, budowa siłowni plenerowych – 7 – działania skierowane na seniorów, np. utworzenie Domu Dziennego Pobytu, wdrożenie kart seniora – 5 – działania z zakresu wspierania przedsiębiorczość – 5 – rewitalizacja terenów gminy – 4 Przykłady: – „Rafałki Biznesu" - Forum Przedsiębiorczości (gm. Borki) – projekt „Biłgoraj Business Class" ukierunkowany na wsparcie i promocję przedsiębiorczości wśród uczniów szkół oraz studentów pochodzących z terenu powiatu biłgorajskiego realizowany przez Biłgorajską Agencję Rozwoju Regionalnego S.A. we współpracy z samorządem województwa lubelskiego, powiatem biłgorajskim, miastem i gminą Biłgoraj oraz podmiotem prywatnym – European Business Advisory (gm. Biłgoraj)
	samorząd podjął innowacyjne działania na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego gminy	– rozwój OZE, np. baterii słonecznych, paneli fotowoltaicznych, farm wiatrowych, kotłowni na biomasę – 30 – rozwój infrastruktury technicznej, np. oświetlenia drogowego z wykorzystaniem lamp LED, modernizacja ujęć wody i gospodarki ściekowej i wodno-kanalizacyjnej, ścieżek pieszo-rowerowych – 14 – działania na rzecz ochrony fauny i flory i upowszechniania dziedzictwa przyrodniczego, np. ustanowienie formy ochrony przyrody, realizacja projektów ochrony wybranych gatunków fauny i flory, organizacja szlaków ornitologicznych, kampanie społeczne – 9 Przykłady: – budowa miejskiego systemu ciepłowniczego zasilanego biomasą (gm. Kisielice) – utworzenie Centrum Edukacji Ekologicznej (gm. Radomyśl nad Sanem) – działania w celu odbudowy populacji raka i żółwia błotnego (gm. Rybno)
	wprowadzano innowacje w usługach komunalnych	– rozwój infrastruktury, w tym głównie działania dotyczące oczyszczalni ścieków i systemów gospodarowania odpadami (innowacje w przedsiębiorstwach komunalnych) – 21 Przykłady: – organizacja gminnego transportu publicznego (gm. Karczmiska, gm. Cieszanów) – opracowanie Programu Mieszkań dla Młodych Rodzin, w którym operatorem jest gmina występująca jako pośrednik pomiędzy właścicielem lokalu a potencjalnym wynajmującym (gm. Opole Lubelskie)

samorządowy	wprowadzono innowacje w polityce rozwoju, np. uspołeczniono proces budowy strategii, nawiązano współpracę z nowymi partnerami	– rozwój partnerstw między gminami i z innymi podmiotami Przykłady: – współpraca międzynarodowa w ramach sieci miast *Cittaslow* (gm. Jeziorany) – porozumienie międzygminne w sprawie zagospodarowania turystycznego doliny rzeki Chodelki (gm. Karczmiska) – współpraca z Magurskim Parkiem Narodowym w dziedzinie turystyki i ochrony środowiska (gm. Dębowiec)
	rozwijano nowoczesną infrastrukturę informatyczną i komunikacyjną	– rozwój internetu szerokopasmowego – tworzenie publicznych punktów dostępowych do Internetu (Hot Spot) – rozwój infrastruktury drogowej – rozwój *e*-administracji Przykłady: – wprowadzenie elektronicznego obiegu dokumentów w urzędzie (gm. Strzyżów) – wprowadzenie terminalu płatniczego do gminnej kasy (gm. Borki) – zakup sprzętu IT do szkół, zainstalowanie na terenie miasta infomatów (gm. Dobre Miasto) – wdrożenie mobilnego systemu komunikacji samorządów z mieszkańcami SISMS (gm. Nowe Miasto Lubawskie, gm. Opole Lubelskie)
społeczny	ujawniły się nowe aktywności społeczne, np. partnerstwa, organizacje społeczne, inicjatywy	– tworzenie nowych stowarzyszeń lokalnych, np. kobiet, rozwoju miejscowości, kulturalnych, sportowych, gospodarczych – powoływanie partnerstw zagranicznych – inicjatywy społeczne na rzecz grup mieszkańców, np. kluby seniora, domy pomocy środowiskowej – tworzenie spółdzielni socjalnych Przykłady: – Stowarzyszenie Przedsiębiorców Lubaczowskie Forum Biznesu (gm. Lubaczów) – angażowanie mieszkańców gminy, radnych, przedsiębiorców do organizacji spektakli plenerowych (gm. Łabunie)
	ujawniły się nowe aktywności z zakresu kultury i sztuki, np. festiwale, działalności artystyczne	– targi produktów lokalnych, festiwale, powstanie zespołów, konkursy artystyczne, plenery, kiermasze Przykłady: – „Bieszczadzki Festiwal Sztuk „promujący lokalnych artystów rzemieślników, agroturystykę, szeroko pojętą kulturę (gm. Czarna) – utworzenie nowej atrakcji kulturalnej poprzez odbudowę zabytkowego budynku Dworu w Żyrakowie (gm. Żyraków) – „Jarmark Niebylecki" jako próba rekonstrukcji dawnych targów i jarmarków (gm. Niebylec) – I Ogólnopolski Festiwal Questingu zorganizowany przez Związek Międzygminny „Ziemia Lubaczowska" (gm. Lubaczów) – radio internetowe Progress działające w ramach wolontariatu przy Opolskim Centrum Kultury (gm. Opole Lubelskie) – festiwal edukacyjno-promocyjny „Pasieka", którego celem jest rozwój przedsiębiorczości na lokalnym rynku i kształtowanie postaw proekologicznych i ukierunkowanie na rolnictwo ekologiczne; nad wydarzeniem patronat objął Rektor Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie(gm. Bełżyce) – nowe święto lokalne „Święto bob(r)u" (gm. Karczmiska)

gospodarczy	ujawniły się nowe formy użytkowania zasobów naturalnych (np. minerałów, wód, krajobrazu, odnawialnych źródeł energii)	– rozwój OZE – 30 – zagospodarowanie zbiorników wodnych Przykłady: – budowa tężni solankowej, pomostów wędkarskich przy zbiorniku wodnym (gm. Adamów) – wykorzystanie naturalnych wód leczniczych w Latoszynie poprzez budowę Zakładu Przyrodoleczniczego; wdrożenie „Programu profilaktyki zdrowotnej", zgodnie z którym wszyscy mieszkańcy gminy będą mogli skorzystać bezpłatnie z zabiegów rehabilitacyjnych w uzdrowisku (gm. Dębica) – przebudowa byłych Zakładów Drzewnych pod potrzeby Środowiskowego Domu Samopomocy w Nisku i zagospodarowanie zbiornika retencyjnego w Podwolinie – zorganizowanie kąpieliska oraz wybudowanie mola przy kąpielisku oraz infrastruktury towarzyszącej, w tym m.in. budowa budynku gastronomiczno-handlowego na potrzeby działania spółdzielni socjalnej (gm. Nisko)
	pojawili się inwestorzy z zewnątrz w nie rozwijanych dotąd sektorach gospodarki	– otwarcie nowego fabrycznego punktu sprzedaży przedsiębiorstwa „Pronar"(produkcja i sprzedaż maszyn dla rolnictwa) (gm. Markuszów) – inwestycje firm „Hutchinson" (produkcja uszczelek karoseryjnych) i „Interplastik sp. zoo" (produkcja opakowań z tworzyw sztucznych) (gm. Dębica) – utworzenie Centrum Logistycznego Zalando Lounge w Olsztynku (gm. Olsztynek) – budowa kopalni siarki „Basznia" (gm. Lubaczów) – odbudowa Zamku Biskupiego i utworzenie hotelu **** (gm. Janów Podlaski) – utworzenie terenów inwestycyjnych i zapewnienie fachowego doradztwa i pomocy ze strony instytucji samorządowych przez Centrum Obsługi Inwestora przyciągnęło inwestorów zewnętrznych z innowacyjnych branż takich, jak: Algaenautic sp. z o.o., Abopart oraz Pol-Part
	ujawniły się nowe aktywności z zakresu przemysłu kreatywnego bazują na indywidualnej kreatywności, umiejętnościach i talencie, takie, jak np.: architektura, programowanie, reklama, edukacja	– wprowadzenie do szkół lekcji robotyki i programowania (gm. Kurzętnik) – „Modern forms" (produkcja niepowtarzalnych medali), „Web spectrum" (projekty stron internetowych) (gm. Strzyżów) – w ramach projektów LGD „Owocowy Szlak" rozwinięto działalność w zakresie wykonywania profesjonalnych badań i zabiegów trychologicznych oraz świadczenie usług ceramicznych. (gm. Opole Lubelskie) – budowa Multimedialnego Centrum Nauki i Natury (gm. Borki)

	przedsiębiorcy z gminy rozwijali nowe lub udoskonalone produkty i usługi zaspokajające potrzeby lokalne lub odbiorców spoza gminy, np. nabywców dóbr, turystów	– rozwój usług agroturystycznych – powstanie zagród ekologicznych – rozwój twórczości poprzez organizację warsztatów artystycznych w obiektach noclegowych – tworzenie lokalnych restauracji na bazie produktów lokalnych (owoce, sery, nalewki, mięsa, oleje, miody) – rozwój produkcji spożywczej na bazie lokalnych surowców i receptur – miody, piwo, pierniki okolicznościowe – innowacje w przedsiębiorstwach produkcji przemysłowej, w tym: zakładach obróbki kamienia, wytwarzania pieców ekologicznych, produkcji siatek ogrodzeniowych i zbrojeń do betonu, mebli, oklein meblowych, karniszy, drzwi, maszyn do obróbki drewna, szkła laminowanego w oparciu o autorskie metody laminacji, produkcji cegły, farb, suplementów diety – innowacje w usługach, w tym: geodezyjnych, motoryzacyjnych, budowlanych – rozwój handlu detalicznego – rozwój usług mobilnych, w tym:„eco-sprzątanie”, myjnia parowa, gabinet masażu, serwis opon – rozwój sklepów internetowych – rozwój usług specjalistycznych, np.: fotografii lotniczej, budowy motocykli na zamówienie Przykłady: – produkcja lokalnych serów na bazie mleka od lokalnych dostawców przez firmę LEDA-SER z Wólki Krowickiej (gm. Lubaczów) – rozwój firmy „Geomax sp. zoo” (produkcja tradycyjnej, ręcznie zawijane „krówki”) – stacja narciarska „Kurza Góra”, jedyna w Północnej Polsce (gm. Kurzętnik) – „Zielony poligon” – pole paintballowe (gm. Borki) – powstanie Ekomuzeum Krainy Kanału Elbląskiego na obszarze gminy – sieci rozproszonych na obszarze 12 gmin obiektów, miejsc, organizacji społecznych, gospodarczych, instytucji publicznych, partnerów indywidualnych, którzy stanowią „żywą” kolekcję, obrazującą wartości historyczne, przyrodnicze i kulturowe oraz dorobek jego mieszkańców; Ekomuzeum tworzy indywidualne produkty turystyczne członków Ekomuzeum oraz sieciowy produkt turystyczny Ekomuzeum Krainy Kanału Elbląskiego; celem Ekomuzeum jest zachowanie, eksponowanie lokalnych tradycji, form gospodarowania, charakterystycznego rzemiosła, a także samego sposobu życia poprzez: prezentacje, warsztaty, pokazy organizowane przez mieszkańców (https://krainakanaluelblaskiego.pl/ekke/indexall.php#%20, 16.09.2018)
	powstały nowe rodzaje działalności gospodarczej w oparciu o lokalne zasoby	– działalności związane z produkcją spożywczą, pozyskiwaniem kopalin, połowem ryb, produkcją win, surowców rolniczych Przykład: – powstanie najnowocześniejszej i jednej z największych w Europie plantacji żurawiny (gm. Radomyśl nad Sanem)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 9. Struktura przedsiębiorstw realizujących zakupy i sprzedaż na wyodrębnionych geograficznie rynkach według udziału wartości zakupów/sprzedaży i regionów (%, N=240)

Rynek	Udział wartości	Zakupy			Sprzedaż		
		lubelskie	podkarpackie	warmińsko-mazurskie	lubelskie	podkarpackie	warmińsko-mazurskie
miejscowość gminna	0-25>	98,75	92,5	93,75	78,75	78,75	75,00
	25-50>	1,25	7,5	6,25	15,00	18,75	25,00
	>50	-	-	-	6,25	2,50	-
gmina	0-25	98,75	78,75	96,25	91,25	67,50	66,25
	25-50	1,25	17,5	3,75	8,75	25,00	33,75
	>50	-	3,75	-	-	7,50	-
powiat	0-25	95,00	76,25	90,00	91,25	73,75	71,25
	25-50	5,00	20,00	8,75	8,75	23,75	28,75
	>50	-	3,75	-	-	2,50	-
województwo	0-25	92,5	78,75	96,25	98,75	82,50	92,50
	25-50	7,50	16,25	3,75	1,25	15,00	7,50
	>50	-	5,00	-	-	2,50	-
sąsiednie województwa	0-25	95,00	88,75	88,75	100,00	90,00	98,75
	25-50	5,00	11,25	11,25	-	10,00	1,25
	>50	-	-	-	-	-	-
kraj	0-25	63,75	87,5	76,25	75,00	86,25	83,75
	25-50	33,75	12,50	23,75	25,00	13,75	16,25
	>50	2,50	-	-	-	-	-
zagranica	0-25	98,75	98,75	97,50	98,75	100,00	100,00
	25-50	1,25	1,25	2,50	1,25	-	-
	>50	-	-	-	-	-	-

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 10. Rodzaje relacji występujących pomiędzy badanymi przedsiębiorstwami i dostawcami z terenu gminy według gmin (N=240)

Województwo	Gmina	Rodzaje relacji					
		brak relacji	relacje dotyczą wyłącznie realizowanych transakcji, brak indywidualnego podejścia	uczestnicy transakcji nie są anonimowi, dostosowywanie oferty do wymagań odbiorcy	podejmowane są pierwsze wspólne przedsięwzięcia nie obciążone większym ryzykiem	osiąganie wspólnych korzyści, zaufanie do kooperantów, większy zakres wymiany informacji oraz wspólnie podejmowanych działań	formalizacja współpracy w formie umów
lubelskie	Abramów	0	2	3	3	3	1
	Dzwola	0	6	2	0	0	0
	Janów Lubelski	0	8	0	0	0	0
	Jastków	0	1	3	4	4	0
	Leśniowice	0	7	1	0	0	0
	Milejów	0	1	5	2	1	2
	Nielisz	0	1	4	3	1	1
	Parczew	0	2	1	5	0	0
	Poniatowa	0	3	2	3	2	1
	Stary Brus	0	1	2	5	0	2
podkarpackie	Domaradz	1	0	3	4	1	0
	Dynów	2	1	1	4	1	0
	Krzywcza	2	2	2	2	2	2
	Mielec	1	1	3	3	3	2
	Nisko	1	1	3	3	2	2
	Nozdrzec	0	0	3	5	4	1
	Szczytno	2	3	2	1	1	1
	Trzebownisko	2	1	3	2	1	1
	Ustrzyki Dolne	2	2	2	2	2	2
	Wielkie Oczy	2	2	4	0	0	0
warmińsko-mazurskie	Kozłowo	0	3	4	1	0	0
	Mikołajki	0	3	4	1	0	0
	Orneta	0	2	4	2	0	0
	Sępopol	0	0	2	6	0	0
	Sorkwity	0	2	5	1	1	1
	Stawiguda	0	5	2	1	1	1
	Świętajno	0	3	3	2	2	2
	Świlcza	2	3	2	1	1	0
	Tolkmicko	0	4	2	2	0	0
	Węgorzewo	0	4	2	2	0	0
	ogółem	17	74	79	70	33	22

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 11. Rodzaje relacji występujących pomiędzy badanymi przedsiębiorstwami i odbiorcami z terenu gminy według gmin (N=240)

Województwo	Gmina	Rodzaje relacji					
		brak relacji	relacje dotyczą wyłącznie realizowanych transakcji, brak indywidualnego podejścia	uczestnicy transakcji nie są anonimowi, dostosowywanie oferty do wymagań odbiorcy	podejmowane są pierwsze wspólne przedsięwzięcia nie obciążone większym ryzykiem	osiąganie wspólnych korzyści, zaufanie do kooperantów, większy zakres wymiany informacji oraz wspólnie podejmowanych działań	formalizacja współpracy w formie umów
lubelskie	Abramów	0	0	7	1	1	0
	Dzwola	0	3	2	3	0	1
	Janów Lubelski	0	7	1	0	0	0
	Jastków	0	2	4	2	0	1
	Leśniowice	0	6	1	1	0	0
	Milejów	0	0	4	4	1	3
	Nielisz	0	2	2	4	0	0
	Parczew	0	0	4	4	0	0
	Poniatowa	0	1	2	5	1	1
	Stary Brus	0	1	2	5	0	0
podkarpackie	Domaradz	0	1	3	4	0	0
	Dynów	0	0	3	5	2	0
	Krzywcza	1	1	2	4	4	4
	Mielec	1	0	3	4	3	3
	Nisko	2	0	2	4	4	4
	Nozdrzec	1	0	5	2	1	1
	Szczytno	2	1	5	0	0	0
	Trzebownisko	0	0	4	4	3	3
	Ustrzyki Dolne	1	0	3	4	4	4
	Wielkie Oczy	2	1	5	0	0	0
warmińsko-mazurskie	Kozłowo	0	2	4	2	0	0
	Mikołajki	0	0	3	5	0	0
	Orneta	0	0	6	2	0	2
	Sępopol	0	1	6	1	0	0
	Sorkwity	0	0	7	1	0	0
	Stawiguda	0	4	3	1	0	0
	Świętajno	0	4	4	0	0	0
	Świlcza	0	1	6	1	1	1
	Tolkmicko	0	3	3	2	0	0
	Węgorzewo	0	0	3	5	0	0
	ogółem	10	41	109	80	25	28

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 12. Rodzaje relacji występujących pomiędzy badanymi przedsiębiorstwami i konkurentami z terenu gminy według gmin (N=240)

Województwo	Gmina	Rodzaje relacji				
		brak relacji	słabe i sporadyczne relacje, dotyczą kwestii społecznych i wymiany informacji	liczne i częste kontakty, dotyczą spraw gospodarczych, społecznych i wymiany informacji	przedsiębiorstwo podejmuje działania w odpowiedzi na działania rynkowe konkurentów	jednoczesne konkurowanie i współdziałanie o charakterze ekonomicznym i pozaekonomicznym
lubelskie	Abramów	4	2	2	1	1
	Dzwola	7	1	0	1	0
	Janów Lubelski	4	4	0	0	0
	Jastków	2	5	1	2	0
	Leśniowice	7	1	0	0	0
	Milejów	4	2	2	2	2
	Nielisz	5	2	1	0	0
	Parczew	4	2	2	0	0
	Poniatowa	3	4	1	1	0
	Stary Brus	1	3	4	0	2
podkarpackie	Domaradz	4	2	2	0	1
	Dynów	1	3	4	1	0
	Krzywcza	4	0	4	3	2
	Mielec	2	2	4	4	3
	Nisko	2	2	4	4	3
	Nozdrzec	1	6	1	2	1
	Świlcza	5	2	1	3	0
	Trzebownisko	3	1	4	3	1
	Ustrzyki Dolne	3	1	4	3	2
	Wielkie Oczy	8	0	0	0	0
warmińsko-mazurskie	Kozłowo	8	0	0	0	0
	Mikołajki	4	4	0	0	0
	Orneta	5	2	1	0	0
	Sępopol	6	1	1	0	0
	Sorkwity	7	1	0	0	0
	Stawiguda	7	1	0	0	0
	Szczytno	8	0	0	0	0
	Świętajno	7	1	0	0	0
	Tolkmicko	6	2	0	0	0
	Węgorzewo	6	2	0	0	0
	ogółem	138	59	43	30	18

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 13. Samoocena* samorządów gminy i ocena przedsiębiorców z terenu gminy dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji dokonana przez lokalne władze samorządowe według typów zalążkowych form systemów innowacji (N=30)

Normy/wartości	Samorząd gminy								Przedsiębiorcy z terenu gminy							
	Typ 1. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych i skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 2. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych		Typ 3. gminy wyróżniające się skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 4. gminy pozostałe		Typ 1. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych i skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 2. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych		Typ 3. gminy wyróżniające się skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 4. gminy pozostałe	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os
uczciwość	3,86	0,69	3,60	0,52	3,75	0,50	3,89	0,60	3,71	0,76	3,50	0,71	3,25	0,50	3,22	0,44
etyka postępowania	3,86	0,69	4,00	0,47	3,75	0,50	3,56	0,53	3,57	0,98	3,70	0,67	3,25	0,96	3,56	0,73
szacunek do pracy ludzkiej	3,29	0,76	3,50	1,27	3,75	0,50	3,44	1,13	3,00	0,58	3,60	0,52	3,25	0,96	3,44	0,53
gospodarność	3,43	0,79	4,00	0,67	4,00	0,00	3,11	1,05	3,14	0,90	3,70	0,48	3,75	0,50	3,67	0,50
empatia w stosunku do grup defaworyzowanych	3,43	0,53	3,70	0,48	3,50	0,58	3,78	0,67	3,29	0,95	3,30	0,48	3,50	0,58	3,67	0,71
patriotyzm lokalny	3,57	0,79	3,80	0,42	4,00	0,00	3,44	1,01	3,00	1,00	3,60	0,52	4,00	0,00	3,44	0,73
poszanowanie środowiska naturalnego	3,71	0,49	3,40	0,52	3,75	0,50	3,11	0,33	3,00	0,82	3,10	0,88	4,25	0,96	3,89	0,78
zaufanie do lokalnych przedsiębiorców	3,14	0,38	3,50	0,71	4,00	0,00	3,11	0,93	3,14	1,07	3,30	0,48	3,50	0,58	2,89	0,33

zaufanie do przedsiębiorców spoza gminy jako potencjalnych partnerów współpracy/inwestorów	3,57	0,79	3,10	1,20	3,75	0,50	3,00	0,71	3,43	0,98	3,20	0,42	3,25	0,50	3,44	0,73
skłonność do podejmowania ryzyka	4,00	0,58	3,60	0,70	3,75	0,50	3,11	1,05	2,86	1,21	3,40	0,70	3,50	1,00	3,11	0,33
otwartość na zmiany	3,71	0,76	3,50	0,53	3,50	0,58	3,44	1,33	3,14	0,69	3,60	0,52	3,50	1,00	3,00	0,00
innowacyjne, kreatywne podejście w działaniu	3,71	0,76	3,30	0,67	4,00	0,00	3,33	0,71	3,43	1,13	3,90	0,74	4,00	0,82	3,56	0,53
gotowość stałego kształcenia się	3,57	0,79	3,10	0,57	3,75	0,50	3,56	0,73	3,29	0,49	4,00	0,00	3,75	0,50	3,78	0,67
przedsiębiorczość	3,71	0,49	3,80	0,42	3,50	0,58	3,44	1,13	3,57	0,53	4,00	0,67	4,25	0,96	3,67	0,71
otwarcie na dialog	2,86	1,35			4,00	0,82	3,11	0,33	3,57	0,79	3,90	0,74	4,25	0,50	3,33	0,71

*Oceny znaczenia normy/wartości/postawy/motywacji dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak przyswojenia, 1 – bardzo niski poziom przyswojenia, 2 – niski poziom, 3 – umiarkowany poziom, 4 – wysoki poziom, a 5 – bardzo wysoki poziom

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 14. Samoocena* przedsiębiorców i ocena przedsiębiorców z terenu gminy dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji dokonana przez przedsiębiorców według typów zalążkowych form systemów innowacji (N=240)

Normy/wartości	Badane przedsiębiorstwo								Przedsiębiorcy z terenu gminy							
	Typ 1. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych i skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 2. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych		Typ 3. gminy wyróżniające się skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 4. gminy pozostałe		Typ 1. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych i skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 2. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych		Typ 3. gminy wyróżniające się skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 4. gminy pozostałe	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os
uczciwość	4,30	0,76	4,14	0,92	3,50	0,84	3,21	1,02	3,71	0,65	3,51	0,91	2,91	0,78	2,60	0,83
etyka postępowania	4,27	0,75	4,14	0,88	3,50	0,80	3,39	0,83	4,00	0,71	3,60	0,89	2,78	0,91	2,62	0,83
szacunek do pracy ludzkiej	4,09	0,55	4,13	0,88	3,44	0,67	3,36	0,79	3,63	0,91	3,58	0,92	2,66	0,79	2,63	0,83
gospodarność	4,27	0,77	4,13	0,92	3,28	0,81	3,32	0,93	3,70	0,78	3,55	0,97	2,69	0,78	2,57	0,90
empatia w stosunku do grup defaworyzowanych	3,77	0,66	4,00	0,94	3,03	0,93	3,21	0,95	3,55	0,83	3,55	0,95	2,78	0,91	2,54	0,85
patriotyzm lokalny	3,96	0,76	4,08	0,91	3,09	0,78	3,26	0,95	3,75	0,90	3,55	0,97	2,87	0,71	2,54	0,85
poszanowanie środowiska naturalnego	4,21	0,68	4,06	0,84	3,19	0,69	3,14	0,97	3,64	0,86	3,52	0,95	2,69	0,90	2,47	0,96
zaufanie do lokalnych przedsiębiorców	3,88	0,72	3,98	0,87	3,31	0,59	3,07	0,98	3,59	0,83	3,48	0,97	2,94	0,88	2,51	0,98

zaufanie do przedsiębiorców spoza gminy jako potencjalnych partnerów współpracy/inwestorów	3,73	0,73	3,84	0,88	3,13	0,49	2,96	0,93	3,41	0,76	3,44	1,02	2,75	0,84	2,44	0,92
skłonność do podejmowania ryzyka	3,75	0,90	3,79	0,91	3,16	0,77	2,97	0,96	3,50	0,74	3,37	1,02	2,56	0,80	2,49	0,99
otwartość na zmiany	3,86	0,70	3,85	0,87	3,09	0,64	2,94	1,02	3,39	0,76	3,41	0,99	2,66	0,75	2,49	1,03
innowacyjne podejście w działaniu	3,61	0,62	3,60	0,88	3,00	0,62	2,93	0,95	3,66	0,84	3,40	1,05	2,78	0,79	2,46	1,01
przedsiębiorczość	3,95	0,70	3,90	0,92	3,16	0,57	2,92	1,03	3,59	0,78	3,40	1,04	2,78	0,79	2,47	0,98
otwarcie na dialog	3,91	0,98	3,99	1,05	3,00	0,62	2,83	1,11	3,63	0,65	3,53	1,02	2,66	0,94	2,42	0,93

*Oceny znaczenia normy/wartości/postawy/motywacji dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak przyswojenia, 1 – bardzo niski poziom przyswojenia, 2 – niski poziom, 3 – umiarkowany poziom, 4 – wysoki poziom, a 5 – bardzo wysoki poziom
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 15. Ocena* samorządu gminy i mieszkańców dotycząca stopnia respektowania wybranych norm, wartości, postaw i motywacji dokonana przez przedsiębiorców według typów zalążkowych form systemów innowacji (N=240)

Normy/wartości	Samorząd gminy								Mieszkańcy gminy							
	Typ 1. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych i skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 2. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych		Typ 3. gminy wyróżniające się skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 4. gminy pozostałe		Typ 1. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych i skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 2. gminy wyróżniające się intensywnością lokalnych relacji gospodarczych		Typ 3. gminy wyróżniające się skalą innowacji w wymiarze gospodarczym		Typ 4. gminy pozostałe	
	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os	śr	os
uczciwość	3,55	1,14	3,20	0,97	2,78	1,04	2,43	0,78	4,02	0,98	3,93	1,19	2,81	1,09	2,56	0,99
etyka postępowania	3,55	1,06	3,22	0,97	2,69	1,00	2,47	0,79	3,88	0,97	3,94	1,19	2,75	1,02	2,58	0,99
szacunek do pracy ludzkiej	3,54	0,81	3,26	0,99	2,81	0,93	2,46	0,77	4,07	0,89	3,81	1,15	2,84	1,14	2,61	1,03
gospodarność	3,59	0,71	3,31	0,88	2,88	0,98	2,43	0,80	3,89	1,02	3,75	1,04	2,75	1,16	2,71	1,01
empatia w stosunku do grup defaworyzowanych	3,41	0,60	3,19	0,84	2,72	0,99	2,43	0,78	3,54	0,89	3,71	1,10	2,72	1,02	2,68	0,92
patriotyzm lokalny	3,73	0,77	3,40	0,91	2,81	0,93	2,47	0,92	3,95	1,00	3,74	1,08	2,88	1,10	2,71	0,96
poszanowanie środowiska naturalnego	3,73	0,77	3,36	0,90	2,81	0,82	2,40	0,87	3,84	0,93	3,65	1,03	2,69	1,15	2,67	0,96
zaufanie do lokalnych przedsiębiorców	3,59	0,63	3,24	0,93	2,84	0,88	2,44	0,82	3,57	0,95	3,66	1,01	2,81	0,97	2,68	0,90

zaufanie do przedsiębiorców spoza gminy jako potencjalnych partnerów współpracy/inwestorów	3,36	0,72	3,10	1,05	2,63	0,94	2,42	0,78	3,48	1,06	3,53	0,95	2,78	0,97	2,64	0,86
skłonność do podejmowania ryzyka	3,21	0,68	3,03	0,94	2,63	0,87	2,39	0,85	3,54	0,71	3,31	0,91	2,66	0,94	2,50	0,90
otwartość na zmiany	3,59	0,85	3,19	1,01	2,81	0,93	2,51	0,89	3,32	1,01	3,40	1,01	2,66	0,94	2,50	0,92
innowacyjne podejście w działaniu	3,38	0,91	3,11	1,01	2,66	1,07	2,50	0,86	3,36	1,07	3,34	1,01	2,72	0,99	2,42	0,92
przedsiębiorczość	3,46	0,91	3,19	1,03	2,78	1,04	2,46	0,89	3,82	0,94	3,42	1,06	2,81	1,03	2,49	0,93
otwarcie na dialog	3,70	0,97	3,26	1,05	2,66	1,07	2,43	0,87	3,95	1,05	3,51	1,08	2,84	1,08	2,49	1,03

*Oceny znaczenia normy/wartości/postawy/motywacji dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak przyswojenia, 1 – bardzo niski poziom przyswojenia, 2 – niski poziom, 3 – umiarkowany poziom, 4 – wysoki poziom, a 5 – bardzo wysoki poziom

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań.